CHARLES BETTELHEIM

SOSYALİST EKONOMİYE GEÇİŞ SORUNLARI

bilgi yayınevi

BİLGİ YAYINLARI
BİLGİ DİZİSİ : 5

Birinci Basım
Aralık 1973

BİLGİ YAYINEVİ
Tunalı Hilmi Cad. 94
Telf 178930 178019
Kavaklıdere Ankara

Rebiâ Cad 19/2
Telf 22 52 01
Çağaloğlu İstanbul

CHARLES BETTELHEIM

Sosyalist Ekonomiye Geçiş Sorunları

Türkçesi: Kenan Somer

BİLGİ YAYINEVİ

kapak düzeni : fahri karagözoğlu

BİLGİ BASIMEVİ - Tel : 25 12 58 - ANKARA

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 9

1. GEÇİŞ EKONOMİSİ PROBLEMATİĞİ

I. Teorinin Durumu 14
II. Terminoloji Önermeleri 23
III. Geçiş Döneminin Temel Karakteristiği 30

2. TOPLUMSAL PLANLAMANIN SOSYO-EKONOMİK ÇERÇEVELERİ VE ÖRGÜTLENMESİ

I. Bugünkü Planlı Ekonomilerin Örgütlenme Biçimi Üzerine Genel Bakış 40
II. Marx ve Engels'den Birkaç Metin 42
III. İncelenecek Sorunların Mahiyeti 44
IV. Üretim Araçları Üzerindeki Mülkiyet Biçimlerinin Çeşitliliği 46
V. Devlet Sektörü İçinde Piyasa Kategorileri 50
1. Devlet Sektörü Üretiminin Bir Kısmının Meta Karakteri 50
2. Hesap Zorunlulukları 52
3. «S.S.C.B'nde Sosyalizmin İktisadî Sorunları»na Göre Piyasa Kategorilerinin Ortadan Kalkma Şartları 53
4. Yukardaki Tezlerin Tartışması 54
VI. Devletleştirme, Toplumsallaştırma ve Üretim Araçlarının Toplumsal Mülkiyet Altına Alınması 58
1. Devlet Mülkiyetinin Toplumsal Önemi 59
2. Devletleştirme, Toplumsallaştırma, Üretici Güçlerin Toplumsal Egemenliği 61
3. Mülkiyet Biçimlerinin Üretici Güçlerin Gelişme Derecesi ve Karakterine Uyması 66
a) Üretici Güçlerin Az ya da Çok Toplumsal Mahiyeti ... ...
b) Üretici Güçlerin Toplumsallaşma Derecesi ve Üretim Araçlarının Mülkiyet Düzey ve Biçimleri 70
4. Sosyalist Ekonominin Devlet Sektörü İçindeki Üretim İlişkileri ... 78
a) Planlanmış Alım ve Satım Yükümlülükleri 79

b) Bazı Üretim Kollarının Merkezîleştirilmiş İktisadî yönetimi 87
c) İktisadî Faaliyetlerin Dikey Bütünleşmesi 94
5. *İktisadî Özne ve Hukukî Özne* 104
a) İktisadî Öznelerin Belirlenmesi 106
ı. İktisadî Öznelerin İç Yapılaşmaları ve Çalışma Toplulukları 113
ıı. İktisadî Hiyerarşi ve İdarî ya da Siyasal Bağımlılık 125
ııı. İktisadî Özneler, Planlayıcı Merciler ve İdarî Emirler ... 127
b) Sözleşmeye Dayanan İlişkiler 131
ı. Alım ve Satım Sözleşmeleri 132
ıı. Çalışma Sözleşmeleri 133
ııı. Kredi Sözleşmeleri 133
ıv. Kooperasyon Sözleşmeleri 135
c) Çeşitli İktisadî Özneler ve Toplumsal Merciler Tarafından Alınmaları Gereken Kararların Mahiyeti 135
d) Çeşitli Hiyerarşi Tipleri 137
6. *İktisadî Öznelerin Varlığına Bağlı Bazı Planlama Sorunları* ... 146
a) Planların Hazırlanmasında İktisadî Öznelerin Rolü 146
ı. Danışma ve Katılma Usulleri 147
ıı. Bir İşletme Tarafından Hazırlanan Plan Tasarısının Muhtevasını Etkileyen Bazı Faktörler 149
b) İşletme Planlarının Belginlik Derecesi ve Az Çok zorunlu Karakteri 151
c) İşletme Düzeyinde Bugünkü İktisadî Hesap ve Planlama Pratiğinin Bazı Çelişme ya da Güçsüzlükleri 157
ı. Yitik Fonlar Aracıyle Yapılan Yatırımlar 157
ıı. Planların Yıllık Karakteri 159
ııı. Nicel Göstergeler 160
d) Üretim Hedeflerini Saptamak İçin Planlama Örgenleri Tarafından Kullanılan Yöntemler 161
e) Planların İcra Yöntemi 163
Sonuç 166

3. SOSYALİST PLANLAMANIN BİÇİMLERİ ve YÖNTEMLERİ ve ÜRETİCİ GÜÇLERİN GELİŞME DÜZEYİ

I. Proletarya Diktatoryası Döneminde Sosyalist Sektör ile Özel Sektörün Sınırlandırılması 175
II. Sosyalist Sektörün Örgütlenmesi 178
1. İktisadî Kanunlar ve Sosyalizm 180
2. Mülkiyet ve Üretim İlişkileri 183
III. Değişimlerin Örgütlenmesi 189

1. Bireysel Üretim ve Değişimler 190
2. Sosyalist Üretim ve Değişimler 192
IV. Dağılımın Örgütlenmesi 201

4. GEÇİŞ EKONOMİSİNİN BAZI KAVRAMLARI KONUSUNDA

I. Soyut ve Somut 205
II. Marksist Tahlil ve Bilim-Öncesi «Tahlil» 206
III. Marksist Diyalektiğin Özgüllüğü 209
IV. Diyalektik Bireşim ve Pratik Uğrak 216
V. Pratiğin Çelişmeleri ve Teori 220
VI. Bilim ve İdeoloji 224

5. PLANLAMA ve ÜRETİM İLİŞKİLERİ

I. Olanaklar ve Gerçeklikler 237
II. Millîleştirme, Toplumsallaştırma ve Geçiş Ekonomisi 240
III. Piyasa Kategorilerinin Ortadan Kalkması 246
IV. Teknik ve İktisadî Bütünleşme Perspektifleri 250
V. Fiyatlar ve Çalışma Zamanı Üzerinden Hesaplar 253
VI. Mülkiyet ve Bağımlılık 256

6. SOSYALİST AVRUPA ÜLKELERİNDE FİYATLAR SORUNU YENİ BİR TARTIŞMA KONUSUNDA BAZI DÜŞÜNCELER

I. 1950 Yıllarının Başında Sovyetler Birliği'nde Fiyatlar Sistemi 263
II. Fiyatlar Üzerindeki Tartışmaya Katılanların Baştaki Kaygıları ... 268
III. Başlıca Öneriler 270
1. «Değer» Üzerine Kurulu Fiyatlar 271
2. «Öz Maliyetler» Üzerine Kurulu Fiyatlar 273
3. «Üretim Fiyatları» Üzerine Kurulu Fiyatlar 278
4. Dünya Fiyatları Üzerine Kurulu Fiyatlar 289
IV. Fiyat Sistemleri Arasındaki Bağdaşımlar ve «İki Kanallı Fiyatlar» ... 290
V. Fiyatların Somut Saptanması Tarafından Konan Bazı Sorunlar ... 294
VI. Fiyatlar Üzerindeki Tartışmanın Bazı Sonuçları 297
VII. Fiyatlar Üzerindeki Tartışmanın Problematiği 301
VIII. Değer Teorisi ve Fiyatların Planlanması 311
1. Değer ve Toplumsal Bakımdan Zorunlu Çalışma Zamanı 311
2. Fiyat ve Değer 317
IX. Geçiş Ekonomisinde Fiyatlar Sorununun Özgüllüğü 326
X. Sonuç 333
Fiyatlar Sorunu Üzerine Bibliyografya (6. Bölüm) 347

ÖNSÖZ

Bu kitap, önemi yıldan yıla büyüdüğü halde, henüz çok az incelenmiş bulunan bir teorik ve pratik sorunlar bütününün incelenmesine ayrılmıştır. Burada yayınlanan çalışma, esas itibariyle, Ecole Pratique des Hautes Etudes'de (Sorbonne) verilen derslerin, çeşitli makalelerin, ve özellikle Ecole Normale Supérieuré'de sorumluluğunu taşıdığım bir seminer dolayısıyle formüle edilen düşüncelerin bir sentezidir.

İncelenen sorunlar, son derece güncül bir nitelik taşıyan iktisadî, toplumsal ve siyasal uğraşların merkezinde bulunan sorunlardan bir kısmıdır. Bu sorunların sebep olabileceği teorik tahliller, bu tahlillerin dayandığı *gerçek gelişmelere* göre zenginlik ve çeşitlilik kazanmağa adaydır. Bu durum, yazılması dört yıl kadar bir dönemi kapsayan metinler içinde, bazı formülasyonlarda saptanabilecek evrimi açıklar.

Kitapta birbirini izleyen bölümler arasındaki birliği sağlayan şey, bu parçaların, genellikle «sosyalizme doğru geçiş» sorunları olarak adlandırılan sorunlar üzerinde yeni bir eleştirici düşünce başlangıcını oluşturmalarıdır. «Sosyalizme doğru geçiş» deyiminin, bu deyimle açıklanmak istenen gerçeğe uygun düşmekten uzak olduğu görülecektir. Gerçekten, bu deyim, kafalarda, sonucu mutlaka sosyalizm olacak «ileriye doğru bir hareket» imgesi yaratmaktadır. Ne var ki, gerçekte, bu şekilde adlandırılan şey, daha doğru bir biçimde kapitalizm ve sosyalizm *arasında* geçiş» dönemi olarak nitelendirilebilecek olan tarihsel bir dönemdir. Böyle bir dönem doğrusal bir şekilde sosyalizme götürmez; götürebilir, ama kapitalizmin yenilenmiş biçimlerine, özellikle devlet kapitalizmine de götürebilir.

Bu olanağın varlığı, kitaptaki bölümler boyunca ortaya konmakta, ama sadece 6. Bölümde açık bir formülasyon konuşu olmaktadır; bundan ötürü, burada kullanılan terminoloji, bu vargıyı henüz çok kısmî bir biçimde yansıtıyor.

Yukarıdaki düşüncenin genel bir önemi var. Bu düşünce, belirli bir «tarihî doğrusallık» imgesi canlandıran öbür deyimlerle de ilgili. Bunu kabul etmek, daha yukarıda dediğim gibi, «sosyalist ekonomi», «sosyalist planlama», «sosyalist mülkiyet», vs. şeklinde genellikle kullanılan bir kavramlar bütünü üzerinde, —burada henüz girişilmiş bulunan— yeni bir eleştirici düşünce yoluna girmek anlamına gelir. Böylesine bir eleştirici tahlilin bazı sonuçları, şimdilik hazırlanmakta olan ve geçiş ekonomilerinin yapılarıyle ilgili bir başka kitapta sunulacaktır.

Şimdiden söylemek yararsız olmayacaktır ki, daha aşağıda belirtilen gerçeklerle ilgili eleştirici tahliller ve bu gerçekleri kavramak için kullanılan kavramlar, çeşitli toplumsal kuruluşların sadece iktisadî düzeyiyle sınırlandırılamaz; bu tahlillerin, siyasal ve ideolojik düzeylere, ve bu düzeylerin kendi aralarında ve iktisadî düzeyle olan ilişkilerine de değinmeleri gerekir. Böyle bir girişim, ayrıca, örneğin Lenin tarafından N.E.P. yararına ileri sürülmüş bulunan kanıtların bazı genelleştirilmeleri gibi, sovyet iktisadî gerçeğinin ya da sovyet iktisadî siyasetinin şu ya da bu yönünden hareketle, çeşitli anlarda yapılmış bazı genelleştirmeleri eleştirici bir tahlilden geçirmeğe de götürmelidir.

Bu kitapta, böyle bir girişimin sadece başlangıcı bulunacaktır. Buna karşılık, 6. Bölüm hariç, iktisadî hesapla, ve özellikle toplumsal ölçüde iktisadî hesapla ilgili tahliller bulunmayacaktır. Bu tahliller, ancak, kapitalizm ve sosyalizm arasında geçiş halinde bulunan ekonomilerin yapıları üzerindeki eleştirici bir düşünceden sonra sunulabileceklerdir. Bu kitapta, Çin Halk Cumhuriyeti ile ilgili tahliller de bulunmayacaktır; böyle bir tahlil, daha önce başka bir kitapta sunulmuş bulunmaktadır; Centre d'Etudes de Planification Socialiste'in (Sos-

yalist Planlama İncelemeleri Merkezi) çalışmalarına katılan öbür iktisatçıların katkılarını da kapsayan bu kitap, «Economie et Socialisme» serisinde yayınlanmıştır.*

Bu metinler, planlamanın gelişmeleri ve güçlükleri ile sosyalist ülkelerde görülen siyasal ve ideolojik gelişmeler tarafından uyarılan düşüncelerin bir ilk derlenmesinden başka bir şey değildir. Bu düşünceler bir tartışmaya, bundan teorik dersler ve pratik sonuçlar çıkartacak araştırma ve tahlillerin, oluşum halindeki değişmelere dayanarak, yararlı bir şekilde sürdürülmesi için zorunlu olan bir tartışmaya açıktır.

Charles BETTELHEIM
(Ağustos 1967)

* Ch. Bettelheim, J. Charrière, H. Marchisio, **La construction du socialisme en Chine**, Collection «Economie et Socialisme», éd F. Maspero, Paris, 1965. Réédition «Petite Collection Maspero», Mars 1968.

I

GEÇİŞ EKONOMİSİ PROBLEMATİĞİ

Bu bölümün başlıca amacı, geçiş ekonomilerinin, dolayısıyle geçiş ekonomilerinin yapıları ve evrimleri tarafından ortaya konan sorunların incelenmesidir.

Hedefimiz, eğer mümkün olursa, geçiş ekonomilerinin ayırdedilmesi ve bu ekonomilerin bağımlı bulunduğu gelişme kanunları ile ilgili esaslı bazı bilimsel kavramların hazırlanmasına ulaşmaktır. Bu hedefe ulaşılabilip ulaşılamayacağının söylenmesi imkânsız bir şeydir; çünkü şu anda, bu alanda, sadece bazı betimleme ve «pratik kavramlar»a sahip bulunuyoruz. «Pratik kavramlar»dan, Louis Althusser gibi, henüz formülasyonunda eski bir problematiğe, bilimsel konusu belirsiz olduğundan, kendisi de henüz belirsiz olduğu için, değiştirilmesi söz konusu edilen eski bir problematiğe bağlı kavramları anlıyorum.

Bu türlü pratik kavramlar, bize, eski problematiklerin bağrında ve teorik pratik düzeyinde, çözümlenecek sorunların yerini gösterir. Dikkat edilmediği zaman, bu pratik kavramlar, aslında belirtmekten başka bir şey yapmadıkları sorunların çözüm şekilleri olarak görünebilirler.

«Geçiş ekonomisi» terimi aracıyle belirtilen konular, zamanımızın anlaşılması için, bilimsel bir şekilde kavramlmaları zorunlu olan konulardır; çünkü zamanımız, bize bir *geçiş çağının* (époque de transition) ta kendisi olarak görünmektedir.

Ampirik olarak, bu geçiş, ya da daha doğrusu bu geçişler, bize kendini iki şekil altında gösterir.

(1) Radikal bir geçiş şekli: kapitalist üretim biçiminden sosyalist üretim biçimine geçiş, yani üretim ilişkileri ve sınıf ilişkilerinin alt-üst olması ve bir devlet makinesi yerine başka bir sınıf karakterine sahip bir başka devlet makinesinin ikamesiyle, bir ülkenin insanlık tarihinin bir döneminden bir başka dönemine geçmesi; (2) Daha sınırlı ve çok daha belirsiz muhtevalı bir geçiş şekli; yani dün sömürgeci egemenlik altında olan ve sömürgecilik-sonrası bir döneme girmiş bulunan ekonomi ve toplumların geçiş şekli altında. Bu ikinci tip geçiş, «yeni-emperyalizm», «yeni-sömürgecilik», ve «özgül sosyalizm» terimleri gibi, pratiğin o o öbür kavramları tarafından belirtilen sorunları ortaya çıkartır. «Özgül sosyalizm» teriminden, genellikle, aynı zamanda hem bazı toplumsal gerçekler, hem de, bu gerçekleri, örneğin «islâm sosyalizmi», «budacı sosyalizm», vs. olarak belirleyen ideolojik kavramlar anlaşılır. Bu geçiş şekli karşısında, ideolojik düzeyle sınırlanmayan, sınıf ilişkilerinde ve üretim ilişkilerinde gerçekten oluşan dönüşümlerin niteliğini aydınlığa çıkartan bir tahlile girişmek zorunludur. Bu, devletin sınıf niteliği sorununu da ortaya koyar.

I — TEORİNİN DURUMU

Ortaklaşa görevimiz, önce, elimizde bulunan pratik kavramları kullanmak ve bu kavramlarla bugünün bazı gerçeklerini incelemek olacaktır. Bu işi, bu gerçekleri daha iyi tanımak ve böylece elimizde bulunan kavramları bilimsel kavramlar haline dönüştürmek ereğiyle yapacağız. Bilimsel kavramlardan, üzerinde araştırma yaptığımız toplumsal gerçekler arasındaki bağlılıkların kavranmasını sağlayan bir teori halinde birbirine eklemlenen kavramları anlıyorum. Öyleyse ilk görevimiz, az önce sözünü ettiğim sorunlar karşısında hangi teorik durum içinde bulunduğumuzu incelemektir.

Bunun için, soruna marksist problematiğin durumu açısından bakmamız gerekir. Gerçekten, geçiş sorununun, ancak Marx'ın teorisi sayesinde bilimsel bir teorinin konusu olabileceğini düşünüyorum. Geçiş sorunları, ancak Marx'ın hazırlamış bulunduğu kavramsal aletleri ve bilimsel yöntemleri kullanarak doğru bir şekilde konulup çözümlenebilir.

Burada, bir itiraza hemen cevap vermek zorundayım. Bu itiraza göre, Marx sadece geçiş sorunlarını koymak ve bu sorunlar üzerinde düşünülebilmesini mümkün kılan kavramsal araçları sağlamakla kalmamış, ama geçiş sorunlarının bütününü teorik olarak çözmüş, öyleyse geçiş sorunlarıyle ilgili bilimsel teoriyi bize çoktan vermiş bulunmaktadır.

Bu itiraza cevap vermeğe çalışmak, aslında sorunumuzun bilimsel durumunu ortaya koymanın en iyi yoludur.

Bu bakımdan, sorunumuzla doğrudan doğruya ilgili bir metinden, Louis Althusser'in «Geçiş Şekilleri ve «ideal ortalama» üzerine»[1] başlıklı yazısından hareket edeceğim.

Bu metinde, Louis Althusser, konumuz açısından çok önemli birkaç önerme formüle ediyor.

Bu önermeleri, uğraştığımız sorun bakımından bana anlamlı görünen bir düzen içinde sıralayacağım; bu sıralama, Althusser'in sıralamasından biraz farklıdır:

Birinci önerme

Louis Althusser, *Kapital*'de Marx'ın «kapitalist üretim biçiminin özgül farklılığı kavramını» incelemek istediğini, ama bu işi ancak «aynı zamanda hem üretim faktörleri arasında özgül *verdindung* (yani bağdaşım, kombinezon –C.B.) tipleri olarak *öbür üretim biçimlerini*, ama hem de üretim biçimlerinin meydana

[1] L. Althusser, E. Balibar, R. Establet: *Lire le Capital*, Paris 1965, Ed. Maspéro, cilt 2, s. 179 - 185.

geliş süreci içinde *çeşitli üretim biçimlerinin kendi aralarındaki ilişkileri* incelemek şartıyle»[2] yapabildiğini hatırlatır.

İkinci önerme

Louis Althusser, Marx'ın ilkel sermaye birikimi üzerindeki metinlerinin, kapitalist üretim biçiminin meydana geliş süreci, yani feodal üretim biçiminden kapitalist üretim biçimine geçiş şekilleri teorisinin, eğer henüz taslağını değilse, en azından hammaddesini oluşturduğunu belirtir. Bu önerme, Marx'ın bu metinlerinin (tıpkı kapitalist üretim biçiminden önceki üretim biçimleriyle ilgili metinleri gibi) bize *bir teori* (*geçiş teorisi*) *taslağı* verdiği, ama henüz bu teorinin kendisini vermediği —çünkü Marx'ın bilimsel çalışmasının asıl konusu bu değildi— anlamına gelir.

Teorinin bu durumu, Etienne Balibar'ın aynı ciltteki kat, kısıyle aydınlığa çıkarılmıştır[3].

Üçüncü önerme

Bu üçüncü önerme öncekilere sıkı sıkıya bağlıdır.

Marx'm teorik konusu *Kerngestalt*'ı içindeki yani «çekirdek yapısı» içindeki –C.B.) kapitalist üretim biçimi ve bu *Kerngestalt*'ın belirlenimleridir. Bu, Marx'ın incelediği şeyin, örneğin *örnek vermek* için sık sık başvurduğu kapitalist İngiltere olmadığı; Marx'ın, kavram soyutlaması içinde, bilgi terimleriyle tanımlanmış *ideal bir konuyu* incelediği anlamına gelir. «Kapitalist sistemin özgül farklılığı kendini tüm çekirdek yapısı içinde gösterir»[4] diye yazdığı zaman, Marx bunu açıkça söyler.

Bu özgül farklılık Marx'ın teorik konusudur. Bu nedenle-

[2] *A.g.e.*, cilt 2, s. 182 - 183.

[3] E. Balibar: «Sur les concepts fondamentaux du matérialisme historique», *a.g.e.*, cilt 2, s. 187 - 332.

[4] K. Marx: *Le Capital*, cilt VI, s. 257.

incelediği kapitalist üretim biçimi, gerçekte içinde çok sayıda sınıflar bulunan, örneğin İngiliz örneği ya da bulabileceğimiz bütün başka «örnek»lerin bize gösterdiğinden farklı, iki sınıflı bir üretim biçimidir. Öyleyse Marx tarafından incelenen özgül farklılık ampirist bir ortalama değil, kapitalist üretim biçimi kavramıdır; incelemenin esasını bu oluşturur.

Dördüncü önerme

Demek ki, kavramının gerçekliği içindeki kapitalist üretim biçimi ile, örneğin İngiliz kapitalizminin gerçek iktisadî sistemi arasında bir «sapma» var. Bu «sapma» Louis Althusser'in bir «gerçek tortu»[5], bir «gayri-saflık»[6] dediği şeyi, ya da, Büyük-Britanya'daki egemen kapitalist üretim biçiminin bağrında «şimdilik bir kalıntı olarak adlandırılabilecek» dediği şeyi meydana getirir.[6]

Beşinci önerme

Bu beşinci önerme doğrudan doğruya bizim tasarımızla ilgili.

«Bu sözde «gayri-saflık», üretim biçimleri teorisine, özellikle bir üretim biçiminden bir başka üretim biçimine geçiş teorisine bağlı bir konudur; bu, belirli bir üretim biçiminin meydana gelme süreci teorisiyle bir bütünü oluşturur...»[6]

Şimdi, dördüncü ve beşinci önermelerin muhtevasıyle ilgili bazı fikirler sunmak istiyorum:

1. Her ne kadar, sözde «gayri saflıklar», «kalıntılar», vs.' nin, üretim biçimleri teorisine bağlı bir konu olduklarını söylemek bana doğru gibi görünüyorsa da, bunların bir üretim biçiminden bir başka üretim biçimine geçiş teorisinin *özgül konusu* olabile-

[5] *A.g.e.*, s. 182.
[6] *A.g.e.*, s. 183.

ceklerini sanmıyorum. Gerçekten, bu «gayri-saflıklar» gerçek hayatta daima mevcuttur. Öyleyse, *bir geçiş evresinin özgülüğü* olarak kabul edilemezler; aksi halde, gerçek iktisadî dünyanın daima geçiş halindeki ekonomilerden meydana geldiğini söylemek zorunda kalırız, ve bunun sonucu «geçiş ekonomisi» kavramı bütün özgüllüğünü yitirir.

Eğer «geçiş ekonomisi» terimine özgül bir anlam vermek istiyorsak —ve bu bana çok gerekli görünüyor— niteliğini belirtmekte büyük güçlüklerle karşılaşılan bu «tortular»ın durumu üzerinde kendi kendimizi sorguya çekmek zorundayız. Çünkü «tortular»ın niteliğini belirtmek için «gayri-saflıklar», «kalıntılar» vs. gibi her çeşit iğretilemenin (her çeşit istiarenin) kullanılması, bu nesnelerin henüz bilimsel bir kavram içinde düşünülmüş olmadıklarını gösterir. Özellikle şu soruyu kendi kendimize sormak zorundayız: Bir geçiş ekonomisini karakterize eden şey, daha ziyade birçok üretim biçiminin özgül bir birlikte-yaşama ya da zamandaş varlık ve karşılıklı-etki biçimi değil midir? Bu soru, bizi bir başka soruya götürür: Birçok üretim biçiminin bu özgül birlikte yaşama ve karşılıklı-etki biçimleri, bizzat özgül üretim biçimleri meydana getirmezler mi?

Söz konusu olan, daha şimdiden bu sorunun gerektirdiği bilimsel kavramların hazırlanması değil, ama bu kavramların hazırlanmasına götüren bir yol bulmakta bize yardımcı olabilecek birkaç düşünce sunmaktır. Bu beni bir ikinci fikir sunmağa götürüyor.

2. Şimdilik «kalıntılar» olarak adlandıracağımız şey (bu deyim, bir geçmişin, tarihin silmeğe vakit bulamadığı mirasını düşündürüyor), aslında, içlerinde hiç de «kalıntı» olmayan bu sözde «gayri-saflıklar»ı barındıran yapıların *ürünlerini* temsil eder, çünkü bunlar, içinde bulundukları gerçek yapılara yabancı şeyler değildir. Tersine, bunlar, bu yapıları meydana getiren ilişkiler bütününün, özellikle üretim güçlerinin gelişme düzeyinin, bu güçleri karakterize eden gelişme eşitsizliklerinin ve bu gelişme eşitsizliklerine bağlı üretim ilişkilerinin sonucudur.

Eğer bu «gayri-saflıklar»ı «kalıntılar» olarak düşünüyorsak, bu onları üreten yapılar arasındaki bağlantıları yeteri kadar derin bir şekilde kavrayamadığımızdandır.

Aslında, gerçek bir ekonominin —geçiş kavramından bağımsız olarak— incelenmesine giriştiğimiz zaman, bu ekonomiyi *egemen yönlü karmaşık bir yapı* (une structure complexe à dominante) olarak düşünmeliyiz. Böyle bir yapıyı, içlerinde birinin *egemen* olduğu birçok üretim biçiminin özgül bir bağdaşımı (kombinezonu) olarak anlıyoruz. İşte bu egemen üretim biçimidir ki bütün sisteme damgasını vurur ve *bağımlı* üretim biçimlerinin işleme ve gelişme şartlarını *değişikliğe uğratır.*

Başka bir deyişle, bu «üretim biçimleri», bizzat bağımlılıkları nedeniyle, «saflıkları»' içinde olduklarından *başkadırlar.* Marx, bu konuda, bu üretim biçimlerinin «solgunlaşma»sından söz eder.

Ama bağımlı üretim biçimleri için doğru olan şey, aynı şekilde, bizzat egemen rolü nedeniyle karakteristikleri kısmen değişikliğe uğramış bulunan egemen üretim biçimi için de doğrudur.

Sözün kısası, bu karmaşık yapıların her biri, üretim biçimlerinin basit bir yan yana sıralanmasını değil, kendi yapısal nedenselliğine sahip *tek bir* karmaşık yapı, *tek bir* nesne meydana getirir. Aynı zamanda, tek bir bütün olan bu yapı, genellikle, belirli bir üretim biçimi yapısına, örneğin kapitalist üretim biçimine tekabül eden özgül bir yapının egemenliği altında bulunur. İşte bu nedenledir ki, örneğin 19. yüzyıl Fransa'sı gibi bu tipten karmaşık bir yapı içinde, egemen üretim biçiminden başka üretim biçimlerine ait birçok yapısal unsurlar bulunduğu halde, gene de bu yapının kapitalist bir ekonomiye tekabül ettiğini söylemek doğru olur.

Birçok üretim biçiminin zamandaş varlığı ve karşılıklı etkisi, hangisi olursa olsun, herhangi bir gerçek iktisadî yapıyı olduğu kadar, şüphesiz geçiş halinde bir ekonomiyi de karakterize eder; ama, bu durumda, işe ek bir unsur karışır: *egemenlik*

tarzı ve egemen olmayan yapıların *elenme biçimleri*. Bu, daha sonra incelememiz gereken sorunlardan biridir.

Yukarda sunmuş bulunduğum fikri; Sovyetler Birliği'nin 1918 ve 1921 yıllarındaki durumu örneğiyle aydınlatmak istiyorum.

Lenin, 9 Nisan 1921 tarihinde, aynî vergi üzerindeki raporunda şöyle diyordu:

«Rusya'da, gerçek iktisadî ilişkiler planında gördüğümüz şeye bakınız. En azından beş farklı sistem veya rejim, ya da iktisadî yapı görüyoruz ki, aşağıdan başlarsak, birincisi, göçebe ya da yarı-göçebe köylü evleğinin sadece kendi hesabına çalıştığı ataerkil ekonomidir; ikincisi, ürünlerini piyasada satan küçük meta ekonomisi; üçüncüsü, kapitalistlerin, küçük özel kapitalistlerin ortaya çıktığı kapitalist ekonomi; dördüncüsü devlet kapitalizmi ve beşincisi de sosyalizmdir.»[7]

Burada, tipik bir karmaşık iktisadî yapı örneğiyle birlikte, sosyalizme doğru geçiş halinde bulunan bir ekonomi örneğini de görüyoruz; çünkü, Lenin'in aynı raporda belirttiği gibi, işçi sınıfı devlet iktidarını ve «fabrikaları, işyerlerini, ulaştırma araçlarını ve dış ticareti»[8] elinde bulunduruyor. Bu şartlar içinde, ister yabancı sermayeye verilen sınırlı ve sıkı sıkıya denetlenen imtiyazlar biçimi altında, isterse iç kapitalizmin belirli bir ilerlemesi biçimi altında olsun, kapitalizmin belirli bir gelişmesi bile, devletin işçi karakteri ve Lenin'in «ekonominin egemen tepeleri» dediği şeyin bu devlet tarafından ele geçirilmiş olması nedeniyle, egemen yönelimi değiştiremez.

Şimdi, tüm karmaşık iktisadî yapının tahlili tarafından ortaya konan sorunlara dönüyorum. Böyle bir yapıyı tahlil etmek, hele bu yapının gelişmesini öngörmek için, bu «basit yapılar»dan her birinin işleme ve gelişme kanunlarıyle ilgili olarak sahip bulunduğumuz bilgileri kullanabiliriz. Ama bu yöntemin bir yaklaştırma yönteminden başka bir şey olmadığını da unut-

[7] V. Lénine: *OEuvres complètes*, Moscou, 1962, 4. édition, s. 313.

[8] *A.g.e.*, s. 314.

mamak gerekir. Bu yöntemin güçsüzlüğü, ayrı bir üretim biçimi olarak, yani bizzat kavramlar içinde saf yapılar olan üretim biçimleri olarak ancak onlar üzerindeki tasavvurumuzda «özerkli» bir varlığa sahip bulunan basit yapıları, bağımsız üretim biçimleri ile bir tutmasıdır. Bu nedenle, bu türlü girişimlerden çıkartabildiğimiz sonuçlar henüz ancak yaklaşık sonuçlardır. Bu sonuçlar ile gerçek durum arasındaki farklılıkların saptanması, muhtemelen, yapısal nedenselliği gerçek iktisadî sistemin yapısal nedenselliğine daha iyi tekabül eden bir egemen yönlü karmaşık yapının kavramsal kuruluşuna götürecektir.

Buna eklemek isterim ki, gerçek yapı ve sistemlerin «karma» niteliği, sadece çeşitli millî ekonomilerin bir «iç» karakteri değil, aynı zamanda ve daha da çok dünya ekonomisine özgü bir karakterdir. Çünkü her ülkedeki üretim güçlerinin gelişmesi, kısmen *dünya üretim ilişkileri* tarafından şartlandırılmıştır. Özellikle emperyalizm tarafından egemenlik altında bulundurulan ülkelerde gözle görülür bir nitelik taşıyan bu durum, egemen ülkelerde de böyledir. Öyleyse, bu bizzat dünya ekonomisi'nin, karmaşık yapıların karmaşık bir yapısını meydana getirdiği anlamına gelir. Ne var ki, dünya ekonomisi, son iktisadî gerçekliği oluşturur. Bu karmaşık bütünün parçaları olan en çeşitli *üretim biçimleri* ve *çeşitli millî ekonomiler*, işte bu dünya ekonomisinin bağrında (birçok boyutlar içinde) «bağdaşırlar».

Bundan ötürü, özel bir üretim biçiminin «egemen» göründüğü özel bir millî ekonominin işleyişi, örneğin büyük toprak mülkiyetinin egemen olduğu filanca Latin Amerika ülkesinin ekonomisi incelendiği zaman, eğer anlamlı sonuçlara ulaşmak isteniyorsa, bu ekonomiyi *dünya çapında egemen üretim biçimleri ile ilişkiler tarzının* dışında incelememek gerekir; çünkü bu millî ekonomi, ancak dünya üretim ilişkilerinin bir parçası olarak kavranırsa anlaşılabilir. Demek ki, bu ekonominin gelişme özgüllüğü, ancak bütünleşmiş bir yapı olarak, örneğin Amerikan ekonomisi tarafından egemenlik altına alınmış bir yapı olarak anlaşılabilir.

Aynı şekilde, bir millî ekonomideki yapıların dönüşümleri ve çeşitli geçiş aşamaları (stades de transition), ancak bu yapı dönüşümleri dünya yapısal bütünlüğü içinde ele alınırsa gerektiği gibi tahlil edilebilir. Özellikle, sosyalist devrimini tamamlayan her ekonominin geçiş aşamalarının, daha önce aynı yola girmiş ülkeler tarafından geçilmiş «görünüşte benzer» aşamalardan nitelikçe farklı olabilmeleri bu şekilde anlaşılır. Sadece her ekonominin içsel nedenleri yüzünden, yani bir ekonominin üretim güçlerinin özel gelişme düzeyi ve bu gelişme düzeyinin eşitsizlikleri, bu ekonomiye özgü sınıf karakterleri vs. nedeniyle değil, aynı zamanda dünya bütünlüğünün değişmiş bulunması nedeniyle de bu böyledir. Bu açıdan, Ekim İhtilâli, sadece Rus ekonomisi için değil, yapısını derinden derine değiştirdiği dünya ekonomisi için de yeni bir çağın başlangıcını oluşturur.

Bu söylenenler şöyle açıklanabilir: Dünyanın emperyalizm tarafından paylaşılmasıyle bir dünya iktisadî sistemi kurulmuştur. Bu sistemdeki birliğin bozulması Ekim İhtilâli ile başladı. O zamandan bu yana, dünya ekonomisi bir geçiş dönemi (période de transition) içine girdi. Bu geçişin karakteristiklerinin, özgül evrelerinin (phases spécifiques), ulusal yönlerine ve uluslararası yönlerine sahip nesnel bir olay olarak incelenmesi gerekir. Böyle bir inceleme özgül kavramların hazırlanmasını şart koşar. Şimdilik, sadece «yanyana yaşama», «iki sistemin dünya mücadelesi» gibi son derece yoksul pratik kavramlara sahip bulunuyoruz. Bu türlü kavramlar, ancak bir sorunun, dünya çapında geçişin şekilleri ve evreleri sorununun varlığını gösterir; henüz bu sorunun bilimsel planda konmasını mümkün kılmaz. Sorunu güçleştiren şey, sadece onun genişliği ve yeniliği değildir; çeşitli devletler düzeyinde siyasal ve ideolojik dönüşümleri içeren bu dünya çapındaki dönüşümün özgürlüğüdür de; çünkü her devlet içinde bir üretim biçiminin egemenlik durumunu değiştiren şey, bu dönüşümlerdir. Örneğin Küba'da, birkaç ay içinde, ülke ekonomisinin, dünya sosyalist ekonomisine bütünleşmek ve sosyalizmin kuruluşu yolunu girmek üzere Amerikan sermayesinin ege-

menliği altından çıkması sonucunu veren şey, bu dönüşümlerdir. Bu türlü dönüşümlerin doğrudan doğruya ulusal karakteri, geçiş sürecinin uluslararası karakterini çoğunlukla gözden kaybettirmektedir.

Bu genel düşüncelerden sonra, birkaç terminoloji sorunu üzerinde durmak istiyorum; çünkü terminolojinin arılaştırılması için gösterilecek bir çaba aracıyle, kavramların daha kesin bir formülasyonuna doğru yol alınabilir.

II— TERMİNOLOJİ ÖNERMELERİ

Geçiş sorunlarından söz edildiği zaman, bu terimler akla bir üretim biçiminden bir başka üretim biçimine geçiş, bir üretim biçiminin meydana geliş, bir iktisadî sistemin dönüşüm vs. sorunlarını getiriyor. Bu terimlerden her biri, yerine göre, farklı sorunları belirtebilir. Öyleyse, teorik bir hazırlama yoluna girmek için bu kavramları birbirine eklemlemek zorunludur. Bu erekle aşağıdaki terminolojiyi önereceğim:

Her şeyden önce, yeni bir üretim biçiminin bazı kuruluş *şartları* teorisini, o halde bu üretim biçiminin kökenleri teorisini belirtmek için, belirli bir üretim biçiminin «*meydana geliş*» (constitution) teorisinden söz etmeği önereceğim. İlkel sermaye birikimini tahlil ederken, sadece iktisadî yapıların özgül işleyişi aracıyle değil, ayrıca, örneğin İngiltere'de tarımsal kanunların yayınlanması ve yürürlüğe konması için siyasî iktidarın müdahalesi gibi, siyasal yapıların işleyişi aracıyle de, *feodal üretim biçiminin bağrında* kapitalist üretim biçimi *şartlarının* nasıl meydana geldiğini gösterdiği zaman Marx tarafından sunulmuş bulunan teori böyle bir teoridir. Bugün aynı teorik zorunluluk, kapitalist üretim biçimi bağrında oluşma yolunda bulunan sosyalist üretim biçimi şartlarının (örneğin Lenin'in «sosyalizm çağdaş kapitalizmin bütün pencerelerinden kendini gösteriyor» dediği anlamda) aydınlığa çıkartılmasını gerektiriyor.

Bir üretim biçiminin bağrında bir başka üretim biçiminin bazı şartlarının meydana geliş teorisi, aynı zamanda mevcut üretim ilişkilerinin dönüşüm ve bozuluş teorisidir de. Sadece üretim yapısını değil, bütün toplumsal yapıyı etkileyen bu bozuluş, üst yapının alt yapı üzerindeki özgül müdahale biçimleri aracıyle karakterize edilir.

Yeni bir üretim biçimi şartlarının meydana geliş teorisine karşıt olarak, geçiş teorisinin başka bir soyutlama düzeyinde yer aldığını söyleyeceğim; çünkü geçiş teorisi özgül olarak bir üretim yapısından bir başka üretim yapısına *düşünsel* (idée) geçişle ilgilidir. Yani bu teoride *tarihsel* bir geçiş söz konusu değildir.

Bu bizi üretim biçiminin teorik yapısına, mümkün her biçimin yapıcı unsurlarının (emekçiler, üretim araçları), her üretim biçiminin yapısına ait iki ilişkiye (mülkiyet ve gerçek temellük) göre gerçekleşen çeşitli bağdaşımı olarak üretim biçiminin teorik yapısına götürüyor.

Bu soyutlama düzeyinde tasarlanmış bulunan üretim biçimlerinin *düşünsel* karakteri sonucu, bunların düşüncedeki ardarda gelişleri, bir iktisadî sistemin bir başka iktisadî sisteme gerçek geçişinden farklı olabilir. Bu geçiş gerçekte asla bir üretim biçiminin bir başka üretim biçiminin yerini alması değil, daima egemen yönlü karmaşık bir üretim biçiminden bir başka egemen yönlü karmaşık bir üretim biçimine geçiştir.

Bu türlü ardarda geliş hiç bir doğrusallığa bağlı değildir; çünkü düşünsel seri içinde bu (egemen yönlü karmaşık) üretim biçimleri ardarda gelmedikleri halde, burada, *bütün toplumsal yapının* çeşitli düzeyleri birbiri üzerinde karşılıklı etkide bulunur ve egemen bir geçişin şartlarını yaratabilirler. Görülüyor ki, bizzat toplumsal yapıların karmaşıklığı her türlü doğrusallığı dıştalar.

Biraz önce hatırlatmış bulunduğum gibi, bu karmaşıklık dünya çapına yayılır; çünkü bizzat bir yapılar karmaşası (complexe) olan her millî ekonomi, dünya ekonomisi bağrında, ister

egemenlik altında, ister egemen durumda olsun, bir *zincir halkası* meydana getirir; ve belirli bir ülkede gelişen çelişmeler sadece «iç» çelişmeler değildir, bu çelişmeler, adı geçen ülkenin dünya iktisadî ve siyasal karmaşası içinde yer alma biçiminden de doğarlar (özellikle), «zincirin en zayıf halkası» kavramı bunun sonucudur).

Öyleyse, her ne kadar bir üretim biçiminden bir başka üretim biçimine soyut geçiş kanunları tasarlayabilirsek de, karmaşık toplumsal sistemlerin egemen üretim biçimleri arasında tarihsel bakımdan zorunlu hiç bir doğrusal ardarda geliş kanunu öneremeyiz. Ayrıca, bir üretim biçiminin bozulmasının, bir başka belirli üretim biçiminin ortaya çıkma *şartlarını* yaratmaktan başka bir şey yapmadığını da biliyoruz. Bir üretim biçiminin bozulması, bir başka üretim biçiminin zorunluluğunu yaratmaz; çünkü bu zorunluluk, sadece iktisadî yapıdan çok daha karmaşık bir yapı içinde, toplumsal yapı ve siyasal ve ideolojik üstyapı bütününün dönüşüm şartları içinde yer alır.

Böylece, kapitalist *üretim biçiminin* bozulması, ancak bu ardarda gelişin siyasal ve ideolojik şartları da bir arada bulunduğu zamandır ki, kapitalist üretim biçimi yerine sosyalist üretim biçiminin geçmesi şartlarının *bütününü* yaratır. Bu yerine geçiş, her tarihî toplumsal kuruluşun içinde bulunduğu *konjonktürler yapısına* göre uzun ya da kısa bir sürede olabilir. Bundan ötürü, bugünkü dünya bütünlüğü çerçevesinde, kendi içlerinde, kapitalist üretim biçimini geliştirmemiş ya da çok az geliştirmiş bulunan ülkeler, ülke içi ve uluslararası çelişmeler nedeniyle, bağırlarında bu üretim biçiminin gelişmesinden tasarruf etmelerini ve doğrudan doğruya sosyalizmin kuruluşuna geçmelerini sağlayan bir *konjonktür* tanıyabilirler: Vietnam Demokratik Cumhuriyeti bu türlü bir sürecin bir örneğidir.

Burada, belirli bir üretim biçiminin *kökenleri teorisinin* yanı sıra, sadece (düşünsel) bir *geçiş teorisinin* değil, ayrıca bir geçişe yol açan bir *konjonktür yapısı* teorisinin de zorunlu bir şey olduğunu görüyoruz. Bu konjonktür, genel olarak, bir tarih anına devrimci bir karakter veren ve toplumsal bir kuruluşun

yeniden-yapılaşmasını, yani bir toplumsal kuruluş yerine bir başka toplumsal kuruluşun geçmesini uyaran bir çelişmeler topluluğunun mücadele konjonktürüdür. İşte ancak o zamandır ki, *geçiş teorisinin* konusu olabilecek bir geçiş dönemi başlar.

Eğer soruna millî ekonomiler düzeyinden bakarsak, çağdaş dönemin bize başlıca *iki tip* geçiş gösterdiğini söyleyebiliriz:

— Daha önce kapitalizm tarafından egemenlik altına alınmış bulunan bir ekonomiden (hatta *iç* kapitalizm güçsüz ya da pratik yönden gayri mevcut da olsa) sosyalizme doğru evrilen bir ekonomiye geçiş tipi; dar anlamdaki bu geçiş bir ön şart içerir: *Devlet iktidarının* işçi sınıfına, ya da daha önceleri sömürülen ve içinde işçi sınıfının belirleyici rol oynadığı bir sınıflar koalisyonuna geçmesi;

— İkinci geçiş tipi (geniş anlamda geçiş), bir zamanlar doğrudan doğruya sömürgeci egemenlik altında yaşamış ve bugün sömürgecilik-sonrası bir döneme girmiş bulunan bir ekonominin tanıdığı geçiş tipidir.

İnsanın insan tarafından sömürülmesinin ülke içi şekillerini ortadan kaldırmayan bu ikinci tip geçiş, daha önceki egemenlik durumu esas itibariyle ortadan kalkmadığına, sadece şeklini değiştirdiğine göre, geçmişten birinci tip geçiş kadar derin olmayan bir kopuşu içerir. Daha önceki egemenlik durumu ortadan kalkmaz; çünkü insanın insan tarafından sömürülmesini ayakta tutan ve devletin emekçilerin elinde değil, sömürücü sınıfların elinde bulunduğu bir sistem, neticede dünya iktisadî ve siyasal sisteminin sınıf ayrıcalıklarını sürdürmek için mücadele eden ve her türlü sömürü sistemi ile siyasal dayamşma durumunda bulunan bölüğüne dayanmak zorunda kalır.

Kısacası, bir ülkenin dünya kapitalist sistemi ya da dünya sosyalist sistemiyle bütünleşmesini, böylece *ülke içi* iktisadî, toplumsal ve siyasal şartlar belirler.

Bundan ötürü, «geçiş ekonomisi» terimi, sömürgecilik-sonrası ekonomilerini belirttiği zaman iki anlama gelebilir gibi görünüyor:

(1) Bu terim, sadece, daha önceki egemenlik durumunun

mahiyetinde bir değişme olmaksızın, *şeklinde* bir değişiklik olması anlamına gelebilir. Devlet kapitalizminin Hint burjuvazisi tarafından kendi iktidarını güçlendirmek için kullanıldığı Hindistan gibi bir ülkede durum böyledir. Ama bizzat iktisadî sistemin Hint ekonomisinin gelişmesiyle çatışan sınırları, Hint burjuvazisini, yabancı sermayenin bağımlılığı altındaki durumunu sürdürmek zorunda bırakmıştır.

(2) İktidarın emekçilerin eline geçmemiş bulunduğu sömürgecilik-sonrası bir ekonomi için kullanılan geçiş ekonomisi terimi, karşı karşıya bulunan toplumsal sınıflar arasındaki geçici bir denge durumunu belirtmek için de kullanılabilir. Biçimsel ya da biçimsel olmayan *sınıf koalisyonlarına* varabilecek olan böylesine bir denge son derece *kararsızdır*. Böylesine bir denge, özgül gelişme kanunlarına sahip bulunan iktisadî bir sistemin toplumsal temelini oluşturamaz. Örneğin Endonezya'nın 1965 Eylülüne kadar tammış bulunduğu denge durumu, böylesine bir denge durumudur. Sanıyorum ki, bu türlü durumlarda, bir «*geçiş ekonomisi*» değil, bir «*geçiş durumu*» söz konusu edilebilir; zaten böyle bir durum, iktisadî planda, genel olarak hemen hemen tam bir gelişme yokluğu ile belirlenir.

Eğer önerilmiş bulunan terminolojiyi hiç değilse geçici olarak kabul edersek, geçiş ekonomisi teorik sorununun, bir ülke düzeyinde, eski yapılaşmış bütünden bir kopuştan sonra, karmaşık *bir üretim biçiminin yerine geçen* bir başka karmaşık bir üretim biçiminin teorisi ile ilgili olduğunu söyleyeceğiz.

Öyleyse geçiş dönemi ekonomisi *bir kopuş ertesi* ekonomisidir; bu nedenle geçiş teorisi *kökenler* teorisi değil, *başlangıçlar* teorisidir. Kelimenin dar anlamıyle, geçiş teorisi, *yeni bir üretim biçiminin başlangıçları* teorisidir. Bu teorinin konularından biri ilk aşama tarafından, ya da daha doğrusu Marx'ın «üretim biçiminin toplumsal sağlamlaşması»[9] adını verdiği dönemden önce gelen ilk kararsızlık döneminin sorunları tarafından oluşturulur.

[9] K. Marx, *Le Capital, C. VIII*, s. 174.

İlk aşama, ya yeni toplumsal kuruluşun kaderinin henüz kararlaşmadığı, ya da bu kaderin henüz belirsiz olduğu aşamadır. Her iki durumda da, bu aşama, daha önce egemen olan bir üretim biçiminden bir kopuş «ertesine», ya da eski egemenlik durumunun ciddî bir sarsıntısına (daha önce sömürge durumunda bulunan bir ülkenin «sömürgelikten-çıkma»sından hemen sonra başlayan dönem durumu) tekabül eder. Şüphesiz, bu «erte» birçok yılları kapsayabilir.

Bununla birlikte, geçiş ekonomisi sorunları, burada ele almayı düşündüğümüz şekliyle, bu ilk kararsızlık evresinin ötesine gider. Bu sorunların kapsamına, daha önce söylemiş bulunduğumuz gibi, geçiş döneminin birinci aşaması olarak sadece ilk aşama değil, tarihsel bir dönemin birinci evresi olarak bütün geçiş evresi girer. Örneğin, Sovyetler Birliği bakımından, Ekim İhtilâlini izleyen günlerle ne kadar ilgiliysek, bugünkü dönemlerle de o kadar ilgileneceğiz.

Bundan sonra «geçiş evresini» (örneğin kapitalizm ve sosyalizm arasında geçiş evresi anlamında) oluşturan şey, artık kararsızlık ya da egemenlik yokluğu olgusu değil, bundan böyle egemen durumda bulunan yeni toplumsal ilişkiler ile üretim güçleri arasındaki henüz nispeten büyük *uygunsuzluk* (inadéquation) olgusudur. Bu olgu, mülkiyet biçimi ve gerçek temellük tarzı arasında belirli tipte bir çelişme anlamına da gelir. Bu şartlar içinde, yeni toplumsal ilişkiler kendi öz güçleri ile egemen olmazlar; başka bir deyişle bu toplumsal ilişkilerin genişletilmiş yeniden-üretim şartları henüz veri haline gelmemişlerdir.[10]

[10] Tersine bir durumun, üretim güçlerinin içinde yer almaları gereken üretim ilişkilerini bir noktadan sonra herhangi bir şekilde aşmaları nedeniyle, eski toplumsal ilişkilerin kendi öz güçleriyle egemen olamadıkları bir durumun da düşünülmesi gerekir. Bu durum, ya zora dayanan baskı araçlarına, ya da üretken olmayan harcamaların (esas itibariyle savaş harcamaları, ama birikim fonlarından bir kısmının üretken bir kullanımdan alıkonmasını gözeten bütün öbür harcamalar da dahil) hızlı bir artışına başvurmak zorunda kalan emperyalizmin son evresindeki durumudur. Bu nokta ayrıca incelenecek.

Yeni toplumsal ilişkiler ile üretim güçleri arasında böyle bir uygunsuzluk durumu bulunduğu zaman, yeni toplumsal ilişkilerin egemenliği ancak *dolayımlar* aracıyle, örneğin sosyalizme doğru geçiş halindeki ekonomi durumunda, piyasaya (N.E.P. örneği) ya da idarî merkeziyetçiliğe (ilk beş yıllık planlar örneği) başvurmak şeklindeki o iki aşırı dolayıma baş vurmak aracıyle sağlanabilir. Bu dolayımlar, iç çelişmelerin henüz ne kadar derin olduklarına tanıklık ederler. Bu çelişmelerin çözümleri, üretim güçlerinin, yeni toplumsal ilişkiler ile bizzat üretim güçleri arasındaki uygunluğu kuracak gelişmesi içinde bulunmalıdır: Sosyalist ekonomi durumunda, piyasa ve idarî merkeziyetçilik mekanizmalarının bertaraf edilebilmeleri ve yerlerine merkezinde yeni tipte bir planlamanın bulunduğu orijinal mekanizmalar aracıyle ekonominin düzenleşik (coordonnée) bir yönetiminin geçirilebilmesi için, bu gelişmenin, üretim güçlerinin bir bütünleşme ve yeterince derin bir karşılıklı bağımlılığı sonucunu vermesi gerekir.

Bu düşünceler, terminolojiye daha bir belginlik verilmesini zorunlu kılıyor. «Evre» teriminin, *toplumsal bir kuruluşun gelişmesindeki iki büyük uğrağı* belirtmek için kullanılması doğru olacağa benziyor. Bu iki büyük uğrak, bilindiği gibi, şunlardır: (1) Gelişmenin başlangıçları evresi; yani aynı zamanda üretim güçleri ve üretim ilişkileri arasında özgül bir uygunsuzluk evresi olan dar anlamda geçiş evresi. Bu daha sonra üzerinde duracağım bir noktadır. (2) *Üretim yapısının genişletilmiş yeniden-üretim* evresi, eşinzamanlı (synchronique) bir tahlilin konusu olabilecek ve kendine özgü bir dinamikle karakterize edilen evre.

Bu evrelerden her biri, toplumsal kuruluşun çeşitli düzeylerinin ve bunların çelişmelerinin özgül bir eklemlenmesiyle, dolayısıyle bu çelişmelerin belirli bir eşitsiz gelişme tipiyle karakterize edilir. Aynı evre boyunca, belirli bir anda esas çelişme olan şey tali çelişme, ya da çelişmenin tali yönü esas yön haline gelir. Çelişmelerin bu yer değiştirmeleri, belirli bir evrenin çeşitli aşamalarını düzünler (ritimlendirir); bu yer değiştirmeler, sınıflar

arasındaki, ya da aynı sınıfın çeşitli tabakaları arasındaki ilişkilerde meydan gelen değişiklikler aracıyle belirlenirler. Bu şekildedir ki, Kronştad ve ona öngelen iktisadî bunalım bu türlü bir yer değiştirmeyi belirlemiş ve R.B.K.P.'ni iktisat siyasetini değiştirmeğe mecbur etmiştir. Lenin o çağda şöyle yazar: «1921 İlkbaharının ekonomisi siyaset haline dönüştü: Kronştad.»[11]

Bu noktada, ortaya iki türlü sorunun çıktığını görüyoruz:

(1) Geçiş döneminde, özgül karakterlere sahip *aşamalar* halinde, tipik bir parçalara ayrılma durumu (découpage) var mıdır? Eğer varsa, (2) bu tipik aşamalar ile sosyalist ülkeler ekonomilerinin geçmiş bulundukları tarihsel dönemler arasında ne gibi ilişkiler kurulabilir?

Bunlar cevaplandırmağa çalışmamız gereken sorulardır.

III— GEÇİŞ DÖNEMİNİN TEMEL KARAKTERİSTİĞİ

Bununla birlikte, daha şimdiden şu teorik soruna bir ilkcevap vermek zorundayız: Eğer geçiş evresinin bütünü bir millî ekonomi düzeyinde ele alınırsa, evrenin bütününde geçerli olan ve onun *tek* olarak kabul edilmesini doğrulayan bir ortak karakter var mıdır?

Eğer bu soruya olumlu cevap verilirse, bundan bir başka soru çıkar: Bir üretim biçiminden bir başka üretim biçimine (kelimenin dar anlamıyle) geçiş evresinin *bütünü için geçerli* bir karakter varsa, farklı geçiş evreleri de ortak karakteristiklere sahip olabilirler mi? Başka bir deyişle, eğer feodal üretim biçiminden kapitalist üretim biçimine geçiş evresinin temel bir karakteristiği varsa, kapitalist üretim biçiminden sosyalist üretim biçimine geçiş evresinde de, başka bir biçim altında, benzer bir karakteristik bulunur mu?

Bu soruya cevap vermek için gerekli hareket noktası, feodal

[11] Lénine: *a.g.e.*, cilt 32, s. 347.

üretim biçiminden kapitalist üretim biçimine geçişle ilgili tah liller aracıyle sağlanmış bulunmaktadır.

Etienne Balibar'ın göstermiş olduğu gibi, *kapitalizme geçiş* evresi, biçimsel temellük tarzı ve gerçek temellük tarzı arasındaki belirli bir *uygunsuzluk* (non-correspondance) biçimi ile karakterize edilmiştir.

Kapitalizme geçiş evresinin *biçimsel* temellük tarzı, daha o zamandan kapitalist mülkiyet biçimi, yani emekçinin kendi üretim araçlarının mülkiyetinden ayrılmasıdır; tersine, *gerçek* temüllük tarzı, henüz kapitalizmin, yani büyük sanayiin özgül temellük tarzı değildir.

Marx bu konuda şöyle yazar:

«Sermaye emeği önce tarihsel gelişme tarafından verilmiş bulunan teknik şartlar içinde kendine maleder. Üretim biçimini birdenbire değiştirmez».[12]

Bu birinci evre, bu kapitalizme geçiş evresi, *manüfaktür* evresidir. Böylece manüfaktür, kapitalizme geçiş evresinin *üretim biçimi* olarak görünür. Bu üretim biçimini karakterize eden şey, manüfaktürün, zanaatkâr işçiliğinin ayırt edici karakteri olan şeyi, yani çalışma gücünün ve çalışma aracının *birliğini* aşırı şekilde radikalleştirmekten başka bir şey yapmamış olmasıdır.

Böylece, toplumsal üretim ilişkisi için içine emekçi ve üretim araçları arasındaki *biçimsel ayrılmayı* sokarken, çalışma süreci *birliği* korur.

Demek ki, toplumsal üretim ilişkisi ile çalışma süreci arasındaki *uygunsuzluk*, kapitalizme geçiş döneminin karakteristiğidir.

Bu uygunsuzluk, daha sonra, gelişmesi emeğin sermayeye biçimsel bağımlılığı (subsumption) aracıyle mümkün kılınan sanayi devrimi tarafından ortadan kaldırıldı.

Sanayi devrimi, yani üretim güçlerinin bu gelişme tarafından

[12] K. Marx: *Le Capital*, cilt I, s. 53, E. Balibar tarafından yeniden yapılmış çeviriye göre.

içerilen gelişmesi, emekçi ve üretim araçları arasındaki birliği parçalar. Üretim araçları *bireysel* olmaktan çıkarlar, *imeceli* (collectif) hale gelirler. Bundan böyle, emekçi ve onun çalışma araçları arasında, toplumsal üretim ilişkileri planında olduğu kadar, çalışma süreci planında da bir ayrılma vardır. Böylece, Etienne Balibar'ın temellük biçimleri arasında bir *benzeyiş* (homologie adını verdiği *bir uygunluğun ortaya çıktığı* görülür. Büyük sanayi ile birlikte, emekçinin sermayeye bağımlılığı, Marx'ın formülüne göre[13], artık sadece biçimsel değil, gerçektir.

Bilindiği gibi, bu *benzeyiş*, aynı zamanda bir çelişmeyi, üretim araçlarının *özel* mülkiyeti ile üretim güçlerinin *toplumsal* karakterini karşı karşıya getiren bir çelişmeyi kapsar.

Gene kapitalizme geçiş dönemine dönülürse, bu dönemin *belirli bir uygunsuzluk biçimi* ile karakterize edildiği görülür. Bu uygunsuzluk biçimi bir *zaman içinde kayma* (décalage chronologique) olarak da ifade edilir. Yapının çeşitli unsurlarının oluşmasında zaman içinde kayma söz konusudur: «toplumsal ilişki» olarak sermaye... «gerçek» bağımlılıktan... yani kapitalist üretim biçimine uygun düşen ilişkinin (gerçek temellük)... özgül biçiminden önce ve ondan bağımsız olarak mevcuttur.[14]

Şimdi cevap verinemiz gereken soru şudur: sosyalizme geçiş dönemi de mi bir uygunsuzluk ve (yeni tipte bir sanayi devriminin zaferiyle, yani yeni toplumsal üretim ilişkilerine uygun düşen karakteristiklere sahip üretim güçlerinin egemenliğiyle son bulacak olan) bir «kronolojik dekalaj» ile mi karakterize edilir? Bizzat bu egemenlik, sosyalist üretim ilişkilerinin daha önce ortaya çıkması sayesinde, yani belirli tipte bir «kronolojik dekalaj» sayesinde mi sağlanabilir?

Bu soruya, şüphesiz derinleştirilmeleri gereken aşağıdaki önermeleri ileri sürerek, olumlu cevap verilebileceğini sanıyorum. Sosyalizme geçiş evresinin özgül «uygunsuzluk» biçimi şu olacağa

13 K. Marx: *Le Capital*, cilt I, s. 535.

14 E. Balibar, *A.g.e.*, cilt 2, s. 228 - 229.

benzer: Mülkiyet tarzı —belli başlı üretim araçları bakımından bütün toplumun mülkiyeti olduğu halde, gerçek temellük tarzı henüz sınırlı emekçi topluluklarının temellüküdür, çünkü doğanın gerçek temellükü ancak bu topluluklar düzeyinde gerçekleşir[15].

Demek ki, sosyalizme doğru geçiş üretim biçimine özgü kronolojik dekalaj, biçimsel bir temellük tarzının, kendisine uygun düştüğü gerçek temellük tarzına «öngelmesi»dir.

Bu uygunsuzluğun maddî temelini, henüz sosyalist «teşebbüs» ya da sosyalist «firma» olarak adlandırılan üretim birimi çerçevesinde kullanılan üretim güçlerinin mahiyeti oluşturur. Doğanın gerçek temellükünün çerçevesi oldukları için, bu «teşebbüs» ya da «firma»lara belirli ölçüde bir özerklik tanınması gerekir. Bununla birlikte, daha şimdiden, üretim güçlerinin özellikle elektrik üretimi ve büyük kimya sanayii (büyük kombinalar şeklinde) gibi bazı faaliyet kollarındaki gelişmesi, bütün toplum düzeyinde egemenlik altına alınmaya elverişli gerçek bir temellük tarzının ortaya çıktığını gösteriyor. Bu evrim esas itibariyle tamamlandığı, yani bu yeni tipteki üretim güçleri egemen üretim güçleri haline geldiği zaman, temellük tarzı ile mülkiyet tarzı arasında *benzeyiş* olacak, hukukî iktidar ile fiilî yetenek üst-üste çakışacak, ve geçiş evresi son bulacaktır. Daha şimdiden, bunun otomasyon, teknik bütünleşme ve uzaktan toplumsal yönetim biçimlerinde çok büyük bir gelişmeyi gerektirdiği söylenebilir.

Buraya kadar söylenenlerden hareketle, geçiş evresini bütünlüğü içinde karakterize eden şeyin, esas itibariyle yeni toplumsal düzenin kararsızlığı ya da yeni üretim ilişkilerinin egemenlik yokluğu değil, bundan böyle egemen durumda bulunan yeni toplumsal ilişkiler ile esas üretim güçlerinin mahiyeti ara-

15 Bu noktalar, aşağıda, II. Bölüm («Toplumsal Planlamanın Sosyo-ekonomik Çerçeveleri ve Örgütlenmesi») ve III. Bölümde («Üretim Güçlerinin Gelişme Düzeyindeki Değişikliklere göre Sosyalist Planlamanın Şekil ve Yöntemleri») tahlile çalıştığım noktalardır.

sındaki henüz nispeten büyük uygunsuzluk olgusu olduğunu görüyoruz.

Belirli bir ülkede üretim güçlerindeki gelişmenin yerel düzeyi ne kadar güçsüzse, sözünü ettiğimiz uygunsuzluk o kadar büyüktür. Sovyetler ülkesinin 1921 yılındaki durumundan söz eden Lenin: «Sosyalizmin iktisadî temeli henüz mevcut değildir».[16] derken, bunu söylüyordu.

Böylesine bir dekalaj, toplumsal yapının çeşitli düzeylerinin eklemlenmesi (artikülasyonu) bakımından önemli sonuçlar doğurur. Gerçekten, bu uygunsuzluk, siyasal düzeyin özgül bir etkililiğini içerir. Öte yandan, yeni toplumsal ilişkiler ve üretim güçlerinin mahiyeti arasmda bir uygunsuzluk durumu varoldukça, iktisadî sistemin işleyişi ancak özgül dolayımlar aracıyle sağlanabilir. Örneğin, sosyalizme doğru geçiş halinde bulunan bir ekonomide, devlet kapitalizmi, piyasa (N.E.P. örneği), ve güçlü bir idarî merkeziyetçilik (örneğin ilk beş-yıllık planlar esnasında) gıbi dolayımlara başvurulur.

Bu, geçiş döneminin siyasal üstyapıları, özellikle demokrasi şekilleri ve idarî aygıtın rolü incelendiği zaman, bana çok önemli görünüyor. İşte bu nedenledir ki, Lenin, «bürokrasinin yok olması»nın «iktisadî temelleri» kavramı ve «bürokratizme karşı mücadele»[16] dediği şeyin sorunları üzerinde ısrarla durmuştur.

Sosyalizme doğru geçiş ekonomisinin çeşitli aşamalarında ortaya çıkan sorunların, biçimsel ve gerçek temellük tarzları arasındaki uygunsuzluk kavramından hareketle ve bu uygunsuzluğun derece ve şekillerini hesaba katarak incelenmesi gerektiğini, ve bir aşamalar teorisinin kurulmasına ancak bu şekilde girişilebileceğini düşünüyorum. Bu, geçiş döneminin, ülkelere göre, yani uygunsuzluğun *ilk derecesi* ve bu uygunsuzluğun *özgül şekillerine* göre uzun ya da kısa olabileceğinin, özellikle, bu dönemin, bürokratik aygıt, dolayısıyle sosyalist demokrasinin

16 V. Lénine, *OEuvres complètes*, cilt 32, s. 346.

çeşitli şekilleri *aracıyle* oynanan ülkeden ülkeye son derece farklı bir rol tarafından belirlenebildiğinin görülmesini sağlar.

Piyasa ve paranın rolü, (Sovyetler Birliğinde bugün o kadar tartışılan) sosyalist teşebbüsler arasındaki dolaysız ilişkilerin, tarımdaki örgütlenme şekillerinin, bizzat planlama mekanizmalarında yapılacak değişikliklerin vs. rolü sorunlarının doğru bir şekilde konması için, iktisadî düzeyde hesaba katılması gereken şey, uygunsuzluğun derecesi ve özgül şekilleridir.

Bütün bu sorunlar, aynı zamanda hem iktisadî ve hem de siyasal sorunlardır. Bu sorunların çözümü, sınıflar arasındaki ya da aynı sınıfın çeşitli tabakaları arasındaki ilişkilerin, «zirve» ve «taban» arasındaki ilişkilerin, vs. tartışılmasını gerektirir.[17] Başka bir deyişle, söz konusu olan şey, belirli tipte bir uygunsuzluk tarafından sebep olunan çelişmelerin aydınlığa çıkartılmasıdır. Uygun bir şekilde ele alınmazlaısa, bu türlü çelişmeler karşıt (antagoniste) bir karakter alabilir, ya da tali çelişmeler esas çelişme haline gelebilir. Örneğîn, eğer küçük köylü üretimi sorunu doğru bir şekilde ele alınmazsa, bu durum, ya (N.E.P.'in yürürlüğe konmasından önce olduğu gibi) tarımdaki üretici güçlerin gerilemesi, ya da (Yugoslavya'da olduğu gibi) piyasanın rolünün sosyalist üretim ilişkilerinin gelişmesini ciddî olarak tehlikeye düşürebilecek ölçüde artması sonucunu verebilir.

Sosyalizme doğru geçiş dönemiyle ilgili bu düşüncelere bir son vermek için, sosyalizme *geçiş* evresini onun daha sonraki gelişme evresinden ayıracak olan *kopuş*'un genişlik ve mahiyeti ile ilgili bir gözlem daha yapmak gerekiyor. Bu kopuşun, geçiş evresini kapitalizmin son evresinden ayıran kopuştan daha derin olacağı açıktır. Daha şimdiden görülmektedir ki, bu kopuş, el işi ile kafa işi, uygulama çalışmasıyle yönetim çalışması arasındaki ayrımın sonu anlamına, yani henüz bizzat işçi sınıfının içinde bulunan önemli bölünmelerin sonu anlamına gelecektir.

Sosyalizme doğru geçişle ilgili bu düşüncelerden sonra,

[17] V. Lénine *a.g.e.*, s. 346.

sömürgeci dönemden çıkmış ekonomilerle ilgili birkaç sorun üzerinde kısaca durmak istiyorum. Burada, bu geçiş ekonomilerinin özgüllüğü sorununu koymak önem taşımaktadır.

Bu geçişin özgül karakterlerinden biri, bu ekonomilerin bugünkü durumlarının *esas* yönünün, geçmiş iktisadî yapılarının *iç* gelişmesinin, yani üretici güçlerinin onları bir aşamadan bir başka aşamaya evrimlendiren bir iç ilerlemelerinin sonucu olmamasıdır. Tersine, bu ülkelerin üretici güçleri genellikle durgundu. Bundan ötürü, sömürgecilik sonrası durumlarının egemen yönü, siyasal bir bağımlılıktan *kopuş* olarak görünür. Bu kopuş, siyasal düzeyin üretim yapıları düzeyi üzerindeki özgül müdahaleleri aracıyle, yeni olanaklardan yararlanılmasını mümkün kılar.

Nasıl ki bu sömürgeleştirilmiş toplumların batılı kapitalist toplumlarla rastlaşması olayı, onların üretim biçimlerinde bir dönüşüme sebep olduğu için, Balibar'ın tahliline göre, bu toplumların *diachronie*'sine (zaman içindeki evrimlerinin karakteri) girerse[18], tıpkı bunun gibi, bağımlılıktan kopuş olayı da, üretim biçiminin (birdenbire ya da yavaş yavaş) bir dönüşümüne sebep olma eğilimi gösterir. Bu türden olan her geçişte, devletin, hukukun ve siyasal gücün, üretim biçimi üzerinde özgül bir müdahale biçimi karşısında bulunulur. Devlet müdahalelerinin hızlı gelişmesi, gelişme planlarının yürürlüğe konması, üretim ya da dış ticaret teşebbüslerinin millîleştirilmesi, iktisadî yapılar düzeyindeki bu zorlamaların birer örneğidir. Bu müdahaleleri sosyalizme doğru geçişten ayırt eden şey, bu müdahalelerin işçi sınıfının, ya da işçi sınıfı tarafından yönetilen bir sınıflar koalisyonunun devlet aygıtından değil, iktisadî bakımdan egemen sınıfların ayrıcalıklarını sürdüren ve savunan bir devlet aygıtından kaynaklanmasıdır; burada belirleyici rol oynayan şey, doğrudan doğruya toplumsal çelişmeler değil, bazı yatırımlarla yabancı çıkarlar arasındaki çelişmelerdir.

[18] E. Balibar, *a.g.e.*, cilt 2, s. 314.

Bir de şunu ekleyeceğim ki, sömürgeci dönemden çıkmış ekonomilerle ilgili olarak, esas itibariyle inceleyeceğimiz şey, gözümüze bir ilk aşama olarak görünen, ama sonuçta belki de eski üretim biçimini son aşamasından, yani gerçek bir geçişle sonuçlanması gereken bir bozuluştan başka bir şey olmayan bir durumdur; oysaki, sosyalist ekonomilerle ilgili olarak, geçiş döneminin çeşitli aşamalarını inceleyeceğiz. Bu, özellikle, geride kalan geçiş evresi daha şimdiden her biri ayrı sosyo-ekonomik, dolayısıyle siyasî karakterlere sahip belirli bir sayıda özgül aşamalar halinde bölünebilecek olan Sovyet ekonomisi için böyle olacak.

Böylece, incelenmesini önerdiğimiz şey, esas itibariyle, bugünkü dünyayı karakterize eden bu iki tip geçiş ekonomisi ile ilgili sorunlardır:

1. *Sosyalist bir devrimi tamamlamış*, yani sosyalizmin kuruluşu sorunlarıyle karşı karşıya gelmiş bulunan ekonomilerin sorunları.

Şüphesiz, amacımız bu sorunların hepsini incelemek değildir. Bunlar arasında, en temel teorik sorunlar olduklarını düşünmekte yanlışlık bulunmayanlarına öncelik vermek şüphesiz daha yararlıdır. Özellikle sosyalizme doğru gelişen bir ekonominin ilk aşamaları içinde basit meta üretiminin ve hatta küçük kapitalist üretimin yeri, bu sorunlar arasında bulunur. Bu, N.E.P.'in formülasyonu sırasında çok açık bir şekilde konmuş bulunan sorunlardan biridir.

Bir başka sorun, basit meta üretiminden kooperasyona geçişin şekilleri sorunudur. Burada, özellikle Sovyetler Birliğinde tarımın kolektivizasyonu durumuyle bir kere daha karşılaşıyoruz; ama tarımın dönüştürülmesinden öbür şekillerinin, özellikle Çin'de uygulanmış bulunulan şekillerinin de incelenmesi gerekir.

Bir başka sorun, biçimsel temellük tarzı ile gerçek temellük

tarzı arasındaki uygunsuzluktan doğabilecek çelişmelere etkili bir şekilde egemen olmak için zorunlu dolayım biçimleri sorunudur. Özellikle bu çelişmelerin oynayabilecekleri ilerici rol üzerinde, yani bu çelişmelerin üretici güçleri ileriye doğru itebilme tarzları ve bunun böyle olması için yerine getirilmesi gereken şartlar üzerinde inceden inceye düşünmek gerekir.

Planlama ve ekonominin yönetimi sorunlarının birbirine bağlanmasıyle ortaya konmuş bulunan sorunlar da, özellikle Küba deneyi ve bu ülkede yapılmış tartışmalar aracıyle, incelenmesi gereken sorunlar arasındadır.

Bu sorunlar derinleştirilince, esas itibariyle teorik bir muhtevaya sahip bulundukları ortaya çıkar, ve asıl gerekli olan, yakın tarihsel gelişmeleri ve bu gelişmeler üzerine formüle edilmiş teorik düşünceleri tahlil ederek, bu muhtevanın çıkartılmasına çalışmaktır.

2. Sömürgecilik-sonrası ekonomilerin sorunları. Bu ülkelerdeki evrimin koyduğu sorunlar arasında, devlet kapitalizminin rolü ve anlamı sorununu anacağım. Özellikle bu devlet kapitalizmini, büyük emperyalist ülkelerdeki tekelci kapitalizm temeli üzerinde gelişen devlet kapitalizminden ayıran özgül farklılıkları tahlil etmek gerekli bir şeydir. Hindistan gibi, güçlü bir sanayi burjuvazisi tarafından yönetilen ülkelerin devlet kapitalizmi ile, üretici güçleri çok az gelişmiş ve çok küçük bir burjuvazisi bulunan, örneğin Mali ve Kamboç gibi, esas itibarıyle köylü ve tüccar ülkelerde kurulmuş devlet kapitalizmini ayıran özgül farklılıklar üzerinde düşünmek de gerekli bir şeydir.

Son olarak, kapitalizmin yeni yapılarının incelenmesi zorunludur; şu ikili nedenle ki, bir yandan bu yapıların incelenmesi, bizzat sosyalist ekonomilerin karşılaştıkları sorunlardan bazılarının kavranması bakımından derslerle doludur, ve öte yandan, kapitalizmin son yıllardaki gelişmesi sömürgecilik-sonrası ekonomilerin mümkün evrimi üzerinde derin yansımalar yapmaktadır. «Yeni-sömürgecilik» pratik kavramı tarafından belirtilen sorun işte burada kendini gösterir.

Ele almak istediğimiz belli başlı konular şimdilik bunlardır. Başka konular da öngörülmüştür; ama daha sonra ele alacağımız konuların ve bu konuların ele alınabilecekleri sıranın daha açık bir şekilde belirlenmesine girişmeden önce, kararlaştırılmış bulunan konular üzerinde birlikte çalışmağa başlamanın daha iyi olduğunu sanıyorum.

«Geçiş sorunları» üzerine, Ecole Normale Supérieure'de (Paris) yapılan seminerin açış konuşması.
Aralık 1965

II

TOPLUMSAL PLANLAMANIN SOSYO EKONOMİK ÇERÇEVELERİ ve ÖRGÜTLENMESİ[1]

I— BUGÜNKÜ PLANLI EKONOMİLERİN ÖRGÜTLENME BİÇİMİ ÜZERİNE GENEL BAKIŞ

Planlı sosyalist ekonomi gerçekliği, kendisi üzerine her türlü deneyden önce edinilebilecek olan tasarımdan çok daha karmaşık bir gerçekliktir.

Böylesine bir tasarıma göre, planlı sosyalist ekonomi, toplumsal kararların tek merkezi olan, ve üretim ya da dağıtım birimlerinin rolünü, her şeyi öngören ve her şeyi hesaplayan merkezî bir merciden alınmış *emirleri* sıkı sıkıya uygulamaktan ibaret sadece teknik bir role indirgeyecek ölçüde ayrıntılı bir plan hazırlayan merkezî bir merci ile karakterize edilir.

Oysaki, gerçekte, merkezî biçimde hazırlanan plan, ne kadar ayrıntılı olursa olsun, üretim birimleri için sadece zorunlu bir

[1] Bu metin, yazar tarafından, 1963 - 64 ders yılında, Ecole Pratique des Hautes Etudes (VI. Seksiyon), Paris (Sorbonne)'de verilen bir dersle ilgili not ve düşüncelere dayanılarak kaleme alınmıştır.

Metinde kullanılan kısaltmalar şunlardır: V. E.: *Vaprossy Ekonomik;* S. W.: *Sowjetwiesenschaft;* P. E.: *Problèmes Economiques du Socialisme en U.R.S.S.* (S.S.C.B'de Sosyalizmin iktisadî sorunları); E. G.: *Ekonomitcheskaia Gazeta;* S. N. Kh.: *Soviet Narodove Khoziaistvo* (Sovnarkoz ya da Millî İktisat Konseyi).

karaktere sahip belirli görevler saptar (çoğunlukla zorunlu «en disler» ya da zorunlu «göstergeler» adı verilen belirli sayıdaki görevler). Böylece, üretim ve dağıtım birimlerine az çok geniş bir girişkenlik alanı bırakılmıştır.

O halde, bu birimler, «tek bir devlet tröstü» şeklinde tasarlanabilecek olan şeyin basit teknik alt-bölümleri değildir. Zaten bu «tek bir devlet tröstü» deyiminin, *Geçiş dönemi ekonomisi* adlı kitabında, Buharin tarafından kullamlmış olduğu bilinir.

Nikola Buharin, bu kitapta, «örgütlenmiş bir toplumsal ekonomi» içinde, artık iktisat bilimi için değil, sadece şeylerin dolaysız yönetimi için bir yer kaldığı fikrini savunuyordu. Bu görüşün öbür Sovyet yöneticileri tarafından kabul edilmemiş olduğu da bilinir; Lenin, bu görüşü, ütopyacı ve «aşırı-sol» bir konumu ifade eden bir görüş olarak değerlendirmiştir.[2]

Bugünkü planlı ekonomi pratiği içinde, üretim birimleri basit teknik birimler değil, *iktisadî öznelerdir;* iktisadî özneler olarak *kararlar* alırlar, ve onlara bir girişkenlik ve sorumluluk

[2] N. Buharin'in kitabının sayfa kenarına yazılmış bir notta, Lenin, ekomi politik üzerine Buharin tarafından verilmiş bulunan tanımın (*emtia* üretimi üzerine dayanan toplumsal ekonomi bilimi, örgütlenmemiş bir toplumsal ekonominin bilimi) bizi «Engels'e göre bir adım geriye» götürdüğünü belirtir. Engels, bilindiği gibi, ekonomi politiği geniş anlamda, «çeşitli insan toplumlarının, içinde ürünlerini ürettiği, mübadele ettiği, ve bu temel üzerinde üleştirdiği şartların ve biçimlerin bilimi» olarak tanımlamıştır.

Konumuz bakımından, N. Buharin'in kitabının sebep olduğu tartışmanın bu yönü çok önemlidir. Ayrıca, Lenin tarafından yapılan bu kitapla ilgili eleştirilerin hepsi, birkaç yıl sonra çeşitli yorumcuların ileri sürdükleri kadar olumsuz olmamıştır. Bu eleştirilerden bazıları: *Zamechaniya na knigu N. Bukharina «Ekonomika Perekhodnova Perioda»*, 2. baskı, Moskova, 1932 içinde bulunabilir (ayrıca bk: Lenin; Eserler, c. XI, 1928 baskısı).

Aynı şekilde, A. Kaufman, «The origin of the Political Economy of Socialism», *Soviet Studies* içinde, Ocak 1953, s. 243. v.d.'da, bu tartışma ve uzantılarının (daha birçok başka referansla birlikte) bir yorumu bulunabilir. Ayrıca bk: Ronald L. Meek *Studies in the Labour Theory of Value*, Londra, 1956, özellikle s. 256 - 257.

alanı tanınmasını gerektiren bu durum, bu üretim birimlerini aynı zamanda *hukukî özneler* haline de getirir.

Bu hukukî özneler, hukukî özneler olarak, hak ve yükümlülüklere sahiptirler. Sadece planın onlara verdiği yükümlülüklere değil, sözleşme ile üstlendikleri yükümlülüklere de bağlı bulunurlar.

Bir iktisadî birimden bir başkasına geçen ürünler, genellikle, *idarî emirler* gereğince dağıtılmamıştır; bu ürünlerin çok büyük bir kısmı, *ödemelerle* sonuçlanan *alım* ve *satım* eylemleri gereğince bir iktisadî birimden bir başkasına geçer.

Öyleyse, büyük bir çoğunlukla, ürünlerin dağılımı değil, *metaların* dolaşımı vardır; *para* ve *fiyatlar*, yani (hiç değilse görünüşte) *piyasa kategorileri*, ayrıca buna bağlı olarak, fiyatlara dayanan bir muhasebe sistemi, parasal bir hesap sistemi ve farklılaştırılmış ücretler, bir *malî* sistem ve az çok uzun vadeli borçlar verebilen bir devlet *banka* sistemi ile birlikte bir *kredi* sistemi vardır.

İster Sovyetler Birliğinde ya da Çekoslovakya'daki gibi üretici güçleri en çok gelişmiş olanları, isterse Çin'de ya da Vietnam Demokratik Cumhuriyeti'ndeki gibi tarımın henüz büyük bir rol oynadığı ve üretici güçleri nispeten az gelişmiş olanları sözkonusu edilsin, bugün varolan bütün planlı ekonomiler bu şekilde betimlenebilirler.

Bu karmaşık gerçeklik, sosyalist devlet mülkiyeti ve toplumsal planlama ile piyasa kategorilerinin bu bağdaşımı (ya da hiç değilse böyle görünmeleri), Marx ya da Engels tarafından sosyalist toplum üzerine sunulmuş bulunan önceden yapılmış betimlemelerin bazıları ile çelişme halindeymiş gibi görünmektedir.

II— MARX VE ENGELS'DEN BİRKAÇ METİN

Engels, 15 Şubat 1845 tarihli bir konuşmada şöyle diyordu: «Komünist toplumda, üretim ve tüketimi bilmek kolay

olacaktır. Herkesin ortalama ihtiyacı bilindiğine göre, belirli bir sayıdaki bireyin ihtiyacını hesaplamak kolaydır, ve o zaman üretim artık birkaç özel üreticinin ellerinde değil, ama Komünün ve onun yönetiminin ellerinde olacağına göre, üretimi ihtiyaçlara göre düzenlemek bir çocuk oyuncağı olacaktır.» (MEGA 1 ste Abteilung, Band 4, s. 372)

Burada, Engels'in bu konuşması gibi, Marx ve Engels'in en eski metinlerinden söz etmek istemiyorum; çünkü bu metinler, bilimsel sosyalizmin hazırlanmasından önceki metinlerdir.

Özellikle, Marx'ın *Gotha Programının eleştiri*'sinde, öbürleri arasında, şöyle yazdığını hatırlatacağım:

«Üretim araçlarının ortak mülkiyeti üzerine kurulu ortakçı bir toplumsal düzen içinde, üreticiler ürünlerini mübadele etmezler; aynı şekilde, ürünlerin içinde cisimleşmiş bulunan emek, burada bu ürünlerin *değeri* olarak görünmez... çünkü, bundan böyle, bireyin yaptığı işler, kapitalist toplumda olduğunun tersine, dolambaçlı bir yoldan değil, doğrudan doğruya topluluk çalışmasının bir kısmı haline gelir.» (Editions Sociales'de yayınlanan çeviriye göre, Paris, 1950, s. 23)

Aynı *Gotha Programının Eleştiri*'sinde, Marx, gelişmiş komünist toplumu değil, kapitalist toplumdan henüz çıkmış komünist toplumu göz önünde tuttuğunu belirtir. Marx, işte bu toplum, öyleyse bu geçiş ekonomisi açısından, her emekçinin, çalışması karşılığı, para şeklinde bir ücret değil, «şu kadar iş yaptığını (kolektif fonlar için yapılmış çalışma çıktıktan sonra) gösteren bir bono alacağını ve bu bonoyla stoklardan çalışmasına eşit miktarda tüketim nesneleri çekeceğini» öngörür (*a. g. e.*, s. 23).

Bu metne göre, sosyalist toplumda, hatta bu toplumun başlangıçlarında, artık ne meta, ne değer, ne para, o halde ne de fiyat ve ücretler olacaktır.

Marx ayrı fikri *Kapital*'de daha önce formüle etmiş ve bir

yıl kadar sonra Engels *Anti-Dühring*'de şöyle yazdığı zaman aynı fikri ele almıştır:[3]

> «Üretim araçlarının toplumsal mülkiyet altına alınması ile meta üretimi son bulur...» (Costes baskısına göre, cilt. II, Paris, 1933, s. 51).

Öyleyse, bugün bildiğimiz sosyalist ekonomilerin fiilî işleyişi ile Marx ve Engels'in tahlilleri arasında, hiç değilse görünüşte, bir çelişme var.

III— İNCELENECEK SORUNLARIN MAHİYETİ

Eğer bugünkü sosyalist ekenomiler gerçekliğinin, (Marx ve Engels'in sunmayı daima reddetmiş bulundukları) «ideal bir model»e göre «deformasyon»lara değil, bu toplumsal kuruluşların işlemesi ve gelişmesi tarafından zorlanmış *nesnel gerekirliklere* tekabül ettiği kabul edilirse[4], o zaman bu gerçeklik ile Marx ve Engels'in tahlillerinden bazıları arasındaki bu hiç değilse görünüşte varolan çelişmeleri açıklayan nedenler üzerinde düşünmek zorunlu bir şey olur.

Planlı ekonominin iyi ya da kötü işleyişinin, bu ekonominin örgütlenme biçimleri tarafından, yani üretim birimlerine, bu birimler arasındaki mübadelelere, paraya, fiyatlara, vs. tanınmış bulunan rol tarafından kesin bir şekilde etkilenmesi ölçüsünde kaçınılmaz bir şeydir bu.

Bir başka planda, bugünkü planlı ekonomilerde piyasa kategorilerine düşen rol, tavırları, davranışları, ve genel olarak,

[3] Piyasa kategorilerinin sosyalist toplumun daha birinci evresinden itibaren ortadan kalkmağa aday oldukları fikri, her ne kadar Ekim İhtilâlinden önce marksistler tarafından genel olarak kabul edilen bir fikir idiyse de, Lenin'in bu anlayıştan ilk vazgeçenlerin ve iktisadî hesabın bizzat üretim birimleri düzeyindeki önemini ilk belirtenlerin biri olduğu bilinir (özellikle bk. Lénine, *a.g.e.*, 4. baskı, cilt 33, s. 160 ve 161, Rusça).

[4] Bizim kabul ettiğimiz şey, işte budur.

ideolojik üstyapıları etkilemekten geri kalmaz. Piyasa kategorilerinin, hiç değilse görünüşte korunması nedenleri üzerinde düşünmek, bu nedenle de ihmal edilemez.

Ayrıca, çeşitli sosyalist ülkelerde (özellikle şu son yıllarda Sovyetler Birliğinde) sık sık yapılan örgütlenme değişiklikleri, bu değişikliklerin ifade ettiği (az ya da çok merkeziyetçiliğe, veya işletmelere bırakılmış az ya da çok özerkliğe doğru) tereddüt ve dalgalanmalar, en iyi örgütlenme biçiminin, yani bugünkü üretim güçlerinin gelişme düzeyi ve mahiyetine, sosyalist toplumun kuruluş gerekirliklerine en çok uyan örgütlenme biçiminin tamamen gerçekleştirilmiş olarak kabul edilemeyeceğini ortaya koyar (bu gerekirlikler, kendilerini bu türlü değişiklikler aracıyle ifade etmiş de olsalar).

Pratikteki tereddütler, bugün büyük bir ampirizm payı içeren bir araştırmalar aşamasından geçildiğinin işaretleridir. Şüphesiz, bu, bugünkü araştırmalarda teorik düşüncelerin varolmadığı anlamına gelmez; ama pratikteki tereddütler, en iyi örgütlenme biçimlerinin araştırılmasını belginlikle yöneltmeye yetenekli olmak bakımından, bu teorik düşüncelerin henüz yeterince güçlü bir şekilde yapılaşmış bir temeli oluşturmadıklarını gösterir.

Öyleyse, genellikle kabul edilen teorik düşünceler üzerinde durmak, ve bu düşünceler altında yatan tahlilleri biraz daha ileriye götürmenin ne ölçüde mümkün olduğunu görmek de gerekiyor.

Böyle bir düşünce, planların yapısı ve bunların uygulanmaya konma araçları üzerindeki bir düşünceye sıkı sıkıya bağlıdır.

«Planların yapısı» derken, planların hedeflerinin içlerinde saptanmış bulundukları büyüklüklerin mahiyetini (fizik büyüklükler ve fizik büyüklüklerden başka büyüklükler), bu hedeflerin saptanmasında ulaşılan ayrıntı derecesini ve her işletme için zorunlu olan plan göstergelerinin mahiyetini göz önünde tutuyorum.

«Planların uygulanmaya konma araçları» derken, idarî

emirlerin, iktisadî hesabın ve ekonominin çeşitli yönetim aletlerinin karşılıklı rolünü göz önünde tutuyorum.

Şüphesiz, şimdilik, bu çeşitli sorunları en genel yönleri açısından inceleyeceğim.

Başlamak için, planlı ekonomilerin bugünkü örgütlenme ve işleme biçimi ile, Marx ve Engels'in daima çok büyük bir ihtiyatla ileri sürdükleri ve daima öncelemeler (anticipations) olarak sunmayı reddettikleri formülasyonlardan bazıları arasında saptanan görünüşteki çelişmenin en açık nedenleri üzerine birkaç söz söyleyeceğim.

Bugünkü sosyalist ekonomiler içinde piyasa kategorilerinin korunmasının en açık nedenleri arasında, bu ekonomiler içinde çeşitli mülkiyet biçimlerinin varlığını anmak gerekir.

IV— ÜRETİM ARAÇLARI ÜZERİNDEKİ MÜLKİYET BİÇİMLERİNİN ÇEŞİTLİLİĞİ

S.S.C.B.'nde sosyalizmin iktisadî sorunları'nda, Stalin'in, S.S.C.B.'nde bir meta üretiminin varlığı ile Engels'in daha önce sözü geçen metni, yani «üretim araçlarının toplumsal mülkiyet altına alınması ile meta üretimi son bulur...» dediği metin arasında bir çelişme olduğu tezini çürütmeğe çalıştığı bilinir.

Stalin, bu metinde, Engels'in toplum tarafından *bütün üretim araçlarına* el konmasının söz konusu olup olmadığını açıkça belirtmediğine dikkati çeker ve *Anti-Dühring*'in bir başka parçasında, Engels'in «bütün üretim araçlarına» el konmasından söz ettiğini söyler (bk. Edition Costes, cilt III, s. 68).

Stalin, bundan, meta üretiminin ortadan kalkmasının, Engels'e göre, *ülkenin bütün üretim araçlarının* kamulaştırılmasını gerektirdiği sonucunu çıkartır (ne S.S.C.B., ne de öbür sosyalist ülkelerin herhangi birinde bu durum yoktur). Ayrıca Stalin, hiç olmazsa dış ticaretin büyük bir rol oynamakta devam ettiği ülkelerde, hatta bütün üretim araçları millîleştirilse bile, meta

üretiminin gerçekten ortadan kalkabileceğinden pek emin görünmez.

Gerçekten, kaydetmek gerekir ki, *bütün* üretim araçlarını millîleştirmenin, dolayısıyle meta üretimini bertaraf etmenin, tarımsal üretimdeki güçlü temerküz nedeniyle, sadece İngiltere' de mümkün olabileceğini söyledikten sonra, Stalin hemen şunu ekler:

> «Burada, Britanya millî ekonomisi içindeki çok büyük payı ile, dış ticaretin İngiltere bakımından taşıdığı önemi bir yana bırakıyorum. İktidarın proletarya tarafından alınması ve bütün üretim araçlarının millîleştirilmesi ertesinde Büyük-Britanya'da meta üretiminin kaderinin, ancak bu şorunun incelenmesinden sonra kesinlikle kararlaştırılabileceğini düşünüyorum (J. Staline, *Les problèmes économiques du socialisme en U. R.S.S.*, Paris, 1952, s. 12).

Stalin'in bu düşüncesi üzerine ilerde gene geleceğim.

Her ne olursa olsun, Stalin şu soruya: kamulaştırılabilmek için *üretim araçlarının sadece bir kısmının* belirli ellerde toplandığı, bir başka kısmının ise, esas itibarıyle tarımda, üretici mülk sahipleri arasında, bunların kamulaştırılmasını düşünmenin mümkün olmadığı ölçüde parçalanmış bulunduğu bir ülkede meta üretimi ne oluyor sorusuna Engels'in cevap vermediğine, zaten bu soruya bir cevap da aramadığına dikkati çeker (*a.g.e.*, s. 13).

Bu sorunu koyduktan sonra, Stalin özellikle iki metinde: aym vergi üzerine ve kooperasyon üzerine başlıklı metinlerde, Lenin'in buna cevap vermiş olduğunu belirtir.

Her ne kadar bu metinlerde Lenin bu soruya tastamam Stalin tarafından kullanılan terimlerle cevap vermiş olmasa da, bu doğrudur.

Burada bir parantez açmanın zorunlu olduğunu sanıyorum:

Gerçekten kooperasyon üzerine ve aym verginin ilgası üzerine (Lenin tarafından R. (B). K.P.'nin X. kongresine sunulmuş bulunan «*Savaş-salmalarının yerine aynı verginin geçirilmesi*

üzerine rapor» başlıklı 15 Mart 1921 tarihli rapor) Lenin'in tezlerinin Stalin tarafından sunulan özetinde, kolhozlar âdeta tahlilin merkezine konmuştur. Oysaki:

(1) Lenin *meta mübadeleleri* tezini savunduğu zaman, pratik olarak o çağda varolmayan kolhozları değil, *bireysel köylüleri*, özellikle orta köylüleri düşünüyordu. Zaten: «orta köylünün hoşnut edilmesi gerekir» diye yazdığı, ve bu hoşnutluğun ancak «belirli bir mübadele özgürlüğü» aracıyle verilebileceğini eklediği zaman, bunu kesinlikle söyler (V. Lénine, *L'alliance de la classe ouvriere et de la paysannerie*, Moscou, 1957, s. 742 ve 743).

(2) Lenin kooperasyondan söz ettiği zaman, sadece, hatta esas itibarıyle *üretim* kooperatiflerini (yani kolhozları) değil, aynı zamanda, ve özellikle ticarî kooperatifleri de (alım ve satım kooperatifleri) göz önünde tutar. Bu, kooperatif mağazalar üzerine söylediği şeyden ve iyi bir kooperatifçi olmak için «uygar bir tüccar» olmak gerekir kesinlemesinden açıkça ortaya çıkar (*a.g.e.*, s. 838 ve 829).[5]

İkinci düşünce bugünkü tartışmamızın esas konusu bakımından çok büyük bir önem taşımadığı halde, bence en azından iki nedenle bunu formüle etmek gerekiyordu:

a) Çünkü, 1928 - 1929 yıllarındaki kollektivizasyondan itibaren, kooperatiflerin gelişmesi Leninist fikri, tek taraflı bir şekilde, kolhozların gelişmesi fikriyle birleştirilmişti; oysaki Lenin'in anlayışı bu *değildi*; onun için kooperatiflerin gelişmesi *bütün kooperasyon biçimlerini* kapsıyordu;

b) Çünkü Lenin sosyalizmin kuruluşu çerçevesinde kooperatiflere çok büyük bir önem veriyordu.

Lenin'in şöyle yazdığı bilinir:

> «Üretim araçları topluma ait olduğu ve proletarya burjuvaziyi sınıf olarak yendiği zaman, uygar koope-

[5] Lenin'in Kooperasyon Üzerine başlıklı yazısından alınmış metin-aktarımı.

ratifler rejimi demek, sosyalist rejim demektir» (*a.g.e.*, s. 830).[5]

Bu parantezden sonra, Stalin'in uslamlamasının özüne dönebiliriz. Proletarya diktatoryası döneminde meta üretimi devam eder:

(1) Çünkü bütün üretim araçları millileştirilmemiştir (millileştirilmemiştir, çünkü hepsi millîleştirilmeğe hazır bir halde değildir), ve bunun sonucu,

(2) Devlet mülkiyeti yanında *kolhozcu* bir mülkiyet vardır ve kolhozlar kendi ürünlerinden ancak *mübadeleler* aracıyle, yani *emtia* şekli altında ayrılırlar.

Aynı şekilde, bireysel zanaatkârlar ve özellikle kolhozcular tarafından kendi bireysel toprak parçaları üzerinde sağlanan özel bir üretim varlığının, meta üretimi, mübadeleler, para, vs.'nin bir başka varlık nedenini oluşturduğunu da eklemek gerekir.

Bütün bunlar, bugünkü planlı ekonomilerde *bütün* üretim araçlarının devlet tarafından temellük edilmediğini ve işte bu nedenle de piyasa kategorilerinin varlıklarını sürdürdüğünü söylemek anlamına gelir.

Bu açıklama bana doğru görünüyor, ama yeterliye benzemiyor.

Gerçekten, devlet sektörü ürünlerini öbür sektörlere ya da tüketicilere sattığı veya öbür sektörlerin ürünlerini satın aldığı zaman, bu açıklama neden *devlet sektörü dışında meta üretimi* yapıldığını, ve neden *bu sektör çevresinde meta dolaşımı* olduğunu kavramamızı sağlar; ama neden *devlet sektörü içinde piyasa kategorilerinin varlıklarını sürdürdüklerini* kavramamızı sağlamaz.

Bu devlet sektörü içinde, işletmeler neden alımlar ve satımlar yaparlar? Neden üretimlerini belirli bir fiyat üzerinden sürerler? Neden parasal işlemlerde bulunurlar? vs. Çeşitli mülkiyet bi-

[5] Lenin'in Kooperasyon Üzerine başlıklı yazısından alınmış metin-aktarımı.

çimlerinin birlikte yaşaması kanıtı, işte bu sorulara cevap veremez gibi görünüyor.

Öyleyse şimdi bu sorunu incelememiz gerekiyor.

V— DEVLET SEKTÖRÜ İÇİNDE PİYASA KATEGORİLERİ

Önce, devlet sektörü içinde piyasa kategorilerinin varlığını sürdürmesi üzerine yapılmış bulunan açıklamaları inceleyeceğiz. Burada da, bu açıklamaların anlaşılması son derece kolay bir formülasyonunu, Stalin'in *S.S.C.B.'nde sosyalizmin iktisadî sorunları* yapıtında bulacağız.

Bu açıklamalar şöyle özetlenebilir:

1— *Devlet Sektörü Üretiminin Bir Kısmının Meta Karakteri*

Gerçekte, devlet sektörü ürünlerinin bir kısmını emtia olarak sürer, ve bunun sonucu, üretiminin bir kısmı, üzerinde *değer kanununun* hiç değilse belirli sınırlar içinde *düzenleyici bir rol* oynadığı bir *meta üretimi* olmakta devam eder.

a) Bu şekilde emtia haline gelen ürünlerin esas ve ilk kategorisi kişisel tüketime ayrılan ürünlerdir. Stalin de böyle yazar:

> «Gerçek şudur ki, bizde, üretim süreci içindeki çahşmagücü harcamalarını karşılamak bakımından zorunlu tüketim ürünleri, değer kanununun işleyişine bağlı metalar olarak imal edilir ve satılırlar. Burada, değer kanunu, üretim üzerinde açıkça etkili olur» (*a.g.e.*, s. 18).

b) İkinci olarak, bazı üretim araçları da emtia olarak sürülmeğe devam eder; bunlar *dışarıya* satılan üretim araçlarıdır (bk. *a.g.e.*, s. 45). Bu şekilde ihraç edilen üretim araçları gerçekten emtia haline gelir.

Az önce, Stalin'in, dış ticaretin çok önemli bir rol oynadığı

İngiltere gibi bir ülke bakımından, hatta bütün üretim araçları millîleştirilmiş bile olsa, meta üretiminin devamının gerekli olup olmadığı sorunu üzerinde durduğunu belirtmiştim.

Şimdilik, dış ticaretin meta üretiminin devamı üzerindeki etkisi tarafından ortaya konulan sorunu bir yana bırakacağım. Zaten burada çok büyük teorik önem taşıyan bir sorun söz konusudur; çünkü, bu sorun aracıyle, ortaya şu soru çıkar: Meta üretiminin tamamen ortadan kalkması, sosyalizmin dünya çapında gerçekleştirilmesini ve gerçek bir uluslararası planlamayı da şart koşmaz mı?

Şimdilik üzerinde duracağımız şey, tüketim nesneleri üretiminin meta karakteridir.

Her şeyden önce, kişisel kullanım nesnelerinin emtia olarak sürüldüklerini belirttikten sonra, Stalin'in şöyle eklediğini hatırlatacağım:

> «Böyle olduğu için, malî özerklik ve kârlılık, maliyet fiyatı, fiyatlar, vs. bugün bizim işletmelerimizde güncül bir öneme sahiptir. Bu nedenle, bizim işletmelerimiz, ne değer kanunundan vazgeçebilirler, ne de bundan vazgeçmeleri gerekir» (*a.g.e.*, s. 18).

Bu şekilde sunulan kanıt bana güçsüz görünüyor. Ve bu güçsüzlük en azından iki şekilde ortaya çıkıyor.

(1) İlk olarak, tüketim nesnelerinin neden para karşılığı *satıldıklarını* ve neden Marx'ın *Gotha Programının Eleştirisi*'nde öngördüğü gibi bonolar karşılığı *dağıtılmadıklarını* açıklamak gerekirdi. Bu açıklama yapılmadıkça, sorun çözümlenmiş olmaz, sadece sorunun *yeri değiştirilmiş* olur.

(2) İkinci olarak, meta üretiminin devamının kişisel tüketim nesnelerinin satılması olgusuyle açıklanması bir an için kabul edilse bile, bu, üretim araçlarının *devlet sektörü içinde* neden *alınıp satıldıklarını* ve neden bir fiyata sahip olduklarını, vs. kavramamızı sağlamaz.

Stalin bu güçlüğü görmüş, bu nedenle ikinci bir açıklama formüle etmiştir.

Bu ikinci açıklama, *S.S.C.B.'nde sosyalizmin iktisadî sorunları'nın:* «Aleksandr İliç Notkin arkadaşa cevap» kısmında bulunur. Gerçekten, yapıtın bu kısmında (s. 44), Stalin şu soruyu sorar:

> «Neden... üretim araçlarının değerinden, maliyet fiyatlarından, satış fiyatlarından, v.s. söz ediliyor?» Ve şu cevabı verir:
>
> «Bu, hesaplar bakımından, hesapların düzenlenmesi, işletmelerin kârlı ya da açık karakterinin saptanması, onların incelenmesi ve denetlenmesi bakımından zorunludur» (*a.g.e.*, s. 44).

Bu ikinci açıklamanın da doyurucu olmadığı açıktır; *çünkü gerçek sorun bu hesapların neden piyasa kategorileri yardımıyle yapılmaları gerektiğini* ve neden doğrudan doğruya *çalışma zamanı* üzerinden yapılmadıklarını bilmek sorunudur.

Eğer hesapların piyasa kategorileri aracıyle yapılması gerekiyorsa, bu, piyasa kategorilerinin belirli bir gerçekliğe sahip olmalarındandır. Gerçekten, belirli bir gerçekliği ifade etmeyen kategoriler aracıyle yapılan hesaplar ne işe yarayabilir?

Sorunun temeli işte buradadır, ve Stalin'in yaptığı gibi, piyasa kategorilerinin *muhtevasının* kapitalizm çerçevesinde olduğundan farklı bulunduğuna dikkati çekmekle yetinerek bu soruya cevap verilmiş olunamaz.

Gerçekten, bu kategorilerin aym toplumsal ilişkileri kapsamadıkları açıktır; ama bu onların var olmadıkları, bir gerçekliğe sahip bulunmadıkları, muhasebe ile ilgili bir «saf biçim» oldukları anlamına gelmez; ve açıklanması gereken şey de piyasa kategorilerinin bu varlığıdır.

Bir yandan bu varlık teori tarafından öngörülmemişe benzediği, öte yandan bu konuda yapılacak açıklamanın, bu kategorilerin, istendiği gibi kullanılabilecek «hesap kolaylıkları» olarak değil, esas itibariyle nesnel bir varlığa sahip (nesnel gerekir-

likler de bundan çıkar) gerçek olayların ifadesi olarak ele alınmalarına yardımcı olacağı ölçüde, bu varlığı açıklamak zorunlu bir şeydir.

Daha da önemlisi var: Bugünkü planlı ekonomi içindeki piyasa kategorilerinin varlık nedenini aydınlığa çıkarmak, bugünkü iktisadî planların planlı ekonomileri kendisine doğru götürmeleri gereken son erek olarak kabul edilen *gelecek bir evrede bu piyasa kategorilerinin gerçek ortadan kalkma şartlarının ortaya konmasında zorunlu bir evreyi oluşturur.*

Bugünkü planlı ekonomiler içinde, devlet sektörü dahil, piyasa kategorilerinin varlığının temellerini oluşturduğunu sandığım şeyi incelemeden önce, *S.S.C.B.'nde sosyalizmin iktisadi sorunları*'nda bulunan tahlillerden çıkartılmış, ya da çıkartılabilecek sonuçlardan bazılarını kısaca hatırlatmanın yararlı olacağını düşünüyorum.

Ayrıca, bu yapıtta bulunan ve karşımızdaki soruna bir cevap formülasyonunda bize yardımcı olabilecek bir nitelik taşıyan bazı düşünceleri dikkate almanın da yararlı olacağını düşünüyorum.

3 — «*S.S.C.B'nde Sosyalizmin İktisadî Sorunları*»na Göre *Piyasa Kategorilerinin Ortadan Kalkma Şartları*

Her şeyden önce, piyasa kategorilerinin ortadan kalkma şartları konusunda, Stalin'in yapıtında ağırlığın bugünkü sosyalist ekonominin başlıca iki sektörünün daha önce ortadan kalkma zorunluluğuna verildiğini belirtmek gerekir. Stalin şöyle yazar:

> «...Devlet ve kolhoz sektörlerinden oluşan başlıca iki üretim sektörü yerine, bütün üretimi kapsayan ve ülkenin bütün tüketim ürünlerini tasarruf hakkına sahip bir tek sektör meydana geleceği zaman, «parasal ekonomi»si ile birlikte emtia dolaşımı, millî ekonominin yararsız bir unsuru olarak ortadan kalkacaktır» (*A.g. e.*, s. 16)

Stalin, bundan, marksizmin kurucularının formüle ettiği sonuçla birleşen şu sonucu çıkartır:

> «Komünist toplumun ikinci evresinde, ürünleri imal etmek için harcanmış bulunan emek miktarı, artık meta üretiminde olduğu gibi, değer ve değerin şekilleri aracıyle, dolambaçlı yollardan değil, ama doğrudan doğruya ve araçsız bir şekilde ürünleri imal etmek için harcanmış bulunan zaman miktarı, saat sayısı ile ölçülecektir. Emeğin dağılımına gelince, emeğin üretim dalları arasındaki dağılımı, o vakit gücünü yitirmiş olacak değer kanunu aracıyle değil, toplumun ürünlere olan ihtiyaçlarındaki artış aracıyle düzenlenecektir. Bu, üretimin toplum ihtiyaçları tarafından düzenleneceği bir toplum olacak, ve toplum ihtiyaçlarının saptanması, planlama örgenlikleri bakımından birinci derecede bir önem kazanacaktır» (*A. g. e.*, s. 20, 21).

Bu iki metin aktarımına, aynı yapıttan alınmış bir üçüncüsünü ekleyeceğim.

«L. D. Yaroşonko arkadaşın hataları» başlıklı bölümde, Stalin, komünizme geçişin «üç esaslı ön-şartı» olarak saydığı şartları önerir. Bu şartlar, ona göre, şunlardır: üretim araçları üretiminin öncelikli artışı; toplumun, bütün üyelerine çok-yönlü bir kişisel gelişme sağlayan ve bugünkü işbölümüne bağımlılık durumuna son verecek olan bir kültürel ilerlemesi; ve yerini ulusal bir mülkiyete bırakacak olan kolhozcu mülkiyetin derece derece ortadan kalkması. Kolhozcu mülkiyet yerine ulusal mülkiyetin geçişi, Stalin'e göre: «merkezî iktidar ya da herhangi başka bir iktisadî toplumsal merkezin toplumsal üretimin bütün ürünlerini bütün toplum çıkarına tasarruf edebilmesi için, emtia dolaşımı yerine, aym şekilde derece derece, ürünlerin bir değişim (mübadele) sisteminin geçmesini» sağlayacaktır (*a.g.e.*, s. 56).

4 — *Yukardaki Tezlerin Taştışması*

Bu metin aktarımlarından, piyasa kategorilerinin ortadan

kalkma şartları ve sonuçlarıyle ilgili olarak, şu fikirlerin çıktığı görülüyor:

a) Üretimin iki sektör halinde, devlet sektörü ve kolhozcu sektör halinde bölünüşünün ortadan kalkması ve kolhozcu mülkiyetin derece derece ulusal mülkiyet düzeyine yükselmesi, bu ortadan kalkmanın başta gelen şartıdır.

b) Bununla birlikte, bu şart her ne kadar zorunluysa da, kendi başına yeterli değildir; ayrıca, «toplumsal üretimin bütün ürünlerini bütün toplum çıkarına tasarruf edebilen» bir «iktisadî toplumsal merkez»in ortaya çıkması gerekir, öyle ki, «emtia dolaşımı»nın yerine, bir «ürünlerin değişimi» sistemi geçsin.

(Gerçekte, bu durumda, bir değişim sisteminden çok, *ürünlerin* bir *dağılım sisteminden* söz etmek daha doğru olurdu.)

c) Bu şartlar gerçekleşince değer kategorisi yok olur; çünkü «ürünleri imal etmek için harcanmış bulunan emek miktarı artık dolambaçlı yollardan değil...» doğrudan doğruya ve araçsız bir şekilde ölçülecektir. Öyleyse değer kanunu «*gücünü yitirmiş*» olacak ve «üretim toplumun ihtiyaçları tarafından düzenlenecektir.»

Bu bizi kendimize şu soruları sormağa götürüyor:

1. Soru: Eğer piyasa kategorilerinin esas ortadan kalkma şartı, bütün ürünleri toplum çıkarına tasarruf etmeğe yetenekli «bir iktisadî toplumsal merkez'in meydana gelmesi ise, kolhozcu üretimin ortadan kalkması, böyle bir merkezin doğması için zorunlu bir şart olmasına rağmen, mutlaka yeterli bir şart olmayabilir. Gerçekten, ayrıca, *bütün halinde tek bir ulusal sektörün işleyişi ile ilgili bazı şartların gerçekleşmiş olmasının* gerekli olup olmadığı da sorulabilir.

2. Soru: Çalışma zamanı üzerinden bir muhasebeyi, değer üzerinden bir muhasebe yerine geçirmekte karşılaşılan güçlüklerin kökü nedir? Teknik bir güçlük mü? Toplumsal bir güçlük mü?

Bu durumda, bu güçlük, sadece iki üretim sektörünün varlığına mı, yoksa, aynı zamanda, ve daha derin bir şekilde, ihtiyaçların *a priori* tanınması ya da sayımının henüz çok eksik bir biçimde yapılması ve ihtiyaçların büyük bir kısmının ancak

a posteriori, ve o da çok kötü bir biçimde tanınmış olmasına mı bağlıdır?

Bu durumda, şimdilik, çeşitli ürünlerin üretimi için *toplumsal bakımdan zorunlu* çalışma zamanının, kesin bir biçimde, *a priori* belirlenmesinin imkânsız bir şey olduğu anlaşılabilir.

Ölçülebilecek olan şey, o da güçlükle, *fiilen harcanmış* bulunan çalışma zamanıdır; ama bu, toplumsal bakımdan zorunlu çalışma zamanına otomatik bir şekilde eşit değildir. Gerçekten, toplumsal bakımdan zorunlu çalışma zamanı, bir yandan *ihtiyaçların doğru bir değerlendirilmesine* bağlıdır (aksi halde harcanmış bulunan emeğin bir kısmı hiç bir ihtiyaca tekabül etmeyebilir), bir yandan da *üretim tekniklerinin doğru bir seçimine* (aksi halde harcanmış bulunan çalışma zamanı toplumsal bakımdan zorunlu olmayabilir).

Öyle görünüyor ki gerçek sorun buradadır. Çeşitli üretimler için fiilen harcanmış bulunan çalışma zamanının ölçülmesi tekniklerinde, şu son yıllarda, sektörler arası ilişkiler tablolarının bu amaçla kullanılması sayesinde gerçekleştirilen büyük ilerlemeler ölçüsünde, bugün böyle düşünülüyor. Burada, özellikle, Macar iktisatçısı Csikos Nagy'nin öncü çalışmalarını anmak gerekir (özellikle Ivanov'un (*Vestnik Statistiki*, No. 2 - 1963'deki; «Değer büyüklüğünün belirlenmesi sorunu» makalesine ya da bu makalenin *Sowjetswissenchaft*, No. 10 - 1963 içindeki Almanca çevirisine bakınız).

Eğer meta üretiminin en güçlü ve en belirleyici nedenlerinden biri, *fiilen harcanmış* emek miktarının ölçülmesi tarafından konulan sorunlar içinde değil, *toplumsal bakımdan zorunlu* çalışma zamanının *a priori* ölçülmesi tarafından konulan sorunlar içinde bulunuyorsa, bu ölçünün mümkün olması için toplumsal bir karar merkezinin varlığı şüphesiz zorunludur; ama böyle bir merkezin fiilen işlemesini mümkün kılan şey, toplum ihtiyaçlarının *a priori* değerlendirilmesi şartlarının ve bu ihtiyaçların toplumsal çalışmanın bütünü tarafından en iyi karşılanabilme biçimlerinin oluşmuş olmalarıdır.

Eğer bu böyle ise, ancak toplum kendi üretimini kendi ihtiyaçlarına göre tam bir bilinçle düzenlemeğe yetenekli olduğu (yani toplumsal çalışma güçlerini, Marx'ın formülüne göre, «*yaptığını mükemmelen bilerek*» harcadığı[6] zaman ve ancak bu nedenle piyasa kategorilerinin ortadan kalkacağı söylenebilir; yoksa, toplumun kendi üretimini kendi ihtiyaçlarına göre düzenlemesini sağlayacak şeyin piyasa kategorilerinin ortadan kalkması olduğu söylenemez.

Sorun bu biçimde konunca, bundan şu sonuçlar çıkartılabilir:

a) Meta üretiminin ve piyasa kategorilerinin varlıklarını sürdürmelerinin kökü, bütün ürünleri tasarruf etmeğe ve üretimi toplumun ihtiyaçlarına göre kesin bir şekilde düzenlemeğe fiilen *yetenekli* bir iktisadî toplumsal merkezin yokluğudur;

b) Bu yokluk, ilk yaklaşımda, çeşitli mülkiyet biçimlerinin varlığına bağlıdır;

c) Mülkiyet biçimlerinin bu çeşitliliğinin ötesinde (ve altında), bir iktisadî toplumsal merkezin, yaptığını mükemmelen bilerek, bütün ürünleri fiilen tasarruf etmesini ve üretimi gerçekten toplumun ihtiyaçlarına göre düzenlemesine engel olan şey, *üretim güçlerinin gelişmesinin bugünkü düzeyi*, henüz yetersiz bulunan gelişmesidir.

Planlı ekonomiye sahip ülkelerdeki devlet sektörünün nesnel işleme şartlarının gözlemi gösteriyor ki, hatta devlet sektörü içinde bile, *tek bir merkez böyle bir tasarruf ve düzenleme gücünden yoksun bulunuyor*. İşletmelere belirli bir özerklik verilmesi zorunluluğunun, bu işletmelerin belirli tasarruf güçleriyle, belirli bir manevra özgürlüğü ile donatılması zorunluluğunun nedeni, devlet sektörü içinde iktisadî muhasebe kurallarının, parasal ekonominin, piyasa kategorilerinin, v.s. varlık nedeni, işte budur.

Gene de, bu noktaya gelince, iki soru sormak gerekir:

[6] Bk. *Le Capital* (c. I, Costes baskısı, s. 65), «yaptığını mükemmelen bilerek» («en parfaite connaissance de cause») sözü, Almanca «selbest bewusst» deyimini çevirmek için kullanılmıştır; bu deyim «tam bir bilinçle» («en pleine conscience») şeklinde de çevrilebilir.

a) Acaba ulaşmış bulunduğumuz son formülasyon ile, *sonucu neden olarak* almıyor muyuz? Ya da daha somut bir şekilde söylersek, acaba üretimi ihtiyaçlara göre düzenlemeğe fiilen yetenekli bir toplumsal merkezin var olmamasının nedeni, işletmelere *bazı yetkilerin verilmiş* olması değil midir?

b) Acaba yukardaki tahlil, Marx ve Engels'in: *bütün üretim araçlarının toplumsal mülkiyet altına alınmasıyle meta üretimi son bulur* şeklindeki değerlendirmelerini kuşkuyla karşılamak anlamına gelmez mi?

Bu iki soru birbirine sıkı sıkıya bağlıdır; öyleyse formüle etmeğe çalışacağım cevaplar da kendi aralarında sıkı sıkıya bağlı olacaklardır.

VI — *DEVLETLEŞTİRME, TOPLUMSALLAŞTIRMA VE ÜRETİM ARAÇLARININ TOPLUMSAL MÜLKİYET ALTINA ALINMASI*

En temel soruyla başlamak gerek. Bu soru şudur: meta üretiminin, bütün üretim araçlarının toplumsal mülkiyet altına alınmasıyle son bulacağını artık kabul etmemek mi gerekir?

Kendi payıma, bu soruya olumsuz cevap vermek doğru olur sanıyorum.

Meta üretimi belirli toplumsal şartlara, yani az çok bağımsız bir biçimde üreten üreticilere dayanır. Bu toplumsal şartlar varlığını yitirdikleri, yani *bütün üretim araçları tamamen toplumsal mülkiyet altına alındıkları zaman, artık meta üretimi olamaz.*

Ama, denecek, o zaman bu kesinleme yukardaki tahlillerle nasıl uzlaştırılabilir? Planlı ekonomilerin deneyinden çıkartılacak hiç bir ders yok mu? Onlarca yıllık planlama tarafından temsil edilen bu geniş toplumsal *praxis*'den çıkan hiç bir yeni sonuç yok mu?

Şüphesiz, bu deneyden çıkartılacak sonuçlar var. Ama bu sonuçlar, ancak bu deneyi tahlil etmek bakımından uygun araç-

lar, yani doğru bir şekilde hazırlanmış kavramlar kullanılırsa çıkartılabilirler. Açıkçası, pratik planlama deneyi ile daima yeterli bir kesinlikle tanımlanmamış bulunan kavramların[7] karşılaştırılmasıdır ki, elimizdeki kavramların daha bir arınmasını ve bunun sayesinde, bizzat deneyi ve Marx ve Engels'in tahlillerinden bazılarının gerçek muhtevasını daha iyi anlamamızı sağlayacaktır.

Bunu izleyen sayfalarda, konuyu işlerken, önce planlı ekonomilerin deneylerinin bir tahlilini sunmak, sonra, bu tahlillere dayanarak, daha kesin biçimde, bu deneylerin yorumlanmasını sağlayan kavramlar formüle etmek şeklindeki çok uzun ve yararsızca karmaşık yolu tutmayacağım.

İkinci girişimle yetinecek, yani bazı kavramları daha belgin bir şekilde yeniden formüle etmeğe, sonra, bu yeniden formülasyona dayanarak, bazı metinleri yorumlamağa girişecek, pratik deneyleri bu şekilde hesaba katmağa çalışacağım (yani burada konuyu somut bir tahlil aracıyle işlemeyeceğim).

Öyleyse, kavramları aydınlatmağa ve yorumlarını birleştirmeğe çalışmak amacıyle, işe bazı metinleri deney ışığında yeniden okumakla başlayacağız.

1 — *Devlet Mülkiyetinin Toplumsal Önemi*

Her şeyden önce, Engels'in «üretim araçlarının toplumsal mülkiyet altına alınması» üzerindeki metnini gözönünde tutmak, ve bu metni hem kendi muhtevası ve hem de pratik deney yardımıyle aydınlatmak bana zorunlu gibi görünüyor.

Engels, «üretim araçlarının toplumsal mülkiyet altına alınması» ile meta üretiminin son bulacağı (*a.g.e.*, s. 51) fikrini geliştirmeden önce, şunları göstermiştir:

a) Modern üretici güçlerin toplumsal karakteri, kaçınılmaz şekilde, onların sosyalizasyonu (toplumsallaştırılması), yani bu

[7] Bu kavramlar daima yeterli bir kesinlikle tanımlanmamışlardır, çünkü toplumsal *praxis*'e başvurulmaksızın yeterli bir kesinlikle tanımlanamazlardı.

üretici güçlerin toplumsal mülkiyet biçimlerinin ortaya çıkması sonucunu verir. Engels, hatta kapitalizmin içinde bile, hisse senetleri, şirketler ve devlet mülkiyeti tarafından, bu toplumsal mülkiyet *biçimlerinin* temsil edildiklerine dikkati çeker. Ama, resmen toplumu temsil eden kapitalist devlet, gerçekte sadece egemen sınıfın temsilcisi olduğundan, Engels, daha önce anmış bulunduğum bir metinde şöyle der:

> «Üretici güçlerin mülk-sahibi olan devlet (üretici güçlerin toplumsal karakteri ile özel mülkiyet arasındaki) çatışmanın çözüm şekli değildir; ama bu devlet, biçimsel aracı, çözümün kendisiyle kavranabileceği kulpu içinde taşır» (*Anti-Dühring*, cilt III, a.g.y., s. 44).

b) Engels, «proletarya devlet gücünü ele geçirdiği zaman... her şeyden önce üretim araçlarını devlet mülkiyeti haline dönüştür»düğünü de gösterir (*a.g.e.*, s. 46) ve ekler:

> «Üretim araçlarına *toplum adına* (altını ben çizdim, C. B.) el konması, ayın zamanda onun son karakteristik devlet eylemidir. Devlet iktidarının toplumsal ilişkilere müdahalesi bir alandan sonra bir başka alanda gereksiz hale gelir ve daha sonra bizzat devlet uykuya girer. Kişilerin hükümeti yerini şeylerin idaresi ve üretim işlemlerinin yönetimine bırakır. Devlet «ilga» edilmez, *ölür*» (*A.g.e.*, s. 47).

Eğer bu metinler üzerinde düşünülür, ve eğer bu metinler toplumsal *praxis* açısından aydınlatılmağa çalışılırsa, Engels'in dediği şeyin şu olduğu görülür: proletarya tarafından yönetilen devlet, «üretim araçlarına el koyduğu» zaman, bunu «toplum adına» yapar; *ama bu, üretim araçlarına toplum tarafından el konması ile aynı şey değildir.*

Ancak daha sonra, devlet yok oldukça (sonuna yaklaştıkça) ve kişilerin hükümeti yerine şeylerin idaresi geçtikçe, üretim araçlarına kendi kendini yöneten *toplum tarafından* el konması (üretim araçlarının kendi kendini yöneten *toplum tarafından* mülkiyet altına alınması) hakikaten gerçekleşir.

Eğer Engels'in metni böyle anlaşılırsa, meta üretiminin, devlet tarafından el koymakla toplumsal mülkiyet altına almanın aym şey olduğu yolundaki yorumun telkin edebileceği gibi, birdenbire «son» bulmayacağı; toplumsal mülkiyet altına alma, devletin yok olması (sonuna yaklaşması) ile aynı zamanda, tarihsel bir dönem boyunca gerçekleşen bir olay olduğuna göre, (meta üretiminin) toplumsal mülkiyet altına almadaki gelişmeyle birlikte ortadan kalkacağı (sonuna yaklaşacağı) da anlaşılır.

Sorun bu terimler içinde konduğu zaman, üretim araçları üzerindeki proleter devlet mülkiyetinin henüz toplum tarafından doğrudan doğruya el koyma olmadığı, ama, başka evrelerin de izlemesi şartıyle, buna götüren bir evre olduğu görülür.

Bu, (hatta bir işçi devleti tarafından yapılan) devletleştirme ile toplumsallaştırma (sosyalizasyon) arasında bir ayrım yapılmasına götürüyor. Şimdi inceleyeceğim nokta budur.

2 — *Devletleştirme, Toplumsallaştırma, Üretici Güçlerin Toplumsal Egemenliği*

Devletleştirme ve toplumsallaştırma arasındaki ayrım her zaman kesinlikle yapılmamıştır, ve bu kelimelerden birinin öbürü yerine kullanılmış bulunduğu birçok metin vardır. Bununla birlikte, *hukukî eylemler* olan devletleştirme ya da millîleştirme ile, gerek muhasebeleştirme, gerekse üretim araçları ve ürünlerin dağılımı açısından bir *toplumsal yetenek* içeren toplumsallaştırma arasındaki ayrım kendini kabul ettiriyor.

Lenin, «*Sol*»*un çocukluğu ve küçük-burjuva fikirler üzerine* başlıkla çok tanınmış bir metinde bu ayrım üzerinde özel bir ısrar göstermiştir (Bk: *Lénine, O Euvres Complètes*, cilt 27, Paris-Moscou, 1961, s. 337 v.d.).

Bu metinde, Lenin, 1918 Mayısında, «en kararlı toplumsallaştırma» adını verdikleri şeyi isteyen komünistlere şiddetle çatar.

İşte Lenin'in bu konuda yazdığı:

«Bu ne karar çokluğu... ve ne düşünce yokluğu sevgili

«sol komünistler»! Şu «en kararlı toplumsallaştırma» ne demektir? Millîleştirme ya da müsadere (zor-alım) konusunda kararlı ya da kararsız olunabilir. Ama ne kadar büyük olursa olsun, hiç bir «karar», millîleştirme ve müsaderelerden toplumsallaştırmaya geçişi sağlamaya yetmez. Bütün mesele işte buradadır... «Sol komünistler»in düş kırıklıkları «güncül durum»un, müsaderelerden (ki, bunun için, bir siyaset adamının kararlı olduğunu göstermesi şarttır) toplumsallaştırmaya (ki *başka* nitelikte devrimciler ister) geçişin esas çizgisini görmemekten geliyor.

«*Dün*, esas itibariyle, azamî kararlılıkla burjuvaziyi millîleştirmek, müsadere etmek, yenip bitirmek ve sabotajı yok etmek gerekiyordu. Bugün, *muhasebeleştirmeyi başardığımızdan daha çoğunu* millîleştirmiş, müsadere etmiş, kırıp dökmüş olduğumuzu görmemek için kör olmak gerekir. Oysaki, toplumsallaştırma basit müsadereden açıkça şu bakımdan ayrılır ki, müsadere edilmiş olan şeyin sayımı ve rasyonel dağıtımı konusunda yetkin olmaksızın sadece «karar» ile müsadere edilebilir, ama bu yetkinlik olmadıkça toplumsallaştırılamaz» (*A.g.e.*, s. 348-349).

Lenin, bu metinde, hukukî biçimi (mülkiyet), toplumsal ilişkiler olan üretim ilişkilerinin karşısına koyar.

Üretim araçlarının ve ürünlerin, toplum ya da organları tarafından, rasyonel, yani etkili bir şekilde muhasebeleştirilmesi ve dağıtılmasını mümkün kılıp kılmadıklarına göre, devletçilikten toplumsallaştırmaya geçişi ya da geçmeyişi sağlayan şey, işte bu ilişkilerdir.

Devlet mülkiyeti, *devlet düzeyinde* toplumsallaştırmanın (bu henüz doğrudan doğruya toplum düzeyinde toplumsallaştırma değildir) *zorunlu bir şartıdır*, ama tek başına yeterli bir şart değildir. Devlet düzeyinde toplumsallaştırmanın olması için, *devletin üretim araçları ve ürünlerin fiilî ve etkili tasarruf yeteneğine*

sahip olması gerekir. Bu *yetenek* yoksa, toplumsallaştırma olmaksızın millîleştirme var demektir. *Tarihsel bir gelişmenin* sonucu olan bu yetenek, (bizzat insanları ve onların bilgi düzeylerini kapsayan) üretici güçlerin gelişmesine ve üretim ilişkilerinin bağlılaşık (corrélative) dönüşümüne bağlıdır.

Bazı üretim araçlarının hukukî tasarruf *iktidarı* ile bu üretim araçlarının fiilî tasarruf *yeteneği* arasındaki az ya da çok uygunluk sorununun çeşitli yönleri üzerinde daha sonra duracağım. Son duruşmada önemli olan şeyin, soyut «iktidar» değil, somut yetenek olduğu bilinir.

Açıktır ki, üretim araçları üzerindeki aynı devlet mülkiyeti temeli üzerinde (yani aynı hukukî biçim çerçevesinde), bu üretim araçlarının kullanılmasının birçok somut yetenek dereceleri mümkündür. Bundan ötürü, üretim araçları üzerinde toplumun, ya da toplum adına devletin gerçek bir egemenliği, dolayısıyle fiilî bir toplumsal mülkiyet altına alma, ancak yeterli bir yetenek düzeyinden sonra sözkonusu edilebilir. Ancak Engels'in sözünü ettiği toplumsal mülkiyet altına alma yeterli bir derece ve düzeye ulaştığı zamandır ki, toplum, toplumsal çalışmayı, yaptığını mükemmelen bilerek dağıtabilir ve ancak o zamandır ki piyasa kategorileri ortadan kalkabilir.

Öyleyse, sosyalist toplumun kuruluşu tarihî bir süreçtir. Bu süreç içinde, *planlama* (bu güçlerin az çok tam bir fiili toplumsallaştırılması aracıyle) üretici güçlerin *toplumsal bir yönetimi* olarak başlar, giderek bu güçler üzerinde *toplumsal bir egemenlik* haline gelir (bu durum meta üretiminin tamamen ortadan kalkması sonucunu verir).

Lenin tarafından açıkça kabul edilmiş bulunan, devletleştirmenin toplumsallaştırmayla, devletleştirilmiş üretim araçlarının fiili bir «toplumsal yönetimi» anlamında bir toplumsallaştırmayla otomatik bir şekilde düşümdeş olmadığı olgusu (öyleyse, devletleştirme, bu üretim araçları üzerinde toplumsal bir egemenlik anlamındaki bir toplumsallaştırmayla haydi haydi düşümdeş olamaz), planların, bugünkü sosyalist ekonomilerin dev-

let sektörü içindeki uygulanışlarında bile karşılaşılan güçlükler tarafından geniş ölçüde doğrulanmış bulunuyor. Bu uygulamada elde edilen başarılar ve karşılaşılan güçlükler, üretici güçler üzerindeki gerçek bir toplumsal egemenliğin nesnel şartlarının ancak oluşma yolunda bulunduklarını açıkça göstermektedirler. Bundan ötürü, gerek sosyalist devlet sektörü içindeki üretim birimlerine, gerekse iktisadî *özneler* olarak adlandırılabilecek bazı «iktisadî topluluklara» nisbî bir hareket özgürlüğünün tanınması bir *zorunluluk* haline gelmektedir.

Toprağın millileştirilmesi, tarımsal alandaki üretici güçlerin toplumsal yönetimi üzerindeki sonuçları açısından dikkate alındığı zaman, millileştirme ile fiili toplumsal yönetim arasındaki düşümdeşlik, yokluğunun (non-coincidence) açıkça ortaya çıktığını burada belirtmek gerekir.

Örneğin, Sovyetler Birliğinde, toprak daha Ekim İhtilâlinde millileştirildi, ama *toprağın işlenmesi* (yani, gerçekte, tarımdaki üretici güçlerin pratik olarak kullanılması) uzun zaman esas itibariyle bireysel köylüler tarafından sağlandı.[8]

Ekim İhtilâlinden on yıl sonra (birinci beş yıllık plan esnasında gerçekleştirilen kolektivizasyon ertesinde), toprağın çok büyük bir kısmının işlenmesi esas itibariyle kolhozlar tarafından, yani devlet ya da doğrudan doğruya devlete bağlı özgenlikler tarafından değil, emekçi-köylüler toplulukları tarafından sağlanıyordu.

Bundan ötürü, Sovyet devletinin tarımdaki üretici güçleri yönetmek bakımından gösterdiği çaba, ardarda ya da aynı zamanda, Kolhozların devlet örgenleri tarafından onaylanan üretim planları, Makine ve Traktör İstasyonlarının (S.M.T.) yönetici rolü, tarımsal üretimlerin ticarileştirilme planları, «iktisadi araçlardan» (yani, özellikle, fiyatlar sisteminden) yararlanma gibi

[8] Kolektif ya da ortakçı bir mülkiyet ile bireysel (ailesel) ya da kişisel bir üretimin üst üste gelmesi, özellikle ilkel ortakçı biçimlerden ailesel işletmeye geçiş sırasında olmak üzere, geçiş yolundaki çeşitli iktisadî sistemlerde görülebilir.

çeşitli biçimlere büründü. Şu anda, Sovyet devleti, kolhozcu tarımı esas itibariyle dolaylı bir biçimde yönetmeğe çalışıyor. Biraz sonra bu nokta üzerine geleceğim.

Ayrıca, bugün bile, bireysel bölgüler (parseller) üzerinden elde edilen üretim, bu bireysel bölgülerin toprakları da devlet mülkiyetinde olduğu halde, ancak çok dolaylı ve çok kusurlu bir şekilde toplumsal bir yönetim konusudur.

Eğer bu böyle ise, bunun nedeni, bireysel bölgüler üretiminin sunduğu iktisadî yararın güçsüzlüğü değil (bu bölgülerin toplam tüketime katkısı ihmal edilir olmaktan uzaktır), *bu bölgüler üzerinde yararlanılan üretici güçlerin mahiyetinin*, bu üretici güçlerin kullanılmasında fiili ve *dolaysız* bir toplumsal yönetimi mümkün kılmamasıdır.

Bu, kolhozların üretici güçleri bakımından da, daha düşük bir derecede (yani daha büyük bir toplumsal yönetim olanağıyle), doğrudur; kolhozcu üretimin, asla başarı kazanmamış bulunan *dolaysız* bir şekilde planlanması çabasından vazgeçilmesini, ve bunun ticarileştirme planları ve teknik-idarî bir yönetim bağdaşımı (1962 Martında Kolhoz ve Sovhozcu üretimin yönetim örgütlerinin kurulması bu bağdaşıma tekabül eder)[9] aracıyle *dolaylı* bir şekilde yönetilmesi ve «iktisadî araçlardan» (özellikle 1953' den bu yana sık sık başvurulan tarımsal fiyatlar sistemindeki değişiklikler yoluyle) daha çok yararlanılması deneyini işte bu durum açıklar.

Böylece, (gerçek bir planlamanın başlama şartı ve temeli olan) devlet mülkiyetinin ötesinde, üretici güçlerin *dolaysız* toplumsal yönetimi bakımından aynı derecede zorunlu olan şeyin, *üretici güçlerin, bu güçlerin yeteri kadar toplumsal bir karakter kazanması sonucunu veren gelişmesi* olduğu görülüyor. Bu gelişme yeterli olmadıkça, devlet mülkiyeti *kısmen* boş bir hukukî çerçeve olarak kalabilir. Marx'ın, *Gotha Programının Eleştirisi*'ndeki förmülüne göre:

[9] 1962 Martında 960, sonra 1962 Kasımından itibaren 1.500 civarında.

«Hukuk, asla toplumun iktisadî durumu ve buna uygun düşen uygarlık derecesinden daha yüksek olamaz» (*A. g. e.*, Edition Sociales, s. 25).

Bu özellikle şu anlama gelir ki, eğer resmi olarak yayımlanan hukuk kuralları toplumun iktisadî durumuna uygun düşmezse, bu kurallar ya kısmen ya da geçici olarak etkisiz kalırlar, veya sonuçları onlardan beklenen sonuçlar olmaz. Burada, üretim ilişkileri ile üretici güçlerin karakteri arasındaki zorunlu uygunluk ya da uygunsuzluk kanununun bir yönünün karşısında bulunuyoruz.

Eğer bu uygunluk sağlanırsa, üretim ilişkileri, üretim güçlerinin gelişmesine engel olmaz. Eğer bu uygunluk sağlanmazsa, eğer üretim ilişkileri ile üretici güçlerin karakteri arasında çelişme varsa, üretici güçler teknik bakımmdan gelişebilecekleri kadar hızlı bir şekilde gelişmez, yavaş gelişme dönemlerinin, az çok hızlı gelişme dönemlerinin, ve hatta durgunluk dönemlerinin ardarda gelmesiyle, düzensiz bir biçimde gelişir.

Planlı ekonominin başlıca gelişme sorunlarından biri, üretim ilişkileri ile üretici güçlerin karakteri arasındaki mümkün olan en tam uygunluğun sağlanmasıdır. Ekonomideki «egemen tepeler»in sahibi olan, yani toplumsal üretim araçları üzerindeki özel mülkiyeti bertaraf etmiş bulunan sosyalist devlet, işte bu bile bile elde edilmeye çalışılan uygunluk sayesindedir ki, üretici güçlerin topluca yönetimini istenen ölçekte bir genişletilmiş yeniden-üretimi ve üretici güçler üzerindeki *tam bir toplumsal egemenlik şartlarının* hazırlanmasını sağlayabilir. Üretici güçler üzerindeki tam bir toplumsal egemenlik, kesin bir şekilde, ancak piyasa kategorilerinin ve bizzat devletin ortadan kalkmasıyle sağlanacaktır.

3 — *Mülkiyet Biçimlerinin, Üretici Güçlerin Gelişme Derecesi ve Karakterine Uyması*

Eğer sosyalist planlama mümkün ise, bunun nedeni, esas itibariyle, modern üretici güçlerin toplumsal bir karaktere sahip

olması ve sosyalist devletin bu güçleri mahiyetlerine uygun bir biçimde kullanmasıdır. Engels, şu satırları işte bu anlamda yazıyordu:

> «Bugünkü üretici güçler nihayet tanınmış bulunan mahiyetlerine uygun bir biçimde kullanıldıkları zaman... toplumsal üretimdeki anarşi yerine, üretimin ihtiyaçlara göre, gerek toplumun gerekse toplum içindeki her bireyin ihtiyaçlarına göre sistematik bir toplumsal düzenlenmesi geçecektir» (*Anti-Duhring, a.g.e.*, cilt III, s. 45).

a) *Üretici güçlerin az ya da çok toplumsal mahiyeti*

Üretici güçleri mahiyetlerine uygun bir biçimde kullanmak demek, önce çeşitli üretici güçlerin *gerçek toplumsallaşma derecesini* tanımak, sonra da mülkiyet biçimleri ve üretim ilişkilerini (yani tek tek ve topluluk halinde bulunan üreticiler arasındaki ilişkiler tarafından alınan biçimleri) üretici güçlerin daima gelişen toplumsallaşma derecesine uydurmak demektir. Öyleyse, bu, *bazı nesnel gerekirlikleri tanımak* ve kendini bu gerekirliklere uydurmak anlamına gelir. Eğer bu gerekirliklere uygun davranılmazsa, üretici güçlerin gelişme ve kullanımını toplumsal olarak yönetmekte yeteneksiz kalınır.

Toplumsal bir planlamayı sağlama bağlamak için yerine getirilmesi gereken ilk gerekirlik, en esaslı gerekirlik, gerçekten toplumsal bir karaktere sahip bulunan bütün üretim ve değişim araçlarına, toplum adına, devlet tarafmdan el konmasıdır.

Bir üretim sürecinin, dolayısıyle bu süreç içinde kullanılan üretim araçlarının az ya da çok toplumsal karakteri, esas itibariyle iki tip evrime bağlıdır:

(1) Bu üretim süreci içinde kullanılan üretim araçlarınm gitgide daha toplumsal kökeni;

(2) Bu üretim sürecinden çıkan ürünlerin gitgide daha toplumsal yönelimi.

Belirli bir üretim süreci içinde kullanılan üretim araçlarının «gitgide daha toplumsal kökeni» deyiminden, bu araçların eko-

ıtominin artan bir sayıdaki kollarından geldikleri olgusunu anlamak gerekir. Böylece, örneğin tarım, ilkin, az çok kendi kendine yeter; yani tarımın kullandığı araçlar içinde tarımsaldan başka kökenden gelen (ya da tarımsal işletme ölçüsünde, bizzat işletmeden başka kökenden gelen) üretim araçlarının sayısı çok sınırlıdır. Ama, gitgide, tarım kendi öz üretimi için, avadanlıklar, makineler, yakıtlar, elektrik malzemesi, elektrik, gübreler, haşere ilâçları, v.s. gibi gitgide daha çeşitli kökenlerden gelen araçlara baş vurur. İster istihraç sanayileri, ister imalât sanayileri olsun, her sanayi kolunda ve her üretim biriminde durum aynıdır.

Demek ki, üretici güçlerin artan toplumsallaşması, kendini özellikle her faaliyet kolunun gitgide daha çeşitli kökenlere sahip bulunan üretim araçlarına başvurması olgusuyla gösterir. Bu süreç, iş-bölümünün derinleşmesi ve iktisadî faaliyetlerin artan uzmanlaşmasına tekabül eder. Planlamanın nesnel temelini oluşturan, ve üretimin çeşitli temel süreçlerinin artan *karşılıklı-bağımlılığı* nedeniyle planlamayı aynı zamanda hem mümkün, hem de zorunlu kılan şey, işte çalışmanın bu toplumsallaşmasıdır.

Bugün bazı ülkelerdeki çeşitli üretim alanlarının (yukarda belirlenmiş olan açıdan) toplumsallaşma derecesini, çeşitli katsayılar yardımıyle, yaklaşık bir şekilde ölçmek mümkündür.

Örneğin, sınai ürünlerin tarım tarafından dolaysız ve dolaylı kullanımını göz önünde tutarsak, 1000 değerinde bir gayri safi üretim için tarım tarafından tüketilen sınai ürünler değerinin İtalya'da 61; Fransa'da 78.3; S.S.C.B.'nde 88.8; İngiltere'de 89.9; ve Birleşik Devletlerde 108.7 olduğunu görürüz.[10] Öncü tarımsal işletmeler bakımından sınai girdi (input) katsayılarının çok daha yüksek olacağı açıktır.

[10] 1950 - 1960 döneminin çeşitli yıllarına ait bulunan bu rakamlar, L. Berri ve J. Shwikow'un «S.S.C.B. ve başka ülkelerdeki üretim yapılarının karşılaştırılması (sektörler-arası bilançolar temeli üzerinde)» başlıklı makalesinden alınmıştır (*V.E.* No. 1, 1963, çeviri *S. W.* içinde, No. 8, 1963, s. 818 v.d., rakamlar 826. sayfadaki tablodan alınmıştır).

Şüphesiz, sınai ve tarımsal fiyatların nispî düzeyi bu oranlar üzerinde etkili olmuştur; ama gene de bunlar anlamlı rakamlardır.

Tarımın üretken tüketimine katılan sanayilerin daha ayrıntılı bir tahlili de çok ilginçtir. Örneğin, tarımın 1000'e eşit bir gayri safi üretim değeri içinde, makine sanayiinden gelen ürünler tüketiminin Amerikan tarımında 4.4 ve Sovyet tarımında 27.8; buna karşılık kimya sanayilerinden gelen ürünler tüketiminin Birleşik Devletlerde 21.1 ve Sovyetler Birliği'nde 7.7 olduğu görülür (daima 1000'lik bir tarımsal gayri safi üretim için).

«Ürünlerin gitgide daha toplumsal yönelimi» deyiminden, bir üretim sürecinden çıkan ürünlerin, genellikle, ister dolaysız, ister dolaylı bir şekilde olsun, artan sayıda kullanıcılara tahsis edildikleri olgusunu anlamak gerekir.

Bu olay çeşitli yönleri, özellikle şu aşağıdaki yönleri içerir:

A.— Her üretim kolu, dolaysız ya da dolaylı bir şekilde, artan sayıda başka kollar için çalışır. Bu toplumsal işbölümünün derinleşmesinin bir başka yüzüdür. Böylece, ayrı bir üretim alanı olarak ortaya çıktığı zaman, ilkin küçük bir sayıdaki başka sanayiler için çalışan kimya sanayii, gitgide ürünlerinin kullanım alanının genişlediğini, çoğaldığını görür. Bugün bu durum hemen hemen evrensel bir durumdur. Kimya sanayii, tarıma, istihraç sanayilerine, maden sanayilerine (özellikle madenlerin işlenmesine), v.s. yayılıyor. Eğer *dolaylı kullanımlar* hesaba katılırsa, bugün her üretim kolunun pratik olarak bütün öbür kollar için çalıştığı ve dolayısıyle ekonominin herhangi bir sektöründe meydana gelebilen bütün değişikliklerden etkilendiği görülür.

Bir sanayi kolunun ürünlerinin öbür faaliyet kolları arasındaki dağılım derecesini göstermek için de çeşitli katsayılardan yararlanılabilir.

Örneğin, çeşitli faaliyet ürünlerinin «üretici kullanım katsayısı» (aracı tüketim anlamında) bu amaçla kullanılabilir. Üretim fiyatları üzerinden hesaplanmış tarımsal üretimin aracı bir tüketime tahsis edilen kısmının, Birleşik Devletlerde % 71.3 ya

da Macaristan'da % 54.6 (Yugoslavya'da % 45.2) olmasına karşılık, Sovyetler Birliği'nde % 63.5 olduğu görülebilir.

Üretimin toplumsallaşma derecesini (bunun şu anda tartışılmakta olan anlamıyle) aydınlığa çıkarmak amacıyle, her sanayi kolundan çıkan ürünlerin çeşitli sanayi kolları tarafmdan kullanılma derecesiyle ilgili rakamlar incelenebilir (bu konuda 10 sayılı dipnotta adı geçen makalenin Almanca çevirisinin 832. sayfasındaki tabloya bakınız).

Daha önce sözü geçen makalede L. Berri ve J. Schwikow' un yazdıkları gibi:

> «Üretim yapıları arasında, sektörler-arası bilançolar yardımıyle yapılacak bir karşılaştırma, çeşitli ülkelerin üretim yapılarının, her şeyden önce tekniğin ve toplumsal işbölümünün gelişme düzeyi tarafından belirlenmiş bulunan önemli karakteristiklerinin aydınlığa çıkartılmasını sağlar...» (*A.g.e.*, s. 832-33).

B. — Ürünlerin gitgide daha toplumsal yönelimi, *bir üretim birimi tarafından ihtiyaçları karşılanan topluluğun boyutu* incelendiği zaman, kendini bir başka biçim altında gösterir. Üretici güçlerin gelişmesiyle, bu boyut genellikle (ama zorunlu olarak değil) büyüyecektir. Bu şekilde, bu boyut, ardarda, yerel, mikro-bölgesel, bölgesel, ulusal ya da uluslararası bir boyut olabilir.

Bazı üretim araçları üzerindeki devlet mülkiyetinin zorunluluğu, bu üretim araçları (ya o alanda kullanılan üretim araçlarının mahiyeti, ya da ürünlerin yönelimi nedeniyle) ne ölçüde toplumsal işbölümüne çok sıkı bir şekilde bütünleşmiş bulunan faaliyetler (ya da üretim birimleri) içinde kullanılıyorlarsa, o ölçüde güçlüdür.

b) *Üretici güçlerin toplumsallaşma derecesi ve üretim araçlarının mülkiyet düzey ve biçimleri*

Üretici güçlerin toplumsal yönetimi için, toplumsal işbölümüne güçlü bir şekilde bütünleşmiş ya da ulusal veya uluslararası bir topluluğun ihtiyaçlarına cevap veren bütün üretim

araçları bakımından devlet mülkiyeti ya da millileştirme her ne kadar zorunlu ise de, buna karşılık, genel kural olarak, toplumsal işbölümüne daha güçsüz bir şekilde bütünleşmiş ya da ulusal topluluktan daha küçük bir topluluğun ihtiyaçlarına cevap veren üretim araçları bakımından zorunlu olan şey, bunlar üzerindeki toplumsal mülkiyetin daha düşük düzeylerde kurulmasıdır.

Sosyalizmin kuruluşunun büyük deneylerinin tahlili, bazı üretim araçları üzerindeki bu «toplumsal mülkiyetin daha düşük düzeyleri»nin, devlet iktidarının bölgesel ya da yerel örgenlerinin mülkiyetine, yerel siyasal-idarî mercilerin mülkiyetine (örneğin belediye konseyleri), veya daha da düşük bir düzeyde, kooperatif mülkiyetin çeşitli biçimlerine tekabül edebileceklerini gösterir.

Üretici güçlerin toplumsallaşması, makineleşmemiş küçük köylü işletmelerinde ve zanaatkâr üretiminde görüldüğü gibi, çok güçsüz olduğu zaman, mülkiyetin toplumsal biçimlerine geçiş (millileştirme, zanaatkâr kooperatiflerinin kurulması, vs.), eğer önemli teknik değişiklikler olmaksızın meydana gelirse, hiç bir nesnel iktisadî zorunluluğa tekabül etmeyebilir. Durum böyle olduğu zaman, bu geçişe karar vermek, üretici güçlerin ilerlemesine, hatta bu güçlerin daha iyi yönetimi ya da daha iyi bir kullanımına yardımcı olmayabilir (bazen, tersine, üretim araçlarının gerçek toplumsallaşma derecesine tekabül etmeyen mülkiyet biçimlerine geçişten sonra, bu üretım araçlarının kullanılmasındaki iktisadî etkinlikte bir gerileme görülür).

Şüphesiz, mülkiyet ilişkilerindeki dönüşümleri kararlaştırmak söz konusu olduğu zaman, özellikle sınıf çelişmelerinin keskin biçimler aldıkları dönemlerde, dikkate alınmaları gereken ölçütler *sadece iktisadî ölçütler değildir*. Örneğin, sosyalist devletin toplumsal temellerinin sağlamlaşması için, sadece iktisadî açıdan millileştirilmesi gerekmeyen üretim araçlarının millileştirilmesi zorunlu olabilir. O zaman siyasal gerekirlikler iktisadî gerekirliklerin önüne geçer, çünkü, gerçekte, sosyalist devlet

iktidarının sağlamlaşması, daha sonraki iktisadî gerçekleştirmelerin şartı ve bu gerçekleştirmelerin sosyalist karakterinin garantisidir.

Öte yandan, belirtmek gerekir ki, *eğer sosyalist ekonominin gelecekteki gelişme gerekirlikleri* karşılanmak isteniyorsa, bazı üretim araçlarının güçsüz bir şekilde toplumsallaşmış karakterine rağmen, millileştirme ya da toplumsal mülkiyetin aşağı biçimleri zorunlu olabilir. Bu durum, özellikle aşağıdaki sorunlarla ilgilidir:

A. Özellikle tarımda, *yeni tekniklerin hızla uygulamaya sokulması sorunu.* Tarımsal köylü işletmeleri, makineleşme ya da yeni agroteknik tedbirlerin uygulanması için genellikle uygun bir çerçeve sunmazlar. Oysaki, yeni bir tarıma geçiş kolektif mülkiyet biçimlerinin daha önce uygulamaya konmuş bulunmasını gerektirebilir; o zaman kolektif mülkiyet biçimleri, üretici güçlerin sosyalizm yönünde gelecekteki gelişmesi bakımından zorunlu çerçeveyi oluştururlar.

Bazı tekniklerin uygulamaya sokulması için gerçekten uygun düşen somut kolektif mülkiyet biçimlerinin neler olduğunu yakından incelemek gerekir. O halde, toprakların kolektivizasyonunun, her durumda, *mekanik üretim araçlarının kolektif kullanımını* sağlamakta en iyi çare olduğu söylenemez.

Kolektif mülkiyet biçimlerine geçişin *düzünü* (rythme) sorununu da yakından incelemek gerekir: eğer bu düzün, yeni tekniklerin *gerçekte* sokulabilecekleri düzünden çok daha hızlı ise, üretici güçlerin mahiyetine uzun süre uygun düşmeyecek bir hukukî çerçeve meydana getirilmiş olur. Böyle bir uygunsuzluğun birçok olumsuz iktisadî sonuçları olabilir.

Kolektif mülkiyet biçimlerine geçişin kusursuz bir düzünü olarak kabul edilebilecek hız konusunda, bu iktisadî düşüncelerden başka, toplumsal ve siyasal düşüncelerin de kesin bir önemi vardır. Bu düşünceler arasında, özellikle, bu biçimlerin ilgililer tarafından kabul edilme derecesini, mülkiyet ilişkilerinin dönüşümündeki belirli bir düzünün toplumsal sınıflar arasındaki güç ilişkileri üzerindeki yansımalarını, vs. anmak gerekir.

Sorunun daha dolaysız iktisadî yönlerine gelmek için, mevcut üretim araçlarının daha iyi bir kullanımının da, uzmanlaşma, üretim birimlerinin kümeleşmesi yoluyle, mülkiyet biçimlerinin derin dönüşümünde belirleyici bir neden meydana getirebileceği söylenebilir. Örneğin, bireysel zanaatkâr üretiminden kooperatif zanaatkâr üretimine, ya da küçük özel kapitalist üretimden (devlet tarafından getirilen üretim araçları ile özel kapitalistler tarafından getirilen üretim araçlarının birleşmiş bulundukları,) karma teşebbüslerin kurulmasına geçiş için bu böyle olabilir; öbür durumlarda, millileştirme, mevcut üretim araçlarının en iyi kullanımını sağlamanın tek aracı olacaktır.

Bütün bu durumlarda, yeni mülkiyet ilişkilerinin alacağı somut biçimler, bir mülkiyet biçiminden bir başkasına geçişin özel şartları, ve bu yeni mülkiyet ilişkilerinin uygulamaya konma düzünleri, ancak bir iktisadî, toplumsal ve siyasal faktörler bütününün inceden inceye dikkate alınmasından sonra kararlaştırılabileceklerdir.

Bilindiği gibi, mülkiyetin *özel* biçimlerinden *kolektif* biçimlerine geçiş, millileştirme ve kooperatifler kurulması yollarından başka yollardan da sağlanabilir. Gerçekte, özel sektörün, özellikle kapitalist sektörün, belirli bir dönem içinde, gitgide sosyalist sektör haline *dönüşebileceği*, ya da sosyalist sektör tarafından soğurulabileceği (massedilebileceği) yollar son derece çeşitlidir. Çeşitli tarihsel deneyler, özellikle Çin'de 1949'dan 1957'ye kadar gerçekleştirilmiş bulunan *devlet kapitalizminin* çeşitli biçimleri ile ilgili deneyler, bu bakıma çok zengindir; ve bu deneyler çevrimi, henüz tamamlanmış olmaktan çok uzaktır.

Genel bir şekilde, sosyalist ülkeler ekonomisinin dünya ekonomisi içindeki artan rolünün, özel ve kapitalist sektörlerin dönüşümü ve bu sektörlerin sosyalist sektör tarafından soğurulmasının yeni ve gitgide daha esnek biçimlerinin gerçekleştirilmesini mümkün kıldığı düşünülebilir.

B. — Sosyalist ekonominin gelecekteki gelişmesini sağlamak için *yeterli bir birikim fonunun harekete getirilmesi*, üretim araç-

larının toplumsal karakterine göre daha «ileri» toplumsal mülkiyet biçimlerine nispeten hızlı bir düzenle geçişin bir başka belirleyici nedenini oluşturabilir.

Bazı belirli durumlarda, millileştirme ya da kolektivizasyon, ekonominin bazı sektörlerinde meydana gelen *iktisadî artığın mümkün olan tek harekete getirme biçimlerini* oluştururlar. Bununla birlikte, eğer mülkiyet ilişkilerindeki dönüşümlerin üretici güçlerin toplumsallaşma derecesine göre fazla öncelenmeleri gerekirse, ve eğer artığı harekete getirmenin mümkün ve daha etkili başka biçimleri varsa (vergiler, safî hasılanın yeniden dağılımı amacıyle fiyatlardan yararlanma, hatta istikraz, vs. gibi), mülkiyet ilişkilerinin çok öncelenmiş bir biçimde değiştirilmesi tavsiye edilmeyebilir; çünkü, böyle yaparak, bazen üretim araçlarının kullanılmasındaki etkinlik, dolayısıyle, sonuçta, iktisadî artığın mutlak miktarı azaltılabilir (öyle ki, iktisadî artığın daha büyük bir *kısmı* harekete getirilmiş olsa bile, toplumsal amaçlarla el altında bulunan *mutlak miktar* öncekinden daha büyük olmayabilir; hatta, bazı toplumsal tabakaların tüketimindeki muhtemel düşüşe rağmen, öncekinden daha küçük bile olabilir).

C. — *Çalışma güçlerinin tam istihdamı* da toplumsal mülkiyet biçimlerine geçişi gerektirebilir; çünkü toplumsal mülkiyet, bazen, kolektif bir çalışmanın gelişmesi ve cari gelirin yapılan işe göre bir yeniden-dağılımı için zorunlu bir çerçeve meydana getirir. Çin'de, 1956 - 1957'de kooperatiflerin hızlı gelişmesi, sonra 1958'de halk komünlerinin gelişmesi, iktisadî planda, işte buna tekabül ediyordu. Tarımsal işgücünün *nispî* bir fazlalığının varlığını aynı zamanda hem zorunlu ve hem de mümkün kılan teknik bir işbölümünün şartları bu şekilde yaratılabilmiştir.

Mülkiyet ilişkilerinin dönüşümleri üzerindeki bu düşüncelere bir son vermek için, şu iki noktayı daha belirtmenin çok önemli olduğunu düşünüyorum:

(1) Üretici güçlerin gitgide daha toplumsal karakteri, bizzat bu güçlerin gelişmesi ile kendini göstermeğe aday olduğundan, mülkiyet ilişkileri ve hukukî kurallar bütününün, *bu güçlerin*

gitgide daha yüksek bir toplumsal düzeyde temellükü imkânını sağlayacak şekilde olmaları zorunludur.

Kooperatif iktisadî birimlerin *kaynaşması* ya da *kooperatifler-arası birimlerin* (örneğin, kolhozlar-arası birlikler gibi) kurulması olanaklarının sahip olabileceği büyük anlamın nedeni budur; belirli bir andan sonra, kooperatiflerin kullanmaları gereken modern üretim araçlarından yararlanmaya sadece bu kaynaşmış ya da birleşmiş birimler yeteneklidirler.

Özellikle, hatta *henüz* tamamen toplumsal bir karakter taşımayan üretim araçları üzerindeki devlet mülkiyetinin bile sahip olabileceği kesin önemin nedeni budur; çünkü, daha önce de belirtilmiş bulunduğu gibi, bu mülkiyet, planlamanın gelişmesi ve piyasa kategorilerinin gelecekteki ortadan kalkması bakımından kooperatif çerçeveden çok daha uygun şartlar içinde, bu toplumsal karakterin içerisinde tamamıyle gelişeceği çerçeveyi hazırlar. Gerçekte, kooperatif çerçeve, bazı üretim araçları üzerindeki *nispeten küçük toplulukların* mülkiyetini devam ettirir, hatta güçlendirir; oysaki, bu topluluklar, *bütün halindeki toplumsal çıkarlara* saygı gösterilmesine engel olabilirler; ve bu toplulukların esas itibariyle iktisadî bir karakter taşımaları, genişlikleri ve sahip bulundukları kaynakların büyüklüğü ölçüsünde, bu engel güç kazanır.

Bundan ötürü, kooperatif mülkiyetin giderek ulusal mülkiyet, ya da «bütün halkın mülkiyeti» denilen şey düzeyine yükselmesi sorunu, üretici güçlerin belirli bir gelişme aşamasında kendini zorunlu olarak gösteren bir sorundur.

Bu sorunun, yararsız toplumsal çelişmeler ortaya çıkarmaksızın ele alınabilme biçimi, henüz açıkça bulunamamıştır. Kolhozlar-arası birlikler kurulmasının, bu girişim bugün için temenni edilir bir şey de olsa, bu soruna tam bir çözüm getirdiği şüphelidir.

Devlet örgenlikleri ile kooperatif örgenliklerin, giderek *tek bir üretici karmaşa* halinde kaynaşması, bir çözüm getirmeğe belki daha yeteneklidir. Sovyetler Birliği'nde kolhoz-sovhoz yö-

netim örgütlerinin kurulması bu türden bir çözüme doğru atılmış bir adım olabilir, ama hemen söylemek gerekir ki, bu kuruluş böylesine bir görüş içinde değil, sadece Sovyet tarımının ivedi sorunlarından bazılarını çözmek amacıyle kararlaştırılmıştır.

Üreticilerin dar mülkiyetinden ulusal mülkiyete geçişin izleyebileceği bir başka yol, Çin halk komünlerinin yolu olabilir. Gerçekte, halk komünleri genişletilmiş kooperatifler değil, *siyasal ve idarî örgenliklerdir;* yani, *devlet iktidarının, üretici güçlerin ulusal yönetiminin* yerel örgenlikleri haline dönüşebilecek *yerel örgenlikleri.*

Ama, şimdilik, burada ortaya çıkan sorunlar üzerinde uzun boylu durmak istemiyorum. Sacede, küçük bir *üreticiler* topluluğunun mülkiyeti ile bütün halindeki milli ekonominin çıkarları arasındaki mümkün, ve bazı durumlarda kaçınılmaz çelişmelerin varlığını belirtmek istiyorum.

Bu türlü çelişmelerin en yaygın bir görünüşü, kooperatif ürünlerinin devlet örgenlikleri tarafından satın alma fiyatları siyaseti düzeyinde ortaya çıkar. Bu ilerde üzerinde duracağım bir noktadır.

Sınırlı iktisadî topluluklara (örneğin bir fabrikanın işçileri tarafından temsil edilen bir topluluğa), *tamamen toplumsal bir karaktere sahip ya da böyle bir karakter kazanmağa aday bulunan üretim araçları* üzerinde *belirli bir genişlikte tasarruf ve denetleme* hakları tanındığı zamanda, ortaya yukarda sözü edilen soruna benzer bir sorunun çıkabileceğine işaret etmek için burada bir parantez açılabilir.

Aslında, sınırlı bir üreticiler topluluğu yararına tasarruf denetleme hakları kurumlaştırıldıkları zaman (böyle bir topluluk üretimini, yatırımını, satış fiyatlarını, tüketeceği gelirleri, vs. kararlaştırabildiği zaman bu durum ortaya çıkar), bu haklar bir çeşit sınırlı bir topluluk mülkiyetinin *eşdeğerini* ortaya çıkartabilirler (bu türlü bir mülkiyetin yerini tutabilirler), —hatta, teorik olarak, bu hakların üzerinde uygulandığı üretim araçları ulusal mülkiyet altında da olsa.

Yönetim komiteleri (özellikle Yugoslavya'da varoldukları şekliyle), ya da bazı üretim araçlarının toplumsal karakteri ile (bunlar toplumsal üretimin birçok kolunun çalışmasıyle elde edilen ve ürünleri toplumsal üretimin çok çeşitli kollarına yönelen üretim araçlarıdır), bu üretim araçları üzerinde, bu üretim araçlarını kullanma durumunda bulunan emekçi topluluklarına (yani sınırlı topluluklara) tanınmış tasarruf ve denetleme hakları arasında *yeni bir çelişme* doğurtabilecek öbür örgütlenme biçimleri sorununu, işte bu sorunu hesaba katarak incelemeye girişmek gerekir.

Burada kaydetmek gerekir ki, çalışma üretkenliğindeki, otomasyon ve elektronik tekniklerdeki gelişmelerle, çok büyük bir *toplumsal* çalışma miktarını temsil eden üretim araçlarının, sayıca çok sınırlı bir emekçiler topluluğu tarafından kullanılması mümkün olabilir.

(2) Öte yandan, üzerinde durmamız gereken ikinci nokta şudur ki, bazı üretici güçlerin gelecekteki tamamen toplumsal karakterine göre çok fazla «öncelenmiş» mülkiyet biçimlerinin yürürlüğe konması, her ne kadar (bizzat bu güçlerin gelişmesi, iktisadî gelişmenin sosyalist karakterinin sağlama bağlanması ve iktisadî artığın daha kolay bir şekilde harekete getirilmesinin sağlanması, vs. bakımından) çoğunlukla zorunlu ise de, gene de bu durumdan, (henüz tamamen toplumsal bir karaktere sahip bulunmayan üretici güçler, ya bir topluluk, ya da devlet tarafından –toplum adına– temellük edildikleri ölçüde), *mülkiyet biçimlerinin kendi muhtevalarına* belirli bir *uygunsuzluğu* sonucu çıkabilir.

Bu son nokta, tek başına, inceden inceye bir tahlil ister. Hiç olmazsa ilk bakışta, böyle bir tahlil, devlete ait bulunan sosyalist sektörün iç örgütlenme sorunlarıyle ilgili görülür.

Gerçekte basit örgütlenme sorunlarını *aşan* bu sorunlar, *gerçek üretim ilişkilerine*, bir araya gelerek devlete ait bulunan sosyalist sektörü oluşturan *iktisadî öznelerin* mahiyetine yönelirler, ve dolayısıyle, kuruluşunun ya da gelişmesinin belirli bir aşama-

sında, sosyalist toplum içindeki piyasa kategorilerinin rolü sorununun, bir başka açıdan, yeni baştan konulmasını zorunlu kılarlar.

Böylece, daha önce sözü edilen sorunlara, üreticiler ya da üretici toplulukları arasında kurulan ilişkilerin mahiyeti (ki, üretim ilişkilerinin temel yönünü oluşturur)[11] ve devlete ait bulunan sosyalist sektör içindeki iktisadî ve hukukî özneler sorunlarına geliyoruz.

4. — *Sosyalist Ekonominin Devlet Sektörü İçindeki Üretim İlişkileri*

Üretici güçlerin gelişmesinin ve toplumsal karakterlerinin olgunlaşmasının belirli bir derecesinde, çeşitli üretim birimleri arasındaki ilişkiler, ancak (bugün bile birçok üretim sektöründe olduğu gibi) günü gününe, ve bazı üretim işlemleri tamamlandıktan sonra kurulabilir ilişkiler olmaktan çıkarlar. Bu noktadan itibaren, bu ilişkilerin, ya hiç değilse esas itibariyle önceden belirlenmiş (o halde önceden sezinlenmiş ve bir *plan* tarafından düzenlenmiş), ya da *toplumsal bir karar merkezi* tarafından çabucak kararlaştırılmış olmaları gerekir.

Her iki durumda da, üretim birimleri arasında sadece dolaysız, ama düzensiz ilişkilerin kurulması (bu birimler içindeki çalışmanın toplumsal karakteri daha bu ilişkiler aracıyle kendini gösterir) artık ne zorunlu, hatta ne de mümkündür. Bu noktadan itibaren, üretim birimleri arasındaki ilişkilerin ya öngörülmüş (o zaman bu ilişkiler, planla düzenlenmişlerdir), ya da üretim biriminden daha yüksek bir kademede kararlaştırılmış ve programlanmış olmaları gerekir. Böylece, üretim birimleri *teknik bir işbölümünün* hücreleri haline gelirler.

[11] Burada «üretim ilişkileri» deyimi, Marx'ın «toplum üyelerinin çeşitli üretim türleri arasındaki dağılımı»nı «bireylerin belirli üretim ilişkileri altındaki bağımlılığı» olarak düşündüğü zaman bu deyimi kullanmış bulunduğu genel anlamda kullanılmıştır.

Bu iki ihtimalin her ikisinde de, her üretim birimi içinde gerçekleştirilmiş bulunan çalışma, daha çalışma anında genişliği önceden hesaplanmış toplumsal bir ihtiyacı karşılama anlamında, *doğrudan doğruya toplumsal* bir karakter alabilir.

Bu böyle olduğu zaman, *ürünlerin yönelimi toplumsal bakımdan bilinçli bir biçimde önceden belirlenmiş* demektir. Bu anda «üretim birimleri» artık iktisadî karar merkezleri olmaktan çıkarlar, sadece ve sadece işbölümünün teknik örgenleri haline gelirler. Başka bir deyişle, teknik işbölümü üstün bir dereceye yükselir.

Buna karşılık, bu böyle olmadıkça, çeşitli üretim birimleri, yönelim ve kullanımı önceden ancak hayli güçlü bir belirsizlik derecesiyle belirlenmiş ürünler sağlamaya devam ederler. İşte bu durumdur ki, bu üretim birimlerine belirli bir hareket özgürlüğü tanınmasını gerektirir. Aslında bu «hareket özgürlüğü», *yetersiz bir toplumsal öngörünün* karşılığmdan başka bir şey değildir. Bu hareket özgürlüğü, toplumun ya da toplumsal mercilerden bazılarının, *bütün* toplumsal üretimin «yaptığını tamamen bilerek» düzenlenmesinde henüz içinde bulunduğu *fülî* olanaksızlığı ifade eder.

Daha önce de işaret ettiğim gibi, piyasa kategorilerinin, bütün bir dönem boyunca, zorunlu artakahşını, ve sosyalist ekonominin devlet sektörü içinde bile *ayrı iktisadî öznelerin* varlığını, işte bu durum açıklar.

Yukarıda işaret edilen olguların mahiyetini ve ortadan kalkmalarının nesnel şartlarını daha yakından tahlil etmeden önce, bugünkü sosyalist ekonomiler içindeki, belirli bir özerklikle donatılmış iktisadî öznelerin yok olma biçimlerini âdeta önceden gösteren ya da haber veren üç olay kategorisinin varlığını aydınlığa çıkartmak gerekir.

a) *Planlanmış alım ve satım yükümlülükleri*

Bu olaylardan birincisi bizzat planlama düzeyinde yer alır. Planlama düzeyinde yer alan bu olay, iktisadî plan ekonominin çeşitli kolları ya da çeşitli üretim birimleri tarafından ulaşılması

gereken üretim hedeflerini saptamakla yetinmediği, ayrıca her işletmenin yerine getirmesi gereken üretim hedeflerinin nicel ve nitel ayrıntısını, ve özellikle ürünlerin tedarik ve yönelim kaynaklarını da saptadığı zaman kendini gösterir.

Bu son uygulama, Sovyetler Birliği ve Sosyalist Avrupa ülkelerinde çok yaygındır, ve varolduğu zaman işletmeler arasında yapılan sözleşmelerin rolünü, bir ürünlerin dağılımı planını yerine getirme ya da plan tarafından verilmiş yükümlülüklerin bazı küçük yönlerini somutlaştırma aleti rolüne indirger.[12]

Gerçekte, bu uygulama, bence, birbirine karşıt iki anlama sahip olabilir:

(1) Bazı durumlarda, bu uygulama, nispî bir kıtlığın (yani kaynaklar ve ihtiyaçlar arasında kötü bir ayarlamanın) sonucudur.

Böyle bir durum içinde, carî üretime yönelen toplam talep, —bu talebin carî üretimden yararlanan işletmeler tarafından (bunların üretim ya da ticaret işletmeleri olması önemli değil), kendi öz malî kaynaklarına ve yerine getirmeleri gereken görevlere dayanarak, veri fiyatlar düzeyinde ifade edilmiş olduğu şekliyle—, arzı aşma eğilimi gösterecektir. Bu böyle olduğu, ve herhangi bir nedenle daha önce sözü edilen faktörlerden birinin (fiyatlar düzeyi, malî kaynaklar hacmi, yerine getirilecek görevlerin genişliği) değiştirilmesi kabul edilmediği zaman, *idarî bir dağıtım zorunlu hale gelir.* Bu idari dağıtım, plan tarafından öngörülmüş, ya da asıl plandan ayrı, ama plan gereğince alınmış ayrı idarî kararların konusu olabilir.

Şekilleri ne olursa olsun, idarî bir dağılıma başvurulması, üretim birimlerinin «hareket özgürlüğü»nü ve bu üretim birimleri arasında yapılmış sözleşmelerin pratik önemini asgariye indirir. Bununla birlikte, nispî bir kıtlık sonucu olan böyle bir durum,

[12] Dr. İvan Vlahov'un (Sofya): «*Sosyalist ticarî örgütlerin sözleşmeler sistemi*» makalesinde, sosyalist ticaret örgütleri düzeyinde, Bulgaristan'da sözleşmelerin yapılma ve uygulanma şartlarının Fransızca bir açıklaması bulunacaktır (*Bulletin du Centre National pour l'étude des Etats de l'Est*, No. 3, Bruxelles, 1963, s. 229 v.d.).

belirli bir özerklikle donatılmış iktisadî öznelerin ve onlarla birlikte piyasa kategorilerinin ortadan kalkmasını haber veren bir şey olarak değerlendirilemez. Gerçekte, bu durum üretici güçlerin güçlü ve uyumlu bir gelişmesinin değil, tersine, henüz güçsüz ve yeterince uyumlu olmayan bir gelişmesinin sonucudur.

(2) Buna karşılık, başka durumlarda, bazı ürünlerin merkezileştirilmiş dağıtımı, bu ürünlerin kullanılabilir miktarlarında bir yetersizliğin ifadesi değil, ama sadece merkezî bir merciin *bu ürünlerin en iyi toplumsal kullanımının ne biçimde sağlanacağını* değerlendirebilecek bir durumda bulunması olgusunun sonucudur.

Bu gibi durumlara örnek olarak, yatırım malları ve bazı donatım mallarının —bunların optimal tahsisi ancak (bazıları son derece çeşitli üretim kollarına ait olabilen) çeşitli üretim birimlerinin *gelecekteki* gelişme düzünü gibi bir faktörler bütünü hesaba katılarak yapılabildiği zaman gerekli hale gelen— merkezileştirilmiş tahsisi gösterilebilir. Bir başka örnek, kurulacak üretim birimlerinin optimum alansal dağılımının zorunlu kıldığı hesaplar örneğidir. Kendi başına alınmış her üretim biriminin iktisadî «ufku» dışında kalan ve dolayısıyle tek başına alınmış bir birim düzeyinde yapılabilecek iktisadî hesap olanaklarıyle kavranamayan faktörleri hesaba katmak gerektiği anda, merkezi bir merciin rolü kesin bir önem kazanır.

Bu böyle olduğu zaman, piyasa kategorileri ve üretim birimlerinin nispî özerkliğinin (hiç değilse sözü edilen işlemler bakımından), *toplumsal ihtiyaçların* hatta dolaylı ifadesine uygun bir alet olmaktan çıktıkları bir durum içinde bulunulur. Böyle bir durumda, ihtiyaçlar ancak dolaysız bir şekilde kavranıp ifade edilebilirler, piyasa kategorilerine gerek kalmaz.

Gene de, bu durumda, idari dağıtıma baş vurmanın en uygun dağılım tekniği olup olmadığı, ya da bu başvurmanın daha çok kıtlık durumlarından doğan uygulamaların bu durumlara uygulanmasına tekabül edip etmediği sorulabilir.

Aslında *merkezîleştirilmiş dağılımın tamamen idarî dağıtımdan başka biçimleri* de vardır. Bu biçimler idarî dağıtımdan

daha esnek bir karaktere sahiptirler ve zaten sık sık da kullanılırlar. İşin bu yönü üzerinde çok uzun boylu ısrar etmeksizin, şu aşağıdaki bilgileri vermenin yararlı olduğunu düşünüyorum:

Bazı üretim araçlarının merkezileştirilmiş bir dağılımı, örneğin, belirli bir nitelikteki bütün ürünlerin bir *alım ve satım merkezi* kurulması aracıyle gerçekleştirilebilir.

Bu biçimde gerçekleştirilen merkezî bir dağılım, idarî değil, iktisadî bir karaktere sahip olabilir. Böylece, alım ve satım merkezi, plan gereğince şu işleri üzerine alabilir:

1. Çeşitli üretim birimlerine, «üleştirmek» ile yükümlü bulunduğu ürünleri sipariş etmek; o zaman, bu siparişler, gerek ürünlerin özellikleri, gerekse teslim mühletleri bakımından, plana uygun olarak verilir;

2. Plan gereğince bu ürünleri kullanacak olan üretim birimleri de, bu ürünleri merkezden sipariş edeceklerdir.

Böylece, merkez, yönetimini elinde tuttuğu ürünlerin fiili dağılımının günlük bir muhasebesini tutabilir, ve muhtemelen durumun somut gelişmesini, özellikle şu ya da bu kullanıcının belirli bir donatım malından belirli bir anda yararlanabilme yolundaki gerçek yeteneğini hesaba katmak amacıyle, kullanıcıların bu ürünleri teslim alacakları sırayı değiştirebilir.

Bu şekilde, belirli bir üstenci (tedarikçi) ile belirli bir kullanıcı arasında adı geçen merkez olmaksızın kurulmuş dolaysız bağlantı kopmuş olabilir. Bazı durumlarda büyük yararlar (sorumlulukların kişileştirilmesi, ürünlerin kalitesinin kullanıcıların isteklerine uydurulması, vs.) sağlayan böylesine bir dolaysız bağlantı, bazı ürünlerin dağılımı ve kullammı üzerindeki toplumsal denetim bakımından büyük sakıncalar da gösterebilir. Bu tip dolaysız bağlantı, önceliğe sahip olması gereken bir kullanıcının, üstencisinin başka bir kullanıcıya daha çabuk teslimde bulunmasından doğan gecikmelerden zarar görmesi sonucunu verebilir. Ayın şekilde, bu tip bir dolaysız bağlantı, bir üstencinin, bir donatım malından henüz pratik olarak hemen yararlanacak durumda bulunmayan bir kullanıcıya, o donatım malını gönder-

mesi (ve böylece sözleşmesini yerine getirmesi) sonucunu da verebilir.

Şüphesiz, alım ve satım merkezlerinin varlığı, bu merkezler için dağılımını sağladıkları ürünleri maddeten ve bizzat teslim almanın zorunlu olması anlamına gelmez: Bazen böyle olabilir; bazen, tersine, merkezler, zamana ve şartlara göre, kendisiyle bir sözleşme yapmış bulunduğu filânca üretim birimine, falanca kullanıcı birime bazı ürünleri sağlamanın gerekli olduğunu bildirmekle yetinebilirler.[13] O zaman, teslim edilen ürünlerin kalite kontrolu, kullamcıya karşı teslim sürelerine uyulmasından ve ürünlerin çeşitli özelliklerinden olduğu gibi, bu kaliteden de sorumlu durumda bulunan merkez tarafından sağlanmış olabilir.

Banka sisteminin müdahalesi de, kendi yönünden, *merkezî olarak saptanmış bulunan dağılım kurallarına uyulmasını*, doğrudan-doğruya idarî olmayan bir biçimde sağlayabilir. Bu, bazı ürünlerin kullanıcısı durumunda bulunan her üretim birimine, *sadece bu ürünlerin satınalınmasında kullanılabilecek krediler* verilmesi yoluyle yapılır. Durum böyle olduğu zaman, bu türlü bir «kredi tahsisi»nin konusu olan her şey için, kullanıcı işletmeler söz konusu ürünleri ancak buna tekabül eden kredilerin sınırları içinde temin edebilirler. *Bu, dolaşımda bulunan paranın bir kısmından, genel eşdeğer rolünün bir anda geri alınması anlamına gelir.*

Ayrıca kaydetmek gerekir ki, paramn genel eşdeğer rolü,

[13] Dr. Vlahov, daha önce adı geçen makalede, buna «transit şeklinde ulaştırma» adını veriyor. Sosyalist sektörün toptan ticaret işletmeleri tarafından, üreticiler ile perakende ticaret arasındaki aracılar olarak üstlenilmiş bulunan benzer rolü betimlerken, Dr. Vlahov şöyle yazar:

«Üretim işletmeleri ile ticaret işletmeleri arasındaki sözleşme ilişkilerinde transit şeklindeki ulaştırmaya büyük bir rol düşer, çünkü malları toptan ticaret örgütlerinin depolarında fiilen teslim etmek zorunlu değildir. Toptan ticaret örgütleri, üretim işletmelerine, teslim alıcıların kimlikleriyle birlikte malların dağılım listelerini (miktarlar, çeşitler, teslim süreleri) ve transit şeklinde ulaştırmanın asgarî kurallarını bildirirler» (*a. g. makale*, s. 238).

Sovyetler Birliği'nde işlediği şekliyle, sosyalist devlet sektörü içinde, çeşitli işletmeler tarafından para halinde tutulan mütedavil fonların kullanılmasının iktisadî plan gerekirliklerine bağlı olması nedeniyle, son derece küçülmüştür.

Banka sistemi, «kredi tahsisleri» mekanizması aracıyle, bazı ürünlerin merkezî olarak kararlaştırılmış bir dağılım planımn nispeten esnek bir uygulama aleti olarak kullanılır. Bununla birlikte, bu durumda, kullanıcı işletme, üstencisinin, teslim tarihinin, ve muhtemelen verdiği siparişin bazı öbür karakteristiklerinin seçimi özgürlüğünü koruyabilir. Kullanıcı işletmeler için bu türlü seçme özgürlüklerinin varlığı bazı şartlarda ekonominin etkin bir yönetimi bakımından en önemli yön olabilir.

Böyle bir seçme özgürlüğü zorunlu olduğu ve onun yerine keyfî bir şekilde merkezîleştirilmiş bir dağılım geçirildiği zaman (merkezîleştirilmiş dağılım için üretici güçler henüz olgunlaşmış değildirler), kaynaklar gerçekten israf edilmiş olabilir: ürünlerin kullanıcı işletmelere çok erken ya da çok geç gelmesi (kullamcı işletmelerin merkezî bir idare tarafından kendilerine gönderilen ürünleri kabul etmeme ya da merkezde kararlaştırılan gönderileri hızlandırabilme olanakları yoktur), malların özelliklerindeki hatalar, vs. gibi.

Merkezî olarak hazırlanmış, ama nispeten kıt ürünlerin dağılımı söz konusu olduğu zaman bile, esnek bir biçimde gerçekleştirilmiş bir dağılım planının kontrol ve uygulama aracı olarak banka sisteminden yararlanmaya gidilebilir. Bu, esnekliği nedeniyle, tamamen idarî bir yöntemden çok üstün olabilecek bir yöntemdir. Gerçekten, bu metot, fiyatlarla oynamaksızın (fiyatlarla oynamak bazı durumlarda hiç bir sonuç vermeyebilir) toplam talebin toplam arza uymasını sağlar.

Bunu örneklerle göstermek yararlı olabilir. Örneğin, eğer belirli bir ülkede, belirli bir dönem esnasında, gübre talebi gübre arzını (bu arz üretim ve ithalât yetenekleriyle sınırlıdır) kendiliğinden aşma eğilimini gösterirse, bu talep çeşitli biçimlerde kısıtlanmak istenir:

(1) Piyasa kategorileri düzeyinde alınmış kararlar aracıyle; örneğin, gübrenin kullanıcı işletmelere satılmış bulunduğu fiyatlar yükseltilebilecektir.

Doğruya aykırı şekilde soyut bir görüş içinde, bu «daima» iktisadî bakımdan en etkili yöntemdir; çünkü gübre kullanımını, sadece bundan azami üretim artışı sağlamaya (yani çok pahalı gübreyi bile yararlı bir biçimde kullanmaya) yetenekli kullanıcılarla sınırlar. Gerçekte, bu mutlaka böyle değildir; çünkü kullanıcılar, belirli bir miktarda gübre kullanımı sayesinde elde edebilecekleri ürün ve hasılat artışını gereği gibi *öngörmeye* daima yetenekli olmaktan uzaktırlar. Bu gibi şartlar içinde, gübre fiyatlarındaki bir artış, en ihtiyatlı, ya da en korkak idareciler tarafından yönetilen birimlerden gelen talebi daraltacak, ve fazla kârlılık (rantabilite) kaygısı taşımayan idareciler tarafından yönetilen birimlerden gelen talep üzerinde pek de etkili olmayacaktır. Öyleyse, gübrenin daha etkili bir kullanımına ulaşılmayacak, ayrıca, talebi yeteri kadar kısıtlamak için, belki de fiyatları üretim maliyetleri ile hiç bir ilgisi olmayan düzeylere yükseltmek gerekecektir. Özellikle, hızlandırılmış bir gelişme döneminin başlangıcında, yöneticilerin büyük bir kısmı iktisadî hesap ve içinde iktisadî hesabın yapılabileceği şartlar üzerinde henüz belgin bir fikir sahibi bulunmadığı zaman, bu böyle olabilecektir.

(2) İdarî-olmayan, yani teknik ve iktisadî karakterde bir merkezîleştirilmiş dağıtım yoluna giderek. Bu durumda, örneğin, her üretim birimine, az çok haklı bir iktisadî ve teknik değerlendirme temeli üzerinde (böyle bir değerlendirme, yakın bir dönem esnasmda çeşitli üretim birimlerinde gübre kullanımından sonra elde edilmiş bulunan verim artışlarını inceleyecek bir bölgesel yönetim merkezi ya da teknik bir tarım servisi tarafından formüle edilebilir), özel olarak gübre alımına tahsis edilmiş krediler verilecektir; o şartlar içinde ki, bu kredilerin toplamı, kullanıcı birimlere verilen fiyatlar üzerinden dağıtılmış bulunan gübreler toplamı değerine eşit olsun.

(3) İdarî bir dağıtım yoluna giderek. Bu durumda, örneğin,

her üretim biriminden, bir idarî merciden önceden bir talepte bulunması istenecektir. İdarî merci, her durumun incelenmesinden sonra, her üretim birimine belirli bir miktarda gübre tahsis edecektir. Bu son usul, ancak dağıtım görevleriyle yükümlü idarî merci, optimal bir dağılım sağlamak için yeterli teknik bilgilere sahip ve kendisine bildirilen taleplere hızla cevap verecek bir durumda bulunuyorsa etkili olabilir.

Tersine, eğer durum böyle değilse, eğer dağıtım yetkili bir teknik örgen tarafından değil de bürokratik bir aygıt tarafmdan yapılırsa, karar alması gereken mercilerin çoğalması nedeniyle, bir idarî felç durumuyle karşılaşma olanakları büyür. Örneğin, Küba'da, 1963 yılında, gübre taleplerinin yedi sekiz idarî merciden geçmesi gerekiyor, ve bu merciler kendilerine yönelen taleplere cevap vermeden önce on bir aya kadar varan bir zaman geçebiliyordu. Şüphesiz, bu şekilde, çoğunlukla kullanıcı birimlerden çok uzakta bulunan çeşitli mercilere danışıldıktan sonra formüle edilen cevapların, bu birimlerin nesnel ihtiyaçlarıyle hiç bir ilişkisi bulunmayabiliyordu.

İster «kıtlık» nedeniyle, ister bazı ürünlerin optimal bir toplumsal tahsisinin aranması nedeniyle olsun[14], ürünlerin dağılımının kullanıcıların seçmelerine bağlı olmaktan çıktığı çeşitli durumlarda, kaynakların piyasa aracıyle bir dağılımı yerine (bu dağılım, varlığını, plan tarafından belirlenen sınırlar içinde, sosyalist sektör çerçevesinde bile sürdürebilir; ama bu piyasa artık «özgür» bir piyasa değil, toplumsal denetim altında bulunan bir piyasadır), ya teknik ve iktisadî, ya da idarî bir dağılımın geçtiği görülür.

Bu iki durumdan her ikisinde de, piyasa kategorilerinin rolü hafifler, tıpkı üretim birimlerinin nispî özerkliğinin rolü gibi. Böylece, tarihsel olarak ortadan kalkma şartları kendilerini

[14] Birinci durum paranın görevlerinden bazılarının anî bir yozlaşmasını içerir; oysaki ikinci durum, paranın toplumsal yararının aşılmasını, yani paranın ortadan kalkmasının başlangıcını gösterir.

gösterdiklerinde, bu iki olay arasındaki bağlılık bir kere daha doğrulanmış bulunur. Bu iki olayın tarihsel olarak ortadan kalkma şartları, bilindiği gibi: etkili bir tahmini toplumsal hesap olanak ve zorunluluğunun kendini göstermesidir; yani belirli bir dönem içinde sağlanması gereken çeşitli ürünlerin sadece toplam *miktarları* üzerinde değil ayrıca bu ürünlerin taşıyacağı *nitelikler* ve en iyi kullanımlarının *zaman* ve *yeri* üzerinde de duran bir hesabın olanak ve zorunluluğunun ortaya çıkması.

Bununla birlikte, daha önce de söylenmiş olduğu gibi, yukarıda hatırlattığımız durumlar sosyalist ekonominin devlet sektörü içinde henüz kendilerini göstermeğe devam ettikleri şekilleriyle, belirli bir özerklikle donatılmış iktisadî öznelerin, ve, o halde, piyasa kategorilerinin ortadan kalkmasını haber veren olaylar dizisinin sadece bir tanesini oluşturmaktadır.

b) *Bazı üretim kollarının merkezîleştirilmiş iktisadî yönetimi*

Şu anda, ekonominin bazı kollarında, (*bir üretim birimi* düzeyinde yapılan iktisadî hesaba karşıt olarak) nispeten yüksek bir toplumsal düzeyde, etkili bir iktisadî hesap olanağı görünmektedir. Türdeş ya da belgin özelleştirmelerin konusu olabilen ürünler sağlayan kollarda, özellikle bu ürünler *aralarında organik bir biçimde bağlı üretim birimlerinden* geldikleri zaman, durum böyledir. Bu türlü durumlarda, çeşitli üretim birimleri, büyük ölçüde, hatta tamamen merkezîleştirilmiş ve elektronik araçlarla sağlanan bir yönetimin konusu olabilirler. Teknik ve iktisadî (öyleyse idari olmayan) bir temel üzerinde gerçekleştirilen bu merkezîleştirilmiş yönetim, piyasa kategorilerinin yok olma biçimlerinden birini oluşturur.

Bu tür bir evrimin en önemli örnekleri, aralarında birbirine bağlanmış (interconnectées) bir elektrik santralları şebekesinin merkezîleştirilmiş yönetimi tarafından meydana getirilir; Sovyetler Birliği'nin Avrupa kısmında işleyen şebeke gibi, ya da Polonya, Almanya Demokratik Cumhuriyeti, Çekoslovakya ve Macaristan elektrik santralları arasında kurulmuş bulunan şebeke gibi. Bu iki durumda da, çeşitli fabrikaların faaliyetini

düzenleyen bir tahsis merciinde (dispatching) merkezî bir elektronik makine çalışır. Her an, her üretim biriminin faaliyeti, şebekenin optimal bir iktisadî yönetimi çerçevesinde toplumsal olarak tanınmış ihtiyaçlar aracıyle *doğrudan-doğruya* belirlenir. Ama bu, bugünkü şartlar içinde, toplumsal ihtiyaçların «*tanınma*» biçimi düzeyinde piyasa kategorilerinin tamamen ortadan kalkacakları anlamına gelmez.

Gerçekte, elektrik akımının tüketicilere, özellikle elektrik kullanıcısı fabrikalara satılmış bulunduğu *fiyatlar*, elektrik akımı talebinin belirleyici faktörlerinden biri olabilir. Bununla birlikte, bu fiyatların kendileri toplumsal olarak saptandıklarından, esas itibariyle, talebin, toplu şekilde ve yapısı içinde, toplumsal olarak tanınmış ihtiyaçlar tarafından belirlenmesini sağlayacak durumda olabilirler. Gerçekte, fiyatlar mekanizmasının düzenleyici gücü ile iktisadî ajanların ve tüketicilerin davranışı, henüz genellikle, talep yapısı toplumsal olarak tanınmış ihtiyaçlar yapısına tamamen özdeş olacak bir şekilde egemenlik altına alınmış değildir. Ayrıca, bir toplumsal merciin çeşitli toplumsal ihtiyaçların genişliğini belginlikle belirleyecek halde olacağı zaman, bu ihtiyaçların doğru karşılanmasını sağlamak için fiyatlar mekanizmasını kullanmanın artık zorunlu olmayacağı da düşünülebilir.

Bir elektrik üreticisi fabrikalar topluluğunun merkezîleştirilmiş yönetimi her ne kadar çeşitli teknik üretim birimlerinin nispî özerkliğinin ortadan kalkmasının en önemli örneği ise de, tek örneği değildir. Bir petrol rafinerileri topluluğunun ya da bir vagon ve lokomotif parkının bütün bir ülke ölçüsünde merkezîleştirilmiş yönetimleri, iktisadî özerkliğe sahip olmayan (bu özerklik etkin bir yönetim sağlamadığı için) ya da bu özerkliğin bir kısmını yitirmiş bulunan ve bundan ötürü tecimsel değişmelere (meta mübadelelerine) katılmayan çok sayıda bir teknik birimler (rafineriler, garlar, ayırma merkezleri, vs.) yönetiminin öbür örneklerini oluştururlar. Gerçekten, ihtiyaçları olan ürünler onlara merkezî olarak yapılmış hesaplardan sonra *teslim edildikleri* (hatta, bir teslim kesin olarak kararlaştırılmadan

önce, merkezî merci tarafından üretim birimlerine bunun uygun olup olmadığı danışılmış olsa bile) ve *sağladıkları* ürünler aynı şekilde verilen dağılım emirlerinin konusu oldukları andan itibaren, bu birimler tecimsel değişimlere katılmaktan çıkarlar. Bu gibi durumlarda, artık alım ve satım değil, ürünlerin ve parasal işaretlerin dolaşımı vardır.[15]

Şüphesiz, ürünler merkezî bir merci tarafından kendine bağlı üretim birimlerine bedava olarak sağlandıkları, ama bu merkezî merci tarafından «satın alınmış» olmaya devam ettikleri zaman, aslında sadece tecimsel değişimlerin (meta mübadelelerinin) yer aldıkları düzey değişmiş bulunur.

Gene de, böyle bir düzey değişmesi, çeşitli nedenlerle, çok büyük bir önem taşıyabilir. Burada sadece bana çok önemli görünen nedenleri anacağım:

(1) Tecimsel değişimlere katılmanın yer aldığı düzeyin değişmesi, sosyalist ekonominin devlet sektörü içindeki mübadelelere katılanların sayısını (bazen şiddetli biçimde) azaltma sonucunu verebilir. *Niceliksel* değişim belirli bir genişliğe ulaştığı zaman, *niteliksel* bir önem kazanır: gerçekte, piyasa kategorilerinin toplumsal öneminde büyük bir azalma anlamına gelir. Özellikle, *belirli bir faaliyet kolunda* artık *sadece bir tek iktisadî özne* kaldığı zaman, bu durum, iktisadî hesabın artık faaliyet kolunun içinde değil, sadece faaliyet kolu düzeyinde yapıldığı anlamına gelebilir.

(2) Tecimsel değişimlere katılma düzeyindeki böyle bir değişme, üretim birimi tarafından *fiilen* harcanmış bulunan çalışma miktarlarının son derece değerli bir *ex post* hesabını mümkün kılabilir. O zaman bu hesap, gerçekte, aynı tür ürünler sağlayan, ama gereçlerini farklı ve iyi tanınması güç şartlar içinde

[15] Bu parasal işaretlerin dolaşımının anlamı, şu anda incelediğimiz alanın ötesinde, bu parasal işaretleri kabul etmiş bulunan iktisadî merci onları para olarak kullanabildiği, yani kendinden başka bir düzeyde alınmış kararlara sıkı sıkıya bağlı olmayan alımlar yaptığı zaman kendini açımlar.

tedarik eden çok sayıda iktisadî özne var olduğu zaman yapılan hesaptan çok daha kolay yapılır.

(3) Böyle bir düzey değişmesi, fiilen harcanmış bulunan çalışma zamanının, toplumsal ihtiyaçların karşılanması için *toplumsal bakımdan zorunlu* olan çalışma zamanı ile gitgide daha iyi bir biçimde düşümdeşleştirilmesini de sağlayabilir.

Gerçekten, belirli bir ürün (ya da bir ürünler kategorisi) *bir tek iktisadî özne* tarafından sağlandığı, ve öte yandan, bu iktisadî öznenin kendisine bağımlı bulunan teknik birimlerin faaliyetine gerçekten *egemen olmak* için gerekli nesnel şartlar bir araya toplandığı zaman, bu iktisadî özne bağımlı teknik birimlerin üretim kapasitesini *optimal* biçimde kullanabilir, öyle ki, bu durumda, *fiilen harcanmış çalışma* ile *toplumsal olarak zorunlu* çalışma arasında pratik bakımdan eşitlik bulunduğu söylenebilir.

Şüphesiz, bu durum üretici güçlerde öyle bir gelişmeyi şart koşar ki, tek bir iktisadî özne tarafından kendisine bağımlı çeşitli teknik birimlerin egemenlik altına alınması, örneğin bürokratik karakterdeki idarî bir «egemenliğin» olduğu gibi *görünüşte* bir egemenlik değil, *gerçek* bir egemenlik olsun. Gerçekten, bürokratik karakterdeki idarî bir «egemenlik», gerçek bir iktisadî bütünleşmeye dayanmadığı için, çeşitli bağımlı birimlerin somut işleme şartları ve bundan çıkan gerekirliklerin kaçınılmaz bir bilgisizliğinin sonucundan başka bir şey olmayan keyfi kararlara varır.

Üretim birimlerinin (gerçekten ve organik olarak bağlı bulunmayan üretim birimlerinin) faaliyetinin tamamen idarî bir merci tarafından her «egemenlik» altına alınma denemesi, ancak üretici güçlerin kötü bir kullanımı, dolayısıyle belirli bir üretim hacmi elde etmek için gerekli çalışma zamanlarının bir israfı sonucunu verir. Bu gibi durumlarda, kötü bir örgütlenme, yani hukukî ilişkilerin gerçek üretim ilişkilerine uygunsuzluğu nedeniyle, fiili olarak harcanmış bulunan çalışma zamanı toplumsal olarak zorunlu çalışma zamanından yüksek olur.

(4) Son olarak, ve özellikle, belirli sayıdaki önemli faaliyet kolları düzeyinde bir tek iktisadî öznenin ortaya çıkması, birçok üretim birimi varolduğu zaman gerçekleştirilebilecek olandan daha belgin bir *tahminî toplumsal hesabı* mümkün kılar. Böyle bir evrim içinde, artık sadece üretici güçlerin toplumsal bir *yönetimi* ile değil (sadece üretici güçlerin toplumsal bir yönetimi bile piyasa ekonomisine göre kesin bir değişiklik demektir, çünkü bu, Engels'in deyimiyle, zorunluluktan özgürlüğe bir sıçrayışı temsil eder), ama gitgide üreticî güçlerin tam bir toplumsal *egemenliği* ile özdeşleşen bir planlamanın nesnel şartlarının gerçekliği görülür.

Bununla birlikte, dikkat etmek ve sık sık tekrarlamak gerekir ki, millî ekonominin bir kolu düzeyinde tek bir iktisadî öznenin ortaya çıkması, çok belirli bazı *nesnel şartların* gerçekleşmiş olmasını şart koşar (bu şartlar üzerine, «iktisadî özne» kavramını tahlil ederken, yeniden geleceğim). Eğer bu nesnel şartlar bir iktisadî özne ile özdeşleşmeyen bir hukukî özne yaratılmasıyle öncelenmek istenirse, üretici güçler üzerinde bir egemenlik kurulması şartlarının meydana getirilmesi bir yana, bu güçlerin başarılı bir şekilde yönetilmesinde bile tehlikeye düşülür. Gerçekte, bu durumda, iktisadî kararların başka yerlerde, hem içinde bu kararların uygulanacakları şartların, hem de bu kararlardan çıkabilecek somut sonuçların *gerçekten tanındıkları* başka yerlerde alındıkları bir düzeyde yer almak için çaba gösterilmiş, ve bundan ötürü, ortaya, yaptığını bilerek hareket etmeği sağlayan bir örgütlenme yerine, hiç olmazsa kısmen gözü kapalı bir biçimde hareket etmeğe mahkûm eden bir örgütlenme konmuş olur.

Bu böyledir; ama (daha önce başka bir vesileyle işaret etmiş bulunduğum gibi) açıktır ki, bazı hukukî tedbirler, eğer *uygun teknik dönüşümler* ile eşlik edilirler (ya da izlenirler) ise, iktisadî öznelerin sayısındaki, dolayısıyle piyasa kategorilerinin eylem alanındaki küçülmeyi toplumsal bakımdan tatmin edici bir biçimde hızlandırmağa yetenekli şartları yaratabilirler.

Bununla birlikte, genel kural olarak, *böylesine bir kuruluşun nesnel şartları verilmiş olmadıkça*, iktisadî öznelerin sayısındaki küçülmeyi hızlandırmağa yetenekli hukukî tedbirler, bir faaliyet kolu düzeyinde bir tek devlet işletmesi kurulması ile özdeşleşmezler. Örneğin, Küba'da, Sanayi Bakanlığında, bütün bir sanayi kolunu yöneten «Consolidados»un kurulması, çok sayıda birimin iktisadî bir karaktere sahip bulunan tek bir karar merkezinden yönetilmesi için gerekli şartların bir arada bulunmadığı her seferinde, ancak şöyle böyle sonuçlar vermiştir.

Aynı anlamda, üretim birimlerinin yönetimi konusunda *Sovyetik tröstlere* ya da bakanlıkların başlıca yönetim örgütlerine (*glavki*) belirli bir dönemde verilmiş bulunan *müdahale* yetkileri, hiç değilse işletmelerin günlük idaresindeki bu merkezîleştirilmiş yönetim ya da bu merkezî müdahaleyi, salt bir idarî tedbir değil, gerçek bir olanak ve iktisadî bir zorunluluk haline getirmek için *nesnel şartların* olgun bulunmadıkları her seferinde, iyi bir iktisadî yönetim bakımından büyük bir çoğunlukla zararlı olmuşlardır.[16]

Bazı durumlarda, iktisadî öznelerin sayısının giderek azalmasına götürebilecek bir yol, her faaliyet kolu düzeyinde (duruma göre ulusal ya da bölgesel ölçüde), o faaliyet kolu ürünlerinin bir satış merkezinin kurulmasıdır.[17]

Bir ilk evrede, böyle bir örgenlik, faaliyet kolunun bütün ürün siparişlerini merkezîleştirmek, ve üretim yeteneklerini, çalışma yükümlülüklerini, üretim maliyetlerini, kuruluş yerlerini, vs. hesaba katarak, bu siparişleri çeşitli üretim birimleri arasında dağıtmakla yetinebilir. Böyle bir görevi toplumsal bakımdan yararlı, yani bürokratik olmayan bir biçimde yerine getirebilmek için, böyle bir merkez, ancak kendilerine siparişte bulunduğu

[16] Sovyetik tröstler ve *Glavki*'ler için, *L'Economie Sovietique* adlı kitabıma bakınız (Paris, 1950, s. 122 ve 126).

[17] Bu tip örgütlenme, kısmen Sovyetik «Sbytes» ve «Prombazy»lere tekabül eder (bk. *a. g. e.*, s. 230 - 232).

çeşitli birimlerin karakteristiklerini ve bu siparişlerin yerine getirilebilme şartlarını *gerçekten bilmeyi* mümkün kılan şartlar varolduğu zaman kurulmalıdır. Pratik bakımdan, bu, ya sadece az sayıda nispeten türdeş birimlerin varolmasını,[18] ya da merkezîleştirilmiş bellekleştirme ve elektronik hesap araçlarının varlığını, yani, genellikle, üretici güçlerin yüksek bir gelişme düzeyini şart koşar.

Bu böyle olmadığı zaman, hatta yukarıda belirtilen tipten de olsa, bir bütünleşme biçiminin zamansız uygulanması, yararlı bir iktisadî rol oynama yerine, idarî bir karakter gösterir ve karar ve *sorumlulukların bir elde toplanmasına* değil, bunların bürokratik aygıt içinde dağılmasına katkıda bulunur. Bu durum, iktisadî hesabı çok güç, hatta imkânsız bir hale getirebilir. Örneğin, üretim birimlerinin malî özerkliği keyfi olarak ortadan kaldırıldığı ya da sınırlandırıldığı zaman, bu böyledir.

Buna karşı, alım merkezleri sağlıklı teknik temeller üzerinde kuruldukları zaman, bu merkezler, belirli bir andan itibaren yani üretici güçlerin yeni bir gelişme temeli üzerinde, faaliyetini düzenleştirdikleri birimlere ilkel maddeler ya da aracı ürünler sağlayan merkezler haline de gelebilirler. O zaman bu merkezler giderek *yönetim merkezleri* haline dönüşebilirler.

[18] Bu tip bütünleşme, aynı tipten belirli sayıda işletmeyi kapsayan ve en önemli işletmenin topluluğun yönetimini üzerine aldığı «Sovyetik firmalar»ın kuruluşu ile, şu anda, S.S.C.B.'nde, bölgesel ölçüde gerçekleşiyor. Genel kural olarak, böyle bir «firma»nın kuruluşu, işletmelerin bağlı bulundukları Sovnarkhoz'un iznine tabidir. Duruma göre, bu şekilde gerçekleşmiş bütünleşme, aşağı yukarı tam bir bütünleşmedir. Hatta bu bütünleşme, daha önce mevcut bulunan işletmelerin yerine geçen yeni bir iktisadî - hukuki öznenin doğması sonucunu verebilir. Bu şekilde kurulmuş bulunan «firma», sonuç olarak, eskiden Sovnarkhoz'un faaliyet kolu bölümüne ait olan görevleri üzerine alabilir. Bu böyle olduğu zaman, idarî bir hiyerarşi yerine, iktisadî-teknik bir hiyerarşi geçer.

(«Sovyetik firmalar» üzerine, özellikle, V. Kamenetzky'nin «*Sovyetik firmalar, sonuçlar ve perspektifler*» başlıklı makalesine bakınız, *V.E. 5/1964* içinde, s. 62).

Sonuçta, bu merkezlerin yönettikleri üretim birimleri iktisadî özneler olmaktan çıkıp, artık sadece bütünleşmiş karmaşık bir iktisadî topluluğun «teknik bölümleri»ni oluşturabilirler. Böyle bir durumda, *bürokratik bir merkezîleştirmeden* iyiden iyiye farklı *fonksiyonel bir merkezîleştirme* tipinin karşısında bulunur. Ayrıca, bu fonksiyonel merkezîleştirme, bazı kararlarla ilgili olarak, bu bütünleşmiş karmaşık iktisadî topluluğu meydana getiren çeşitli «çalışma toplulukları» ya da «teknik bölümler»e, nispeten geniş bir girişim alanı bırakabilir.

Sosyalist ekonominin devlet sektörü içinde piyasa kategorilerinin ortadan kalkmasını hazırlayabilecek yollardan biri, muhtemelen budur. Bu yol, kapitalist ekonomi içindeki «yatay temerküz» yolunun benzeridir.[19]

Piyasa kategorilerinin giderek ortadan kaldırılabileceği bir başka yol, bazen «dikey temerküz» de denilen dikey bütünleşme yoludur.

c) İktisadî faaliyetlerin dikey bütünleşmesi

Üretici güçlerin toplumsallaşması karmaşık biçimde gelişir. Bu gelişme, özellikle, her faaliyet kolunun kendi işlemesi bakımından gitgide bütün öbür faaliyet kollarına daha çok bağlanmasını, ve karşılıklı biçimde, her faaliyet kolunun ürünlerinin, gitgide bütün öbür faaliyet kollarına, ya da ulusal veya uluslararası topluluğa (dolaysız ya da dolaylı olarak) daha çok yönelmesini içerir. Böylece, her faaliyet kolu, öbür faaliyet kollarıyle gitgide daha geniş ve daha çeşitli bir ilişkiler «dokuması» içine sokulmuş bulunur.

Böyle bir gelişmenin temelinde, işbölümünün sürekli bir derinleşmesi yatar. İşbölümünün bu derinleşmesine, büyük bir

[19] Bu ekonomi içinde, bu yol, özellikle, teşebbüslerin *kaynaşması*, alım satım acentalarının ve yönetim merkezlerinin ortaya çıkmasıyle belirlenir. Ama kapitalist mülkiyet ve özel mülk sahiplerinin çelişik çıkarları bu yöndeki bir evrime sürekli sınırlar getirir; ya da, bu evrim gerçekleştiği zaman, sadece özellikle güçlü bir malî grup yararına ve iktisadî bakımdan mutlaka etkili olmayan bir ölçekte meydana gelir.

çoğunlukla, her üretim biriminin gitgide daha ileri götürülmüş bir *uzmanlaşması* tekabül eder.

Bununla birlikte, bu uzmanlaşma derecesine ve biçimine göre, birbirine açıkça çelişik durumda bulunan iki türlü sonuç verebilir.

Bu sonuçlardan biri, bir iktisadî öznenin hatta bir tek fizik üretim biriminin (örneğin, bir fabrikanın), geniş bir tüketiciler topluluğunun ihtiyaçlarını karşılayacak bir duruma gelmesi olabilir ... ister nihaî tüketim, ister üretici tüketim söz konusu olsun (zaten özellikle donatım malları üretimindedir ki, uzmanlaşma, hatta dünya ölçüsünde, *bir tek üretim biriminin* belirli bir donatım sağlamaya yetenekli olacağı ölçüde ileriye götürülebilir; örneğin, bazı elektronik takımlar, bazı matbaa rotatifleri, bazı lokomotif, uçak, vs. üretimi alanında durum böyledir). Demek ki, bu durumda, bir tek iktisadî özne, büyük bir sayıdaki tüketicilere ürünler sağlar.

Uzmanlaşmanın bir başka sonucu, tersine, bir fizik üretim biriminin, artık sadece bir *tek kullanıcının*, yani bir başka fizik üretim biriminin ihtiyaçlarını karşılayacak ölçüde uzmanlaşması olabilir[20]. Bu böyle olduğu zaman, *birinci birimin faaliyetinin ikinci birimin faaliyetine bütünleşmesi* söz konusudur. Bu andan itibaren, birinci birimin üretiminin hacmini ve karakteristiklerini, tamamen ikinci birim belirleyecektir. Birinci birim, bundan böyle, artık özerkli bir iktisadî özne olmaktan çıkmağa yönelir. Gitgide, kendini aşan bütünleşmiş bir *topluluğun* sadece *teknik bir bölümü* haline gelir. Belirli bir anda, bütünleşmiş topluluk bir tek mülk sahibine ait olduğu zaman, akımın üst tarafından bu-

20 Bir üretim biriminin ekonominin «geri kalan» kısmıyle kurduğu ilişkiler (devlet mülkiyeti temeli üzerinde, piyasa kategorilerinin korunması ya da yok olması bakımından kesin bir önem taşıyan ilişkiler) açısından, bir üretim biriminin ürünlerinin tümünü *tek bir* alım merkezi kanalıyle sürmesi olgusu –eğer bu örgütlenme yapay bir karaktere sahip değilse–, bir üretim biriminin bir başka üretim birimine bütünleşmesine çok yakın sonuçlar verebilir.

lunan birimlerden gelen ürünler artık satılır olmaktan çıkarlar, kullanıcı bölüme doğru dolaşıma girerler (tedavül ederler). Böylece, piyasa kategorilerinin işleme alanı küçülmüş bulunur.

Sovyetik «kombina» formülü, böyle bir dikey bütünleşme sürecine bir örnek sağlar.

Sovnarkhoz'lar, yetkeleri (otoriteleri) altında bulunan tamamlayıcı üretim birimleri arasında *organik bir işbirliği* gerçekleştirdikleri zaman, başka bir biçim altında, esnek bütünleşme biçimlerine doğru yönelirler.

Dikey bütünleşmenin kapitalist ekonomide büyük bir genişlik kazandığı bilinir. Bütün sanayi kollarında bu bütünleşme kendini gösterir (otomobil, madencilik faaliyetleriyle, bütünleşmiş demir-çelik sanayii, kimya sanayileri, vs.). Bu süreç şimdi tarıma da yayılıyor ve tarım ve sanayi arasındaki ilişkileri derinden derine dönüştürmeğe yöneliyor.

Kapitalist tarım içinde, *yukarda*, hayvanların çoğaltılmasını, bu hayvanlar için besi maddeleri üretimini, ve bu besi maddelerinin sınai dönüşümünü bütünleştiren, *aşağıda*, hayvan kesimi ve alt-ürünlerin işlenmesini bütünleştiren (ya da bu faaliyetlerle bütünleşen) hayvancılık birimleri örnekleri gitgide çoğalmaktadır. Bu bütünleşme olaylarının, bütünleşmenin biçim ve sınırlarını belirleyen teknik temelleri vardır. Böylece, tavukçuluk bakımından, öbür faaliyetlerin kendisiyle birleştirildiği ve kendisine bağımlı kalındığı «üretim birimi», şimdilik, kesimhanedir. Büyüklüğü, *bütünleşmiş topluluğun* büyüklüğünü belirleyen birim de, işte bu birimdir.

Bu «teknik halka», daha kesin bir önem taşıyan bir «iktisadî halka» tarafından egemenlik altına alınabilir. Örneğin, bir kesimhaneler (ve bu kesimhanelerin egemen olduğu hayvancılık birimleri) topluluğu, tüketicilere belirli bir satış, üreticilere belirli bir alım fiyatları siyaseti uygulayarak tüketim ve üretim hacmini kısmen belirleyen bir ticaret zincirine bağlı olduğu zaman, bu böyledir. Çeşitli «teknik halkalar»ın coğrafî yerleşimi o zaman belirli bir iktisadî strateji tarafından belirlenmiş olacak, ve bu coğrafî yer-

leşim, her teknik halka ile onun üstencileri arasındaki uzaklıklar az çok programlanmış olabildiğinden, çevre alanı teknik ve iktisadî bir temel üzerinde yapılaştırma sonucunu verecektir.

Süt, meyve, sebze, vs. konserveciliğinde de benzer olaylar görülür. Bu faaliyetlerde, konserve fabrikası, çevre alanın büyük bir kısmını yapılaştırmaya ve egemenlik altına almaya yönelir.

Bu türlü kapitalist bütünleşme olayları tarafmdan bürünülen somut biçimler çok çeşitlidir. Bazı durumlarda, «ilkel maddeler» üreticisi birimler, (bizzat bir dağıtım zincirine ait olabilen) imalât fabrikasına ait bulunurlar. Şimdilik daha çok rastlanan öbür durumlarda, «ilkel maddeler» tedariki hukukî olarak bağımsız tarımsal işletmeler tarafmdan sağlanmağa devam eder. Gerçekte, hatta bu durumda bile, tarımsal birimlerin *gerçek yönetimi* giderek sınaî birimin yönetimiyle *bütünleşmiştir.* Teslim alacağı ürünlerin miktarım, bu ürünlerin kalitesini, teslim tarih ve düzünlerini belirleyen sınaî birimdir; çoğunlukla, dönüştürecekleri ilkel maddeleri üstencilerine verecek ve, genellikle, tarımsal birimlerin (hiç değilse bu birimlerin kendisi için çalışan kısmımn) *teknik düzenlenmesini* sağlayacak olan, smaî birimdir.

Tarımsal işletmelerin *mülkiyeti* ile, bu işletmelerin kendisi için çalıştıkları fabrikamn *mülkiyeti* arasındaki ayrılma (bu ayrılma *sözleşmeye dayanan tipte bir bütünleşme* karşısında bulunduğumuz anlamına gelir), acaba özel mülkiyet temeli üzerinde (örneğin almaşık ekim tarafmdan temsil edilen) bazı teknik gerekirliklerin mi ifadesidir, yoksa sadece tarımsal riskleri üstünden atmak ve gitgide daha bağımlı kılınmış tarımsal işletmelere ödenen fiyatlar üzerinde oynayarak kârlarım artırmak için, sınaî sermaye tarafından kullanılan bir yöntemi mi temsil eder; bunun araştırılması zorunludur.

Birçok tropikal ülkede, şekercilik merkezlerinin şeker kamışı tarlaları ile —bu merkezler ister bütün ya da bir kısım tarlaların sahibi olsun, ister şekerkamışı tarlaları sahiplerine sözleşmeler aracıyle bağlı bulunsunlar— *organik bir bütün* meydana

getirdikleri de kaydedilebilir. Bu türlü organik topluluklar var oldukları zaman, bu durum üretim işlemlerinin titiz bir toplam «programlanması»nı mümkün kılar.[21]

Şüphesiz, bir tarımsal işletmeler topluluğunun, kooperatif biçim altında, kendi ürünlerinin dönüşümünü sağlamağa yönelen bir sınaî birim kurması da mümkündür (bu durumda nihaî sonuç teknik bakımdan aynıdır). O zaman geliş yönünden (yukarıdan) başlayan bir dikey bütünleşme var demektir.

Bugün için, (tarımı organik olarak sanayie bağlayan) dikey bütünleşme sosyalist ülkelerde henüz hayli küçük bir genişlik kazanmış bulunmasına rağmen (bununla birlikte, bu ülkelerde «tarımsal-sınaî kombinalar» formülü incelenmiş, hatta birçok kereler denenmiştir), [22] bu bütünleşme olayı modern üretici güçlerin gelişme gerekirliklerine uygun düşere benzemekte, o halde, artan bir sayıdaki iktisadî öznelerin ve buna bağlı bir şekilde piyasa kategorilerinin eylem alanının giderek ortadan kalkmasının gerçekleşmesini sağlayacak yollardan birini oluşturması gerekmektedir.

Buna karşılık, daha önce işaret etmiş bulunduğum gibi, sovnarkhoz'lar, otoriteleri altında işleyen *sınaî* birimlerden bazıları arasında *organik bir işbirliği* kurulmasına çalışırlar. Böylesine bir işbirliği de bazı dikey bütünleşme biçimlerine götürebilir.

Aynı şekilde, S.S.C.B.'nde (ve öbür sosyalist ülkelerde), iktisadî faaliyetlerin yatay ya da dikey bütünleşmesi, *çeşitli sınaî işletmeler arasında doğrudan doğruya yapılmış anlaşmalar* aracıyle gelişebilir. Hatta bazı durumlarda bu türlü anlaşmaların yeni bir hukukî kişilik meydana getirebilecekleri kabul edilir («sov-

[21] Küba'da, hemen devrim ertesinde, bu türlü organik birimlerin dağılması, şeker üretiminin düşme nedenlerinden biri olmuştur. 1963'den itibaren, Millî Şeker Komisyonu ve bölgesel ve yerel komisyonlar aracılığıyle, bir örgütlenme birimi kurulmasına girişildi.

[22] Bugün, Romanya'da, tarımsal ekimi, hayvancılığı, konserve fabrikalarını, hayvan yemi fabrikalarını, hatta satış mağazalarını karmaşık bir iktisadî birim halinde bütünleştiren bu türlü tarımsal-sınaî kombinalar vardır.

yetik firma» denilen şeyde durum böyledir).[23] Genel olarak, böyle bir hukukî kişilik, kendisini meydana getiren işletmelerin faaliyetlerini teknik ve iktisadî bakımlardan yeniden-yapılaştırmağa yönelen yeni bir iktisadî özneye tekabül eder.

Sonuç olarak, iktisadî faaliyetlerin bütünleşme biçimleri ne olursa olsun, bütünleşme, iktisadî öznelerin sayısını, ve buna bağlı olarak, piyasa kategorilerinin eylem alanını giderek küçültmeğe yönelen bir iktisadî ve teknik dönüşümler bütününe tekabül eder.

Şematik olarak, bu dönüşümler, kendilerini, esas itibariyle aşağıdaki gibi adlandıracağım üç biçim altında gösterirler:

(1) *Tek-çizgisel bütünleşme:* (L'intégration unilinéaire). Bir üretim biriminin, içerisinde bütün iktisadî özerkliğini yitirdiği bir «hadde» içine girmesine tekâbül eder. Bu birimin faaliyeti, tamamen «baş» birimin (yani bütünleşmiş birimin ürünlerini satan ya da süren birimin) ihtiyaçları tarafından yönetilir.

(2) *Çok-çizgisel bütünleşme* (L'intégration multilinéaire). Birçok üretim biriminin bir başka iktisadî birime katılmasına tekabül eder. Bu sonuncu birim, ya imalât işlemlerinde, ya da ulaştırma veya dağıtım işlemlerinde bulunabilir, ve ister bütünleşmiş topluluğun ürünlerini sürmek, hatta isterse, aynı zamanda hem bu ürünleri sürmek ve hem de bütünleşmiş topluluğa ihtiyacı olan ürünleri sağlamak için, ekonomi'nin «geri kalan» kısmıyle tek başına ilişki kurabilir.

Bu durum, ister hepsi ayın türden ürünler sağlasın, isterse her biri tamamlayıcı ürünler sağlasın (örneğin, bazı parçaları kendilerine bağlanmış bulunan «üstenciler»den alan otomobil fabrikaları durumunda olduğu gibi), topluluk içine katılmış bulunan üretim birimlerinin, «baş» birim (ya da «uçta bulunan» birim) aracıyle *yönetilme* şartlarının yaratılması sonucunu verebilir.

(3) *Çoklu-bütünleşme.* (La multi-intégration). Bu, birçok

[23] Bk. dipnot 17, *yukarda.*

üretim biriminin, katılmış birimlerin tüm üretimini soğuran (masseden) birçok kullanıcı birime katılmasına tekabül eder. Örneğin kendini polikültüre veren, ve her ürün kategorisini çeşitli üreticilere, ama her biri bu polikültürcülerin üretici faaliyetinin kendisiyle ilgili kısmını denetim altında bulunduran üreticilere süren tarımsal işletmelerin durumu böyle olabilir.[24]

«Çoklu-bütünleşme» demektense, söz konusu bütünleşmenin *birçok yönlerde* ve çeşitli düzeylerde *muhtemelen kesişen* çizgilere göre gerçekleştiği olgusunu aydınlığa çıkarmak amacıyle, «dallı budaklı bütünleşme» ya da «ağ şeklinde bütünleşme» deyimini kullanmak belki daha doğru olacaktır. Bu «ağ şeklinde» bütünleşme tipinin, bugün için, bazı sektörlerdeki modern üretici güçlerin mahiyetine en iyi uyan bütünleşme tipi olması mümkündür.

Bu tip bütünleşmenin şimdilik çok önemli bir yer bulabilecek gibi göründüğü sektör, kimya sanayii sektörüdür. Bu sana-

[24] Önemli, ama şu anda üzerinde durmam mümkün olmayan bir sorun, faaliyetlerin belirli bir üretken iktisadî karmaşa (kompleks) halinde bütünleşmesinin sınırları sorunudur. Sadece bu konu üzerinde çabucak bir düşünce formüle etmiş olmak için, ancak bütünleşmiş faaliyetler topluluğunun aynı bir iktisadî ya da teknik görevi karşıladıkları ve birbirlerini tamamladıkları ölçüde *iktisadî* bütünleşme olduğunu söyleyeceğim.

Başka bir deyişle, iktisadî bütünleşmenin sınırı, yerine getirilecek görevlerin özgüllüğü ile belirlenir; bu özgüllüğün ölçüsü, belirli bir faaliyetin tamamlanma maliyetidir. Söz konusu olan şey, bütünleşmiş bir görevin, bütünleşmemiş bir görevden daha küçük bir toplumsal maliyetle gerçekleşip gerçekleşmemiş olduğunun bilinmesidir. İktisadî bütünleşme kavramı, «*birinci iş*» kavramına götürür. Bütünleşmiş bir iktisadî topluluğun birinci işi, bu topluluğun *esas fonksiyonel halkası*, yani öbür faaliyetlerin kendisine bağımlı bulundukları faaliyet tarafından oluşturulur.

Belirli sayıda faaliyetin *iktisadî bir karmaşa* halinde bütünleşmesi, böyle bir karmaşayı, sosyalist bir ekonomi içerisinde, bir görevler bütününün yerine getirilmesinin kolektif sorumlusu haline getirir. Planın belirlediği şey, bu karmaşanın görevleri ve bu görevlerin gerçekleştirilmesinin genel dış şartlarıdır, iç şartlar karmaşanın yönetimine bağlıdır; bu yönetim, muhtemelen sorumlulukların fonksiyonel bir hiyerarşisi aracıyle sağlanabilir.

yide, çeşitli üretim birimleri kendi aralarında sıkı ve karşılıklı ilişkiler kurmak zorundadırlar. Buna inanmak için, kapitalist ekonomide, kimyasal ürünler üreticisi büyük şirketler tarafından elde edilmiş genişliği görmek yeter. Birleşik Devletlerdeki Du Pont de Nemours şirketi örneği bilinir. İş hacmi 2 milyar dolar düzeyinde bulunan bu şirket 150.000 kadar insan çalıştırır.[25]

Almanya'da, üç büyük kimya firmasının her biri (Bayer, Badische Anilin, Hoechst) 600 - 700 milyon dolar düzeyinde bir iş hacmine sahiptir. Her biri 50.000 kadar insan çalıştırır ve her yıl 100 milyon dolara yakın yatırım yapar.

Kimya sanayiindeki bu temerküz biçiminin çok daha az gelişmiş bulunduğu Fransa'da, gene iki dev kimya firması var: 200 milyon dolardan fazla bir iş hacmiyle «Rhône Poulenc»; ve 11.500 kişi çalıştıran, ve bazı alanlarda (klor, sülfürik asit, süperfosfatlar) Fransız üretiminin beşte ikisi ya da daha çoğunu, bazı alanlarda (örneğin polivinil klorür) hatta yarısından da çoğunu sağlayan 17 fabrika ve 2 araştırma merkezli bir üretici toplulukla hemen ondan sonra gelen «Produits Chimiques Pechiney-Saint-Gobain».

Bu türlü büyük şirketlere bağlı müessese ya da şubeler, aralarında düzenli ilişkiler kurarlar ve birçok alım ve satım işlemleri için *ortak servislere* sahip bulunurlar.

Üretim birimlerinin *günlük işleyişi* bakımından olduğu kadar, *araştırma servislerinin kullanımı* ve yatırım siyaseti bakımından da, bu, *tek bir iktisadî özne* halinde geniş bir üretici topluluk kurulması sonucunu verir. Şüphesiz, böyle bir topluluğa girmiş bazı üretim birimleri, bu topluluğa öbürlerinden daha az bütünleşmişlerdir, ve bunun sonucu, ayrı bir iktisadî

[25] Bu durum, iş hacimleri ya da istihdam edilen personel bakımından, bu şirketi en başta gelen Amerikan şirketleri arasına koymaya yetmez. Böylece, General Motors, 1963 yılında, 640,000 kişi çalıştırıp yıl içinde 647 milyon dolarlık yatırım (donatım harcaması) yaparak, 16,5 milyar dolarlık bir iş hacmi gerçekleştirmiştir. 31.12.1963 tarihinde, net donatım değeri 3 milyar ve net işletme fonları 3.7 milyar dolar olarak değerlendirilmişti.

ve hukukî kişilik sahibi olmakta devam ederler. Örneğin, kapitalist kimya sanayiindeki bazı büyük tröstlerin «şubeleri»nin durumu budur. Bu hukukî kişiliklerin korunması, kısmen, malî gruplar arasındaki uzlaşmalara, risklerin bölünmesine ve malî kolaylıklar aranmasına tekabül eder.

Sosyalist bir ekonomide, bir teknik ve üretken topluluğa bütünleşmiş bulunan üretim birimlerinin hukukî kişiliklerinin artakalış nedenleri, kapitalist ekonomide olduğundan elbette daha azdır; nedir ki, bu nedenler gene de var olabilir, ve o zaman bütünleşme, bazı iktisadî öznelere kendi «öz kişilik»lerini, ama azaltılmış görevlerle birlikte bırakan, kısmî bir bütünleşmeden başka bir şey olmaz.

Bütünleşmenin daha sonraki bir evresinde, sosyalist ekonomi çerçevesinde, üretim birimlerinin artan bir kısmı, topluluk içinde belirli bir iktisadî ya da toplumsal *kişilik* sahibi olmaya devam ederek, *iktisadî özne* karakterini yitirme durumunda bulunur. Bu iktisadî ya da toplumsal kişilik, üretim birimlerinin bazı bağımlı (ve genellikle *bütünleşmiş karmaşanın* toplu yönetiminden sorumlu örgenlerin onaylamasına tabi) iktisadî kararlar alma yeteneğiyle karakterize edilir.

Çeşitli bütünleşme biçimleri, sosyalist bir ekonomi içinde geliştikleri zaman, çeşitli kısımları bir *iç teknik planlamaya* bağlı olabilen uluslararası, ulusal, bölgesel ya da yerel önemde nispeten az sayıda «büyük üretken iktisadî karmaşalar» meydana getirebilirler. Bu, birbirleriyle düzensiz ya da ancak elverişli durumlarda ilişki halinde bulunan birimlerin sayısını gitgide daha azaltır ve üretken faaliyetlerin *a priori* bir şekilde ayarlanmalarını gitgide daha kolay kılar. Bu durum, planı, (belli sayıda *iktisadî özneler* halinde bölünmüş *istatistik* ya da *idarî topluluklar* olarak kabul edilen *faaliyet kolları* düzeyinde kavranmış bulunan) üretici güçlerin *yönetimi* evresinden, *fonksiyonel* bir karaktere sahip *büyük iktisadî karmaşalar* düzeyinde kavranmış bulunan üretici güçlerin *egemenlik altına alınma* aşamasına geçirir.

Üretim ilişkilerinden yana üreticiler arasında kurulan iliş-

kilerden meydana gelen köklü dönüşümlerin nesnel temelleri bunlardır.

Üretici eylemlerin artan *bütünleşmesi*, daha kapitalizmle birlikte hızla gelişen ve planlamanın ilk evresinin nesnel temelini oluşturmuş bulunan faaliyetlerin *karşılıklı-bağımlılığının* uzantısını meydana getirir. Sosyalizm çerçevesinde, bu bütünleşme devlet sektörü ve kooperatif sektör içinde gerçekleşir; belli bir dönemde özel sektörden kalabilen ne varsa, çeşitli biçimlerde, bu sektörlere katılır.

İktisadî faaliyetlerin bütünleşmesinin gerçekleştiği hukukî «biçim»ler çok çeşitli olabilir. Daha önce anılmış bulunan biçimler ya da başkaları söz konusu edilebilir: kooperatifler arasındaki anlaşmalar, kooperatifler ve devlet işletmeleri arasındaki anlaşmalar, devlet işletmelerinin kaynaşmaları, vs. Niyetimiz bu hukukî biçimler üzerinde değil, sadece bu dönüşümlerin planlama üzerindeki etkisi üzerinde durmaktır.

Kısacası, bu dönüşümlerden sonra, bu dönüşümler yeterli bir genişlik kazandıkları zaman, iktisadî planlamanın, üretim aşamasında, *bireysel tüketicilerin, toplulukların ve «üretken iktisadî karmaşalar»ın günlük ihtiyaçlarının belirlenimi*, ve üretici karmaşalardan her birine *bu ihtiyaçlara tekabül eden belgin görevler verilmesi* haline —gerçekten— geldiği söylenebilir.

Şüphesiz, bu belgin görevler verilmesi, eğer bu iş bu üretken karmaşaların yetenekleri ve işleme şartları konusunda merkezî bir bilgi üzerine dayanırsa tamamen etkili olabilir.

Bu böyle olduğu zaman, üretim ve tüketim arasındaki düzensiz karakter (ki önceden bilinmesi mümkün olmayan ayarlamalar gerektirir) tamamen ortadan kalkabilir, ve her iktisadî özne tarafından kendi «üstencileri»nin ya da ürünlerini soğuracak (massedecek) olanların aranması sorunu da yok olur.

Üretim araçlarının *toplumsallaşması*, iktisadî öznelerin sayısı yeteri kadar azaldığı ve bunların faaliyet ve gelişmeleri *toplumsal bir egemenliğe* gerçekten bağlanabildiği zaman, yani toplum, kendisi tarafından tanınmış ihtiyaçların karşılanması

bakımından, üretici güçler bütününü yaptığım tamamen bilerek kullanabildiği zaman, *tamamlanmış* hale gelir.

Üretimin otomatizasyonu ve elektronik yönetim aletlerinden yararlanılması, toplumsal ihtiyaçların karşılanması için kullanılacak *araçların* gitgide daha büyük bir belginlik ve doğrulukla belirlenmesini mümkün kılan maddî temeli sağlar; ama bizzat bu ihtiyaçların açıkça belirlenmesi, bu ihtiyaçlar üretim alanı dışında meydana çıktıkları ölçüde, —şimdilik oluş halinde bulunan, öyleyse daha şimdiden ayrıntılı bir biçimde belirlenme istenmeleri zamansız olabilecek olan— toplumsal ve kurumsal şartların gerçekleşmesini gerektirir.

Piyasa kategorileri, ancak toplum üretici güçlerinin *tam bir egemenliğine* erişeceği ve ihtiyaçlarını tamamen belirlemesini bileceği anda yararsız hale geleceklerdir; bu durum, ancak, böyle bir ereğe doğru bilinçli bir şekilde yönetilmiş tarihî bir sürecin sonucu olarak düşünülebilir.

Buraya kadar yapılan açıklamalarda «iktisadî özneler» ve «hukukî özneler» terimleri kullanıldı. Bizzat bu terimlerin içinde kullanılmış bulunduğu metin, bu terimlerin anlamını, tahlil ihtiyaçları bakımmdan, yeterli bir biçimde aydınlatmıştır. Gene de, daha önce yapılamayacak ölçüde, daha büyük bir belginlikle tanımlamaya çabalamak için, şu andan itibaren, bu deyimler üzerinde durmamız gerekiyor.

5. — *İktisadî Özne ve Hukukî Özne*

Eğer yukarıdaki tahliller kabul edilirse, şu sonuca varırız ki, üretici güçlerin bugünkü gelişme düzeyinde «merkezî iktidar ya da başka herhangi bir iktisadî toplumsal iktidarın» (Stalin tarafından *Les problèmes économiques du socialisme en U.R.R.S.* içinde kullanılmış bulunan formüle göre, s. 56.— bu kitap, bundan böyle *P.E.* işaretiyle gösterilecek) «toplumsal üretimin bütün ürünlerini toplum yararına tasarruf» (*A.g.e.*, s. 56) edebilecek olduğu bir durumdan henüz çok uzakta bulunuluyor.

Yukarıdaki tahlillere göre, sadece (genel olarak kabul edildiği gibi) çeşitli mülkiyet biçimlerinin (devlet, kolhoz, bireysel bölgüler, vs.) varlığı nedeniyle değil, çeşitli üretim merkezlerindeki üretim güçlerinin *eşitsiz gelişmesi*, bu merkezlerden her birinde varolan *üretim şartlarının cins ayrılığı* (hétérogénéité), bu merkezlerin *henüz güçsüz bütünleşme derecesi*, çevreden merkezî mercilere kusurlu bilgi ulaştırma şartları, karmaşık bilgi bellekleştirme sorunları, v.s. nedeniyle de bu böyledir. İşte bütün bu olgular açıklar ki, *hatta tek bir devlet sektörü içinde bile*, bütün kararlarda tek bir «iktisadî toplumsal merkez»in etkili, dolayısıyle toplumsal bakımdan yararlı müdahalesi düşünülemez.

Bu şartlarda, hatta devlet sektörü içinde bile, bazı kararlar almaya yetkili hukukî öznelerin kurulmaları gerektiği anlaşılır.

Bu türlü hukukî özneleri zorunlu kılan ve onların kuruluşunu doğrulayan şey şudur ki, bu kurma girişimi, aslında, *bir iktisadî öznenin kabul edilmesinden*, yani *başka hiç bir merciin toplumsal bakımdan ondan daha etkili kararlar almağa yetenekli olamayacağı bir iktisadî kararlar merkezinin* tanınmasından başka bir şey değildir.

Buna karşılık, hukukî (yani bazı yetkilerle donatılmış) özne eğer gerçek bir iktisadî özne değilse, yani kendi düzeyinde etkili iktisadî kararların alınabildiği bir mercie tekabül etmiyorsa, genellikle kuruluşu toplumsal bakımdan doğrulanmış değildir. Bu böyle olduğu zaman, böyle bir hukukî öznenin müdahalesi, büyük bir çoğunlukla üretim, dağılım ve genişletilmiş yeniden-üretim sürecinin bozulması sonucunu verecektir. İktisadî özneler ile hukukî öznelerin düşümdeş-olmama şartları içinde, genel olarak iktisadî plan ya da iktisadî merciler tarafından ulaşılmak istenen hedeflere ya erişilemeyecek, ya da nispî etkisizlik şartları içinde, yani toplumsal bakımdan nispeten yüksek bir maliyet ve gecikmelerle erişilebilecektir.

Burada ortaya çıkan sorunlar esas itibariyle şunlardır:

a) İktisadî özneler ile hukukî özneler arasındaki *uygunluğu* sağlamak için, gerçek iktisadî öznelerin belirlenmesi sorunu.

b) İktisadî-hukukî özneler arasında, hem bu iktisadî-hukukî özneler arasındaki somut üretim ilişkileri gerekirliklerine ve hem de tüm ekonominin planlanmış bir gelişme gerekirliklerine uygun düşecek şekilde, hukukî bağlılık tiplerinin ortaya konması.

c) Çeşitli iktisadî-hukukî özneler ya da çeşitli toplumsal merciler tarafından alınabilecek olan ve alınması gereken kararların mahiyetlerinin belirlenmesi.

Şimdi kısaca bu sorunların bazı yönlerini inceleyeceğim.

a) *İktisadî öznelerin belirlenmesi*

Gerçek iktisadî öznelerin belirlenmesi ancak somut bir tahlilin sonucu olabilir. Böyle bir tahlil esnasında, bizzat kavramlar, teorik bir derinleştirme ve toplumsal uygulama alanında yapılmış bir gerçekleşmenin ikili etkisi altında, arıtılabilirler.

Tahlil, her şeyden önce, millî ekonomi bakımından en etkili günlük iktisadî kararların *hangi düzeyde* alınabileceklerini aydınlığa çıkartmayı gözetmelidir.

Üretici güçlerin toplumsal karakterinin çok güçsüz bir gelişme derecesinde, üretici alanın iktisadî öznesi tek başına bir emekçiye (bireysel köylü, zanaatkâr, vs.) tekabül edebilir.

Biraz daha ileriye gitmiş, örneğin basit işbirliği (coopération simple) aşaması ve teknik işbölümünün ilk belirimlerine tekabül eden bir gelişme derecesinde, bu halka henüz nispeten az sayıdaki bir «emekçiler topluluğu»nun faaliyetine tekabül eder.

Nihayet, daha yüksek bir gelişme düzeyinde, bu halka az çok geniş bir emekçiler topluluğunun faaliyetine tekabül edebilir. Modern ekonomide, böyle bir topluluk, bazen tek bir iktisadî karmaşa içinde toplanmış binlerce ya da on binlerce emekçiyi içine alabilir. Genel olarak, böyle geniş boyutlu bir topluluk, güçlü bir *iç yapılaşma* ile karakterize edilir.

İlk iki durumda, iktisadî öznenin yer aldığı düzeyin belirlenmesi nispeten kolaydır. Son durumda ise iş değişir, özellikle:

(1) *Birçok emekçi toplulukları* tarafından kullanılan karmaşık bir üretim araçları topluluğunun devlet mülkiyeti (çünkü o

zaman çeşitli iktisadî öznelere tekabül eden *topluluklar bağdaşımlarının* hangileri olduklarını belirlemek söz konusu olur);

(2) Yapıcı parçaları ayrı özneler gibi görünebilen bu topluluklardan bazılarının güçlü iç yapılaşması; ve

(3) Bu toplulukların faaliyetinde güçlü bir karşılıklı bağımlılık olduğu zaman.

Sorun işte gerçekten burada ortaya çıkar: «Gerçek iktisadî özneler nerede yer alırlar»? İnceleyecek olduğumuz durum, bu karmaşık durumdur.[26]

Eğer yukardaki tahlilden hareket edersek, iktisadî öznenin yer aldığı düzeyin, üretici güçlerin *gelişme* derecesine, çeşitli sek-

[26] Üretici güçler bir iktisadî öznenin doğuşu için olgunlaşmış bulundukları halde, özel mülkiyet ilişkilerinin çoğunlukla bu doğuşa engel olduklarını belirtmek gerekir. Bu durum, *teşebbüslerin sınırlarının mülkiyet ilişkileri* tarafından belirlenmiş bulunduğu kapitalizm çerçevesinde çok açıktır; öyle ki, çeşitli mülk sahiplerine ait bulunan *ama potansiyel olarak bir tek iktisadî özneyi oluşturan* teşebbüsler (örneğin hisse senetli şirketler), birbirinden bağımsız bir şekilde işlemeğe devam ederler.

Teşebbüslerin «kaynaşma»ları bazen bu gibi durumlara son verir.

Bir arada tek bir potansiyel iktisadî özneyi oluşturan çeşitli şirketlerin yönetim kurullarında aynı yöneticilerin varlığı da, bir iktisadî öznenin doğuşuna karşı özel mülkiyet tarafından konulmuş bulunan engellerden çıkan güçlüklerin üstesinden gelmek bakımından bir *girişim* olabilir (şüphesiz, bu karşılıklı varlık –«kişisel bağlar» denilen bu durum– burada belirtilenlerden tamamen farklı nedenlere de tekabül edebilir).

Öbür durumlarda, millîleştirme, kapitalizm çerçevesinde, bir tek iktisadî öznenin doğuşu nesnel bir zorunluluk haline geldiği halde, özel mülkiyetin buna karşı çıkardığı engellerin üstesinden gelmenin tek yolu olabilir; Fransız ekonomisinde, öyle görünür ki, S.N.C.F.'in, E.D.F.'in Gaz de France'in, Houillères de France'ın kuruluşu böyle bir duruma tekabül eder.

Sosyalizm çerçevesinde de hukukî kurallar bir anda bir iktisadî öznenin doğuşuna karşı çıkabilirler. Sovyetler Birliği'nde, örneğin organik bir işbirliği çerçevesinde bütünleşmiş bir biçimde işleyebilecek olan fabrikalar, bu işbirliğine karşı çıkan çeşitli merkezî bakanlıklara bağlı bulundukları zaman, durum böyleydi. «İdarî bölmeleme» sorunu olarak adlandırılmış bulunan şey budur. Eklemek gerekir ki, Sovnarkhoz'ların kuruluşuyle girişilen yeniden örgütleme, ortaya bazı «bölgesel bölümleme» durumları çıkarmıştır.

törlerde ya da ekonominin çeşitli kollarında kullanılan üretici güçlerin *karakterlerine*, ve —çeşitli gerçek iktisadî öznelerin hangileri olduklarını belirlemeyi sağlayacak şeylerden biri de kararların muhtemel toplumsal etkililiği ölçütüne baş vurmak olduğundan— alınmış olması gereken kararların mahiyetine göre değiştiğini söyleyebiliriz.

Eğer yeniden elektrik enerjisi üretimi örneğini alırsak, görürüz ki, elektrik enerjisi üretimi adamakıllı yapılaştırılmış, yani her biri kendi «fizik kişiliği»ne sahip birçok fabrikaya bağlanmış olabilir; ama bu fabrikalar kendi aralarında birbirlerine bağlanmış ve (çeşitli santrallardan merkeze gelen) bilgilerin hızlı bir ulaştırılma ve merkezî olarak hazırlanmış talimatların çeşitli santrallara hızlı bir iletilme sistemi yoluna konmuş bulunduğu zaman, hatta geniş bir ülkedeki elektrik fabrikaları topluluğunun bile merkezîleştirilmiş bir yönetiminin sağlanmış olabildiğini de görürüz.

Böyle bir durumda, *iktisadî özne*, yani kendi düzeyinde en etkili iktisadî kararlarını alınabildiği «*üretici karmaşa*», elektrik üreten ve dağıtan *faaliyet kolunun bütünü* tarafından oluşturulur. Çeşitli santrallar, bu iktisadî özneye göre, kendi düzeylerinde gerçekten etkili hiç bir iktisadî kararın alınamadığı *teknik bölümlerden* başka bir şey değildirler; çünkü, şu ya da bu anda, çalışması, faaliyetini yavaşlatması ya da durdurması gereken fabrikaların hangileri olmak gerektiği, bir programlama ve elektronik makineler tarafından sağlanan hesaplar temeli üzerinde, ancak merkezî olarak kararlaştırılabilir.

Ayın şekilde, petrol rafinaj sanayiinin de, daha küçük bir derecede de olsa, geniş bir bölge ya da küçük bir ülke ölçüsünde, merkezî biçimde yönetilebileceğini görmüş bulunuyoruz. Gerçekte, burada da, rafineriler topluluğunun en etkili yönetimi, ülkenin çeşitli bölgelerinde karşılanması gereken ihtiyaçları hesaba katan, ve değişen şartları dikkate alarak, önce ham petrolün rafine edilmesi, sonra da rafine edilmiş ürünlerin dağıtılması gereken noktaları belirleyen bir merkez tarafından sağlanabi-

lir. Bu durumda da, aynı şekilde, iktisadî özne belirli bir sanayi kolu ile karışabilir.

Buna karşılık, yukardaki karakteristikleri göstermeyen faaliyetlerde, gerçek iktisadî öznelerin, yani *belirli üretim araçlarını etkinlikle kullanma fiilî yeteneğine sahip bulunan öznelerin* hangi düzeyde yer aldıklarını somut olarak belirlemek zorunludur.

Şartlara göre, bu düzey ya bir sınaî müesseseye (yani bir fabrikaya), ya da (ya iyice *uzmanlaşmış*, ya da birbirlerine sağlamaları gereken gereçler aracıyle *aralarında nîspeten sıkı ve sürekli bir biçimde bağlanmış*) bir fabrikalar topluluğuna tekabül edecektir. Çeşitli üretim birimlerinin *teknik bütünleşmesi* sonucu, «*bütünleşmiş karmaşa*» (ki, görmüş bulunduğumuz gibi, örneğin bir kombina biçimini alabilir) düzeyinde *özgül bir iktisadî öznenin* doğmuş bulunduğu durum, ayrıca önemli bir durumdur.

Tarımsal faaliyetler alanında, etkin bir tarımsal üretimin sağlanması bakımından hesaba katılması gereken değişkenlerin çokluğu, bu değişkenlerin bağlı bulundukları dalgalanmaların genişliği ve, *the last but not the least* (son, ama —önem bakımından— sonuncu değil, çev.) tarımsal üretimde dolaysız *bîreysel* insan eyleminin (gözlem düzeyindeki dahil) henüz ağır basan karakteri nedeniyle, gerçek iktisadî öznenin yer aldığı düzey, sanayide olduğundan genellikle çok daha dar bir çalışma topluluğuna tekabül eder.

Yukardaki düşünceler, esas itibariyle, tasarruflarında bulunan üretim araçlarını azamî etkinlikle kullanmalarını sağlamak bakımından kendilerine (üretici güçlerin belirli bir gelişme düzeyinde ve bu güçlerin belirli karakteristikleri nedeniyle) hukukî bir kişilik verilmesi gereken iktisadî öznelerin belirlenmesi sorununun ortaya çıkış biçimini *aydınlatmak* amacını taşımaktadır.

Şüphesiz, yapılması gereken şey, *bir iktisadî özne teorisinin hazırlanmasıdır*. Şimdilik, böyle bir teoriden hayli uzakta bulunuluyor ve bazı çalışma topluluklarını hukukî kişilikle donatmak ereğiyle alınmış bulunan kararlar geniş bir ampirizm payı içeriyor.

Sosyalist ekonomi içindeki üretken alanın iktisadî öznesi üzerine sonuna kadar işlenip hazırlanmış bir teorinin yokluğunda, her şeyden önce, iktisadî öznenin, *çeşitli üretim, dağılım ve (ya da) tüketim birimleriyle birçok ve düzensiz ilişkilerin düğümlendiği yer* olduğu söylenebilir. *İktisadî seçmeler* yapılmasını gerektiren ve bir emekçiler topluluğunu bir iktisadî özne haline getiren şey işte bu ilişkilerin *çokluğu* ve *düzensizliğidir.*

Başka bir deyişle, iktisadî özne henüz tamamen organik olmayan bir işbölümünün temel halkalarından birini oluşturur. Bu nedenle günlük *iktisadî kararların* bu düzeyde alınmaları ve bu kararlara tekabül eden *yükümlerin* bu düzeyde üstlenilmeleri gerekir. Bu nedenle her iktisadî özneyi hukukî kişilik ve kendine özgü malî araçlarla donatmak zorunludur; bu durum onun toplumsal işbölümü sürecine esnek bir biçimde katılmasını sağlar (bu iktisadî plandan bağımsız olarak katılması anlamına gelmez).

İktisadî özneyi, karışmış bulunduğu üretim ve genişletilmiş yeniden-üretim görevlerini tutarlı bir biçimde üstlenmesini sağlayan fonksiyonlardan *alıkoyan* bir sistemin ağır kusurları ekonominin idarî bir yönetiminin bütün deneyleri tarafından geniş bir şekilde ortaya konmuş bulunmaktadır.

Böyle bir idarî yönetim, seçmelerin iktisadî özneden başka bir merci tarafından, iktisadî öznenin sahip bulunduğu bilgilere sahip bulunmayan ve onun üzerine alması gereken sorumlulukları onun yerine fiilen alamayan bir merci tarafından yapılması sonucunu verir.

Böyle bir idarî yönetim, ekonominin bürokratlaşması, gerçekliğin git gide gözden yitirilmesi sonucunu verir. Böyle bir idarî yönetim, seçmelerin iktisadî öznelerden daha uzak bir düzeyde yapılmaları ölçüsünde, planların hazırlanmasına öznel faktörleri karıştırır; bunun sonucu, tutarlı bir genel iktisat siyasetinin formülasyonu bile büyük engellerle karşılaşır.

Bu düşüncelerin ışığında, bir iktisadî özneye bazı hukukî yetkiler (onu bir hukukî özne yapacak yetkiler) verilmesinin

ve bu yetkilerin mahiyetinin şu iki noktaya bağlı olması gerektiği ortaya çıkar:

(1) Alınacak kararların, ve özellikle bu kararların ilgili olduğu az çok geniş toplumsal alanın mahiyeti.

(2) Millî ekonomi bakımından iktisadî olarak doyurucu bir çözüm şekli elde etmek için dikkate alınması gereken teknik ve iktisadî değişkenlerin sayısı. Bu değişkenlerin sayısı, en az iki görünüş altında dikkate alınmalıdır:

Bir yandan, kendisine hukukî kişilik tanınan iktisadî karmaşa, bu karmaşa düzeyinde hesaba katılması gereken değişkenlerin ya da bilgi unsurlarının sayısını, bunların doğru ve yeterli bir incelemesine dayanan bir karar alınmasını pratik bakımdan imkânsız kılacak ölçüde arttıracak kadar geniş olmamalıdır. Bu türlü bir düşünce, iktisadî ve hukukî bir özne olarak tarımsal bir iktisadî birimin büyüklüğünün, bazı maddî üretim araçlarının kullanımı bakımından optimal olarak kabul edilebilecek olan büyüklükten daha aşağı bir düzeyde sınırlandırılmasını zorunlu kılabilir. Örneğin, bir zamanlar S.S.C.B.'nde, nispeten küçük kolhozlarla, onlar üzerinde birçok kolhoza hizmet götüren bir S. M.T.'nin (makine ve traktör istasyonu) bulunması bu zorunluluğun sonucuydu.

Öbür yandan, kendisine karar yetkileri tanınan iktisadî karmaşa, *tasarrufunda gerçekten yeter sayıda bilgiler ve karar yetkileri bulundurabilmek için, oldukça geniş olmalıdır*,[27] çünkü ken-

[27] Bu arada kaydedilmelidir ki, bu gerekirlik, iktisadî karşılıklı-bağımlılığın belirli bir düzeyi için, ademi-merkeziyetin belirli bir düzeyi altına yararlı bir biçimde inmenin imkânsızlığını içerir. Bu, toplumsal bakımdan yararlı kararlar için zorunlu bütün bilgileri, bütün mikro-ekonomik kararların makro-ekonomik kararlarla daima düşümdeş olabilmelerini sağlayabilecek bir fiyat sistemi içinde «yoğunlaştırmak» imkânsızlığına bağlıdır.

Bu durum, bazı kararların sonuçlarının, *birlikte* alınmaları gereken *öbür kararların* (bazı kararların tamamlayıcı karakteri) sıkı bağımlılığı altında olmaları olgusunun karşılığıdır. Bu, planlı ekonomide fiyatların rolünü incelerken üzerinde duracağım karmaşık bir sorundur.

di cylcm alanında bulunan üretici güçleri, millî ekonomi bakımından, ancak bu şartla etkili bir biçimde yönetebilir.

Bu bakımdan, örneğin, her elektrik santralına ayrı bir karar yetkisi verilmesi hukukî öznenin üretici güçlerî millî ekonomi ölçüsünde en etkin biçimde kullanmasını mümkün kılan bilgilere ve karar yetkilerine sahip bulunmadığı bir durum yaratacaktır.

Bununla birlikte, işin bu yönü, ancak ve ancak, karar yetkilerinin üst düzeye geçirilmesi olgusu, tatmin edici kararlar almakta ve bu kararları etkin biçimde *uygulatmak* için dayanması gereken faktörler topluluğuna *pratik bakımdan egemen olmakta* yeteneksiz bir hukukî özne meydana getirmezse dikkate alınabilir. *Gerçekte, bir iktisadî öznenin varlığını karakterize eden şey, onun bir üretici güçler topluluğunu egemenlik altına alma yeteneğidir.*

Bu çeşitli düşünceler, daha şimdiden, *her biri alınacak kararların mahiyetine göre ayrı yetkilerle donatılmış iktisadî-hukukî özneler arasında*, bazı durumlarda, *bir hiyerarşinin* varlığını kabul etme zorunluluğunu göstermeği gerekli kılar.

Böylece, örneğin, bir elektrik santralları topluluğunun merkezîleştirilmiş yönetimi, ancak bu santralların gereç sağlama ve günlük îşlerinin genişlik düzünü sorunları ile ilgilenebilir. Öte yandan, yatırım kararları, başka bir düzeyde, (genel iktisadî ve toplumsal gelişmenin çeşitli gerekirliklerinin hesaba katılabildiği) daha yüksek bir düzeyde alınacak kararlardır; buna karşılık, tek başına alınmış her santral düzeyinde, *çalışmanın iç örgütlenmesi*, işçi alınması, gereç bakımı vs. ile ilgili kararların alınması gerekecektir. Şüphesiz, bu son kararlar toplu bir düzenleme ve direktifler çerçevesi içinde alınmak durumundadırlar. Bu durum, her santral düzeyinde, ya fonksiyonları son derece kısıtlanmış bir «iktisadî özne»nin ya da belirli bir «toplumsal kişilik» sahibi olan bir çalışma topluluğunun varlığını sürdürmesi sonucunu verir.

(1) *İktisadî öznelerin iç yapılaşmaları ve çalışma toplulukları*

İktisadî öznenin «*iç yapılaşması*» ve «*toplumsal bir kişiliğe sahip bulunan çalışma topluluğu*» kavramlarının da derinleştirilmeleri gerekirdi. Burada bunu yapmaya çalışmak beni bu araştırmanın esas konusundan uzaklaştırabilir. O halde bu kavramların ortaya çıkardığı sorunlardan bazılarına değinmekle yetineceğim.

«İç yapılaşma» sorunu özellikle, belirli bir iktisadî özne içerisinde, çeşitli çalışma *topluluklarının* varlığı sorunudur.

Bu topluluklardan bazıları «sürekli» bir teknik temele sahiptir (bunlar, teknik süreç değişmedikçe toplumsal kişiliklerini korurlar); bir fabrikanın çeşitli atelyelerinde durum böyledir.

Öbür çalışma toplulukları geçici bir teknik temele sahiptir; rasgele, anî, ya da mevsimlik bir görevin yapılmasıyle yükümlü ve bu görev yapıldıktan sonra dağılan ekipler gibi.

Bir topluluğun toplumsal kişiliği, ancak onun tarafından yapılacak görev asgarî bir süreklilik gösterdiği zaman kesînlik kazanabilir. Belirli şartlarda, bu toplumsal kişilik bir «iktisadî kişilik» sahibi olmağa götürebilir. Bu toplumsal kişilik, etkin bir işbölümü bakımından zorunlu bir *girişim ve iktisadî ve toplumsal denetim halkası* meydana getirdiği zaman, durum böyledir. Bir çalışma topluluğunun «iktisadî kişilik» sahibî olması, onu otomatik bir şekilde «iktisadî özne» haline getirmez; özellikle, eğer bu topluluk bazı üretici güçler üzerinde gerçek bir egemenlik kurmasını sağlayan bir durum içinde değilse ve işleyişi sadece bir üst merci tarafından saptanmış bulunan *şartlar içinde* belirlî hedeflerin gerçekleştirilmesini gözeten seçmeler gibi ikincil ya da *bağımlı seçmeler* yapmasını gerektiriyorsa, durum böyledir.

Bu sorun üzerinde durmaksızın, *çalışma toplulukları*, çalışma topluluklarının yetkileri, girişim yetenekleri ve etkili bir planlama bakımından onlar üzerinde yapılabilecek ve yapılması gereken iktisadî ve toplumsal denetimin mahiyeti sorununun, ilk bakışta göründüğünden çok daha karmaşık bir sorun olduğunu gene de belirtmemiz gerekir.

Örneğin Sovyet tarımında bu sorun, *kolhozların iç yapılaşması*, ve özellikle *çalışma müfrezesinin* rolü ve (*müfrezenin tasarruf ettiği üretim araçlarının mahiyetine* ve üretici güçlerin gene gelişme derecesine göre değişen) *optimal boyutu* sorununa bağlanır.

Çalışma müfrezesinin teknik temeli, böyle bir çalışma topluluğunun gerçek boyutunu güçlü bir şekilde etkileyen unsurlardan birini oluşturur. Ama bu arada, örneğin (D. Mouratov tarafından telkin edildiği gibi) bazı topraklardan bütün bir yıl *boyunca sorumlu* bulunan her müfrezenin, içinde belirli bir *sürekliliğe* sahip olabildiği şartlar sorunu da kendini gösterir.[28] Kısacası, öyle görünür ki, temel sorun, (belirli bir teknik temel üzerinde) *belgin bir sorumluluk ve kolektif bir girişkenliğin* şartları sorunudur; bu sorun, *topluluk üyeleri arasındaki ilişkiler* ve topluluğun öbür topluluklarla olan ilişkileri düzeyinde, yani *somut üretim ilişkileri* düzeyinde yer alır.

Açıktır ki, sovhozların içinde de benzer sorunlar kendini gösterir. Sovhozlar, belirli bir sürekliliğe sahip bulunan ve «optimal» boyutu aynı şekilde belirlenmesi gereken «atelyeler» ve «müfrezeler» halinde bölünebilirler.

Burada da, özellikle tarımda, son derece karmaşık bir sorun, yani *çalışma topluluklarının «optimal boyutu»* sorunu ortaya çıkar.

Teorik tahlil, burada ortaya çıkan sorunlarm mahiyetinin belirlenmesini mümkün kılar; ama somut bir soruna somut bir cevap getirmenin kesin aleti, *iktisadî hesabın* uygulanması olacaktır. Şüphesiz, iktisadî hesap, ancak sorun önceden anlamlı teorik terimlerle konmuş bulunduğu zaman somut bir cevap sağlayacaktır.

Böyle bir iktisadî hesap, çeşitli örgütlenme biçimlerinin *etkinliğini* karşılaştırmayı mümkün kılmalıdır. Belirli bir örgütlenme tipinin etkinliğinin birçok yön içerdiğini belirtmek gerekir.

28 Bk. *Voprossy Ekonomiki*, Şubat 1962, s. 114 vd.

Özellikle, kısa vadeli (yani mevcut üretim araçlarının, az çok iktisadî, *günlük* kullanım düzeyindeki) etkinlik ile daha uzun vadeli etkinlik arasında bir ayrım yapmak zorunlu bir şeydir. Örneğin tarımda, uzun vadeli etkinlik, kendini, belirli bir örgütlenme tipinin toprak karakteristiklerinin korunması ya da iyileştirilmesi üzerinde yaptığı etki aracıyle gösterir. Daha genel olarak, bu etkinlik, kendini, belirli bir örgütlenme tipinin çalışma topluluklarının yeniliklere uyma hatta yenilikler yaratma, vs., yeteneği üzerinde yaptığı etki aracıyle gösterir.

Demek ki, sorun ilk bakışta göründüğünden çok daha karmaşıktır.[29]

[29] Kolhozlar içersinde küçük, bireyselleştirilmiş, sürekli üretim araçları ve malî özerklikle donatılmış çalışma müfrezelerinden yana çıkan René Dumont, *Sovkhoz, kolkhoz ou le problématique communisme* adlı kitabında (Ed. du Seuil, Paris, 1964), bu konuda şöyle yazar:

«Eğer... emekçiler kendi küçük gruplarının toplam iktisadî sonuçlarından doğrudan doğruya bir çıkar sağlasalardı, çalışma etkinliğini, çalışma zahmetinin azaltılmasım, ve en üretken yatırımları birleştirmeğe çalışırlardı.

«Çapadan el arabasına kadar birçok el aletlerinin ıslahı, elle yapılan toprak işleme ve düzeltme çalışmalarının iyileştirilmesi bu kadar ihmal edilmezdi. Her çalışma yerinde, çalışma zincirinin üretkenliği en düşük halkaları, bizzat ilgililer tarafından incelenirdi. Bazı kısımları öbürleri zararına daha çok makineleştirmek gibi sonuçta daha pahalıya mal olan girişimler yerine, mevcut donatımı uyumlu bir biçimde kullanmağa çalışırlardı» (*A.g.e.*, s. 242).

René Dumont'un önerisi, küçük çalışma müfrezelerine «iktisadî özne» karakterinin tanınması anlamına gelebilir. Bununla birlikte, üretici güçler üzerinde bu düzeyde mümkün olan egemenlik derecesi, müfrezenin gerçek bir iktisadî özne olarak kabul edilebilmesi için yeterli gibi görünmemektedir. Buna karşılık, müfreze şüphesiz bir «iktisadî kişilik» sahibi olabilir, ve daha sonra göreceğimiz gibi, bir *iktisadî muhasebe kademesi* oluşturabilir. Her halde, bir çalışma topluluğunun iktisadî kişiliğinin yer aldığı düzey ile iktisadî öznelerin yer aldıkları düzeyi ve bunların optimal boyutlarını belirlemek için, iktisadî hesaba ve çeşitli deneylere baş vurmak zorunlu bir şeydir.

Genel bir biçimde, tarımda olduğu kadar sanayide de, mevcut örgütlenme biçimlerinin *yeniliğe direnmesi* sorunu, bugün Sovyetler Birliği'nde önemli bir tartışmaya yol açmıştır; *Planovoe Khoziaistvo*'nun Şubat 1964 sayısı, özellikle bu tartışmayı yansıtıyor.

Şüphesiz, optimal boyut sorunu, sadece temel çalışma toplulukları ile değil, çeşitli çalışma toplulukları tarafından oluşturulan iktisadî özneler ile de ilgilidir. Sorun, burada da, bütün karmaşıklığı ile, tarımda kendini gösterir. Sanayide, aslında, çalışma toplulukları boyutlarının *teknik temelleri*, bazı maddî faktörler tarafından çok daha gözle görülür bir biçimde belirlenmiştir: Örneğin yüksek fırınların ya da hadde makineleri silindirlerinin optimal boyutu, teknik bakımdan onlarla birleşmeleri gereken öbür maddî üretim faktörlerinin bağdaşımını, ve bunun sonucu, belirli bir teknik bütünü yönetecek olan *iktisadî öznelerin* boyutunu geniş ölçüde belirler. Bununla birlikte, daha önce belirtmiş bulunduğum gibi, salt maddî bir düzeyde bir optimal boyut olarak görünen şeyin, ortaya, *iktisadî bakımdan optimal* büyüklüğün *teknik bakımdan optimal* büyüklüğe denk olmaması şeklinde bazı *düzenleştirme sorunları* (koordinasyon sorunları) çıkarması da mümkündür.

Sorun, faaliyetlerin alan içindeki dağılımı nedeniyle, almaşık ekim, mevsimlik makinelerin hayli yoğun bir şekilde kullanılması, vs. sorunları nedeniyle, tarımda daha da karışık bir hale gelir.

Elde bulunan kadrolar sorunu da (ister sanayi, isterse herhangi bir başka iktisadî faaliyet bakımından), *belirli bir anda*, bazı iktisadî öznelerin optimal boyutunu oluşturan şey üzerinde bir etkide bulunur. Bu durum, sorunun son derece önemli bir yönüdür.

Böylece, Sovyetler Birliğinde, «bâkir topraklar»ın açılışı sırasında, dev sovhozlar (Kazakistan'da ortalama 109.000 hektar) kurulması sonucunu veren şey, kısmen tarımsal kadrolar sorunudur. Bundan ötürü, tarımsal kadrolar sayısındaki artıştan sonra, bu ortalama boyutun küçültülmesi kararlaştırılmıştır (S.B.K. P.M.K.'de Şubat 1964'de yapılan tartışmaya bakınız).

Aynı şekilde, Küba'da, *Granjas del Pueblo*'ların boyutu, etkin bir yönetim için çok geniş olmasına rağmen, kadroların sayısal yetersizliği tarafından zorunlu kılınmıştır. *Granjas del Pu-*

eblo'lara malî özerklik verilmemesi, ve bu özerkliğin, 1963'de, sadece (birçok *Granja*'yı toplayan) *Agrupaciones basicas*'lara tanınması için de aynı neden ileri sürülmüştür. Gelecekte her *granja*'nın hukukî kişilik ve malî özerklikle donatılması öngörülmektedir.[30]

Çin'de *halk komünlerinin* iç yapılaşma sorunları, yukarda sözü edilen sorunlarla açıkça aynı mahiyettedir. Bilindiği gibi, çalışma *müfrezeleri* (yanı eski kooperatifler) ve hatta her müfreze içinde kurulmuş çalışma *ekiplerine* iktisadî ve hukukî kişilik tanınmış bulunmaktadır.

Böylece, 21 Aralık 1960 tarihli *Halk Gazetesi*'nin: «Müfreze mülkiyetine dayanan üç kademeli mülkiyet ve halk komünlerinin bugünkü temel sistemi» başlıklı makalesinde şöyle okunabilir:

> «Üretimde girişim zihniyetini geliştirmek, topraktan ve zamandan tamamen ve rasyonel bir şekilde yararlanmak için, idare ve yönetim hakkının müfrezeye ait olması gerekir. Komünün üretim planı, müfreze ve ekip' in üretim planlarına dayanmalıdır. Çeşitli tekniklerin dağılımı, üretim hedefleri ve teknik düzenlemeler, yığınların tartışmasına sunulmalı, ve ortaklaşa tartışmadan sonra müfreze ve ekip tarafından kararlaştırılmalıdır. Tek kelimeyle, bu işte, işin efendileri komün üyeleridir. Komün sadece müfreze ve ekiplere devlet planına göre önerilerde bulunmak, ihtiyaç halinde onların planını dengelemek ve ayarlamak hakkına sahiptir. Ama, gerçek şartları hesaba katmadan, müfreze ve ekiplerin fikirlerini sormadan, çeşitli ekip alanlarının büyüklüğünü öznel bir biçimde kararlaştıramaz, üretim hedeflerini arttıramaz, teknik düzenlemeleri katı bir şekilde saptayamaz.»

[30] Bu sorunlar üzerine, özellikle, Carlos Rafael Rodriguez'in: «El nuevo camino de la agricultura cubana» makalesine bakınız (*Cuba Socialista*, kasım 1963, s. 71-98).

Liou Jo-Chin, Çin Bilimler Akademisi İktisat Enstitüsünün dergisi *Jingli Yan jiu*'da yayımlanmış bir incelemede, *Halk Gazetesi*'nin yukarda aktarılan paragrafını yorumlayarak şöyle yazar:

> «(Bu makale) halk komünlerinin çeşitli kademelerinin planları arasında varolan ilişkileri aydınlığa çıkarmıştır. Başka bir deyişle, halk komünü üretim planının temelinde müfrezelerin planı, ve müfreze planının temelinde de ekiplerin (yani en küçük, ve somut ve pratik sorunlara en yakın çalışma topluluğunun) planı bulunmak gerekir.»

Plan, üst kademeler tarafından, yukardan ve sert bir biçimde değil, *komün üyeleri* tarafından kararlaştırılmalıdır.

Yazar şöyle ekler:

> «(Bu makale), şimdi, tarımsal planın dolaysız bir plan değil, ancak dolaylı bir plan olabileceğini de anlatır. Komün kademesi müfrezelere ancak önerilerde bulunabildiğine ve üretim hedeflerini sert bir biçimde saptamaması gerektiğine göre, açıktır ki, devlet, bütün halkın mülkiyetinde bulunan işletmeler için yaptığı gibi, halk komünleri için doğrudan doğruya bir üretim ve birleştirilmiş ve somut bir teknik düzenlemeler planı hiç saptayamaz. Tersine, tarımsal planın aşağıdan yukarıya, yani ekipten, sonra müfreze ve komünden hareket ederek, kademe kademe yapılması gerekir; devlet planının temelinde ekiplerin planı bulunmalıdır (şüphesiz, komünün çeşitli kademeleri üretimlerini devlet planından esinlenerek ve yerel ve mevsimlik şartları hesaba katarak örgütlemelidirler; planın hazırlanması sırasında, bu kademelerin devlet ihtiyaçlarını ve devletçe saptanmış görevleri gözönünde tutmaları gerekir). Ancak bu şekildedir ki tarımsal plan eksiksiz bir biçimde uygulanabilecek, yığınların girişkenliği özgür bırakılabilecek, ve üretim büyük ölçüde arttırılacak, tarımsal planın gerçekleşmesi ve aşılması sağlanabilecektir» (*Etu-*

des Economiques, no. 143, s. 63»e göre. Chou Ti-Chin' in, *Etudes Economiques*, No: 134 içindeki: «Bugünkü evrede halk komünlerinin temel sistemi» makalesine de başvurulabilir).

Demek ki, çalışma topluluklarının mahiyet ve boyutlarının belirlenmesi: topluluklar düzeyinde hazırlanmış planların etkinlik ve gerçekçiliği, uygulama etkinliği, topluluk üyelerinin girişkenlik derecesi, iç toplumsal denetim (yani grubun özdisiplini), dış toplumsal denetim (özellikle, nicelik, nitelik, ve üretim maliyeti üzerinde denetim) gibi birçok nedenlerden ötürü önem taşımaktadır.

Bu, geçerken işaret etmiş bulunduğum gibi, *iç iktisadî hesap* sorununu, yani çeşitli çalışma toplulukları düzeyindeki iktisadî hesap sorununu ortaya çıkartır. Bu hesap, *iktisadî öznelerin* donatılmış olabildikleri malî özerklik ile özdeşleşmez. Hatta piyasa kategorileri ortadan kalktıktan sonra bile, bu hesabın varlığını sürdürmesi gerekecektir.[31]

31 İç iktisadî hesabın Sovyet sanayiinde uzun zamandan beri uygulandığı bilinir. Bu, Sovyetler Birliği Komünist (Bolşevik) Partisi Merkez Komitesinin, 5 Aralık 1929 tarihinde aldığı, sınaî işletmelerin atelye ve bölümleri düzeyinde iç iktisadi hesabın önemini ilk defa resmî biçimde belirten bir karardır. İç iktisadi hesap, tabii, söz konusu atelye ve bölümler için *iç planlar* hazırlanmasına eşlik eder.

İç iktisadî hesabın kullanılabileceği pratik biçimlerin uygulanması çok karmaşık bir iştir. Bu, Sovyetler Birliği'nde bu konuda yapılan tartışmalar tahlil edildiği zaman açıkça görülür. Böylece, «*Ekonomika Socialisticekikh Promychlelnikh Predpriaty*» (Moskova, 1956) adlı elkitabında, şöyle okunabilir:

«İktisadî hesabın işletmeler arasında uygulanan şekildeki muhteva ve ilişki biçimlerini, işletmelerin bölümleri düzeyine mekanik olarak sokma yolundaki «yanlış» denemelere dikkat edilmelidir.

Sınaî işletmeler deneyi gösterir ki, *fabrika içi* iktisadî hesap biçimlerinin, *işletmenin iktisadi hesap* biçimlerinden iyiden iyiye ayırdedilmeleri gerekir. Atelyeler, bölümler, kollar, müfrezeler sadece işletmenin alt-bölümlerini oluştururlar; bu alt-bölümler, işletmenin toplam üretim sürecine katılırlar; bu nedenle, iktisadi hesabın bağımsız birimleri olarak görünemezler. Bu alt-bölüm-

Yukardaki tahliller, aynı zamanda topluluk düzeyindeki çalışmanın niteliği ile topluluk üyelerinin çalışmalarının karşılığı arasındaki bağlantı sorununu da ortaya çıkarmaktadır.

Böylece, sovhozların bugünkü örgütlenmesi içinde, her emekçiye ödenen ücret, genel olarak, esas itibariyle *bireysel* çalışma temeli üzerinden hesaplanmaktadır; (muhasebe sovhozun bütünü düzeyinde tutulduğundan) bu muhasebenin karmaşıklığının ve her emekçi tarafından sağlanan çalışmanın niteliğinin hesaba katılma güçlüğünün nedeni budur. Örneğin, 25 Aralık 1959 tarihli bir raporda, Nikita Khrouchtcev, çalışma karşılığının hesaplanmasının, toplam olarak 1.800.000 veri kapsayan 15.000 fiş ve belge doldurulmasını gerektirdiği, ve bu durumun, netice itibariyle, «gerçekten doğru bir hesap ve denetim yapılmasını mümkün kılmadığını» belirttiği bir sovhozdan söz etmiştir.

Çalışma karşılığının *kolektif çalışma düzeyinde* ödenmesi, topluluğa yapılmış bulunan ödemenin bireysel dağılımı topluluk içinde daha sonra toplumsal bakımdan belirlenmiş kurallara göre gerçekleşeceğinden, *çalışmanın kolektif mahiyetine* çoğunluk-

ler öbür işletmelerle, bankalarla, malî örgenliklerle, vs. iktisadî ilişkiler içinde görünmezler; bunun sonucu, atelyeler, kollar ve müfrezeler bakımından, öbür işletmelerle anlaşmalar yapmak, bankada kendine özgü bir hesaba sahip bulunmak, ilkel maddeler satın almak ve nihaî üretimi satmak, banka kredileri ve bütçeyle ilgili malî araçlar sağlamak, kâr ve zararı ifade eden bölümsel bir bilânço biçimi altında faaliyetlerinin muhasebesini tutmak zorunlu değildir» (*A.g.e.*, s. 314).

(Fabrikaların iç iktisadî hesap sorunları üzerine, Ja. J. Kokhan'a da baş vurulabilir: *Fabrikalar içi iktisadî hesabın örgütlenmesi* (Rusça), Moskova, 1964).

Kapitalist işletmelerle ilgili olarak, her ne kadar teknik bölümlerin malî özerklikleri yoksa da, bunların yönetim biçimlerinin *tahminî* ve *ex-post* iç bilançolar tutulmasına doğru yöneldikleri bilinmektedir.

Ayrıca kaydetmek gerekir ki, sosyalist ekonomide bir *iktisadî hesap kademesinin* kurulması daima zorunlu olarak sürekli bir çalışma topluluğuna tekabül etmeyebilir. Böylece, Küba'da, bazı *Granja*'larda (La Havana'daki *Granja Unidad*), her tarlaya tahsis edilmiş sürekli bir ekip olmadığı halde, *tarla* başına girdilerle çıktıların muhasebesini tutmağa girişilmiştir.

la daha uygun düşerdi. Ne varki, bu, *özdisiplin* ve *özdenetimin*, yani siyasal bilincin yüksek bir derecesine erişilmiş olmasını gerektirir. Eğer bu dereceye erişilmemişse, bütün güçsüzlüklerine rağmen, idarî bir denetim zorunluluğundan kaçınılamaz.

Çalışma toplulukları üzerindekî bu düşüncelere bir son vermek bakımından belirtmek gerekir ki, çalışma toplulukları yeterince kararlı ve toplumsal kişilikleri doğru bir şekilde belirlenmiş oldukları zaman, (yukardaki tahlillerin gösterdiği gibi) *planların hazırlanmasında ve uygulanmalarının denetiminde esaslı bir düzeyi* oluşturabilirler ve oluşturmaları gerekir; iktisadî öznelerin *doğru bir iz yapılaşmasının* taşıdığı önemin nedeni de budur.

Öyleyse bu çeşitli düşünceler gösterir ki, sosyalist ekonominin üretken sektörü içerisindeki iktisadî özneler, genel olarak, bir iç yapılaşmaya (iktisadî öznelerdeki büyüme ve bütünleşmedeki gelişmelerle birlikte muhtemelen gitgide daha karmaşık bir hale gelecek olan bir iç yapılaşmaya) sahip bulunan öznelerdir. Bizzat bu iç yapılaşmanın varlığı, bir iktisadî özne ile toplumsal bir kişiliğe sahip bir çalışma topluluğu arasındaki ayrımı çoğunlukla güçleştirir.

Bu nokta üzerinde bir de şunu ekleyeceğim ki, gerçek bir iktisadî öznenin yer aldığı düzeyi belirlemek söz konusu olduğu zaman, bilgilerin ulaştırma ve kararların hazırlama ve bildirme mühletlerinin dikkate alınması çok önemlidir. Özellikle, bir yandan, bir sorunun ortaya çıkışı ile ona verilmesi gereken cevap arasında geçebilecek azamî mühletin, ve öte yandan, bu sorunun ortaya çıktığı an ile ona getirilebilecek çözüm anı arasında, bilgilerin örgütlenme ve dolaşımının belirli bir aşamasında zorunlu olarak geçen zamanın dikkate alınması gerekir (açıktır ki, bu zaman, kararlarm alındığı düzeye göre değişir).

Bu, burada da, iktisadî öznenin belirlenmesinin, kısmen bilgilerin ulaştırma, bellekleştirme, ve kararlara varma ereğiyle işleme olanakları tarafından şartlandırılmış olduğunu, her şeyin üretici güçlerin gelişmesine bağlı bulunduğunu kabul etme anlamına gelir. Burada da, somut cevapları deney ve iktisadî hesap

sağlayacaktır. Bu vesileyle kaydetmek gerekir ki, *taslama tekniklerine* (techniques de simulation) baş vurulması, bazı durumlarda, çok sayıda, çok uzun ve çok masraflı deneylerden kaçınılmasını sağlar.[32]

Bu bakımdan, iktisadî öznelerin boyutları, iç örgütlenmeleri ve dış bağlantıları, kısmen bilgilerin toplanması, derlenmesi, geçirilmesi, alınması, ve bu bilgilerin yorumlanması tekniklerine bağımlı olarak belirlenir. Bu «bilgiler» arasında, elbette çeşitli düzeylerde alınmaya elverişli iktisadî ya da teknik kararlar da yer alır. Bu gözlemin içerdiği anlam, bilgi toplama teknikleri alanında gerçekleştirilen ilerlemelerin, gerçek iktisadî öznelerin boyutu ve toplumsal bakımdan yararlı kararlar alınması mümkün düzey üzerinde çok büyük pratik sonuçları olabildiğidir.

Eğer bu düşüncelerin şu anda erişilmiş bulunan aşamasında şimdilik ulaşılabilmiş gibi görünen sonuçlardan bazılarına bir biçim vermek için çalışırsak, şunu söyleyeceğim:

Bugünkü sosyalist ekonomide, iktisadî özne karakterine sahip bulunan üretim ya da dağıtım birimleri vardır. Bu üretim birimleri, doğanın insan tarafından temellük ya da bu temellükün ürünlerinin bölüşüm merkezleridir. Bu merkezler, sistematik ola-

[32] Taslama (simulation, taklit) teknik ve elektronik tesisat makinelerinin kullanılması gelecek yıllarda artan bir önem kazanmağa adaydır. Bu kullanım, çok büyük sayıda değişkenler içeren sorunlar üzerinde, fiilî deneylere baş vurmaksızın, «taslanmış» deneylerle yetinerek, etkili kararlar alınmasını sağlayacaktır.

Taslama tekniklerinin çözümünü sağladığı sorunlar tipi üzerine bir fikir vermek için, hava dolaşımının örgütlenmesi örneğini göstereceğim. Bütün Batı Avrupa için, bugün bir hava denetimi taslayıcısı (simulateur) kurulması öngörülüyor. Bu taslayıcının görevi, 1970 yılında, o tarihte Batı Avrupa göklerinde düzenli olarak uçacak altı yüz küsur uçak tarafından izlenecek olan yolların, toprak tesislerinin yerlerinin, ve bu hava filosunun konuş ve kalkışını sağlamak için uygulanacak usullerin belirlenmesi olacaktır. Taslayıcı, toprak tesislerinin mümkün olan çeşitli bağdaşımlarının ve bu tesislerle uçuş halindeki uçaklar arasındaki ilişkilerin sonuçlarını izlemeyi sağlayacaktır. Böyle bir taslayıcı, 100.000'den çok transistorla donatılmış bir elektronik beyin gerektirir.

rak örgütlenmiş teknik bir işbölümünün çerçevesini oluştururlar.

Çeşitli temellük ya da dağılım merkezlerinin kendi aralarında *organik* bir biçimde bağlanmış olmamaları ölçüsünde, ya da üst bir iktisadî merci tarafından yaptığını tamamen bilerek alınabilen kararlar sonucu, bu birimler yerel bir işbölümünün halkalarını temsil ederler, ve her biri plan hedefleri tarafından saptanmış sınırlar içinde ve iktisadî öznelerin faaliyetinin iyi bir koordinasyonunun sağlanması ereğiyle uygulamaya konmuş çeşitli düzenlemeler aracıyle, öbür iktisadî öznelerle olan ilişkilerinin şartlarını belirleme durumunda bulunan iktisadî özneleri oluştururlar.[33]

Görmüş bulunduğumuz gibi, bu üretim ya da dağıtım birimlerinden her biri, «çalışma toplulukları» halinde alt-bölümlere ayrılabilirler. İktisadî özne niteliğine sahip olmadıkları ölçüde, bu çalışma toplulukları arasında, kullanılan tekniklerin mahiyeti tarafından belirlenen ilişkiler bulunur.

Gerçekte, bir iktisadî özneyi (iktisadî özne olmayan çalışma topluluklarına karşıt olarak) karakterize eden şey özellikle şu olgudur ki, bir iktisadî özne içinde gerçekleştirilmiş üretim sürecinden çıkan ürünler, ayrıntılı ve toplumsal bakımdan yararlı bir tahminin konusu olamayan *çok sayıda ve almaşık kullanımlara* tahsis edilebilir; oysaki, teknik bir birimden ya da iktisadî özne karakterine sahip olmayan bir çalışma topluluğundan çıkan ürünler, belirlenmiş, ya da toplumsal bakımdan önceden etkili biçimde belirlenebilecek olan kullanımlara yönelirler.

Bu nedenle, daha önce de söylenmiş olduğu gibi, iktisadî özne ile çalışma topluluğu arasındaki ayrımın gerçekleştiği düzey zaman içinde değişir. Bu düzey, kadroların sayısı ve yeteneği, bilinç ve toplumsal disiplin derecesi, bilgi toplama ve ulaştırma olanakları ve toplumun sahip bulunduğu tahminî hesap ola-

[33] Bu düzenleştirmeyle (koordinasyonla) yükümlü örgenlikler sorunu daha sonra ele alınacaktır.

nakları dahil, bizzat üretici güçlerin gelişmesine bağlıdır. Böylece, üretici güçlerin gelişmesi, bir üretim sürecinden çıkan çeşitli ürünlerin gelecekteki mümkün ihtiyaç ve kullanımlarının tam bir teknik belirleniminin, ya da ayrıntılı ve yararlı tahminî bir toplumsal belirleniminin yapılmakta olduğu ya da olmadığı düzeyi değiştirir.

İktisadî öznenin karakteristiklerinden biri şudur ki, iktisadî özne, kendi düzeyinde iktisadî kararların alınması gerektiği bir *çalışma topluluğu* (ya da bir çalışma toplulukları karmaşası) meydana getirir.

Teknik kararlara, (*belirli hedeflerin* gerçekleştirilmesi ereğiyle *belirli bir tekniğin* etkin kullanımı tarafından gerektirilen) *teknik kararlara* karşıt olarak, *iktisadî kararlar*, iktisadî birimler arasında kurulmaya elverişli değişken ilişkilerin mahiyet ve genişliğini belirler; ve bundan ötürü, iktisadî kararlar, birçok kullanımları mümkün olan ürünlerin yapılacak olan *kullanımlarını* da belirler.

İktisadî özne bir üretim birimi ile özdeşleştiği zaman, iktisadî özne düzeyinde alınabilen iktisadî kararlar, esas itibariyle ya öbür iktisadî özneler tarafından sağlanan ve bu birimin üzerine aldığı üretim süreci içine girmeğe elverişli ürünlerin, ya da *söz konusu iktisadî özne tarafından egemenlik altına alınmış üretim sürecinden* çıkan ürünlerin yapılacak olan kullanımları ile ilgili olurlar.

Buna karşılık, iktisadî özne esas itibariyle bölüşüm, dağıtım ya da yönetim görevleriyle yükümlü olduğu zaman, alabileceği iktisadî kararlar, başka iktisadî özneler tarafından gerçekleştirilmiş bir üretim sürecinden çıkan ürünlerin yapılacak olan kullanımları ile ilgili olurlar.

Sonuç olarak, iktisadî kararlar, bu ilişkiler bizzat teknik süreçlerin mahiyeti tarafından tamamen belirlenmiş olmadıkları zaman, iktisadî birimler arasında dolaysız ya da dolaylı ilişkiler kuran kararlardır.

Bu beni daha önce değinilmiş bulunan bir nokta üzerine,

yani, üretici güçlerin belirli bir gelişme aşamasında, *belirli bir alan ama çeşitli tipte kararlar bakımından* birbirine hiyerarşik olarak bağımlı ve aldığı karar çözümlenecek sorunun mahiyetine göre ağır basacak olan birçok iktisadî özne ya da idarî merciin varolabileceğini kabul etme zorunluluğuna dönmeğe götürüyor.

(2) İktisadî hiyerarşi ve idarî ya da siyasal bağımlılık

Bir karar merciinin bir başka karar merciine bağımlılığı, ya (bazı dikey bütünleşme tiplerinin karşısında bulunulduğu zamanki gibi) gerçek bir *teknik iktisadî hiyerarşiye*, ya da *idarî veya siyasal bir bağımlılığa* tekabül edebilir.

Duruma göre, îdarî bir bağımlılığın varlığı, toplumsal bir zorunluluğun, ya da tersine, genel iktisadî örgütlenmede bir güçsüzlüğün ifadesidir. Bu son durumda, idarî bağımlılığın varlığı, bir çalışma topluluğu düzeyinde daha iyi alınabilecek iktisadî kararları alma îşini idarî bir mercie bırakma sonucuna götürür; bu, ekonominin bir bürokratlaşması sonucunu verebilîr.[34]

Şüphesiz, iktisadî bağımlılık ile idarî bağımlılık arasındaki ayrım, hukuk kuralları düzeyinde değil, mevcut mercilerin somut karakteristikleri düzeyinde yer alır. Eğer üst merci bir çalış-

[34] Açıktır ki, ekonominin bürokratik bir yozlaşması, *karmaşık bir iktisadî özne içinde* bazı kararları alma sorumluluğu hiyerarşi içinde yararsız olarak yükseltilmiş ve tamamen etkin kararlar alma bakımından yerine daha aşağı kademeler kadar oturamamış iktisadî mercilere bırakıldığı zaman da meydana gelebilir.

Tersine, eğer kararları alma sorumluluğu, bütün zorunlu bilgileri ve bazı kararların tamamlayıcı karakterini hesaba katma durumunda olabilme açısından yetersiz derecede yükseltilmiş bir kademedeki mercilere bırakılırsa (27 no.lu dipnota bakınız), bundan belirli bir «iktisadî dağılma» sonucu çıkacaktır.

Gerek iktisadî dağılma, gerekse ekonominin bürokratlaşması, her ikisi de, (başka şartlar içinde erişilebilecek olana göre) bir etkinlik düşüklüğü, yani kararlar arasında *kötü bir düzenleştirme* ya da araçlarla hedefler arasında kötü bir uyarlama sonucu verir.

ma topluluğu ya da bir çalışma toplulukları karmaşasının tamamlayıcı parçası ise, egemenliği alt mercilerin gerçek bir iktisadî hiyerarşiye bağımlılığının ifadesi olabilir; aksi halde bu merci idarî ya da siyasal bir mercii oluşturur.

Sosyalist bir ekonomide, iktisadî öznelerin idarî ya da siyasal mercilere bağımlılığı çeşitli durumların sonucu olabilir.

Bazen, bu bağımlılık ekonominin sosyalizm yönünde planlı bir gelişme gerekirliklerine sıkı sıkıya uygun düşer. Bu durumda, bu bağımlılık, toplumsal önceliklerin formülasyonu ve iktisat siyasetinin uygulanmasının somut şartlarını ifade eder. Bu tip bağımlılığın, özellikle, en yüksek toplumsal düzeyde alınmaları gereken kararlarm hazırlanmasını sağlaması gerekir. Yatırımlar, fiyatlar, temel teknik tercihler ve bölgesel gelişme seçmeleri ile ilgili başlıca kararlarda durum böyledir.

Bazen, bu bağımlılık, örneğin iktisadî öznelerden bazılarının başına geçirilmiş bulunan yöneticilerin yetişme yetersizliği nedeniyle, iktisadî öznelerin günlük faaliyetlerinin düzenleştirilmesini sağlayabilecek olan tek şeydir.

Bazen, bu bağımlılık, karar alma bakımından en iyi durumda bulunmaları nedeniyle iktisadî özneler tarafmdan alınmaları gereken kararlarla çatışmaktan, onlara zarar vermekten başka bir sonuç vermez. Bu son durumda, bir *idarî yönetimin*, kısmen ya da tamamen, bir *iktisadî yönetim* yerine geçmesi söz konusudur. Bu yerine geçme, ya siyasal gerekirlikler (hızlı ve büyük ölçüde millîleştirmeler zorunluluğu, askerî bir çaba ya da iktisadî saldırılar nedeniyle dengesi bozulmuş ekonomi), ya örgütlenme yanlışlıkları, ya da iktisat siyasetindeki hatalar (örneğin, ürünlerin idarî bir dağılımım zorunlu kılan «kıtlıklar» yaratan bir fiyatlar siyaseti) tarafından, bir zaman için, kaçmılmaz hale getirilmiş olabilir.

İdarî yönetim, planlama ve ekonominin gelişmesiyle ilgili nesnel gerekirliklerin ötesine yayılma eğilimi gösterdiği zaman, *bürokratik* bir karakter alır. Gerçeklikten kopar. Yavaş, ve çoğunlukla ters yönde etkide bulunur.

Durum böyle olduğu zaman, gerçek iktisadî özneler, kendi öz anlamlı bilgiler dolaşım devrelerini kurarak ve —kısmen bürokratik aygıtın yetersizliklerine ve yeteneksizliğine önem vermeden işlerine devam edebilmek ereğiyle— bürokratik aygıt düzeyinde alınmış kararlara ancak çok kısmî bir biçimde uyan iktisadî kararların doğrultularını izleyerek, bu duruma karşı tepkide bulunabilirler.

O zaman, bürokratik aygıtın gerekirliklerini yerine getirmek için, iktisadî hayatın, biri iktisadî özneler düzeyinde algılanabilen, öbürü bürokratik aygıt düzeyinde hazırlanmış, iki imgesi (images) varolabilir. Bu son imge bazen gerçek bir serap meydana getirecek derecede biçimi bozulmuş (deforme edilmiş) olabilir. Bu böyle olduğu ve bu «bürokratik serap» planların hazırlanması için hareket noktası görevi gördüğü zaman, iktisadî planlar gerçek iktisadî evrim üzerindeki egemenliklerini gitgide yitirirler.

Hatta idarî mercilerin varlığı dışında bile, özneler arasında bir iktisadî hiyerarşinin varlığı olgusu sonucu, bazı özneler, öbür öznelerin faaliyeti ile doğrudan doğruya çatışan kararlar alma durumunda bulunurlar. Böyle bir çatışmanın, ilke olarak, daima öznelerden her birinin görev ve sorumluluklarının açıkça sınırlandırılmış olduğu şartlar içinde gerçekleşmesi gerekir. Eğer böyle olmazsa, bütünün etkinliği ve denetim olanakları iyiden iyiye küçülecektir.

(3) *İktisadî özneler, planlayıcı merciler ve idarî emirler*

Planlı bir ekonominin temel karakteristik çizgisi, ait bulundukları hiyerarşi içindeki düzeyleri ne olursa olsun, çeşitli iktisadî öznelerin bütün faaliyetlerinin *millî bir planlama merkezinin*, ya da ilke olarak bu merkeze bağlı bölgesel, sektörsel ya da görevsel (fonksiyonel) planlama mercilerinin kararlarına bağımlı olmasıdır.

Bugün için, böyle bir merkez gerçek bir iktisadî özne değil-

dir; çünkü üretici güçlerin bütününü *doğrudan doğruya* egemenlik altına almaz, bizzat bağımlı bulunduğu siyasal iktidar adına teknik bakımdan onların *toplumsal yönetimini* üstlenir.

Üretici güçlerin gitgide daha tam bir *toplumsallaşması* aracıyledir ki, bu *toplumsal yönetim* yerini giderek *dolaysız bir egemenliğe* bırakabilecektir. O zaman, bizzat planlama merkezi gerçek bir iktisadî özne haline gelmeğe yönelecektir. Ayrıca, o zaman, üretici güçlerin tam ve dolaysız bir toplumsal egemenliği meta üretiminin yok olması sonucunu vereceğine, ve eski iktisadî özneler arasındaki ilişkileri, bir iktisadî özne içindeki çalışma topluluklarının ilişkilerine benzer bir şey haline dönüştürmeğe yöneleceğine göre, çalışma toplulukları arasındaki bağlar iyiden iyiye değişmiş olacaktır.

Bununla birlikte, işlerin bugünkü durumunda, planlama merkezi tarafından üstlenildiği şekliyle, üretici güçlerin toplumsal yönetimi, bu merkez düzeyinde, bazı kararların hazırlanmasıyle somutlaşır (bu merkezin bu kararları *hazırlamaktan* başka bir şey yapmadığı açıktır, çünkü kararlar siyasal merciler tarafından *alınır*).

Bu düzeyde hazırlanmış bulunan kararlar, ilke olarak, *millî ekonominin bütün yönelimini belirleyen* kararlardır. Bu kararlar, toplumsal ihtiyaçların bilinmesi ya da tahmini ve bu ihtiyaçların karşılanacakları oranla ilgilidir (*a priori* bir tahmin yapılabildiği ölçüde). Bu kararlar, bunun gibi, çeşitli zaman ufukları üzerindeki toplam ve sektörsel iktisadî dengelerin gerekirlikleri hesaba katılmış olmak şartıyle, toplumsal ihtiyaçların karşılanma biçimiyle de ilgilidir. Öyleyse, bu kararlar, belli başlı nicel ve nitel *üretim* hedefleri ve belli başlı *yatırımlar* ile ilgilidir. Bunun yanısıra, bu kararlar, başlıca tekniklerin seçimi ve fiyatlar ve gelirler sisteminin belirlenmesiyle de ilgilidir. Bugünkü günde, *iktisadî planlamanın* temel muhtevası işte buradadır.

Planlama kararlarının, etkili olmak için, türdeş ve yeterince tamamlayıcı bütünlükler olmaları gerekir. O zaman bu kararlar *planları* oluştururlar. *İktisadî öznelerin bu planların hazırlanma-*

sına katılması, bunların gerçekçi karakterini sağlamak bakımından ne kadar kaçınılmaz bir şeyse, *iktisadî öznelerin* plan tarafından saptanmış bulunan hedeflere *bağımlılığı da*, bu planları geçici bir hevesin ifadesi olmaktan çıkarmak bakımından o kadar kaçınılmaz bir şeydir.

İktisadî öznelerin plana bağımlılığı, bazı hedeflerin bütün iktisadî öznelere bildirilmesi, iktisadî düzenleme, ve «iktisadî araçlar» kullanılması yoluyle sağlanır. Bu son terimden, piyasa kategorilerinin devamının daha kullanılmalarını mümkün kıldığı fiyat, para, kredi, vs., gibi aletlerden yararlanılmasını anlamak gerekir.

«İktisadî araçlar» kullanılmasıyle ilgili kararların keyfî olarak alınamayacaklarını, ya da eğer böyle olursa, etkisiz kalacaklarını veya plan tarafından alınmış öbür kararları —hatta bu kararlar ilke olarak zorunlu bir karaktere sahip bulundukları zaman bile— etkisiz hale getireceklerini kuvvetle belirtmek gerekir. Demek ki, keyfî kararlar iktisadî sistemin etkinliğini iyiden iyiye azaltabilir. Bundan ötürü, işlerin bugünkü durumunda, bazı iktisadî kararların, gerçekliğe uygun olmaları için, her ne kadar temel iktisadî öznelere (örneğin üretim birimlerine) *ait olmaları* gerekiyorsa da, bu kararlar, ancak bu iktisadî özneler tarafından yapılan hesaplar «*iktisadî bakımdan anlamlı*» (bu deyimin açık anlamının belirlenmesi başka yere kalıyor) *fiyatlar* içinde yapıldıkları zaman gerçek bir etkinliğe sahip olabileceklerdir. O halde, eğer üst merciler tarafmdan kabul ettirilen fiyatlar «iktisadî bakımdan anlamlı» fiyatlar değilse, temelde alınan kararların etkinliği bozulabilecek ve bu kararlar ne üretim birimleri ne de planlama merkezi tarafından istenen sonuçlara götürebilecektir.

İktisadî öznelerin anî (özgül) *emirlere* ya da belirli bir *düzenlemeye* bağımlılığı, bir *idarî hiyerarşinin* yetkisindedir. Bu idarî hiyerarşi, ya planlama örgenliğinin çeşitli kademeleri (merkezî bir planlama örgenliğinden başka, kendilerine bağımlı bulunan işletmeler tarafından plan hedeflerine uyulmasını sağlamakla yükümlü bölgesel, yerel, sektörsel, vs., örgenlikler varolduğu za-

man durum böyledir), ya da, bizzat merkezî iktidar ve planlama örgenlikleri karşısında sorumlu bulunan gerçek anlamda bir iktisadî idare örgütü tarafından oluşturulur.

İktisadî idare örgütü az çok merkezîleştirilmiş olabilir. Bu örgüt, iktisadî bakanlıklar, bazı ürünlerin dağıtımıyle yükümlü örgenlikler, ya da bölgesel yetkiye sahip örgenlikler (bugün Sovyetler Birliği'nde, sanayiin «Millî İktisat Kurulları» tarafından yönetilen bir kısmı için durum böyledir) tarafından meydana getirilebilir.

Daha önce söylenmiş olduğu gibi, eğer böyle bir iktisadî idarenin rolü bizzat iktisadî özneler tarafından toplumsal bakımdan daha etkin biçimde üstlenilebilecek görevlere yayılırsa, ekonominin bürokratlaşması tehlikesiyle karşılaşılır.

Bu bakımdan, *iktisadî idare örgenliklerinin ademi-temerküzünün*, iktisadî öznelerin bir *fonksiyonel hiyerarşisini* gerçekleştirme yerine geçeceği yolundaki yaygın hayalden sakınmak gerekir.

Böyle bir ademi-temerküz, dikey bir idarî merkezîleşmeden doğan hataların bazılarını bertaraf edebilir, ama *günlük yönetim* yetkilerinin esasını iktisadî özneler düzeyine koyan fonksiyonel bir iktisadî örgütlenme ile karıştırılamaz.

Fonksiyonel bir iktisadî örgütlenmenin bir *ikamesi* olarak düşünülmüş iktisadî idarenin ademi-temerküzü, üretimden uzaklaşmış ve *siyasal merkez ile iktisadî özneler arasında bir perde* meydana getiren bürokratik bir aygıtın önemini çoğunlukla daha da büyütmek tehlikesi gösterir. Durum böyle olduğu zaman, planlama yapabilmesi gereken siyasal merkez, *üretim birimleri içinde oluşan gerçek iktisadî hayatın sadece kısmî, kusurlu ve hatta bozulmuş bir görüşüne sahip olmağa mahkûm edilmiş* bir duruma düşer. Planlamanın kalitesi bundan büyük bir zarar görebilir.

İdarî ara-merciler sadece düzenleme ve denetim görevleriyle yükümlü olmadıkları, ayrıca *yönetim* kararları da aldıkları zaman, bu durum bizzat iktisadî özneler tarafından daha iyi yapılabilecek görevlerle yükümlü örgenlikler kurulması sonucunu verebilir. İdarî mercilerin olumlu rolü, esas itibariyle, genel ola-

rak, bir denetim, düzenleştirme ve üretim birimlerine yardım rolüdür, yoksa onların faaliyetine karışma değil.

Hatta bir denetim rolüyle sınırlandırılmış durumda bile, idarî mercilerin faaliyeti bürokratik, yani iktisadî ve toplumsal gerçekliğin gereklerinden kopmuş bir karakter alabilir. Bizzat bu idarî merciler sıkı bir siyasal ve toplumsal denetim altında bulunmadıkları zaman durum sık sık böyle olur. Eğer bu denetim, aynı zamanda hem sosyalizmi kurma arzusuyle hareket eden *yönetici bir siyasal parti*, hem de bu denetim altında bulunan iktisadî öznelerin esas faaliyetinin içinde geliştiği yer ya da bölgeden doğrudan doğruya kaynaklanan *halk iktidar örgenleri* tarafından yapılırsa, bürokratik bir bozulmaya engel olabilir. Bazı iktisadî öznelerin faaliyeti bir ulusun bütünü, ya da çokuluslu bir alanla ilgili olduğu zaman, bu düzeyde bir siyasal denetim bürokratik biçimde değil, ancak demokratik biçimde yapılabilir.

Yukarıdaki tahlillerde, iktisadî öznelerin temel karakteristiklerinden birkaçını ve gerek iktisadî özneler arasında, gerekse idarî merciler ile iktisadî özneler arasmda kurulabilecek bağlantıları aydınlatmağa çalıştık.

Şimdi iktisadî özneler arasındaki sözleşmeye dayanan ilişkiler üzerine birkaç söz söylememiz gerekiyor.

b) *Sözleşmeye dayanan ilişkiler*

Bir iktisadî-hukukî öznenin alabileceği ve bir *başka bağımsız iktisadî özne* ile ilgili kararlar, ne emir biçiminde olabilir, ne de bir düzenleme biçiminde. Bu türlü kararlar tek yönlü olamazlar, sözleşmeler içinde yer almaları gerekir. Öyleyse, sözleşmeye dayanan ilişkiler, bağımlılık ilişkilerine karşıt olarak, birbirine karşı nispeten bağımsız durumda bulunan çeşitli iktisadî-hukukî özneleri birleştirebilen ilişkilerdir.

İktisadî-hukukî öznelerin katıldıkları sözleşmeler son derece çeşitli muhtevalara sahip bulunabilirler. Bunun tahliline girişilecek yer, burası değildir; burada çok genel bilgiler vermekle yetineceğim.

I) Alım ve Satım Sözleşmeleri

Çeşitli iktisadî özneler (hatta hepsi sosyalist bir ekonominin devlet sektörüne dahil de olsa) bazı ürünler bakımından bir *tasarruf yetkisine* sahip bulundukları ölçüde, bunların bu ürünlerden ayrılmak ya da bu ürünlerin bazılarından elde etmek yolunda aldıkları kararlar, genellikle, sözleşmeye dayanan bir biçime bürünürler (alım ve satım sözleşmeleri). Bu sözleşmeler, (ürünlerin bir fabrika içindeki dolaşımını sağlayan ve bir üst merci tarafından bir alt mercie verilen emirler gibi) ürünlerin aktarma (transfert) emirlerinden doğan dolaşım biçiminden farklı bir dolaşım biçimi sağlarlar. Bu dolaşım biçimi, çeşitli iktisadî-hukukî öznelerin nispî özerkliğinin kaçınılmaz sonucudur.

Oysa, görmüş bulunuyoruz ki, bazı ürünlerin yönelim ya da kökeni plan tarafından öngörüldüğü zaman, (o vakit sözleşmeye dayanan bîr yükümü plandan doğan yükümler üzerine koymaktan başka bir şey yapmayan) alım ya da satım sözleşmeleri kısmen biçimsel bir karaktere sahiptir: O zaman, bu sözleşmeler artık iktisadî-hukuki öznelerin nispî bir özerkliğinin ifadesi değildir. Bununla birlikte, bu türlü sözleşmeler plan gereğince de yapılmış olsalar, gene de, özel olarak belirtilen fiyatın ödenmesi gibi, bir iktisadî özne tarafından satılan ve bir başkası tarafından edinilen ürünlerin devir *şartını* oluştururlar. Öyleyse bu sözleşmeler *tecimsel değişimin* (meta mübadelesinin) devamını gösterirler. Tecimsel değişim, idarî mercilerin, ürünlerin dolaşım şartlarıyle ilgili bütün talimatları yeterli bir belginlikle ve tahminî biçimde formüle etmekte içinde bulundukları imkânsızlık tarafmdan hâlâ zorunlu kılınmıştır. Örneğin *ürünlerin özellikleri* ya da teslim *tarihleri* vs., ile ilgili olarak talimatlar aracıyle formüle edilemeyen şeylerin, sözleşmeler aracıyle formüle edilmesi gerekir. Planlanmış görevler ve sözleşmeye dayanan yükümler bağdaşımı, böylece «planlanmış sözleşmeler» denilen şey aracıyle kendini gösterir.

II) Çalışma Sözleşmeleri

Çalışma sözleşmeleri, üretim ya da dağılım alanındaki bir iktisadî öznenin bir emekçi çalıştırmayı kararlaştırmasınm ve bir emekçinin belirli bir iktisadî özne hesabına çalışmayı kabul etmesinin hukukî biçimini oluştururlar. Planlı sosyalist ekonomide, bu karşılıklı bağlılığın şartları ve sonuçları, plan, düzenleme, ve toplu iş sözleşmeleri (burada bunlar üzerinde durmamız mümkün değil) aracıyle geniş ölçüde belirlenmiştir. Böyle bir bağlılık, emekçilerin tüketilebilir toplumsal hasılanın bir kısmının kendi aralarındaki üleşimine katıldıkları somut hukukî biçimi oluşturur.

Üretimin kooperatifler sektöründe, kooperatif ve üyeleri arasında bu türlü çalışma sözleşmeleri yoktur: kooperatifin yönetici örgenleri herkese görevlerini gösterir ve kullanılabilir ortak hasılanın üleşimini belirlerler.

III) Kredi Sözleşmeleri

Kredi sözleşmesi, bir iktisadî öznenin (örneğin bir üretim biriminin), kendisi aracıyle bir başka iktisadî özneden (bugünkü sosyalist planlı ekonomilerde millîleştirilmiş bir banka) ödünç almayı karara bağladığı sözleşmedir. Bu sözleşmenin şartları da toplumsal bir düzenleme altına alınmış, ve ayrıca, *böyle bir sözleşmenin konusu çoğunlukla plan tarafmdan belirlenmiştir.*

Durum böyle olduğu zaman, gerçek *karar* üst bir düzeyde (örneğin, toplumsal birikim fonlarının bir kısmını bu biçimde dağıtan planlama mercii tarafından) alınmıştır. Sözleşme, o zaman, *esas itibariyle*, iki sözleşmeci tarafa verilmiş bulunan *emirleri ete kemiğe büründürür;* ama gene de bu sözleşmeden somut yükümler doğar; çünkü o, içinde ödünç verme (ikraz ve bunun kullanımının gerçekleşme şartları ile ilgili önemli *belginliklerin* verildiği çerçeveyi sağlar.

Oysa, «plan dışında» gerçekleşmiş bir ödünç (istikraz) söz konusu olduğu zaman, toplu bir düzenleme içinde hareket eden iki iktisadî özne (borç alan özne ile borç veren özne) tarafından alınmış nispeten özerkli bir karar karşısında bulunulur. Toplumsal birikim fonunun bu dağılım biçimine verilebilecek yer çok tartışılmıştır. Genel olarak, «plan dışı» ödünçlerin planlı bir ekonomide ancak sınırlı bir yere sahip olabileceği kabul edilir. Gerçekten, birikim fonunun dağılımı, iktisadî gelişmenin düzün ve biçimlerini, yani *toplumsal planlamanın temel konusu* olan şeyi geniş ölçüde belirler.

Bununla birlikte, eğer, üretici güçlerin bugünkü gelişme düzeyinde «plan dışı» ödünçler henüz zorunlu olabiliyorlarsa, bunun nedeni, toplumsal bakımdan elverişli olabilecek ve gerçekleştirilmeleri birikim fonunun bir kısmının kullamlmasını gerektiren bütün teknik dönüşümlerin yeterince belgin biçimde öngörülmesi bakımından şimdilik içinde bulunulan imkânsızlıktır. Özellikle etkin bazı teknik dönüşümlerin gerçekleştirilmesi için yeni bir planın hazırlanmasını beklemek toplumsal bakımdan elverişsiz olabileceği zaman, «plan dışı» ödünçler yoluna baş vurulur.

Bir üretim biriminin bankadan ödünç almasım sağlayan sözleşmenin, üretim biriminin bankaya kısmî bir iktisadî bağımlılığının kaynağı olabileceğini göz önünde tutmak önemsiz değildir, çünkü banka o zaman fonların kullanımımn fiilî şartlarım denetleyebilir.

Parasal ekonominin henüz büyük bir rol oynadığı bütün sosyalizmin kuruluşu evresi boyunca, devlet bankasının *denetim* fonksiyonunun, hiyerarşik bir iktisadî-idarî aygıttan yararlanılmasından daha etkin biçimde, üretim birimlerini merkezin kararlarına bağımlı kılmanın en esnek aracı olup olmadığı sorulabilir. Burada, Lenin'in bu konuda yazdığı şey hatırlanabilir:

> «Bir tek devlet bankası... her bölgede, her fabrikadaki şubeleriyle birlikte, daha şimdiden *sosyalist aygıtın* onda dokuzunu oluşturabilir. Bu, *sosyalist toplumun iskeleti*

olarak, üretim ve üleşimin *millî muhasebesi*, millî sayımı olabilir» (*OEuvres complètes*, c.2, s. 317, savaş-öncesi baskısı).

IV) Kooperasyon Sözleşmeleri

Son olarak, iktisadî özneler tarafından alman ve sözleşmelere bağlanan kararlar, daha önce görmüş bulunduğumuz gibi, kooperasyon sözleşmeleri biçimini de alabilirler.

Değişimlerin ve piyasa kategorilerinin kısmen bu türlü işletmeler arası kooperasyon sözleşmeleri aracıyle bertaraf edilmeleri sürecinin, kendilerini meydana getiren özneleri soğurup yok etmeğe yetenekli yeni iktisadî ve hukukî özneler meydana getirmeğe uygun düşeceği düşünülebilir. Ne var ki, bu *sözleşmeye dayanan bütünleşme* süreci, ancak üretici güçlerin mahiyetindeki ve toplumsallaşma derecelerindeki gerçek dönüşümleri yansıttığı zaman üretici güçlerin gelişmesine yararlı olabilir.

c) *Çeşitli iktisadî özneler ve toplumsal merciler tarafından alınmaları gereken kararların mahiyeti*

Çeşitli iktisadî-hukukî özneler ve çeşitli toplumsal merciler tarafından alınabilecek olan ve başka iktisadî özneleri ve başka toplumsal mercileri etkileyen kararların mahiyeti, bunların arasında kurulması gereken ilişkilerin mahiyetine sıkı sıkıya bağlıdır.

Çeşitli çalışma toplulukları, çeşitli iktisadî özneler ya da çeşitli toplumsal merciler arasında kurulan ilişkilerin *hiyerarşik bağımlılık ilişkileri* olmaları ölçüsünde, üst merciiin alt mercie göre aldığı kararlar esas itibariyle iki tiptedir: düzenleme ve emir.

Düzenleme, bağımlı öznelerin faaliyetine bir çerçeve (dolayısıyle sınırlar) saptayan bir kararlar topluluğu oluşturur. Bu durum, bağımlı öznenin, üst merci tarafmdan kararlaştırılan düzenleme içerisindeki karar özerkliğini içerir. Bu düzenleme ne ka-

dar ileriye götürülür ve ne kadar ayrıntılı olursa, öznenin sahip bulunduğu özerklik o kadar azalır.

Tahmin genel bir karaktere sahip olabildiği zaman, (planın hazırlanmasıyle yükümlü örgenlerden ya da planın uygulanmasıyle yükümlü idareden kaynaklanan) düzenleme baş gösterir. Böyle bir durumda, iktisadî öznelerin kararlarından bazılarının yönelimini bir defada ve sonuna kadar (yani şartların değişmesine kadar) belirlemek için, üst merciin bu tahmine dayanması mümkündür. Karmaşık bir iktisadî özne içinde, bağımlı iktisadî özneler ya da çalışma toplulukları karşısında, durum böyle olabilir.

Tahmin genel bir karaktere sahip olmadığı zaman, üst merci, hiyerarşik bakımdan bağımlı durumda bulunan öznenin bazı eylemlerini, ona *özgül bir emir* vererek belirleyebilir.

Bugünkü planlı ekonomilerde, belirli bir dönem içinde çeşitli iktisadî özneler tarafından ulaşılması gereken başlıca hedefler plan aracıyle saptanmıştır. Bu iktisadî özneler bakımından, plan tarafından saptanmış görevler, birer emirdir. Muhtemelen, bu hedeflerin içinde ulaşılmaları gereken şartlardan bazıları da (örneğin, şu ya da bu tekniğin kullanılması) açık emirlerin konusu olur. Buna karşılık, hedeflerin uzaktan belirlemeye çalışmanın etkisiz olabileceği öbür gerçekleşme şartları, düzenlemeyle ilgili kararlar ve genel plan gereğince uygulamaya konmuş «iktisadî araçlar»ın eylemi tarafından saptanan sınırlar içinde, her iktisadî özne tarafından alınmış kararlarm konusu olur.

Burada, bir iktisadî özneyi oluşturan çeşitli çalışma toplulukları ya da teknik birimlerin (örneğin, atelyeler), özne içinde; ya öznenin genel yönetiminden, ya da yapıcı halkalarından birinin yönetiminden sorumlu bulunan bir iktisadî merciden *emirler* aldıklarını unutmamak önemlidir. Çalışma topluluklarının, *teknik kararları*, işte bu çerçeve içinde almaları gerekir.

Kararlar, *hedefi* ve *mahiyeti* daha önce yönetici merci tarafından tamamen saptanmış bir üretim süreci ile ilgili oldukları zaman, bunlara «teknik» kararlar denir.

Kendisine verilmiş işlerin yerine getirilmesinin *maddî şartlarından* başka kararlaştıracak hiç bir şeyi bulunmayan bir çalışma topluluğunun iktisadî kişiliği yoktur. Şüphesiz, teknik kararlar da, genel olarak, bir *iktisadî etkinliğin* dikkate alınmasını gerektirir; ama, sadece teknik kararlar alma durumunda bulunan bütün topluluklar bakımından, iktisadî etkinliğinin *hesap çerçevesi* tamamen ve sıkı sıkıya kendi dışında belirlenmiştir.

Aynı bir türdeş kolun ya da teknik bakımdan birbirini egemenlik altında bulunduran bir birimler zincirinin parçaları olan çeşitli üretim birimlerinin faaliyetlerinin karmaşık bir iktisadî özne şeklindeki artan bütünleşmesi, yavaş yavaş sadece merkezî bir yönetimden gelen ve toplu bir düzenleme içinde yerine getirilmeleri gereken emirlere göre çalışır bir niteliğe bürünen bu birîmlerin iktisadî kişiliğinin yitirilmesi sonucunu verir. Öyleyse, bu birimler tarafından alman kararlar, gitgide, sadece teknik kararlar olacaklardır.

Bir anlamda, hiyerarşik bakımdan bağımlı iktisadî öznelerin ortaya çıkması, bu hiyerarşik bağımlılık keyfî olmadığı, üretici güçlerin karakterine ve gelişme derecesine tekabül ettiği zaman bağımlı birimler iktisadî kişiliği olmayan çalışma toplulukları haline dönüşmeğe aday olduklarından, bir geçiş olayı olarak değerlendirilebilir.

d) *Çeşitli hiyerarşi tipleri*

Bir hiyerarşiye, bu hiyerarşi içinde bağımlı bir yer tutan çalışma toplulukları yönetici merci ile karmaşık bir iktisadî özne karakterine sahip organik bir bütün meydana getirmedikleri zaman, «idarî» hiyerarşi denilecektir.

Bu durumda, yönetici merci idarî ya da siyasal bir mercidir, ve bağımlı çalışma toplulukları, esas itibariyle, onları başka öznelerle ilişki haline sokan iktisadî kararlar alma durumunda bulunan iktisadî özneler olarak kalırlar.

Söylenmiş bulunduğu gibi, üretici alandaki ya da dağılım alanındaki iktisadî öznelerin idarî ya da siyasal emirlere bağım-

lılığı planlı ekonominin bu zorunluluğuna tekabül eder. *Toplumsal gelişmenin öncelikleri*, plan tarafından tamnmış toplumsal *ihtiyaçlara saygı*, ve karşılıklı bağımlılıkları toplumsal bir tahminin konusu olabilen çeşitli faaliyetlerin *a priori düzenleştirilmesi*, bütün bunlar, kendilerini bu idarî ve siyasal bağımlılık aracıyle kabul ettirirler.

Buna karşılık, idarî bağımlılık, toplumsal bakımdan yararlı ve zorunlu olanın ötesine yayıldığı ve idarî bağımlılık ilişkilerini planlı iktisadî gelişme gerekirliklerine daha iyi uyabilecek olan iktisadî ilişkiler yerine geçirme eğilimi gösterdiği zaman, planlama ya da yönetim düzeyinde, veya bu iki faaliyet tipi düzeyinde, ekonominin bürokratik bir yozlaşması ve bir etkinlik düşüşü karşısında bulunulur.

Sonuçta, bir iktisadî-hukukî özne, gerçekte bütün iktisadî özerkliğini yitirdiği ve artık *hakikî* bir hukukî özne olmadığı (hatta görünüşte böyle olsa bile) bir durum içine konulmuş bulunabilir. Tek gerçek hukukî kişilik, o zaman üst merciin hukukî kişiliğidir. Üst merciin hakikî bir iktisadî özne olmadığı durumda (üretici güçler üzerinde hakikî bir egemenliğin ancak aşağı bir düzeyde mümkün olabilmesi nedeniyle iktisadî özne daha aşağı bir düzeyde bulunduğundan), «hukukî özne-iktisadî özne» bütününün iktisadî ve hukukî işleme şartları arasında bir uygunsuzluk meydana gelebilir.

Hukukî ilişkiler ile somut üretim ilişkileri arasındaki bu türlü bir uygunsuzluğun, iktisadî öznelerin az çok tam bir kötürümleşmesi, toplumun sahip bulunduğu kaynakların israfı ya da eksik-kullanımı, ve iktisadî öznelerin (o zaman artık kısmen fiilî olmaktan çıkan) düzenleme kurallarını çiğneyerek işlemesi sonucu verebileceğini daha önce belirtmiştik.

Bu son durumda, somut şartlara uygun düşmeyen bir düzenlemenin ne pahasına olursa olsun uygulanması ereğiyle üst merci tarafından gösterilen çabalar, bürokratik bir aygıtın büyümesine ve (kısmen, formüle edilmiş kuralları çiğneyerek, dolayısıyle bir çeşit «gizlilikle» işleyen ekonomi üzerinde hem gitgide

daha ayrıntılı hem de gerçek olmaktan gitgide daha uzak bir denetime götürebilir. Kurallarm çiğnenmesiyle yapılan işler bildirilmez; öyle ki, faaliyetlerin ve bu faaliyet sonuçlarının sayımı kısmen aldatıcı bir hale gelir; bu durumda yapılan tahminler ise, haydi haydi aldatıcı olur.

Hukukî kurallar ile somut üretim ilişkileri arasındaki uygunsuzluk belirli sınırları aştığı zaman, çeşitli toplumsal mercilerin kavradıkları ve siyasal otoriteye sundukları ekonomi imgesi, iyiden iyiye bozulmuş (déformée) olabilir. Bundan dolayı, siyasal otorite, gerçeğin daha dolaysız bir bilgisine değil de toplumsal merciler aracıyle sağlanan belgelere dayandığı ölçüde, daha önce kullanılmış bulunan deyime göre, bir çeşit «bürokratik serap» tarafından yönetilme durumunda kalır; bu durum, iktisadî gerçeklik üzerinde ciddî bir egemenlik yokluğundan başka bir sonuç veremez.

Ekonomi organik bir dikey bütünleşme ile tamamen karakterize edilir olmaktan henüz uzak bulunduğu halde, idarî örgütlenme ne kadar güçlü olarak hiyerarşileşmiş bir dikey yapıya sahip bulunursa, böyle bir «serap»ın oluştuğunu görme tehlikesi o kadar büyük olur. Durum böyle olduğu zaman, dikey hiyerarşi esas itibariyle *bürokratiktir* — bu hiyerarşinin, *idarî* fonksiyonların, *iktisadî* fonksiyonların üretici güçlerin mahiyeti ve gelişmesi tarafmdan gerektirilen bir dağılımına tekabül etmeyen bir dağılımını içermesi anlamında bürokratik. Bundan dolayı, iktisadî gerçekliğin bilinci yerine, idari, bürokratik, öznel ve aldatıcı bir bilinç geçmeğe yönelir.

Gerçekte, bu durumda, bir yanda gerçek iktisadî özneler, durmadan değişen üretim ilişkileri ve gerçek çelişmeler vardır. Öte yanda, yazılı belgeleri, raporları, rakamları, istatistikleri kullanan idarî bir aygıt bulunur. Bu idarî hiyerarşide yukarı çıkıldıkça, bu belgeler, bu raporlar, bu rakamlar gitgide daha sentetikleşir ve kelimenin kötü anlamında soyut hale gelebilirler.

Şüphesiz, sentez ve soyutlama genel yönetim için zorunlu-

dur; ama düzmece sentezler ve kötü soyutlamalar da vardır; örneğin karmaşık bir gerçekliğin esas çizgileri, yani bu gerçeklik üzerinde etkili olunmasını sağlayan çizgileri yerine, tali çizgilerini seçen sentez ve soyutlamalar böyledir.

Oysa, belgeler ve bilgiler, iktisadî örgütlenme mantığına göre değil, kendi öz mantığına göre yapılaşmış bulunan idarî bir aygıt içinde yukarıya doğru çıktıkça, çeşitli bilgiler arasında yapılan seçme, üst merci tarafından beklenen ya da temenni edilen şey tarafından belirlenir. Gerçekten, üst merci, alt mercii, başardığı «gerçekleştirmeler»e göre değerlendirme durumundadır. Ne var ki, idarî bir çerçeve içinde, bu gerçekleştirmeler, esas itibariyle yazılı raporlar aracıyle «kavranılır». Böylece, bu tip «bilgiler» yukarıya doğru çıktıkça, durumun olumsuz yönlerini oluşturan şeyden yani ileriye doğru gidebilmek için üzerinde etkin olunabilmesi gereken esaslı bir unsuru oluşturan şeyden gitgide yoksunlaşır.

Şüphesiz, iyiden iyiye yapılaşmış ve teorik planda iyiden iyiye pusatlanmış (teçhiz edilmiş) bir siyasal örgüt olduğu, ve bu örgüt, kendi açısından, bilgilerin bir başka gidişini ve bir başka seçilişini sağlamaya yetenekli bulunduğu zaman, böyle bir sistemin kusurları kısmen telâfi edilebilir. Ama gene de bu kusurlar çok vahim kusurlar olmaktan geri kalmazlar; çünkü merkezîleşmiş bir bürokratik aygıt aracıyle seçilmiş «bilgilerin» etkisinin alınan kararların mahiyeti üzerinde çok ağır basması kaçınılmaz bir şeydir, ve idarî örgüt gerçek iktisadî öznelerin yerine ne kadar çok geçerse, bu o kadar çok böyle olur.

Belirli bir noktadan sonra, iktisadî görevlerle idarî görevler arasında bir ayrım yapan etkin bir iktisadî örgütlenme yerine, elde sadece merkezîleşmiş bürokratik bir örgütlenme kalır; bu durum, aynı zamanda hem (çok sayıda fonksiyonel ilişkiler gerektiren) iktisadî bir yönetim zorunluluklarına, hem de (bilgilerin, eleştirilerin ve telkinlerin, aşağıdan yukarıya ve yukarıdan aşağıya, *iki yönde* gidip gelmelerini gerektiren) gerçek bir demokratik merkeziyetçilik zorunluluklarına aykırı düşer.

Ekonominin idarî bir yönetim aygıtının (yatayiktisadî ilişkilerin kurulması zorunlu olduğu halde *dikey hiyerarşik* ilişkiler kurduğu zaman) sürekli bir bürokratik yanılsamalar kaynağı olabileceğini açıklayan bir başka neden de şudur ki, bu tip örgütlenme, *üretim birimleri arasında bir bölmelere ayrılma* sonucunu verir. Oysa, bu bölmelere ayrılma, genel olarak, işbölümünün güncül biçimlerine tekabül etmez. Tersine, işbölümü, çoğunlukla, çok yönlü bağlantılar gerektirir. Ekonomi bu şekilde idarî bakımdan bölmelere ayrılmış bulunduğu zaman, üretim birimleri, dikey clarak işleyen ve tek bir merkezden yönetilebilecek bir mekanizmanın temel çarklarıymış gibi işlem görürler; oysaki, gerçekte, bu üretim birimlerinin her biri, bir iktisadî özneyi oluşturduğu ölçüde, öbür üretim birimleriyle yatay ilişkilerin düğümlendikleri ve düğümlenmeleri gereken yerleri meydana getirir. Böylece, idarî ve hiyerarşik ilişkilerin dolaysız iktisadî ilişkiler yerine geçmesi, gerçekliğin kavranması ve egemenlik altına alınması bakımından birçok olumsuz sonuçlar içerir.

En çok görülen sonuçlar arasında, ürünlerin başka idarî mercilere bağlı bulunan kullanıcılara yönelmesi nedeniyle, ekonominin çeşitli kolları tarafından üretilen fizik miktarlara, bu ürünlerin kalitelerinden daha büyük bir dikkat gösterilmesini anlamak gerekir.

İdarî ve merkeziyetçi biçimde yönetilen bir ekonomide, esas itibariyle çeşitli ürünlerden sağlanması gereken fizik miktarlarla uğraşma eğilimi gösterildiğini, ama bu ürünlerin içinde kullanılacakları şartlar ve ürünlerin iyi bir dağılımını sağlamak bakımından çeşitli üretim birimleri arasında kurulması gereken ilişkilerle pek az uğraşıldığını gözlem doğrulamaktadır.

İktisadî özneler arasındaki ilişkilerin, idarî bir merkeziyetçilik nedeniyle, kötü bir biçimde kurulmuş olmaları ölçüsünde, ürünlerin çeşitli fizik miktarlarının varlığının gerçek *iktisadî etkisi*, beklenen etkiden tamamen farklı olabilir. Gerçekte, önemli olan sadece belirli miktarlarda gübre, haşere ilâcı, traktör, yedek parça, vs., ye sahip olmak değildir; ayrıca, her *üretim biriminin*,

kendince gerekli olan *miktar ve kalitede*, bu çeşitli ürünleri *istediği anda* elde etmesi de en az o kadar önemlidir.

Durum böyle olmadığı zaman, çeşitli ürünlerin muhtemel *toplam* varlığının iktisadî etkisi ile, soyut ve *her üretim biriminin içinde öbür birimlerden gereç sağladığı somut şartları* dikkate almayan hesaplar tarafından önceden saptanmış bulunan etki arasında hiç bir ortak ölçü bulunmayabilir. Bu somut şartlar (yani her üretim biriminin öbür birimlerden gereç sağlamanın somut şartları) *her birimin* üretim gerekirliklerine tekabül etmediği, bu gerekirliklere uygun düşmeyen bürokratik çarklar tarafından belirlendiği zaman, belirli bir toplam gereç sağlamanın iktisadî etkisi, hiç ya da hiçe yakın, ama her halde çok önemsiz olacaktır.

Genel bir biçimde, hiyerarşik bir idarî yapının ve bu yapıdan kaynaklanan emirlerin ekonominin işleme gerekirliklerine uygunsuzluğu, ya gerçek iktisadî öznelerin kabul edilmemesi, ya bu iktisadî öznelerin gerçek ilişkilerine uygun düşmeyen merkezîleştirilmiş bir iktisadî idarenin bu gerçek iktisadî öznelerin üzerine konması, ya kılı kırka yaran ve bürokratik karakterde bir düzenleme, ya da, tersine, yeteri kadar açık ve ayrıntılı olmayan ve çeşitli hukukî öznelere içinde yaptığını bilerek çalışabileceklerinden daha geniş bir kararlar alanı bırakan bir düzenleme sonucu olabilir. Bu son durum da kaynakların bir israf ve bir eksik kullanımına götürebilir.

Demek ki, kaynakların âzamî etkin bir kullanımı, ancak örgütlenme ve düzenleme ile ekonominin işleme gerekirlikleri arasında uygunluk olduğu zaman elde edilebilir.

Her iktisadî özne düzeyinde, bu uygunluk, iktisadî özne —*yürürlüğe konma şartları, uygulanmalarının denetimi, ve gelecekteki yansımalarının tahmini bakımından yaptığını tamamen bilerek* kararlar alabileceği alan içinde— kararlar almasını mümkün kılan hukukî yetkilere sahip bulunduğu zamàn gerçekleşir. Bu alanın genişliği, esas itibariyle, üretici güçlerin gelişme ve toplumsallaşma dereceleri tarafından belirlenir.

Bir iktisadî özne tarafından egemenlik altına alınabilen bir

alandan çıkan ve yüksek bir iktisadî özne tarafından egemenlik altına alınmak bakımından henüz yeteri kadar bütünleşmemiş birçok iktisadî öznenin gelecekteki faaliyeti ile ilgili bir tahmin ya da bir eylem gerektiren kararların, mutlaka ya bir idarî mercie, ya da piyasa kategorilerinin işleyişine bağlı bulunmaları gerekir.

Böylece, çeşitli öznelerin faaliyetleri *bütünleşmiş olmadıkları*, sadece *karşılıklı-bağımlılık* halinde bulundukları zaman, bu faaliyetlerle ilgili olarak alınacak kararlar, ya dolaysız planlama, yani genel bir düzenleme ya da özgül emirler aracıyle gerçekleştirilmiş *a priori* ayarlamalar alanına (tahmin yeterince belgin olabildiği zaman), ya da, belgin bir tahmin pratik olarak mümkün değilse, tecimsel ilişkiler (meta ilişkileri) alanına bağlı bulunurlar. Arada bulunan ve bir iktisadî özne tarafından doğrudan doğruya egemenlik altına alınabilen alanı aşan bir alanla ilgili durumlarda, piyasa kategorileri planlama mercileri tarafından kullanılabildiklerinden, plan kategorileri ile piyasa kategorilerinin bağdaştırılmaları gerekecektir (daha sonraki bir bölümün konusu olması gereken fiyatların ve gelirlerin planlaması, işte burada yer alır).

*

Buraya kadar yapılan tahlillerde, iktisadî özneler ya da bunları denetleyen merciler düzeyinde *kararlar alınmasına* bağlı bütün bir sorunlar topluluğu bir kenara bırakılmış bulunuyor. Bu sorunların (ki uzun uzun tahlil edilmeleri gerekirdi) başlıcaları şunlardır: *Etkin* bir karara varılmasını sağlayan *mekanizmalar* sorunları; her iktisadî özne ya da her iktisadî merci içinde kararlar alınmasıyle yükümlü *örgenlerin* kurulması sorunları; bu örgen üyelerinin *belirlenme biçimi* sorunları, vs,.[35] Bu sorunlarla uğ-

[35] Bence burada esaslı ve asla gözden yitirilmemesi gereken bir nokta şudur ki, planlı bir ekonomi çerçevesinde, üretken alanın her iktisadî-hukukî öznesi sadece işbölümünün bir *halkasını*, ve (üretici güçlerin toplumsallaşmasındaki gelişmelerle birlikte) yavaş yavaş teknik bir bölümü haline gelme-

raşmak, bizi iktisadî-hukukî öznelerin belirlenmesi, üretici güçlerin bugünkü gelişme düzeyinde bu özneler arasında zorunlu olarak kurulması gereken ilişkilerin mahiyeti, ve son olarak, piyasa kategorileri ve iktisadî öznelerin varlığının, planların *hazır-*

ğe yöneldiği *daha geniş bir özneye gitgide daha bağımlı olmağa aday* bulunan bir halkasını oluşturur.

Bu şartlarda, her üretim birimi düzeyinde seçilmiş karar örgenlerinin kurulması, genellikle, üretim araçlarının tamamen toplumsallaştırılmasını geciktiren, ve hatta, *gerçekte*, üretim araçları üzerindeki *millî mülkiyet* yerine emekçilerin *sınırlı bir topluluğunun* mülkiyetini geçirerek, bu üretim araçları üzerindeki millî mülkiyete engel olabilen ve onu muhtevasından yoksun bırakabilen bir tedbirden başka bir şey olamaz. Durum böyle olduğu zaman, sosyalizmin kuruluşu yoluna değil, toplumsal planlama şartlarının yozlaşması yoluna girilmiş demektir.

Ayrıca belirtmek gerekir ki, üretimin ereği artık kâr değil tüketim olduğu zaman, üretici faaliyet üzerindeki esas toplumsal denetimin gitgide tüketim düzeyinde, yani toplumsal ihtiyaçların tahmini düzeyinde yapılması gerekir.

Bu şartlarda, esas itibariyle üreticiler tarafından *üreticiler olarak* yapılan bir denetim kurulmasını gözeten öneriler, üretimin kendi ereğine, yani toplumsal ihtiyaçlara uymasını geciktirmekten başka bir sonuç veremez.

Şüphesiz, bu, üreticilerin üretim şartları ve üretimin iyileştirilmesine aktif biçimde katılmaları üzerindeki denetimi dıştalamaz. Ama bu iyileştirmenin ancak *karşılanacak toplumsal ihtiyaçlara* göre bir anlamı vardır; bundan ötürü, aslolan, çeşitli üretim birimlerinin işleyişinin toplumsal bakımdan tanınmış ihtiyaçların genişliği ve mahiyeti tarafından şartlandırılmış olmasıdır.

Ayrıca, eklemek gerekir ki, bizzat üretici güçlerin gelişmesiyle birlikte, herkes tarafından tüketime ve her çeşit meslekî çalışma dışı faaliyete (loisirs) ayrılan zaman artarak gideceği halde, üretim faaliyetine ayrılan zaman azalarak gidecektir. Bizzat üretim üzerindeki toplumsal denetimin yeni biçimlerinin, tüketimin örgütlenme düzeyinde gelişmeleri gerektiğini bu da ortaya koyar.

O halde, sosyalist ekonominin devlet sektörü içinde, her iktisadî-hukukî öznenin yönetiminden sorumlu bir müdürün, toplumun bütününü temsil eden bir merci tarafından tayini, üretici güçlerin artan bir toplumsallaşma gerekirliklerine en uygun yoldur; çünkü bu toplumsallaşma her iktisadî öneyi toplumun ihtiyaçlarını karşılaması gereken bir işbölümünün basit bir çarkı haline getirir.

Şüphesiz, bir defa daha, her iktisadî öznenin başında, devlet iktidarı ya da üretici güçlerin gelişme ve kullanımının genel yönetimiyle görevli herhangi

lanma ve *uygulanmasının* bazı yönleri üzerindeki yansıması olan esas konumuzdan çok uzaklaştırırdı. Şimdi işte bu son noktayı incelememiz gerekiyor.

bir başka toplumsal merci tarafından tayin edilmiş sorumlu bir müdür bulunması olgusu, her iktisadî birimin emekçilerine kendileriyle ilgili bütün kararlar üzerinde danışılmasını, emekçilerin içinde çalıştıkları birimin gidişatından tamamen haberdar bulunmalarını ve bu üretim biriminin planıyla ilgili olacak azamî telkin ve önerilerde bulunma olanağına sahip olmalarını hiç bir biçimde dıştalamaz; ama sosyalizmin kuruluşunun ve planlamanın temelleri yıkılmak istenmedikçe, *karar yetkisi* asla *atomlaştırılmış* olamaz.

Örneğin, onbinlerce emekçi çalıştıran, madenlere, yüksek fırınlara, haddehanelere, dökümhanelere, iç ulaştırma araçlarına, vs. sahip bulunan bir kimya kombinası ya da demir-çelik kombinası gibi çok büyük üretim birimlerinde, emekçilerin planın hazırlanmasına ve gerçekleşmesi bakımından yararlı telkinlere katılması, en etkin biçimde, öyle görünür ki, esas itibariyle *temel çalışma toplulukları* düzeyinde gerçekleşebilir. Beden işçilerinin, teknik kadroların ve işletme yöneticilerinin katıldıkları üretim, yenilik, vs. komiteleri, gene bu düzeyde kurulabilir.

Üretici güçlerin hasredilmesinin (localisation) henüz sınırlı bulunduğu, üretimin plan tarafından belgin biçimde belirlenemediği, ve bunun sonucu, çalışmanın toplumsallaşmasının içlerinde henüz esas itibariyle değişim aracıyle gerçekleştiği üretim birimlerinde (üretim kooperatiflerinde olduğu gibi), durum devlet sektörünün büyük üretim birimlerinde olduğundan farklıdır. Bu türlü biçimlerde, kooperatif işletme yöneticisinin emekçiler topluluğu tarafından belirlenmesi, bu birimler faaliyetinin plan hedeflerine sıkı bir bağımlılığına engel olamaz; çünkü bu bağımlılık, aslında sadece kısmî bir bağımlılık olabilir.

Devlet sektörü içinde bulunan üretim birimlerine dönmek için, üreticilerin bu üretim birimleri üzerinde yapmaları gereken denetimin, sadece bu üretim birimlerinden tek başına alınmış her biri içinde üretimde bulunan sınırlı emekçi gruplarına değil, *üreticilerin bütününe* düşen bir iş olduğunu söylemek gerekir. Üreticilerin bütününün devlet sektöründeki üretim birimlerinin bütünü üzerindeki bu denetimi, ortaya siyasal demokrasi, dolayısıyle devletin demokratik yapıları sorununu çıkartır. Bu, çeşitli üretim birimlerinin iç örgütlenmesi sorunundan bambaşka bir sorundur; bunu burada incelemeye girişmekle konumuzdan çok uzaklaşırız.

Her halde, devletin ve yönetici partinin demokratik işleyişi, plan hedefleri ve onun gerçekleşme araçlarını emekçilerin ve toplumun genel çıkarlarına bağımlı kılması gereken gerçek bir sosyalist planlamanın şartını oluşturur.

6— *İktisadî Öznelerin Varlığına Bağlı Bazı Planlama Sorunları*

Üretici alanda nispî bir karar özerkliği ile donatılmış iktisadî öznelerin varlığı, planların hazırlanması ve uygulanmaya konmaları bakımından ortaya birçok sorun çıkartır. Burada bu sorunlardan sadece bazılarını ele alacağım.

a) Planların hazırlanmasında iktisadî öznelerin rolü

İktisadî öznelerin birçokluğu sonucu olan planları kavramak için, ters durumu, iktisadî öznelerin bir *çeşitliliği* karşısında değil, sadece tek bir iktisadî özne içinde çalışan belirli sayıda teknik bölümler karşısında bulunulduğu durumu dikkate almak yeter.

Böyle bir durumda, iktisadî öznenin hedefleri saptandıktan sonra, onu meydana getiren çeşitli teknik bölümlerin görevleri ve bu görevlerin gerçekleştirilmesi için zorunlu olan araçlar, bazı *hesaplar* aracıyle, esas itibariyle *a priori* olarak saptanabilirler. Başka bir deyişle, teknik bölümlerin başlıca görevleri, iktisadî öznenin kapsadığı çeşitli çalışma topluluklarının teknik karakteristikleri hesaba katılarak, bu öznenin hedeflerinden *çıkartılabilir*.[36]

Günlük iktisadî kararlar alma durumunda bulunan bir iktisadî özne söz konusu olduğu zaman iş değişir. Bu kararlar, bu özne ile az çok büyük sayıda iktisadî özneler arasında az çok düzenli ilişkiler kurulmasına sebep olurlar. Bu durumda, planın söz konusu iktisadî öznelerden *her birinin* faaliyetlerini içinde *öngörebildiği* şartlar tamamen farklıdır: artık *her biri* gerçekleştirmesi gereken görevlere sahip bir *iktisadî özneler topluluğu* tara-

[36] Şüphesiz, bu karakteristiklerin ve bu karakteristiklerin içlerinde barındıkları olanakların derinleştirilmiş bir bilgisi, ancak bu topluluk üyeleri ile sıkı bir danışma halinde ve onların girişkenliklerini uyararak mümkündür. Bundan ötürü, L. M. Gatovski, «Sibernetik ve Planlama» konusundaki bir yuvarlak masa çalışmalarını özetlerken (bk. V. E. no. 6, 1964) şunu belirtmekte haklıdır ki, «hiç bir merkezîleştirilmiş plan optimizasyonu ve hiçbir yönetim otomatizasyonu yerel girişimin önemini küçültemez...» (s. 95).

fından ulaşılacak hedeflerden *çıkarma yoluyle bir sonuca varılamaz.*

Bu durumda (yani iktisadî öznelerin çokluğu durumunda), hem her iktisadî özne tarafından gerçekleştirilebilir hem de iktisadî bakımdan en elverişli planlara varmak için, sadece çalışma topluluklarına danışmak ve onların girişkenliğini canlandırmak değil, ayrıca çeşitli iktisadî öznelerin *planların hazırlanmasına* aktif olarak katılmalarını sağlamak da zorunludur.

I. Danışma ve Katılma Usulleri

Merkezî bir plan tasarısı hazırlamak, plan tasarılarını, bunları değiştirme durumunda bulunan iktisadî öznelere «indirmek», sonra değiştirilmiş tasarıları planlama merkezine «çıkarmak» şeklindeki usule bütün önem, mahiyet ve anlamını işte bu durum verir.

Burada söz konusu olan sadece bir *hesap tekniği*[37] ya da anlamlı bilgileri bir birleştirme biçimi değil, (yüksek bir toplumsal etkinlik ereğiyle) çeşitli öznelerin *özgül* ve somut iktisadî durumunu dikkate alma zorunluluğu tarafından kabul ettirilmiş *özgül bir plan hazırlama biçimidir.*

Üretici güçlerin modern sanayii karakterize eden toplumsallaşma derecesinden daha güçsüz bir toplumsallaşma derecesinde, yani bu toplumsallaşmanın nispeten az gelişmiş bulunduğu sektörler bakımından, plan hazırlığı henüz plan tasarılarının yeniden-çıkışla izlenen bir *inişi* aracıyle gerçekleştirilemez. Bu hazırlık, çeşitli iktisadî öznelere iletilmiş basit bir *talimat çerçevesinin* merkezi hazırlığı biçimini almak zorundadır. İktisadî öznеler, o zaman, bu temel üzerinde, *kendi öz plan tasarılarını* hazırlarlar. Sonra bu tasarılar merkeze çıkar, merkez, iktisadî öz-

[37] Kornai ve Liptak tarafından önerilen iki düzeyli planlama durumunda olduğu gibi.

nelerle sürekli bir diyalog içinde, zorunlu ayarlamaları yapar. Daha önce görmüş bulunduğumuz gibi, Çin'de, halk komünleri içindeki ekip ve müfrezelerin üretim planları ve bizzat halk komünlerinin planları bu biçimde hazırlanmaktadır.

Göz önünde tutmak gerekir ki, artan sayıda sosyalist ülkede, ve özellikle Sovyetler Birliği'nde,[38] bizzat devlet sektöründeki sınaî işletmelerin yıllık üretim planları kısmen bu biçimde, yani *işletmelerden her biri tarafından*, genel iktisadî gelişme tahminleri çerçevesinde hazırlanmış bulunan plan tasarılarından hareketle hazırlanmaktadır. Bu genel tahminler, ya perspektif bir gelişme plamndan, ya da perspektif plandan daha kısa bir dönem için merkezî olarak hazırlanmış talimatlardan çıkar.

Çeşitli iktisadî öznelere çok önemli bir rol veren plan hazırlama biçimlerinin, bu iktisadî öznelerin rolünü çok küçültmüş bulunan hazırlama biçimleri yerine *geçmeleri* olgusu karşısında şaşkınlık duyulabilir. Gerçekte sosyalist ülkelerdeki üretici güçler büyümüş ve toplumsal karakterleri kesinlik kazanmış bulunduğu halde, iktisadî öznelere planların hazırlanmasında eskisinden daha büyük bir rol verildiğine göre, planların hazırlanma biçimlerindeki evrimin yukardaki tahlillerden çıkan sonuçlara bir yalanlama getirip getirmediği sorulabilir.

Bu evrimi açıklayan, ve bu evrimin, yukardaki tahlil sonuçlarının mekanik bir uygulamasının telkin edebileceğinden ters bir yönde oluşur görünmesine rağmen, aslında bu tahlil sonuçlarını yalanlamadığını gösteren birçok neden var. Bu nokta üzerinde, bu evrim tipini açıklayan nedenlerden birkaçını hızla saymakla yetineceğim:

(1) Bir üretim biçiminden bir başka üretim biçimine hızlı geçiş, bu geçiş ve birikim çabalarının genişliği tarafından ortaya çıkarılan dengesizlik ve gerginlikler, belirli bir zaman için, her iktisadî özneye, üretici güçlerin gerçek gelişme derecesine tekabül

[38] Bk. J. Vernes: «Plans, bénéfices et Primes en U.R.S.S.» (S.S.C.B.' nde planlar, kârlar ve primler), *Economie et Politique*, Aralık 1963, s. 48 vd.

eden bütün girişim, karar ya da telkin olanaklarının tanınmasını geçici olarak imkânsız kılan bir durum yaratmıştır;

(2) İşletme yöneticilerinin, kadroların ve emekçilerin tecrübesizliği de, bütün bir dönem boyunca, iktisadî öznelerin daha geniş bir girişimini ve plan hedeflerinin hazırlanmasına daha geniş bir şekilde katılmalarını imkânsız kılıyordu;

(3) Geçici bir geçiş evresinin bir zorunluluğu (ayrıca bazen ötesine geçilmiş bulunulan bir zorunluluk) olan bu durum, daha sonra üretici güçlerin erişmiş bulunduğu düzeye uygun düşen bir örgütlenme biçimi olarak kabul edilmiştir; bir zaman için, üretici güçlerin, gerçekte erişmiş bulunmadıkları bir toplumsallaşma derecesine erişmiş gibi kullanılmaları yolunda saptanmış bulunan eğilim, bunun sonucudur.

Gerçekte, ilk geçiş evresi sorunlarının üstesinden gelindikten sonra, üretici güçlerin (hatta bu güçler geliştikten sonra bile) gelişme düzeyine uygun düşmeyen plan hazırlama biçimlerinin büyük sakıncaları, bu hazırlama biçimlerinde, iktisadî öznelerin daha geniş bir özerklik ve daha çok bir girişkenlik ve telkin yetkisine sahip bulunmaları yönünde bir değişiklik yapılmasını zorunlu kılmıştır.

Bu süreç, üretici güçlerin gitgide daha büyük bir toplumsallaşması sonucu, gelecekte mutlaka tersine dönecektir. Bununla birlikte, eğer yukardaki tahliller kabul edilirse, süreçteki bu tersine dönüşün, esas itibariyle iktisadî öznelerin sayısındaki azalma ve içlerinden önemli bir kısmının karmaşık iktisadî öznelerin basit teknik bölümleri haline dönüşmesi yoluyle gerçekleşmeğe aday bulunduğunu da kabul etmek gerekir.

II. Bir İşletme Tarafından Hazırlanan Plan Tasarısının Muhtevasını Etkileyen Bazı Faktörler

İşletme planının ilk taslağının muhtevasının (ki kesin plan üzerinde çok büyük bir etkisi olacaktır), daha sonra işletme yö-

netimini değerlendirmeğe ve muhtemelen yöneticilerin, kadroların ve emekçilerin çalışma karşılığının bir kısmının tutarını saptamağa yarayacak olan *ölçütler* tarafından adamakıllı etkilendiğini göz önünde tutmak gerekir.

Örneğin, eğer işletmelere ya da kadrolara ödenen primler, her işletme planının gerçekleşme ya da aşılma oranına göre (ya da bu oran hesaba katılarak) veriliyorsa, (işletme planının hazırlanmasından sorumlu kimselerin kazanç ya da itibar düşünceleriyle davranmaları ölçüsünde) ilk plan taslağının «optimalaltı» bir düzeyde yer alması hemen hemen kaçınılmaz bir şeydir; çünkü bu, işletmenin kendi planını kolayca aşmasım sağlar. Zaten bu, *planın aşılması* ölçütünün, çoğunlukla yönetimin niteliğini değerlendiren ölçütlerden biri olduğu ve olmakta devam ettiği ölçüde, çok sık rastlanan bir olaydır; işletmeler içinde kullanılmayan üretim kapasitesi «ihtiyatları» bulunmasının nedeni budur.

Aynı şekilde, maliyet fiyatları ile ilgili olarak, eğer primlerin bir kısmı, işletme tarafından planca öngörülmüş olanlardan daha düşük maliyet fiyatları elde edilmesi temeli üzerinden veriliyorsa, işletme, birinci plan taslağının hazırlanması sırasında, kendi planlanmış maliyet fiyatlarını, gerçekten erişilebilecek olandan daha yüksek bir düzeyde değerlendirme eğiliminde olacaktır.

Yukardaki nedenler dolayısıyle, bazen primlerden bir kısmının, *planın aşılması* temeli üzerinden değil, *işletme planı tarafından bir önceki yılın sonuçlarına göre önerilen ilerlemeler* temeli üzerinden verilmesi gerektiği ileri sürülür, –tabiî bu şekilde önerilen plamn daha sonra gerçekleşmiş olması şartıyle (Libernmann'ın, bizzat işletme tarafından önerildikleri şekilde *planlanmış kârlar* temeli üzerinden prim ödenmesiyle ilgili önerilerinden birinin anlamı budur). Bu tedbirin sakıncası, yıl içinde her iktisadî öznenin, daha önce saptamış bulunduğu hedefleri aşabilecek durumda olduğu zaman bile, gelecek yılın planlanmış ilerleme önerilerine bir çeşit «ihtiyat» teşkili için, kendini bu hedeflerin gerçekleşmesiyle sınırlaması olabilir.

Bu, her iktisadî özneye (kendi öz üretim yeteneklerini en iyi tanıyabilecek durumda bulunduğu için) verilmesi gereken girişkenlik ve hareket özgürlüğü olanağının, iktisadî öznenin çıkarı ile genel çıkar arasmda çalışmalar yaratabilecek nitelikte olduğunu gösterir. Bu çelişmeler, sadece örgütlenme tedbirleri aracıyle değil, ayrıca her topluluğa toplumsal çıkarların sınırlı bir grup çıkarlarının önüne geçmesi gerektiğini duyurmağa yetenekli tek şey olan siyasal bilincin gelişmesi aracıyle de, genişliklerinin sınırlandırılması için çaba gösterilmesi gereken nesnel çelişmelerdir.

Pratikte, iktisadî öznelerden kaynaklanan girişim ya da önerilerin genel toplumsal çıkarla ne ölçüde uyuştuğu ya da uyuşmadığını denetlemek, iktisadî öznelerin üzerinde bulunan toplumsal mercilere düşer; ama bu kolay bir görev değildir.

Sovyetler Birliği'nde, işletmenin ilk plan taslağı Sovnarkoz'a verildiği zaman, Sovnarkoz iktisadî öznenin kendisine planı aşma olanağı sağlayan gizli «ihtiyatlar» ayırıp ayırmadığını denetlemek zorundadır. Şüphesiz, bu araştırmada, işletme planları toplamının bölgesel ya da ulusal hedeflere eşit olması ereğiyle, Sovnarkoz çoğunlukla bir önceki yılın sonuçlarından hareket etmek ve onları mekanik bir biçimde belirli bir yüzdeyle çoğaltmak eğilimi gösterir. Resmen vazgeçilmesi öğütlenen bu davranışın birçok sakıncası vardır; bu davranış, işletme planını, işletmenin kendi olanaklarını nesnel bir değerlendirmesi sonucu haline değil, işletmenin çoğunlukla ihtiyatlı olan değerlendirmesi ile, üst toplumsal merciin daha iddialı, ama mutlaka daha sağlam olmayan değerlendirmesi arasındaki bir uzlaşmanm sonucu haline getirmeğe yönelir.

b) *İşletme planlarının belginlik derecesi ve az çok zorunlu karakteri*

Zorunlu olarak belirli bir özerklikle donatılmış bulunan iktisadî öznelerin varlığı, planlardaki tahminlere verilebilecek *belginlik derecesini* azaltır.

Bundan ötürü, bir iktisadî öznenin faaliyetinin kısmen başka iktisadî öznelerin faaliyetleri tarafmdan belirlenmesi ölçüsünde, her iktisadî öznenin gelecekteki faaliyetinin bütün yönlerini ayrıntılı olarak, belginlikle belirlemeğe çalışmak boşuna bir iştir.

Toplam hedeflerin rakamlandırılması söz konusu olduğu zaman durum elbette farklıdır; toplam hedeflerin rakama vurulmasında hayli büyük bir belginliğe erişilebilir. Üretici güçlerdeki gelişmenin bugünkü düzeyinde tartışılan ve ortaya sorunlar çıkaran şey, *çeşitli iktisadî özneler arasında* bütün bu hedeflerin *a priori* belgin bir dağılımı yapılmasını gözeten çabadır. Mevcut şartlar içinde, bu türlü *a priori* bir dağılım, optimal dağılım olma şansına çok az sahiptir.[39]

Ayrıca, hatta genel planların, yani toplam hedeflerin hazırlanması düzeyinde bile, bugün üretimin bazı *nitel yönlerinin* bir kenara bırakılması gerekmektedir. Örneğin, plan, bir yıl içinde kaç çift kundura üretilmesi gerekeceğini pekâlâ öngörebilir; ama üretilmesi gereken kunduraların modellerini, hele her modelden kaç çift üretileceğini ve bu türlü özgül bir üretimin çeşitli fabrikalar arasında nasıl dağıtılacağını toplumsal bakımdan yararlı biçimde öngöremez. Bu türlü ayrıntılara girme yolundaki her girişim, kaçınılmaz bir şekilde, en çok istenir olmayan ürünlerin üretimiyle, dolayısıyle toplumsal çalışmanın bir israfıyle sonuçlanır. Çeşitli tip avadanlık üretimi de çok ayrmtılı biçimde öngörülmek istenirse aynı durum meydana gelir. Avadanlık tiplerinin çeşitlendirilmesi büyük olduğu ve üretim ve kullanım şartlarında büyük bir çeşitliliğe tekabül ettiği zaman, ürünlerin özelleştirilmesi ve yöneliminde işletmeler arasında yapılan sözleşmelere önemli bir rol bırakmak zorunlu olur.

[39] Şüphesiz, üretici güçlerdeki gelişmeler ve elektronik hesap araçlarının kullanılması sonucu, hiç olmazsa sanayileşmede en ileri gitmiş sosyalist ülkelerdeki bazı faaliyet kolları bakımından, çok uzak olmayan bir gelecekte bu güçlüklerin üstesinden gelinmiş olacağı düşünülebilir: ama bu, bu faaliyet kollarında çalışan üretim birimlerinin «iktisadî özne» karakterinin o zaman yok olma yoluna girmiş bulunacağı anlamına gelir.

Bugün, Sovyetler Birliği'nde, her işletme için plan tarafından saptanan hedefler ve görevler, (sınaî işletmelerle ilgili olarak) esas itibariyle şunlardır:

— *Üretim toplamı:* fizik birimler (büyük ürün kategorileri itibariyle) ya da —güncül fiyatlar üzerinden— değer olarak değerlendirilmiş.

— *Yatırımlar toplamı*, yönelimleriyle birlikte: yeni yapı ve donatım, yenileştirme işlemleri ve büyük onarımlar.

— *Başlıca teknik değişiklikler* (bunlar *minima* hedeflere tekabül eder): kurulacak makineler, uygulanacak yeni süreçler, vs.

— *Teknik kurallar* —malzeme, enerji kullanımı ve aracı ürünler tüketiminin azaltılması ile ilgili— (bu kurallar *maxima*'ları temsil ederler; şu anlamda ki, işletme yönetiminin kalitesi, bu tüketimlerde tahminlere göre bir azalma uyarınca değerlendirilir).

— *İşçi ve müstahdem sayısı* —büyük kategoriler itibariyle ve ödenecek ücretlerin tutarı: bu tahminler, işletmenin aşmamak, mümkünse ulaşmamak için çaba göstermesi gereken *maxima*'lara tekabül ederler; tabiî, bireysel ücretler resmî tarifeler üzerinden saptanmıştır.

— *Ürünlerin birim maliyet fiyatları* (burada *maxima* hedefler söz konusudur).

— *Ürünlerin satış fiyatları* —bunlar zorunlu fiyatlardır ve fiilî fiyatlar saptanmış fiyatlardan ne düşük ne de yüksek olabilirler. Bazı yeni, ya da küçük seri halinde hatta tek bir örnek olarak imal edilen ürünler bakımından durum farklıdır. Bu durumda uygulanacak fiyatların, bazı kurallara göre hesaplanmış ve idarî bir merciî tarafından onanmış olmaları gerekir.

— *Asgarî kâr:* maliyet fiyatları ile satış fiyatları arasındaki karşılaştırmadan çıkar, ve genellikle, maliyet fiyatı üzerinden hesaplanmış % 2-5'lik bir farka tekabül eder.

Görülüyor ki, plan tarafından saptanmış hedeflerden bazıları, genellikle satış fiyatlarında olduğu gibi, mutlak *zorunlu* bir karaktere sahiptir; bazıları, tersine, üretim ve teknik değişiklikler

rakamlarında olduğu gibi, ulaşılması, mümkünse aşılması gereken *minima* değerleri; bazıları da, ürün birimi başına aracı ürünler teknik kullanım kuralları ve işgücü istihdam kuralları gibi, işletmenin, mümkünse ulaşmamak için çaba göstermesi gereken *maxima*'ları temsil ederler.

Bazı hedeflerin aşılmaması ya da ulaşılmaması gereken bir *azamî* ya da bir *asgarî* oluşturmaları olgusu, işletmenin içinde hareket edebileceği *sınırların* varlığına tekabül eder; işletmenin hareket özgürlüğünü kısmen bu durum somutlaştırır.

Bu sınırların, işletmenin bu sınırlar içinde optimal bir üretim programı hazırlayabilecek biçimde saptanmaları esaslı bir sorundur.

Başka bir sorun da, söz konusu optimal programın, sadece işletme için değil, toplumsal ölçüde de optimal bir program olması sorunudur. Bunlar, özellikle iktisadî hesap şartları ve işletme düzeyinde planlama ile ilgili sorunlardır.

Bununla birlikte, daha şimdiden belirtmek gerekir ki, iktisadî öznenin zorunlu olarak donatılmış bulunduğu hareket özgürlüğü, ortaya fiyatlar siyaseti ile ilgili önemli sorunlar çıkartır.

Oskar Lange, 1957 yılında yayınlanan bir makalede[40] bunu şöyle belirtiyordu:

> «Bugün, belirli bir çeşidin (mal çeşidinin) üretiminin kârlılığı (rantabilitesi) ile bu çeşidin toplumsal ihtiyacı arasmda çoğunlukla bir çatışma görülüyor, İşletmeler, değişik biçimde, en kârlı, ama toplumsal bakımdan o kadar zorunlu olmayan çeşidin üretimi eğilimini gösteriyorlar. Bu çelişme, değer kanunu ile çatışan hatalı bir fiyat oluşmasının sonucudur. Fiyatlarm değer kanununa uygun oluşması sayesinde, toplumsal bakımdan en zorunlu çeşitlerin, aym zamanda en kârlı çeşitler olmaları gerekirdi. Eğer durum böyle olsaydı, sosyalist işletme, üretiminin kârlılığından hareket ederek, otoma-

[40] Oskar Lange: «Polonya iktisadî modelini nasıl tasarımlıyorum?» (Almanca) *Polen von Herte* içinde, 1 Şubat 1957.

tik bir şekilde toplumsal ve iktisadî görevlerini de gerçekleştirirdi».

Bu alıntı (metin-aktarımı), fiyatlar siyasetiyle ilgili birçok sorunun tartışılmasını gerektirir. Şu anda bu sorunları tartışmak niyetinde değilim.[41]

Bu alıntımn yararı, konumuzla ilgili olarak, özellikle, belirli bir fiyatlar siyasetinin uygulanması aracıyle —yani bu metinde önerilmiş bulunan siyasetin, fiyatlar bizzat toplumsal nicelikler dikkate alınarak saptanmış olduklarından, esas itibariyle işletmeye en kârlı üretimler peşinde koşma talimatının verilmesini sağlayan siyasetin uygulanması aracıyle— *planın çeşitli görevleri arasında ortaya çıkabilecek çelişmelerden* birini çözmeğe çalışmanın ne biçimde mümkün olduğunu göstermektir.

Buna bağlantılı olarak, bir yandan plandaki zorunlu görevlerin sayısını indirmek ereğiyle Sovyetler Birliği'nde formüle edilmiş bulunan önermeler, ve öte yandan, işletme düzeyindeki iktisadî hesap ve planlamanın bazı çelişme ya da güçsüzlükleri ile ilgili bazı düşünceler formüle etmek de zorunlu bir şeydir.

Zorunlu görevlerin sayısı çok büyük olduğu zaman kendini gösteren sakıncalardan biri, belirli bir işletme bakımından, daha önce de belirtilmiş bulunduğu gibi, herhangi bir görevin gerçekleşmesi ile, herhangi bir başka görevin gerçekleşmesi arasında ortaya çıkabilen *çelişmelerdir.*

[41] Bu sorunlar Sovyetler Birliği'nde birkaç yıldan beri özel bir dikkatin konusu olmalarına rağmen, henüz çözümlenmiş olmaktan uzaktırlar. Böylece, S.S.C.B. Millî İktisat Konseyinin (S.N.Kh.) Harkof ve merkezî Volga *rayon*'ları sovnarhozlarının faaliyetinin incelendiği bir toplantısı esnasında (1964 ilkbaharında), bu *rayon*'lardaki sınaî işletmelerin kendi üretim planlarını ve teknik-iktisadî göstergeler (aracı ürünler tüketim normları, üretkenlik, vs.) şeklinde saptanmış öbür hedefleri toplam olarak aşmış bulunmalarına rağmen, bu işletmelerden % 40'dan çoğunun üretim *nomenklatürü* bakımından görevlerini yerine getirmemiş oldukları meydana çıkarılmıştır; bundan ötürü, «millî ekonomi, büyük miktarda elektrik makinesi; kompresör, yük vagonu, yedek parça ve maden ocakları için gerekli avadanlık elde edemedi» (Bk. V.E., 6/1964, s. 94).

İşte bu türlü çelişme olanaklarını asgariye indirmek ereğiyledir ki, Sovyet iktisatçısı Lieberman, işletmeler düzeyinde yapılan planlarla ilgili olarak, şu değişiklikleri önermiştir[42].

(1) İşletme planlarının, üretimin *hacmi* ve *çeşidi* ile ilgili hedeflerin kabul ve tasvibinden sonra, *tamamen işletmelerin kendileri tarafından yapılacaklarını* kararlaştırmak; bu şekilde, işletmeler, kullanılacak araçları kendileri seçebileceklerdir.

(2) İşletmelerin devlete karşı dürüst davranmalarını ve mümkün olan en etkin biçimde üretimde bulunmakta maddî çıkar sahibi olmalarını sağlamak için, bütün «maddî teşvik» kategorilerine ödeme yapmakta kullanılan bir tek fon kurmak; bu fonun tutarı *rantabilitenin*, yani üretken fonların getirdiği kârın fonksiyonu olacaktır.

(3) Bir teşvikler ıskalası meydana getiren uzun vadeli kuralları merkezî kademede saptamak; bu teşvikler, işletmenin yaklaşık olarak aynı doğal ve teknik şartlar içinde bulunan çeşitli kol ve grupları tarafından sağlanan kârlılığın fonksiyonu olacaktır.

(4) Sadece sovnarkozlar için bazı zorunlu görevler (kontrol rakamları) saptayarak merkezîleştirilmiş planlamayı güçlendirmek ve iyileştirmek. Görevlerin, çeşitli işletmeler arasında, sovnarkozlar tarafından, bu işletmelerce «erişilmiş bulunan düzeye» göre dağıtımı uygulamasına son vermek. Sovnarkozları, bir *iktisadî tahlil* temeli üzerinde, bizzat işletmeler tarafından yapılan planları —ama işletmelere teşvik primleri verilmesinde temel olarak kullanılan kârlılık ölçeklerini değiştirmeksizin— denetlemeğe, değerlendirmeğe, iyileştirmeğe zorlamak.

(*Gözlem:* Bu son iki önerme kategorisi, bir yandan, çeşitli işletme ya da çeşitli işletme gruplarının içinde bulundukları duruma göre, ulusal ölçüde düzenlenmiş diferansiyel bir rantabilite hesaplanmasını, öte yandan, işletmelere ancak *aynı zamanda* hem

[42] Bk. J. Vernes'in *Economie et Politique*'deki «S.S.C.B.'nde planlar, kârlar ve primler «başlıklı makalesi, Aralık 1963, s. 48 vd.

kendi *rantabilite* normlarını, ve hem de sovnarkoz tarafından nesnel bir temel üzerinde gözden geçirilmiş kendi plan *hedeflerini* gerçekleştirdikleri takdirde prim verilmesini gözetiyor).

(5) İşletme kârlarıyle beslenen primler fonunun kullanımı şartlarını, bireysel ve kolektif teşvik erekleriyle işletmelerin fonun kullanımı üzerindeki haklarını genişletecek biçimde düzenlemek.

(*Gözlem:* Bu önerme primlerin *verilmesi* şartlarıyle değil, *kullanımı* şartlarıyle ilgili. «Maddî çıkar» gerçekten işte bu düzeyde ortaya çıkar; oysaki önceki düzeyde daha çok yönetimin «*etkinliğini ölçmeği*» sağlayan göstergeler söz konusuydu).

(6) Yeni maddelerle ilgili esnek bir fiyat saptama ilkesi koymak; öyle ki, en kârlı ürünler, hem üreticiler, hem de tüketiciler için, yani bütün ekonomi ölçüsünde kârlı olsun.[43]

(*Gözlem:* Son önerme, özellikle, kârlılık açısından millî ekonomi bakımından daha elverişli yeni ürünleri imal eden işletmeleri yeğ tutarak, teknik ilerlemenin girişine yardım etmeği gözetir. Gerçekten, işletmelerin yönetimi rantabilite temeli üzerinde değerlendirildiği (ve primler bu temel üzerinden verildiği) halde, eğer yeni ürünlerin kârlılığı eski ürünlerin kârlılığı ile aynı kalırsa, piyasaya yeni bir ürün sürülmesi, ilk zamanlarda, birçok güçlüklerin ve kârlılıkta geçici bir düşmenin kaynağı olabildiği ölçüde, işletmelerin yeni ürünlere geçmekte genellikle bir çıkarları olmayacağı açıktır).

c) *İşletme düzeyinde bugünkü iktisadî hesap ve planlama pratiğinin bazı çelişme ya da güçsüzlükleri*

1. Yitik Fonlar Aracıyle Yapılan Yatırımlar

Bugünkü Sovyet pratiği, özellikle, yeni yatırımları için zo-

[43] Bu, Lieberman'ın, 9 Eylül 1962 günlü *Pravda*'daki önerilerine tekabül eder.

runlu kaynakların her iktisadî özneye *yitik fonlar* şeklinde verilmesini içerir. Başka bir deyişle, yatırımlar, bazı hedeflerin gerçekleşmesi bakımından planda yer aldıkları zaman, işletme ya da iktisadî özne, *alınan fonları geri verme ya da bunlar için bankaya herhangi bir faiz ödeme yükümlülüğü olmaksızın*, bu hedeflerin gerçekleşmesi için zorunlu fonları banka sisteminden alır («plan dışı» yatırımlar söz konusu olduğu zaman, durum, esas itibariyle bundan farklıdır).

Bu uygulama, nispî bir yönetim özerkliğine sahip bir iktisadî özne olarak alınan bir işletmenin işleyişinde bazı çelişmelere yol açar.

Gerçekte, her işletme, ihtiyacı olan ilkel madde ve aracı ürünleri *satın aldığı*, ve bunun sonucu, yaptığı alımlar kendi maliyet fiyatları içine girdiği halde (bu durumun, hiç değilse ilke olarak, işletmeyi her türlü aracı ürün israfından kaçınmağa götürmesi gerekir), yatırım fonlarını, tersine, âdeta «bedava olarak» elde eder.[44] Bu durum, işletmeyi, gerçekten ihtiyacı olandan daha büyük yatırım fonları istemeğe götürmek sonucunu verebilir (ve çoğunlukla vermektedir). İşletme, özellikle, müstakbel üretim artışı ya da maliyet fiyatları indirim «ihtiyatları» oluşturmak ereğiyle böyle bir davranışa gidebilir.

Bu şartlar içinde, günlük yönetimin bağlı bulunduğu iktisadî hesap kuralları, yatırım için sözkonusu edilemez; bu durum, yatırım fonlarının her işletme düzeyinde en tatmin edici biçimde kullanılmasını sağlamaktan uzaktır.

Şüphesiz, her iktisadî özne üzerinde üst toplumsal merciler tarafından uygulanan denetimin, ilke olarak, her türlü yatırım fonları israfını önlemesi gerekir.

Bununla birlikte, iktisadî öznenin *cari kaynakların* kullanımı düzeyindeki eylemini belirleyen kurallar ile *yatırım fonlarının*

[44] Yatırım fonlarının bir işletme tarafından bağlanması, ancak (genellikle düşük olan) «amortisman normları» aracıyle işletmenin maliyet fiyatlarında belirli bir artışa sebep olur.

kullanımı düzeyindeki eylemini belirleyen kurallar arasında bir *dengesizlik* olduğu, ve sadece birinciler onun iktisadî özne niteliğine uygun düştüğü halde, ikinciler ona basit bir teknik bölüm olarak muamele edilmesi sonucunu verdiği ölçüde, bozukluklar ve israflar hemen hemen kaçınılmaz şeylerdir.

Bundan ötürü, Sovyetler Birliği ve öbür sosyalist ülkelerde, işletmelere bedava yatırım fonları verilmesi ilkesinin, yönetim özerkliği ilkelerine karşıt bir şey olarak terkedilmesi, gitgide daha sık bir şekilde önerilmektedir. Bu önermenin kabulü, işletmenin kendisine verilmiş bulunan yatırımlar fonunu ödemesi gerektiği, ayrıca (hiç değilse akademisyen Nemchinov'un önerilerinden biri budur), *kendi içinde bağlanmış yatırımlar fonu değerinin belli bir yüzdesini* temsil eden belirli bir meblağı da devlet bütçesine ödemesi gerektiği anlamına gelecektir. Devlet bütçesine yapılan bu ödeme, işletmenin maliyet fiyatının bir kısmını oluşturacaktır. Bunu böyle yapmanın gerekçesi, bugünkü maliyet (yani «sermaye» yükü olmayan maliyet fiyatı) kavramının, sadece cari masrafları, amortismanı ve düşük bir «kâr»ı içerdiğine göre, bir basit yeniden-üretim «kategori»si olması olabilir. Akademisyen Nemchinov'a göre (*E.G.*, Rusça, 27 Nisan 1963 sayısı), her işletmenin, yatırımlarımn yeterli bir «kârlılığı» sayesinde, kendi özel çalışma şartlarını, genişletilmiş bir ölçekte, yeniden meydana getirmeğe yetenekli olması gerekir.

Bu, işletme düzeyinde iktisadî hesapla ilgili önemli sorunlar koyar ortaya, —başka bir metinde tartışılmaları gerekecek olan sorunlar.

II. Planların Yıllık Karakteri

Yıllık işletme planları hazırlama şeklindeki güncül pratikten bir başka çelişme doğar. Planın yıllık karakteri, gerçekte, teknik ilerlemenin girişine engel olabilir. Bu, daha önce söylenmişti: uzun yıllar sonra kârlı olacak yenilikler uygulayan bir işletme, bu yenilikleri uygulamanın ilk yıllarında, kendi günlük yöneti-

mini sert bir şekilde yargılatacak şöyle böyle sonuçlar alabilir.

Sosyalist ülkelerde halen yapılmakta olan tartışmalar, yeniliklerin işletmelere girmesi karşısında burada ciddî bir fren bulunduğunu gösterir. Bugün, yıllık çerçeveyi aşan yönetim değerlendirme biçimlerinin uygulanması aracıyle, bu frenin ortadan kaldırılması önerilmektedir.

III. Nicel Göstergeler

Son olarak, bugünkü pratiğin bir başka güçsüzlüğü, hedeflerin esas itibariyle nicel (quantitatif) olan karakterinden doğar. Bu türlü nicel hedeflerin, ölçülmesi en kolay hedefler olduğu açıktır; ama bu hedeflerin izlenmesi, üretimin nitel (qualitatif) yönlerinin savsaklanması sonucunu verebilir. Böylece, belirli bir üretim hacmi gerçekleştirmek isteyen ve bunu yapmakta güçlük çeken işletmeler, çalışma üretkenliğini sunî olarak (ya da daha doğrusu görünüşte) arttırmak ereğiyle, çoğunlukla ürünlerinin kalitesindeki bir düşüşü hoşgörürlükle karşılama yoluna giderler.

Toplum, bu şartlarda, işletmeden, gerçekte daha küçük, ama daha yüksek kalitede bir üretim hacminin sağlayabileceği hizmetlerden daha azını elde edebilir (ya üretimin bir kısmının işe yaramaz, ya da ürünlerin daha dayanıksız olması nedeniyle).

Bunu düzeltmek için, kendilerine sağlanan ürünlerin kalite denetimiyle en yakından ilgili olanlar kullanıcı işletmeler olduğundan, çoğunlukla, içlerinde üstenci işletmeler ile kullanıcı işletmeler arasında dolaysız ilişkilerin kurulduğu durumların çoğaltılması önerilmiş bulunmaktadır. Dolaysız ilişkilerin kurulmasıyle aynı zamanda, bu ilişkilerin (kalitenin ihmali durumunda) kullanıcı işletme tarafmdan kesilebilmesi de temenni edilir bir şey olarak düşünülür. O zaman kullanıcı işletme yeni üstencilerle ilişki haline geçer, bu yeni üstenciler ona muhtemelen daha iyi kalitede ürünler sağlayabilirler.

İşletmeler arası ilişkilerdeki bu «esneklik» biçimine, aslında kendinde olmayan değerlerin izafe edilmediği hiç de kesin de-

ğildir. Bir yandan, kullanıcı işletmenin kendisine sağlanan ürünlerin kalite yetersizliğini daima zamanında teşhis edebileceği söylenemez, öte yandan, her işletmenin tam kapasite çalıştığı bir durumda, kullanıcı bir işletme için yeni üstenciler bulmak kolay değildir.[45]

Gerçekte, eğer kendilerine uyulmazsa, bazı ürünlerin (maddeten sağlanmış bulundukları halde) iktisadî değere sahip olmadıklarını, ya da aslında olduğundan çok küçük bir iktisadî değer taşıdıklarını kabul ettirecek nitel normlar düzenleyerek, bir *toplumsal mercii*, ürünlerin kalitesi üzerinde bir denetimle görevlendirmek muhtemelen daha iyi olacaktır (bu durum, ürünlerin *toplumsal yararını* hesaba katacak bir fiyat saptanması sorununu koyar ortaya. Bu sorun kendi başına incelenmek ister).

d) *Üretim hedeflerini saptamak için planlama örgenleri tarafından kullanılan yöntemler*

Planlama örgenleri tarafından hatta *toplam* üretim hedeflerini saptama ereğiyle kullanılan yöntemler bile iktisadî öznelerin varlığı tarafından etkilenmiş bulunurlar.

Belirli bir özerklikle donatılmış iktisadî öznelerin, bunun sonucu piyasa kategorilerinin, ayrıca millî gelirin bireysel olarak tüketilebilir kısmının parasal dağılım biçimlerinin varlığı sonucu, merkezî planlama örgenleri, üretim planlarının hedeflerini saptamak için, hayli çeşitli yöntemler kullanmak zorundadırlar.

Pratik bakımdan, daha önce de işaret etmiş bulunduğumuz gibi, bir dönemle ilgili iktisadî faaliyetin başlıca hedefleri merkezî planlama örgenleri tarafından toplam ve geçici biçimde belirlendikten sonra, cari üretim planları hedeflerinin de giderek bu aynı örgenler (ya da onların bölgesel veya sektörsel uzantıları)

[45] Bu uygulamaya izin vermenin plan tahminlerini altüst edeceği yolundaki karşı-koyma, büyük ölçüde biçimsel bir değere sahiptir; *gerçekte* plan tahminlerini asıl altüst eden şey (hatta ölçülmemiş de olsa) nitel (kalitatif) normlara uyulmamasıdır.

tarafından, aşağıdaki yöntemler temeli üzerinde belirlenmeleri gerekir:

I — İktisadî ve teknik projeksiyonlara dayanan ve siyasal ve toplumsal seçmeler tarafından yönetilen gitgide daha ayrıntılı toplam tahminler hazırlanması.

II — *İktisadî özneler ve toplumsal toplulukların* tahmin ya da önerilerinin temel hedeflerle karşılaştırılması ve ayarlanması.

Eğer bu tahminler ve bu öneriler temel hedefler çerçevesinde hazırlanmışlarsa, ayarlamaların planlama örgenleri tarafından ilk hazırlanan tasarılarda pek büyük değişikliklere gidilmeksizin yapılabilmesi gerekir; bununla birlikte, bu ayarlamaların, bizzat toplam hedefler içine, ademi-merkeziyetçi biçimde hazırlanmış bazı öneriler katma sonucu vereceği de açıktır.

Söz konusu önerme ve tahminler, hem üretim ya da dağılım (ticarî örgenler) görevleriyle yükümlü iktisadî öznelerden, hem de şu ya da bu kolektif tüketim sektöründe görevli toplumsal topluluklardan kaynaklanırlar.

Planlama örgenliklerinin rolü elbette sadece bu önerme ve bu tahminleri bir araya getirmek değil, asıl onları karşılaştırmak ve *ayarlamaktır*. İlke olarak toplumsal öncelikleri işe karıştıran bu ayarlamalar, çeşitli iktisadî öznelerle sürekli bir diyalog içinde yapılır.

Ama deney gösterir ki, iktisadî öznelerin gelecekteki ihtiyaçlarını öngörme yeteneği, hatta nispeten kısa bir dönem için bile, onlardan kaynaklanan plan tasarılarının yararlı bir karaktere sahip olmasını sağlama bakımından her zaman yeterli değildir. Hele çeşitli iktisadî öznelerin başında bulunan kimseler henüz nispeten tecrübesiz oldukları zaman, bir planlama siyaseti uygulamasının başlangıcında bu özellikle böyledir. Bu durumda, teknik katsayılar ve sektörler-arası ilişkiler tablolarından yararlanarak, iktisadî ve teknik öznelerin toplam karakterdeki ihtiyaçlarıyle ilgili tahminleri yapma işi, merkezî planlama örgenliklerine düşer.

Ayrıca, toplam istatistik tahminlerin, her iktisadî özne dü-

zeyinde yapılan tahminlerden çoğunlukla daha anlamlı olabildiklerini de belirtmek gerekir. Bundan ötürü, her iktisadî özneden gelecekteki ihtiyaçlarıyle ilgili çok büyük bir sayıda tahminler isteme yolunda sık sık görülen eğilim, merkezî planlama örgenlerinin, yararı az, hatta gerçek anlamdan yoksun bir «bilgiler» kalabalığı altında ezilmesi sonucunu verebilir; bu, bu türlü «bilgiler» ya da önermeler kullanılmak istendiği zaman, ağır hatalar, ya da, herhalde, büyük kayıpların kaynağı olabilir.

Örneğin, bazı sosyalist ülkelerde, bazı dönemlerde, çeşitli devlet çiftliklerinden, bir yıldan öbürüne, yedek parça, küçük tarımsal avadanlık, hatta vida ve çivi ihtiyaçlarının ne olacağını tahmin etmeleri istenmiştir. Çoğu zaman, bu şekilde yapılan ve toplanan tahminlerin, istatistik normların uygulanmasıyle elde edilen tahminlere göre, gerçekten çok daha uzaklaşmış oldukları görülmüştür. Şüphesiz, bu istatistik normlar, tek tek her devlet çiftliğinin ne kadar çivi ya da vidaya ihtiyacı olacağının öngörülmesini sağlamaz; ama, gerekli çivi ve vidaların ülkede hazır olduğu ve her iktisadî öznenin, gerçek ihtiyaçları ölçüsünde, belirli bir esneklikle çalışan devlet ticaret örgenliklerinden onları satın alacak *malî araçlara* sahip bulunduğu anda, bunun hiç bir önemi yoktur.

III — Son olarak, bazı durumlarda, planlama örgenliklerinin tahminleri, bir kısım iktisadî özne ya da toplumsal topluluk, hatta bireysel tüketici üzerinde yapılmış *ayrıntılı istatistik örneklemeler* temeli üzerinde hazırlanabilir. İyi yapılmış örnekleme anketleri, çoğunlukla, onları şöyle böyle dolduran binlerce üretim birimine dağıtılmış uzun soru kâğıtlarından çok daha anlamlı bilgiler sağlar.

e) *Planların icra yöntemi*

Planların *icra yöntemlerinin* belirli bir özerklikle donatılmış iktisadî öznelerin varlığına sımsıkı bağlı bulunduğu çok açıktır. Gerçekte, bir iktisadî öznenin içinde uygulanan bir üretim programının icra yöntemleri ile nispeten özerkli iktisadî

özneler tarafından uygulanan planların icra yöntemleri arasında esaslı bir fark vardır.

Teorik açıdan belirtilmesi önemli olan şey, planların icra yöntemleri düzeyinde, nispî bir özerklikle donatılmış bulunan iktisadî öznelerin varlığının, merkezî merciler düzeyinde alınmış *makro-kararlar* ile, iktisadî özneler düzeyinde alınmış *mikro-kararlar*'ın üstüste gelmesini içerdiği olgusunu hesaba katmanın zorunluluğudur.

Bir iktisadî özne tarafından alınan mikro-kararların bir *başka iktisadî özne* ile ilgili bulunmaları ölçüsünde, bu mikro-kararlar, bizzat mahiyetleri gereği, emirler aracıyle gerçekleştirilemez;[46] bu, *iktisadî özneler arasında yapılmış sözleşmeler* tarafmdan önemli bir rolün mutlaka oynanması gerektiği anlamına gelir.

Oskar Lange'nin daha önce sözü edilen makalesi, burada da anılabilir; Oskar Lange bu makalede şöyle yazar:

> «Sosyalist işletmelerin birbirleriyle olan ilişkilerinin, ilke olarak, bugünkü yukarıdan dağılım sisteminin yerini alacak bir dolaysız sözleşmeler yapma sistemine dayanması gerekir. Yukarıdan bir dağılım, ancak ve ancak, bazı maddelerle, özellikle bazı ilkel maddelerle ilgili kıtlık olaylarının, iktisadî plamn gerçekleştirilmesinin basit bir fiyatlar siyasetinden daha selektif araçları gerektirmesi nedeniyle, fiyatların yükseltilmesi yoluyle bertaraf edilemedikleri istisnaî durumlarda muhafaza edilmelidir».[47]

Böyle olmakla birlikte, Oskar Lange'nin bu vargıları tamamlayıcı bir düşünceye yol açar. Bu düşünce, yapılaşmış ikti-

[46] Şüphesiz, sadece tek başına alınmış bir iktisadî özne ile ilgili mikro-kararlar, bu öznenin yönetiminden ya da bu öznenin bir kısmının yönetici bir örgeninden kaynaklanan ve bir çalışma topluluğuna, hatta belirli bir emekçiye yönelen emirler şeklinde ortaya çıkabilirler; ama burada öznenin *iç* işleyişine bağlı ve dolayısıyle teknik bir karaktere sahip emirler söz konusudur.

[47] *Poland Von Herte*, 1. 2. 1957, anılan makale, s. 11.

sadî öznelerdeki gelişmenin kendisinin, *bu öznelerin iç dağılım biçimlerinin* genişlemesi sonucunu vermesi olgusuyle ilgilidir. Bu biçimler artık ne idarî, ne de sözleşmeye-dayanan bir karaktere değil, teknik bir karaktere sahiptirler.

Ayrıca, iktisadî özneler arasındaki sözleşmeye-dayanan ilişkilerin, ancak devlet sektörü içine aracı ürünler ve nihaî ürünlerin *stok yönetimi* ile yükümlü *ticarî örgenlikler* kurulmuş olduğu zaman gerekli bütün esnekliğe sahip olabileceklerini de ekleyeceğim.

Gerçekte, eğer her iktisadî özne bazı ürünlerden yapacakları alımların zamanını ve bu ürünlerin özelliklerini kendi başına kararlaştırırsa, bizzat üretim sürecinin sürekliliği bakımından, çeşitli ürün kategorilerinden yeterli toplumsal stokların var olması zorunludur. Öte yandan, toplumsal birikimin doğru bir kullanımım sağlamak için, mevcut stokların gerçek ihtiyaçlardan fazla olmaması da aym derecede zorunlu bir şeydir. Bu, ortaya stokların doğru bir yönetimi sorununu çıkartır. Bu sorunun çözümü son derece önemlidir: iktisadî sistem bütününün etkin bir günlük işleyişini, geniş ölçüde, bu çözüm şartlandırır.

Sosyalist ülkelerde, stokların yönetimi sorununun stok «normları» kullanılması aracıyle çözümü denemelerine doğru yönelinmiş bulunulmaktadır. Bu normlar, stoklarmm belirli bir miktarı geçmemesi ve belirli bir asgarînin altına düşmemesi gereken işletmelere empoze edilirler.

Gerçekte, bu türlü normların saptanması genellikle esneklikten yoksundur. Büyük bir çoğunlukla, gerçek iktisadî öznelerin ihtiyaç duyabilecekleri stokların hacmi bu biçimde belirlenemez (bir îktisadî özne içinde çalışan teknik bölümler söz konusu olduğu zaman durum farklıdır).

Toplumsal stokların optimal yönetimi özgül bir iktisadî sorun meydana getirir. Bu sorunun çözümü, belgin hesapların ve programlama yöntemlerinin kullanılmasını gerektirir.

Bu türlü görevlerin gerçekleştirilmesi, sık sık ya karmaşık bir iktisadî özne içindeki ticarî bir bölümün, ya da belirli ürün-

lerin yönetimiyle yükümlü bir devlet ticaret örgenliğinin müdahalesini gerektirecektir.

Bu sorun üzerinde duracak zaman olmadığından, stokların yönetiminin üretim planlarının gerçekleşme düzünü üzerinde etkili olduğunu belirtmek yararlıdır. İşte buradadır ki, «planın icra programlanması» denebilecek olan şeye bağlı bir sorunlar topluluğu ortaya çıkar; ama bu sorunların hemen incelenmesi mümkün değildir, çünkü bu bizi şimdiki incelemelerimizin merkezinden uzaklaştırabilir.

Sonuç

Özet olarak, yukarıdaki tahliller sonucu, sosyalist ekonominin devlet sektörü içinde *piyasa kategorilerinin* rolünün korunması ve bu sektör içindeki *farklı iktisadî öznelerin varlığı*, üretici güçlerdeki gelişmenin bugünkü düzeyine ve bu güçlerin ekonominin kollarına, hatta çeşitli kollar içindeki üretim birimlerine göre az çok toplumsal karakterine bağlıdır.

Eğer birbirinden ayrı iktisadî öznelerin varlığı, kökü üretici güçlerin belirli bir gelişme düzeyinde bulunan ve hukuk tarafından sadece *resmîleştirilen* (hukuk, kendi başına, hukukî öznelerden başka şey *yaratmaz*) nesnel bir varlık ise bir arada sosyalist ekonominin devlet sektörünü oluşturan iktisadî öznеler arasında *değişimler* (*mübadeleler*) *olabilmesinde ve olması gerektiğinde* anlaşılmayacak bir şey yoktur.

Buna karşılık, üretici güçlerin toplumsal karakterindeki ilerlemeyle birlikte, artan bir sayıdaki üretim biriminin basit teknik birimler haline, ürünlerin aralarında önceden yapılmış bir plan uyarınca, öyleyse meta değişimi olmaksızın dolaşabilecekleri basit teknik birimler haline gelmeğe aday olduklarında da anlaşılmayacak bir şey yoktur.

İşte bu anlamdadır ki, *S.S.C.B.'nde Sosyalizmin iktisadî sorunları*'nda, Stalin, «emtia dolaşımı yerine... derece derece, ürünlerin bir değişim sisteminin 'geçmesi»nden söz edebilmiştir (*Problèmes Economiques...*, *a.g..e.*, s. 56).

Üretken alanda kalan iktisadî öznelerin sayısı yeteri kadar azaldığı, ve işleyiş şartları, bu öznelerin başka iktisadî özneler tarafından sağlanan ürün ihtiyaçlarının yeterli belginlikle öngörülmesinin mümkün olması için yeteri kadar düzen altına alındığı zaman, bu ürünlerin bir iktisadî özneden bir başka iktisadî özneye geçişi gerçekten toplumsal bakımdan örgütlenmiş bir biçimde ve önceden yapılmış bir plana göre gerçekleşebilir. O andan itibaren, iktisadî özneler, giderek, aynı zamanda hem teknik ve hem de toplumsal olan bir işbölümünün toplumsal olarak egemenlik altına alınmış örgenleri haline gelirler. Sonuçta, iktisadî özneler, artık sadece işbölümünün özerkli olmayan çarkları durumuna gelmek üzere, özne karakterlerini yitirirler.

Böylece, sosyalist ekonominin devlet sektörü içinde piyasa kategorilerinin varlığı, tüm iktisadî sistemin etkin bir biçimde işleyebilmesi için, üretken güçlerdeki gelişmenin bugünkü düzeyinde, iktisadî-hukukî öznelerin belirli bir *girişkenlik* alanına sahip olmaları gerektiği olgusuna bağlıdır.

Daha açık söylemek gerekirse, bu gelişme düzeyinde, bazı çalışma toplulukları tarafından gerçekleştirilen girişkenliklerin, sadece *teknik* kararlara değil, aynı zamanda *iktisadî* kararlara da uygun düşmeleri zorunludur. Başka bir deyişle, bu kararlardan bazılarının, kısmen, iktisadî öznelerin sahip bulundukları üretim araçlarının kendileri için kullanılmış oldukları hedefler, ve planı mümkün olan en iyi şartlar içinde gerçekleştirmek için bazı üretim araçları ya da bazı ürünlerin edinilmesi ya da devredilmesi ereğiyle iktisadî öznelerin kendi aralarmda kurdukları ilişkiler üzerine yönelmeleri (yani bu hedefleri ve bu ilişkileri konu almaları –çev.) gerekir.

Öyleyse, ekonominin etkin bir işleyişi için zorunlu olduğundan bazı çalışma toplulukları iktisadî kararlar alabildikleri içindir ki, bu topluluklar *iktisadî özneleri* oluştururlar. Bu aynı zorunluluk, bugünkü planlı ekonomide, daha önce de belirtilmiş olduğu gibi, sadece iktisadî makro-kararlar ile teknik mikro-ka-

rarların değil, ayrıca teknik makro-kararlar ile iktisadî mikro-kararların da üstüste konması gerektiği anlamına gelir.

Üretken güçlerdeki gelişmenin bugünkü düzeyinde, bu zorunluluk, toplumsal ihtiyaçların, özellikle üretim alanında doğan *toplumsal ihtiyaçların tahminî değerlendirme* olanaklarındaki henüz çok büyük sınırlılıklara ve çeşitli tür ürünlerin elde edilmesi için harcanması *gereken* çalışma zamanının *a priori* değerlendirilmesindeki gene çok büyük eksikliğe bağlıdır.

İşte bu sınırlılıklar ve bu eksikliklerdir ki, çalışma güçlerinin en etkin belgin dağılımının, fiilen elde edilecek ürünlerin gerçek miktarlarının ve bu ürünlere uygulanacak belgin dağılımının toplu plan çerçevesinde öngörülmesini imkânsız hale getirirler.

Öyleyse, işte bu değişik nedenlerden ötürü, çeşitli iktisadî öznelere bir girişkenlik alanı bırakılması gerekir. Bu o demeye gelir ki, bizzat plan ve değişik hukukî yetkeler (otoriteler) tarafından saptanmış sınırlar içinde, çeşitli iktisadî özneler, bir noktaya kadar, zorunlu olarak, az çok «bağımsız» üreticiler gibi davranmalıdırlar.

Başka bir deyişle, işlerin bugünkü durumunda, Marx'ın «toplumsal çalışmanın birbirine-bağlanması» dediği şey, kendini sadece plan aracıyle değil, ama, ve henüz, belirli bir noktaya kadar, çalışma ürünlerinin değişimi aracıyle de gösterir. (Bilindiği gibi, «toplumsal çahşmanın birbirine-bağlanması» deyimi, Marx tarafından, özellikle Kugelman'a Temmuz 1868 tarihli ünlü mektubu içinde kullanılmıştır).

Eğer iktisadî özneler varsa ve bu öznelerin, özneler olarak, zorunlu bir şekilde, belirli bir iktisadî girişkenlik olanağıyle donatılmış olmaları gerekiyorsa, bunun anlamı şudur ki, bazı çalışma topluluklarının girişkenlikleri, sadece iktisadî öznelerin bazı belirli hedeflerin gerçekleşmesi ereğiyle kendilerine verilmiş bulunan üretim araçları üzerinde yaptıkları kullanımla değil, ayrıca bazı üretim araçlarının, örneğin ve özellikle, bazı çalışma nesnelerinin, edinme (satmalma) yoluyle, kullanılıp kullanılmamasıyle de ilgilidir.

Üretken alandaki iktisadî öznelerin hukukî işleyiş şartlarının iyi bir belirlenimi, bu öznelerin bazı üretim araçlarını kullanma ya da kullanmama, ve elde edilen ürünleri tasarruf haklarının iktisadî temellerinin ne olduğunu aydınlığa çıkartmak için çaba gösterilmesini şart koşar; bu hakların zorunlu genişlik ve sınırları, toplumsal çıkarlara uygun bir biçimde, ancak böyle belirlenebilecektir.

Örneğin, *S.S.C.B.'nde sosyalizmin iktisadî sorunları* eserini yayınladığı sırada, Stalin'in, o zaman kolhozların tasarruf ettikleri *üretim araçlarının* (toprak ve makineler) *devlete ait* bulunması olgusuna karşın, kolhozcu üretim hasılasının çeşitli kolhozların *mülkü* olduğuna dikkati çektiği bilinir. Bu böyledir, diyordu Stalin, çünkü, kolhozlar toprağı ne satmak, ne almak, ne kiralamak, ne de ipotek etmek hakkına sahip bulundukları halde, toprak kolhozlar tarafından «sanki» kendi öz mülkleriymiş gibi kullanılır. Pratikte, o zaman varolan (ve o zamandan bu yana, kullandıkları makinelerin kolhozlara satılması sonucu, kolhozların yetkilerinde bir büyüme yönünde değişmiş bulunan) durum içinde, kolhozlar ürünlerin *malikleri* oldukları halde, üretim araçları üzerinde sadece bir çeşit *üretken kullanım* (*intifa*) *hakkına* sahip bulunuyorlardı.

S.S.C.B.'ndeki devlet işletmelerine gelince, bunlar da kendilerine verilmiş bulunan üretim araçları üzerinde *üretken bir kullanım hakkına* sahip bulunuyorlardı. Ama bu üretken kullanım hakkının sonuçları, kolhozların yararlandığı üretken kullanım hakkının sonuçlarından çok daha sınırlıdır; çünkü bizzat bu işletmeler devlete aittir ve bu işletmelerin toplumsal işbölümüyle bütünleşmeleri kolhozların bütünleşmelerinden çok daha tamdır.

Bu sonuç içinde belirtilmesi gereken nokta şudur ki, kolhozların ve devlet işletmelerinin yararlandıkları «üretken kullanım» haklarının mahiyet ve genişliği, eğer bu hakların planlı sosyalist ekonominin gelişmesine etkin bir hizmette bulunmaları isteniyorsa, keyfî bir biçimde saptanamaz. Bu hakların mahiyet ve genişliğinin, *bazı üretim araçları üzerindeki hukukî yetkiler*

ile bu üretim araçlarının pratik kullanım yetenekleri arasında bir uygunluk sağlama zorunluluğu tarafından saptanmaları gerekir. Bu, *Sosyalist planlamanın biçimleri ve yöntemleri ve üretken güçlerîn gelişme düzeyi*'nde (yani bundan sonraki incelemede –çev.) uzun boylu incelemiş bulunduğum bir noktadır.

Bu makalede belirtmiş olduğum gibi, bazı toplumsal mercilere *hukukî tasarruf yetkilerinin* verilmesi, en sonunda, ifadesini *sosyalist devlet mülkiyetinin çeşitli biçim ve düzeylerînin* varlığında bulabilir.

Örneğin, Sovyet devleti bazı işletmelerin maliki olduğu halde, bu işletmelerin kendileri, bazı hukukî yetkiler ve bu yetkilere uygun düşen fiilî tasarruf yeteneklerinden aynı zamanda yararlandıkları ölçüde, üretim araçlarının ve ürünlerinin bir anlamda «maliki» olabilirler. Böylece, kapitalist gelişmenin belirli bir evresinin karakteristiği olan mülkiyet hakkının birlikliği (unicité), kesinlikle bozulmuş bulunur.[48]

[48] Bu birliklik başka şeylerle birlikte, daha hisse senetli şirketlerin gelişmesiyle bozulmaya başlar: hisse sahipleri, sermayelerini yatırdıkları hisse senetli şirketin kolektif malikleridir; ama öte yandan hisse senetli şirket de, kendi üretim araçlarının «maliki»dir.

Hisse sahipleri genel kurulu, ilke olarak, toplumsal faaliyetin konusunu belirledikten sonra, üretim araçlarının normal kullanımı genel müdürün (ki, zorunlu olarak bir hisse sahibi değildir) sorumluluğu altına girer ve bu araçlardan bazıları alım ve satım işlemlerinin konusu bile olabilir (bu alım ve satımlar toplumsal faaliyetin konusunu değiştirmedikleri ölçüde).

En önemli iktisadî kararlar (faaliyetin genişletilmesi, yeni yatırımlar, vs.) yönetim kurulu tarafından alınır, —en büyük öneme sahip bulunan kararlar teorik olarak hisse sahipleri genel kurulu tarafından alındığı halde; aslında büyük bir çoğunlukla, bu kararlar, genel kurulun onaylamaktan başka yapacak hiç bir şeyi olmadığı şartlar içinde, sürekli yönetim örgenleri tarafından hazırlanır.

Bu durum, hisse sahipleri genel kurulunun hukukî yetkisi ile fiilî yeteneği arasında nasıl bir *uygunsuzluk* bulunduğunu gösterir. Üretken güçlerin toplumsal karakteri, mülkiyetin özel karakteri tarafından empoze edilen sınırların bir kısmını parçalar; bu iş burada bütün topluluk yararına değil, sadece küçük bir sayıdaki en güçlü hisse sahipleri yararına olur.

Şüphesiz, devlet işletmelerinin «tasarruf hakkı»nın genişliği, bu işletmelerin devlete ait olmaları ve devletin bu işletmelere, onlara verdiği üretim araçları üzerinde ancak *planın gerçekleşmesi hizmetinde kullanıldığı* ve iyi toplumsal etkinlik şartları içinde bu gerçekleşme bakımından *zorunlu olduğu ölçüde* bir hak tanıması nedeniyle sıkı sıkıya sınırlandırılmış bulunur.

İktisadî kategoriler düzeyinde varmış olduğumuz bir sonucu, burada, hukukî kategoriler düzeyinde, yeniden elde ediyoruz: sosyalist ekonominin devlet sektörü içindeki piyasa kategorilerinin varlığı basit bir «muhasebe oyunu»na tekabül etmez. Bu varlık, aynı zamanda şu iki şeyi birden ifade eder:

I — Belirli bir ölçüde ve belirli sınırlar içinde, çalışma toplulukları tarafından nispeten özerkli biçimde alınmış iktisadî kararlar temeli üzerinde oluşan değişimlerin kalıntısı (bu toplulukların özerkliliği *nispîdir*, çünkü bunlar özerklilikten sadece plan hedeflerinin gerçekleşmesine daha etkin bir katkıda bulunabilmek ereğiyle yararlanırlar), ve,

II — İktisadî öznelere tanınmış tasarruf yetkileri ve kullamm hakkının, devir ve edinme yetkilerinin, kısacası bağımlı mülkiyet biçimlerini oluşturabilen hakların, bizzat bu nispî özerklik tarafından gerektirilen varlığı.

Eğer bu tahlil kabul edilirse, paranın, sosyalist ekonominin devlet sektörü içinde sadece bir *hesap birimi* rolü değil, ama *gerçek bir iktisadî rol* oynadığım da düşünmek gerekir. Çünkü bu rol, tastamam, çeşitli iktisadî öznelerin, *kendi öz girişimleri temeli üzerinde*, ürünlerini *sürmelerini* ya da ürün *tedarik etmelerini* belirli bir ölçüde sağlamaktır.

Eğer plan çalışma topluluğunun sağlayacağı ve her çalışma topluluğu tarafından gerektirilen ürünlerin gerçek miktarlarını öngörebilse ve eğer her topluluk ihtiyaçlarının istenen anda tamamen karşılanmasını temin edecek durumda olsaydı, her topluluğun ihtiyaç duyacağı ürünlerin *nereden geleceklerini* ve o topluluk tarafından sağlanan ürünlerin hangi yönde sürüleceklerini de kararlaştırabilirdi. Bu şartlar içinde, ürünler toplumsal

bakımdan etkin dağılım emirlerinin konusu haline gelebilirler, ve artık ne alımlara, ne satımlara, dolayısıyle ne de paraya ihtiyaç duyulurdu.

Buna karşılık, gereçler ve ihtiyaçlar arasında böylesine bir *a priori* denge (birkaç istisna dışmda) bugün henüz mümkün olmadığmdan, ve özellikle (gereçlerin üretilmeleri ve gitmeleri gerekecek olan zaman ve yer bakımından) yeterli bir belginlikle mümkün olmadığmdan, belirli bir sayıdaki çalışma topluluklarına yeterli bir girişim alanının tanınması zorunludur; işte *alımlar* ve *satımlar* yapılmasına yarayan bir paranın kullanılmasım zorunlu kılan şey de, esas itibariyle, budur.[49]

Öyleyse bugünkü sosyalist ekonomide, para sadece muhasebe ile ilgili bir rol değil, ayrıca gerçek bir rol de oynar (iktisadî ve hukukî düzeyde). Bundan ötürü, bugünkü planlı ekonomilerde, paralel olarak, bir *maddî plan* ve bir *malî plan* vardır. Ancak sosyalist ekonominin devlet sektörü içinde piyasa kategorilerinin ortadan kalkmasıyledir ki, malî plan da ortadan kalkabilecek ve *meydanı sadece* (şüphesiz bir *çalışma harcamaları* planlaması ve muhasebesini de kapsayacak olan) *maddî planlamaya bırakacaktır.*

Problèmes de Planification, Cahier ronéotypé no 5 içinde yayınlanmış inceleme.
Centre d'Etudes de Planification Socialiste, Ecole Pratique des Hautes Etudes (VI^e Section), Paris (Sorbonne), 1965

49 Eğer gerçek bir tahmin imkânsızlığı *bireysel tüketim* alanıyle sınırlansaydı, piyasa kategorileri sadece bu alanda oynanacak bir role sahip bulunurlardı; bundan ötürü, piyasa kategorilerinin, tüketim alanında varolmaya kısmen devam edecekleri halde, üretim alanında ortadan kalkmaları imkânsız değildir. Zaten piyasa kategorilerinin, tersine, *önce* tüketim alanında ve ancak ondan sonra üretim alanında ortadan kalkmaları düşünülemeyecek bir şeydir. Bunlar şimdilik sadece şöyle bir anılabilecek olan sorunlardır.

III

SOSYALİST PLANLAMANIN BİÇİMLERİ VE YÖNTEMLERİ VE ÜRETİCİ GÜÇLERİN GELİŞME DÜZEYİ

Aşağıdaki metnin kökeni, bugün Küba ekonomisinin karşısında bulunduğu bazı sorunlar üzerindeki teorik bir düşüncedir. Bu sorunlar, sosyalizmin kuruluşu yoluna giren bütün ülkelerde zorunlu olarak ortaya çıkan sorunlar olduklarından, bu metni (birkaç küçük değişiklikle) orijinal biçimi içinde yayınlamanın yararlı olabileceğini sanıyorum. Şüphesiz, aşağıdaki tahlillerde sosyalizmin kuruluşuyle ilgili birçok önemli soruna değinilmemiştir, çünkü Küba ekonomisi konusunda bu işin dolaysız olarak yapılması zorunlu değildi. Bu sorunlardan bazılarına bu kitabın öbür bölümlerinde değinilecektir.

Görüleceği gibi, burada, Küba ve S.S.C.B.'ne özgü özgül tarihsel şartlar ve somut bir çözümün formülasyonu esnasında göz önünde tutulmaları gereken iktisadî-olmayan öbür sorunlar bir yana bırakılmıştır.

Öyleyse, bu metin iktisat teorisi alanında yer almaktadır. İktisat teorisi, planlama pratiği ve sosyalist ekonominin örgütlenmesi tarafından ortaya konan bütün sorunlara eksiksiz cevaplar sağlamaya yeterli olmadığı halde, iktisadî sorunlara doğru bir çözümün formülasyonu için vazgeçilmez bir âlettir.

Bugün Küba ekonomisinin karşısına çıkan sorunları mümkün olduğu kadar doğru bir biçimde çözümlemek için, bu sorunları teorik bir tahlilden geçirmek zorunludur.

Bugünkü evreye uygun düşen iktisadî strateji ve taktik, ancak bu evrenin özgül somut karakterlerini ve üretici güçlerin mevcut gelişme düzeyini göz önünde tutan böyle bir tahlil temeli üzerinde ortaya konulabilir. Ayrıca, kabul edilen iktisadî strateji ve taktiğe uygun düşen örgütlenme biçimleri ve çalışma yöntemlerinin belirlenmesi de, ancak böyle bir tahlil temeli üzerinde mümkündür.

Teorik bir tahlil nesnel bakımdan zorunlu olduğu kadar, öznel bakımdan da zorunludur; çünkü devrim yöneticilerinin, siyasal kadroların ve bizzat emekçi yığınların eylemini yönetmek için vazgeçilmez bir şey olan kusursuz bilimsel görüşü sadece teorik bir tahlil sağlayabilir. Bilimsel bir görüş, kabul edilen genel yönelimlerin pratik uygulanışlarına yardımcı olma bakımından da zorunludur.

Ayrıca, teorik bir tahlilin şunları da sağlaması gerekir:

a) Alışılmış çalışma yöntemleri ve örgütlenme biçimleri yerine yeni yöntemler ve yeni biçimler koymadan önce haklı olarak duyulabilecek tereddütlerin üstesinden gelmek;

b) Aslında ya aşılmış, ya da zamansız, yani her halde uygun olmayan örgütlenme biçimlerinden vazgeçmekten başka bir şey yapılmadığı halde, iktisadî örgütlenme planında geri gidildiği duygusundan kaçınmak;

c) Bugün Küba ekonomisinde gözetilen önceliklerden başka önceliklere uyulması gerektiği zaman, farklı nesnel şartlar içinde olumlu sonuçlar verebilmiş bulunan örgütlenme yöntem ya da biçimlerinin taklidine girişmemek.

Bilindiği gibi, teorik planda temel sorun, üretici güçlerin kendi mahiyetlerine uygun bir biçimde kullanılmasıdır. Bu şekilde davranılmadığı takdirde, üretici güçleri egemenlik altına almak, dolayısıyle gelişmelerini fiilen yönetmek imkânsızdır.

Aynı şekilde, teorik planda, insanların davranışını, son duruşmada onların hem kendi aralarındaki ilişkiler ve hem de, karşılıklı rolleri üzerine sahip bulundukları *tasarım* tarafından belirlenmiş bir şey olarak değil (buna göre, bu davranışı istenen

yönde değiştirmek için, bu tasarımı, özellikle eğitim aracıyle değiştirmenin yeterli olduğu düşünülebilir; bu, idealist bir görüştür), insanların teknik ve toplumsal işbölümüne ve bizzat üretici güçlerin gelişme düzeyi tarafından belirlenen belirli bir üretim ve yeniden-üretim (ki, insanların ihtiyaçlarını da, derece derece değiştirecek, yeniden üretir) sürecine somut bir biçimde katılmalarının bir sonucu olarak tahlil etmek de zorunludur.

Bu türlü bir tahlil, insanların davranışını değiştirecek kesin aracın, üretimde ve üretimin örgütlenmesinde yapılan değişiklikler tarafından oluşturulduğunu kavramaya götürür. Eğitimin esas rolü, geçmişten miras kalan tavır ve davranışları ortadan kaldırmak ve bizzat üretici güçlerin gelişmesi tarafından empoze edilen yeni davranış normlarına alışılmasını sağlamaktır.

Üretim ilişkilerinin evrimi tarafından ortaya konmuş bulunan bu sorunları, çeşitli mülkiyet biçimlerinin sınırlandırılması, sosyalist sektörün örgütlenmesi, değişimlerin, gelir dağılımının ve planlamanın örgütlenmesi sorunlarıyle birlikte, üretici güçlerin gelişmesindeki değişikliklere göre, tarihî maddeciliğin genel tahlil kuralları olan bu kurallardan hareket ederek çözmeye çalışmak gerekir.

I. — *PROLETARYA DİKTATORYASI DÖNEMİNDE SOSYALİST SEKTÖR İLE ÖZEL SEKTÖRÜN SINIRLANDIRILMASI*

Bilindiği gibi, Marx ve Engels, kapitalist ekonomideki gelişmeyle birlikte gitgide daha toplumsal üretim biçimlerinin ortaya çıktığını, ve üretim araçlarının *toplumsallaşmasını* bir *nesnel zorunluluk* haline getiren şeyin, üretici güçlerin artan toplumsal karakteri olduğunu göstermişlerdir.[1] Gene bilindiği

[1] Üretici güçlerin gelişme düzeyi ile bu güçlere uygun düşen üretim ve mülkiyet ilişkilerini birleştiren bağ, bugün genel olarak «*üretim ilişkileri ve*

gibi, bilimsel sosyalizmin kurucuları, üretici güçlerin toplumsal karakterinin az çok iktisadî faaliyet tipleri ve kullanılan tekniklerin mahiyetine göre belirlendiğini de göstermişlerdir.

Bu tahlillerden ve bu tahlillere yaptığı katkılardan, Lenin, proletarya diktatoryasının ilk evresinde sosyalist ve özel sektörlerin sınırlandırılmasına ve özel sektörün giderek ortadan kalkması ve daha ilk anda özel sektörden sosyalist sektöre geçen faaliyetlerin bütünleşmesine ilişkin pratik sonuçlar çıkartmıştır.

Lenin, özellikle, küçük ve orta köylü işletmesi sorunlarının, ancak bütün ekonominin yeniden örgütlenmesiyle, ancak «dağınık, bireysel, küçük meta ekonomisinden, büyük kolektif ekonomiye geçilmesiyle» çözümlenebileceği üzerinde ısrarla durur ve şöyle ekler:

«Bu geçiş zorunlu olarak çok uzundur. Yasal ve idarî tedbirlerin aceleciliği ve ihtiyatsızlığı, bu geçişi geciktirmek ve engellemekten başka bir sonuç veremez. Bu geçiş, ancak köylüye bütün tarımsal tekniği iyileştirmeğe ve tepeden tırnağa değiştirmeğe yetenekli bir yardım götürülerek hızlandırılabilir.»[2]

Lenin, 1919'da yazılan bu metinde, tarıma getirilecek dönüşümlerin teknik temelleri, geçiş döneminin çok uzun karakteri ve bu geçiş dönemi esnasında köylüye sağlanacak yardım üzerinde durur.

1921'de, savaş-salmaları yerine aynı verginin geçirilmesi üzerindeki ünlü raporunda, Lenin gene bu fikirlere döner:

«Eğer komünistler arasında, temeli, küçük tarımın iktisadî köklerini üç yılda dönüştürmeği hayal eden biri varsa, o bir kuruntu erbabından başka bir şey değildir...»

üretici güçlerin karakteri arasındaki zorunlu uygunluk kanunu» deyimiyle adlandırılmaktadır. İlk olarak J. Stalin tarafından formüle edilmiş bulunan bu deyim, onun tarafından özellikle *S.S.C.B.'nde sosyalizmin iktisadî sorunları* adlı kitabında kullanılmıştır (Fransızca çeviride s. 8, Moskova 1952).

[2] V. Lénine, «L'économie et la politique sous la dictature du prolétariat», kaynak: *L'Alliance de la classe cuvrièreetde la paysannerie*, Moscou, 1957, s. 675.

«...küçük çiftçiyi, onun zihniyet ve alışkanlıklarını değiştirmek, birçok kuşakların işidir. Küçük çiftçi bakımından bu sorunu, sadece maddî ve teknik temel, tarımda yığın halinde traktör ve makine kullanılması, büyük ölçekteki elektrikleştirme çözebilir...».[3]

Bilindiği gibi, Lenin bu tahlilden bütün pratik sonuçları çıkartır: yoksul ve orta, bireysel köylülük, uzun bir dönem boyunca, bireysel köylülük olarak varlığını sürdürme durumunda bulunduğuna göre, «orta köylünün– der–, hoşnut edilmesi gerekir»[4].

Ve ekler:

«Onu nasıl hoşnut edebilmeli sorusuna verilecek cevabı nerde bulmalı?... Bu soru üzerine eğilerek, hemen şöyle diyeceğiz: küçük çiftçi, kısacası, iki biçimde hoşnut edilebilir. Önce, küçük özel mülk sahibi için belirli bir değişim özgürlüğü gerekir, ve ikinci olarak, emtia ve besi ürünlerinin sağlanması. Çünkü, değişecek hiç bir şey olmadığı zaman bu değişim özgürlüğü, alınıp satılacak bir şey olmadığı zaman bu ticaret özgürlüğü neye yarar?»[5]

Sonuç olarak eğer Lenin bir geçiş dönemi boyunca (toplumsal bir tarımsal üretimin teknik temellerini tüm toplum ihtiyaçları ölçüsünde oluşturulmamış bulunduğu sürece) bireysel bir tarımsal üretimin korunması zorunluluğu ve bunun yerel değişimler özgürlüğü düzeyindeki karşılığı üzerinde ısrarla durduysa[6], bunun nedeni, tarımsal üretimin teknik bakımdan dönüştürülmesinin, maddî şartlar açısından olduğu kadar, üreticilerin alışkanlıkları

[3] V. Lénine, «Rapport sur la substitution de l'impôt en nature aux réquisitions», *a.g.e.*, s. 742-743.

[4] *A.g.e.*, s. 742.

[5] *A.g.e.*, s. 743.

[6] Bilindiği gibi bu zorunluluk Lenin tarafından sadece 1921 Rusyasının geri kalmış ekonomisi bakımından değil, «ileri kapitalist ülkeler»in ekonomisi bakımından tanınmıştır (bk. «Première ébauche des thèses sur la question agraire», Komünist Enternasyonalin II. Kongresi için hazırlanan metin, *a.g.e.*, s. 728-730).

açısından da çok güç, ve ayrıca, köylülüğün çok önemli, ve işçi sınıfıyle ittifakının proletarya diktatoryası bakımından zorunlu bulunan bir sınıf olmasıdır. Bununla birlikte, bireysel tarımsal üretim için doğru olan şey, henüz yüksek düzeyde bir teknik temel üzerinde gelişmiş bulunmadıkları sürece, zanaatkârlık ve küçük sınaî üretim için de doğrudur.

II. — *SOSYALİST SEKTÖRÜN ÖRGÜTLENMESİ*

Üretici güçlerin özel sektör ve sosyalist sektör arasındaki dağılımının nasıl olması gerektiği uzun zamandan beri teorik bir düşüncenin konusu olduğu halde, sosyalist sektörün iç örgütlenmesi tarafından ortaya konan sorunlar konusunda durum, hiç değilse aynı derecede, böyle olmamıştır. Bundan ötürü, sosyalizm yoluna giren ülkelerde bu sektörün örgütlenmesini yönetme durumunda bulunan ilkelerin hazırlanması çok özel bir dikkati gerektirir. Öbür sosyalist ülkelerin tarihsel deneyinin, tamamen yararlanabilmek bakımından burada teorik olarak tahlil edilmesi gerekir.

Tarihsel olarak, şu son yıllara kadar, Sovyetler Birliği'nde sosyalist sektörün iç örgütlenmesi, esas itibariyle, çoğunlukla son derece ivedi durumlar içinde (savaş komünizmi, iç savaştan sonra yeniden-kuruluş, Almanya'da faşizm yükselmesi ve yeni bir dünya savaşının artan tehlike şartları içinde ilk beş yıllık planların hazırlanması ve gözden geçirilmesi, ikinci dünya savaşı, ikinci dünya savaşından sonraki yeniden-kuruluş), özellikle güç ve karmaşık şartların baskısı altında, çözümü en ivedi olan sorunlara cevap vermek ereğiyle düşünülmüştür. Bundan ötürü, bu örgütlenmenin, üretici güçlerin gelişme düzeyinin gerekirliklerine her zaman sistematik olarak uydurulması mümkün olmamış, hızla değişen şartlara ampirik olarak uymak gerekmiştir.

Bunun sonucu, üretim birimleri ve onların hukukî yetkilerine olduğu kadar, bu üretim birimlerinin bağlı bulundukları

mercilerin mahiyetine, karar yetkilerine, vs. de ilişkin nispeten sık örgütlenme değişiklikleri olmuştur. Bu sorunlara getirilen çözümlerin, sosyalist sektörün iyi ya da kötü işleyişi, gelişme hızı, kârlılığı, teknik ilerlemeye uyma yetenceği, vs. üzerinde büyük bir etkiye sahip bulundukları açıktır.

Uzun bir dönem boyunca, Sovyet ekonomisinin sosyalist sektörünün örgütlenmesinde baş gösteren değişiklikler özellikle dolaysız pratik düşüncelerden doğmuş, buna karşılık, derinleştirilmiş bir teorik tahlilin ürünü olamamışlardır. Ancak şu son zamanlardadır ki durum değişmeğe başlamış, ve bizzat sosyalist sektörün örgütlenme düzeyinde, üretim ilişkileri ile üretici güçlerin karakteri arasındaki zorunlu uygunluk kanununun gerekirliklerini daha çok hesaba katma yolunda bir çaba gösterilmiştir.[7]

Örgütlenme sorunlarının doğru bir çözümünün (Küba'da ya da sosyalizm yoluna giren herhangi bir başka ülkede sosyalizmin kuruluşu bakımından) büyük önemi, ve başka alanlarda

[7] J. Stalin'in düşüncesinin bu bakımdan geçirdiği evrimi burada belirtmek önemsiz değildir. Gerçekten, Stalin, sosyalist toplumdan söz ederek, şöyle yazıyordu:

«Üretim ilişkileri üretici güçlerin durumuna tamamen uygundur, çünkü üretim sürecinin toplumsal karakteri üretim araçlarının toplumsal mülkiyeti tarafmdan desteklenmiştir». (J. Stalin, *Matérialisme dialectique et matérialisme historique*, Fransızca 1956 yayını, s. 27, Editions Sociales).

Oysa, *Les problèmes économiques du socialisme en U.R.S.S.* eserinde J. Stalin şöyle yazar:

«Üretim güçlerimiz ve üretim ilişkilerimiz arasında hiç bir çelişme olmadığına inanmak ve bununla avunmak bir hata olur. Üretim ilişkilerinin gelişmesi üretim güçlerinin gelişmesinden geride kaldığı ve geride kalacağına göre çelişmeler vardır ve mutlaka olacaktır. Eğer yönetici örgenlikler doğru bir siyaset uygularlarsa, bu çelişmeler karşıtlık halinde yozlaşamayacak, toplumun üretim ilişkileri ile üretici güçleri arasında bir çatışma sonucu vermeyeceklerdir. Eğer yanlış bir siyaset izlersek durum başka türlü olacaktır... O zaman bir çatışma kaçınılmaz olacak ve üretim ilişkilerimiz üretim güçlerimizin gelişmesi karşısında çok ciddî bir engel haline gelme tehlikesi gösterecektir» (*A. g.e.*, s. 56-57).

olduğu gibi bu alanda da en ileri sosyalist ülkelerin deneyine baş vurmanın kaçınılmazlığı dolayısıyle, bu sorunların henüz Sovyetler Birliği'nde bile ancak kısmî ve tamamen doyurucu olmayan çözümlere yol açmaları nedenlerinden hiç olmazsa bazıları üzerinde bir an durmak zorunlu bir şeydir.

Bu nedenlerden bazıları tamamen pratik niteliktedir. Bunlardan en etkili olanı, öyle görünür ki, iktisadî alt-yapıya, özellikle ağır sanayie verilmesi gereken çok güçlü öncelik sonucu, Sovyet planlamasının uzun bir dönem boyunca bürünmek zorunda kaldığı esas itibariyle idarî mahiyetidir.

Gerçekten, Sovyetler Birliği, ekonominin I. Bölümünün, özellikle temel sanayilerin gelişmesi için istisnaî çabalar göstererek genişletilmiş sosyalist üretimin maddî temellerinin hızla atılması gerektiği, iktisadî bakımdan gecikmiş bir ülkeydi. Bu şartlar içinde, örgütlenme çabalarının temelinde yatması gereken azamî bir iktisadî etkinlik gerekirliği, genellikle karşılanmış bulunduğu stratejik planda değilse de, en azından bazen ikinci plana atılmış bulunduğu taktik planda (ve sadece iktisadî örgütlenme konusunda olmamak üzere) çoğunlukla ihmal edilmeki durumunda kaldı.

Bu tarihsel neden dışındaki öbür nedenler, çok önemli doktrin sorunlarının teorik hazırlanma durumuna bağlıdırlar ve çok büyük bir dikkatle incelenmeleri gerekir.

1. — İktisadî Kanunlar ve Sosyalizm

Bu nedenlerden, ve en önemlilerinden biri, iktisadî kanunlar ve sosyalist ekonomi ve toplumdaki çelişmeler sorununun bazı marksistler tarafından yetersiz, hatta bazen yanlış bir değerlendirmesidir.

Bu türlü yanlış bir değerlendirmenin aşırı bir örneği, «solcu» (gauchiste) bir perspektif içinde, sosyalist toplumda artık iktisadî kanunların bulunmayacağını ve ekonomi politiğin konusuz hale geleceğini düşünen Rosa Luxemburg tarafından verilir.[8]

Aynı değerlendirme, geçiş döneminin ekonomi politiği üzerindeki kitabında, örneğin şöyle yazdığı zaman, Nikola Buharin tarafından da formüle edilmiştir:

«...örgütlenmiş toplumsal ekonomiyi incelediğimiz anda, ekonomi politiğin bütün «temel» sorunları ortadan kaybolur... bu nedenle, burada, bir yandan belirli bir betimleme sistemi, ve öte yandan, bir normlar sistemi yer bulabilir. Ama, artık piyasa varolmadığmdan, burada piyasanın «kör kanunları»nı inceleyen bir bilime yer yoktur. Bu tarzda, kapitalist meta üretiminin sonu aynı zamanda ekonomi politiğin de sonu anlamına gelir».[9]

N. Buharin (ki o zamanlar «aşırı-solcu» konumları savunuyordu) tarafından yazılan bu düşüncenin Lenin tarafından nasıl çürütüldüğü bilinir.[10]

[8] Rosa Luxemburg şöyle yazar: «...kapitalizmin anarşik ekonomisi yerini bilinçli olarak örgütlenmiş ve emekçi toplumun bütünü tarafmdan yönetilen planlı bir ekonomiye bıraktığı anda, ekonomi politik, bilim olarak rolünü tamamlar. Öyleyse, çağdaş işçi sınıfının zaferi ve sosyalizmin gerçekleşmesi, bilim olarak ekonomi politiğin sonu anlamına gelir» (*Einführung in die National Ekonomie, Ausgewahlte Reden und Schriften*, Berlin, 1951, c. I, s. 491).

[9] N. Boukharine, Almanca çeviriye göre aktarılmıştır (*Ekonomik der Transformationsperiode*, Hambourg, 1922, s. 2).

[10] N. Buharin'in kitabının sayfa kenarına yazılmış bir notta, Lenin, ekonomi politik üzerine Buharin tarafmdan verilmiş bulunan tanımın («*örgütlenmemiş* bir toplumsal ekonominin bilimi...») bizi «Engels'e göre bir adım geriye» götürdüğünü belirtir. Engels, bilindiği gibi, ekonomi politiği geniş anlamda, «çeşitli insan toplumlarının, içinde ürünlerini ürettiği, mübadele ettiği, ve bu temel üzerinde üleştirdiği şartların ve biçimlerin bilimi» olarak tanımlamıştır.

Konumuz bakımmdan, N. Buharin'in kitabının sebep olduğu tartışmanın bu yönü çok önemlidir. Ayrıca, Lenin tarafından yapılan bu kitapla ilgili eleştirilerin hepsi, birkaç yıl sonra çeşitli yorumcuların ileri sürdükleri kadar olumsuz olmamıştır. Bu eleştiricilerden bazıları *Zamechaniya na knigu N. Bukharina «Ekonomika Perekhodnova Perioda»*, 2. baskı, Moskova, 1932 içinde bulunabilir. (ayrıca bk: Lenin, Eserler, C.XI, 1928 baskısı). Aynı şekilde, A. Kaufman (The Origin of the «Political Economy of Socialism») *Soviet Studies* içinde, Ocak 1953, s. 243 v.d.'da, bu tartışma ve uzantılarının (daha birçok başka referansla birlikte) bir yorumu bulunabilir. Ayrıca bk: Ronal L. Meek, *Studies in the Labour Theory of Value*, Londra, 1956, özellikle s. 256-257.

Kendi payımıza, biz o zaman Buharin tarafından yapılan hataların iki esas yönüne dikkati çekeceğiz:

a) «İktisadî kanun» ile «piyasa kanunu» arasındaki karışıklık (bu birbirine karıştırma, ekonomi politiği bir «değişimler bilimi» düzeyine indirgeme ve onun «toplumsal üretim bilimi» karakterini tanımama anlamına gelir);

b) Kanunların özgür işleyişi ile onların nesnel karakteri arasındaki karışıklık.

Bu nitelikteki hatalar, değer kanununun sosyalist toplumun çeşitli gelişme evrelerindeki işleyiş şartlarının kavranmasını da imkânsız kılar. Zaten yukarıda hatırlatılan yanlış teorik konumlarla en erken, en canlı ve en sistematik biçimde, sosyalist toplumda değer kanununun işleyişi alamında savaşıldı. Buna karşılık, sosyalist sektörün iç örgütlenmesi pratik alanında, bu türlü hataların sonuçları ya da aynı nitelikteki hatalarla, ancak giderek savaşılmıştır.

J. Stalin, ancak *S.S.C.B.'nde sosyalizmin iktisadî sorunları*'ndadır ki, sosyalist ekonomide nesnel iktisadî kanunların varlığı üzerinde büyük bir ısrarla durmuş[11] ve özellikle, ama henüz bütün sonuçları çıkartmış olmaksızın, bu kanunların sosyalist toplumun örgütlenmesiyle de, yan üretim ilişkilerine ve üretimin toplumsal ve teknik örgütlenmesine verilecek biçimlerle de ilgili olduklarını göstermişlerdir. Üretici güçlerin gelişmesine kendilerini uydurmak için bu biçimlerin gitgide değişmeleri gerekir; aksi halde bu güçlerin ilerlemesine yardım edecek yerde, bir engel haline gelirler.

Böylece, üretici güçler ile sosyalist sektörün örgütlenme biçimleri arasında mümkün bir «çelişme» kavramı, bu çelişmenin karşıt-olmayan (non-antagoniste) karakteriyle birlikte, ortaya konmuştur; bu çelişmenin karşıt-olmayan karakteriyle birlikte, çünkü toplumda zorunlu dönüşümlere karşı koymak için yeterli araçlara sahip bulunan hiç bir toplumsal grup yoktur; ama

[11] «...sosyalizm döneminde ekonomi politiğin kanunları nesnel kanunlardır» (J. Stalin, a.g.e, s. 10).

bu bazı toplumsal tabakaların (örneğin bürokratik bir tabaka gibi) zorunlu dönüşümlere karşı koymakta çıkarları olamayacağı anlamına gelmez.

Mao Çe-tung da, sosyalist toplumda gelişebilecek çelişmeler, ve bu çelişmelerin doğru olarak çözümlenmesi zorunluluğu üzerinde durmuştur.

«Sosyalist toplumda da –der Mao–, çelişmelerin varolmaya devam ettiklerini kabul etmeyenler çoktur... Bu kimseler, sosyalist toplumun, çelişmeler ve onların çözümü karşısında doğru bir tavır almağa dayanan bu ardı arası kesilmez süreç aracıyle gitgide daha birleşik ve sağlam bir duruma geldiğini anlamazlar... Sosyalist toplumda temel çelişmeler, üretim ilişkileri ve üretici güçler arasındaki, üstyapı ve temel arasındaki çelişmeler olmağa devam ederler...».[12]

Ancak bundan on yıl önce, sosyalizmde nesnel iktisadî kanunların yokluğu tezini çürütmeğe çalışmanın zorunlu olması ve sosyalist toplumda üretim ilişkileri ile üretici güçler arasındaki çelişmelerin varlığının ısrarla hatırlatılmasının gerekmiş bulunması, teorik düşüncenin bu alanda ne kadar geciktiğini gösterir ve sosyalist sektörün örgütlenmesi sorununun bilimsel terimlerle ancak gecikerek ve kısmen konmuş olmasını açıklar.

2. Mülkiyet ve Üretim İlişkileri

Daha önce betimlenen durumun daha derin ve henüz daha az meydana konmuş bir başka teorik kökü, «üretim ilişkileri» ve «mülkiyet» kavramları üzerine yapılan tahlillerin, yetersiz ve bazen yanlış karakteri tarafından oluşturulur.

Bilindiği gibi, Marx'a göre, üretim ilişkileri insanların toplumsal üretim süreci içinde kendi aralarında kurdukları ilişkiler tarafından oluşturulur ve bu ilişkiler maddî üretici güçlerin gelişmesiyle birlikte değişirler.[13]

Demek ki üretim ilişkilerinin mahiyeti bizzat üretici güçler

[12] Mao Tse-Toung, *De la contradiction au sein du peuple*, Pékin, 1956.

[13] Marx şöyle yazar: «Varlıklarının toplumsal üretiminde, insanlar be-

ve onların gelişme derecesi tarafından sınırlanır. Üretim araçlarının mülkiyeti ise, üretim ilişkilerinden bazılarının, üretici güçler ve bu güçlere tekabül eden üretim ilişkileri değiştiklerî zaman değişmeye aday, hukukî ve soyut ifadesidir.[14]

Üretici güçler, üretim ilişkileri ve mülkiyet biçimleri arasındaki ilişki, her zaman doğru bir biçimde kavranmış olmaktan uzaktır. Örneğin Profesör Oskar Lange'nin *Ekonomi Politik* adlı yapıtında durum böyledir. Oskar Lange, birçok başka iktisatçı misali, üretim araçlarının mülkiyetini üretim ilişkilerinin «temeli» olarak düşünür.[15]

Gerçekte, az çok uygun hukukî ifadelerini üretim araçları mülkiyetinin belli bir biçiminde bulabilen üretim ilişkilerinin mahiyetini belirleyen şey, üretici güçlerin gelişme düzeyidir. Üretim ilişkileri ile mülkiyet biçimleri arasındaki bağlantının bu yönü üzerinde Marx birçok kereler durmuştur.[16]

lirli, zorunlu, kendi iradelerinden bağımsız ilişkiler haline girerler; bu üretim ilişkileri, insanların maddî üretici güçlerinin belli bir gelişme derecesine uygun düşer.» (Karl Marx, *Contribution à la critique de l'économie politique*, Laura Lafarque çevirisi, Editions Marcel Giard, 1928, s. 4-5).

[14] Böylece, yukarda aktarılan metinden hemen sonra, Marx şöyle yazar: «Bu üretim ilişkilerinin bütünü toplumun iktisadî yapısını, üzerinde hukukî ve siyasal bir üstyapının yükseldiği ve kendisine belirli toplumsal bilinç biçimlerinin tekabül ettiği gerçek temeli oluştuıur... Gelişmelerinin belirli bir aşamasında, toplumun üretici güçleri, mevcut üretim ilişkileriyle, ya da o zamana kadar içlerinde hareket etmiş bulundukları ve üretim ilişkilerinin hukukî ifadesinden başka bir şey olmayan mülkiyet ilişkileriyle çelişme haline girerler» (*A.g.e.*, s. 5).

[15] Bk. Oskar Lange, *Economie Politique*, cilt I, Genel Sorunlar, Paris, 1962, s. 18.

[16] Özellikle, *Introduction à une critique de l'économie politique*'e, Laura Lafargue'ın daha önce anılan çevirisinin 326-330. sayfalarına bakınız. Ayrıca Marx'ın Vera Zasuliç'e yazdığı, ve içinde ilkel toplumdaki kolektif çalışma zorunluluğunun temelinde toprağın ortaklaşa mülkiyetinin değil, tersine. toprağın ortaklaşa mülkiyetinin temelinde ilkel toplumdaki kolektif çalışma zorunluluğunun bulunduğunu belirttiği mektup müsveddesine de bakınız (*K. Marx ve F. Engels'in Eserleri*, Rusça, cilt XXVII, s. 681).

Aslında üretim ilişkilerinin sadece bir hukukî ifadesi ve az çok uygun bir hukukî biçimi olan şey, eğer üretim ilişkilerinin «temeli» olarak kabul edilirse, kolayca yanlış sonuçlara varılır. Gerçekten, böyle bir anlayış, sosyalist mülkiyetin ve onun çeşitli biçimlerinin gerçek muhtevasının kavranmasını engeller. Aynı şekilde, bu anlayış, sosyalist temellükün ve sosyalist toplumun birinci tarihsel evresi esnasında meta değişimi ve değer kanununun kotunmasının köklerinin açık ve somut bir tahliliyle çatışır. Bu çeşitli noktalar üzerinde bir an durmak zorunludur.

Mülkiyetin hukukî biçimini *fiilî temellük* ile karıştırma hatası, sık sık yapılan ve Lenin'in daha o zamanlar karşı çıkma zorunda kaldığı bir hatadır.

Solun çocukçalığına ve küçük-burjuva anlayışa karşı adlı ünlü metinde, Lenin, *millîleştirme* hukukî eylemini *toplumsallaştırmanın* karşısında, toplumun fiilî muhasebeleştirme yeteneğini —bizzat üretici güçlerin (insanları ve insanların bilgi düzeyini kapsayan güçler) belirli bir gelişmesine bağlı bu yeteneği— içeren toplumsallaştırmanın karşısına koyar.[17]

Lenin, burada, hukukî biçimle somut üretim ilişkilerini karşılaştırır. Bu ilişkilerin hukukî biçimi eksiksiz olarak doldurabilecek gibi olmadıkları zaman, bu hukukî biçimin boş kaldığını belirtir (çünkü *üretim araçları ve ürünlerin fiilî tasarruf yeteneği* biçimsel mülkiyet ile düşümdeş değildir).

Bu bizi, görünüşteki bir dolambaçtan sonra, yeni baştan sosyalist sektörün iç örgütlenme sorununa getirir.

Gerçekten, bu örgütlenme, ancak bazı üretim araçları ya da bazı ürünlerin hukukî tasarruf yetkisi, bu üretim araçları ve bu ürünlerin etkin biçimde kullanılma yeteneği ile düşümdeş olduğu zaman etkili bir örgütlenmedir. Bu yeteneğin belirli bir andaki toplumsal düzeyi, elbette insanların «iyi niyet»ine değil, üretici güçlerin gelişmesine bağlıdır.

Hukukî yetki ile fiilî yetenek düşümdeş olmadıkları, hu-

[17] Bk. V. Lénine, *Bütün Eserler*, cilt 27, 4. edisyon (Rusça), s. 300-301.

kukî özne gerçek bir iktisadî özne olmadığı zaman, *gerçek üretim ve dağılım süreci* ile fiilî yeteneğe sahip olmaksızın hukukî yetkiden yararlanan kimseler tarafından *elde edilmesine çalışılmış bulunan süreç* arasında ayrılık vardır. Bu ayrılık, iktisadî süreci yönettikleri kabul edilen kimseler tarafından iktisadî sürecin gerçek yönetiminde az çok büyük bir yetersizlik sonucunu verir ve genellikle düzenleme tedbirlerinde bir çoğalma ve bürokratik aygıtta bir şişkinliğe sebep olur. Bu zararlı olaylar, aslında biçimsel hukukî çerçeveyi gerçek üretim ilişkilerinden, bu çerçeveyi eksik biçimde dolduran gerçek üretim ilişkilerinden ayıran hendeği doldurmak için gösterilen boşuna çabaya bağlıdır.

Bu şekilde tahlil edilince, sosyalist sektörün iç örgütlenmesi ve sosyalist mülkiyetin çeşitli biçimleri sorunu bütün anlamını kazanır.

Örneğin, Sovyetler Birliği'nde, Sosyalist mülkiyetin kolhozcu biçimi, kolhozların sahip bulundukları üretici güçlerin gelişme düzeyinde, sosyalist mülkiyetin devletçi biçiminden daha uygundur. Bu şu anlama gelir ki, bu güçlerin bugünkü gelişme düzeyinde, üretim sürecinin toplumsallaşması, kolhozcu çerçeve içinde, bu güçlerin biçimsel mülkiyetinin devlete aktarılması halinde olabileceğinden daha gerçektir. Gerçekten, bu güçlerin biçimsel mülkiyetinin devlete aktarılması halinde devlet, ya işlerin bugünkü durumunda fiilen ancak yerinde yönetilip denetlenebilecek olan bir üretim sürecini az çok merkezî bir biçimde yönetmeğe çalışmak, ya da karar alma yetkilerini, devlete bağlı bulunan ve bugün kolhozcu topluluğun ve örgenlerinin yaptığı görevleri üstlenecek olan bir Müdüre devretmek zorunda kalacaktır. Gerçekte, böyle bir aktarma, toplumsallaşmada (yani topluluğun üretim süreci üzerindeki denetiminde) bir ilerleme değil, bir gerileme sonucunu verebilir. Onun için, devlet mülkiyeti kastedilerek, sosyalist mülkiyetin «yüksek» biçimlerinden söz edildiği zaman, bunun (bu mülkiyet biçimi için henüz olgunlaşmış bulunmayan üretim süreçleri, bakımından), geçici perspektif olarak, üretici güçlerdeki gelişmenin bugünkü düzeyinde

o an için değil, sıkı sıkıya *tarihsel* bir anlamı vardır. Zaten «aşağı» denilen biçimlerin korunması da işte bu nedenle zorunludur. Bu biçimlerin varlığı, bazen sanıldığı gibi, köylülerin «muhafazakâr zihniyeti» tarafından değil, somut üretim ilişkileri tarafından doğrulanır. Sovyetler Birliği'nde Makine ve Traktör istasyonlarının (S.M.T.) tasarruf etmekte bulundukları tarımsal makinelerin kolhozlara satılması, devlet mülkiyetinden kolhozcu mülkiyete geçişin bir örneğini verir. Bu geçiş, biçimsel olarak, bu üretim araçlarının toplumsallaşma düzeyinde bir «gerileme»ye tekabül eder. Oysa, eğer pratikte bu şekilde aktarılan üretim araçlarının toplumca kullamlmasının iktisadî etkinliğinde bir ilerleme sonucunu verirse, bu «gerileme», gerçekte fiilî toplumsallaşmada bir ilerlemeye tekabül edebilir.[18]

[18] Bu söylenenlerden, sosyalizmin kuruluş dönemi esnasında, üretim araçlarının dağılımı ve buna tekabül eden mülkiyet biçimlerinin, *sadece* çeşitli üretim araçlarının kullanılmasındaki etkinlikle ilgili düşünceler tarafından belirlenmesi gerektiği sonucu çıkartılmamalıdır.

Sosyalizmin kuruluşunu garantiye alma bakımından, dolaysız iktisadî etkinlik, göz önünde tutulması gereken tek şey olmaktan çok uzaktır; çünkü «siyaset iktisat üzerinde üstünlüğe sahip olmaktan geri kalamaz. Başka türlü düşünmek, marksizmin abc'sini unutmak demektir» (Bk. V. Lénine, *A nouveau, sur les syndicats, la situation actuelle et les erreurs de Trotsky et de Boukharine*, Bütün Eserler, Rusça, 3. edisyon, Moskova, 1937, s. 126).

Millileştirme, proletarya diktatoryası döneminde, millîleştirilen üretim araçları üzerinde kapitalistler tarafından uygulanan denetimin sonu anlamına geldiği için, belirli şartlarda, bazı üretim araçlarının proleter iktidar tarafından kusurlu bir kullanımı (işçi devletinin hukukî yetkisi ile gerçek yeteneği arasmda yeterli uygunluğun bulunmaması nedeniyle), sosyalizmin kuruluşu bakımmdan, aynı üretim araçlarının başka bir toplumsal sınıf tarafmdan o an için daha etkin bir kullanımına tercih edilen (hatta zorunlu) bir şey olabilir.

Aynı şekilde, Makine ve Traktör İstasyonlarının (S.M.T) tasarruf ettikleri üretim araçlarının (o an bakımından) nispeten az etkin bir kullanımı, kolektivizasyonun ilk yıllarında, bu araçların kolhozlara verilmesine tercih edilmiştir.

Genel olarak, şu ya da bu sanayiin, veya şu ya da bu sınaî işletmenin üretici güçlerindeki toplumsal gelişme derecesi, o andaki iktisadi etkinlik açısından, o sanayi ya da o smaî işletmenin millîleştirilmesini «doğrulamış» olma-

Hukukî yetki ile tasarruf yeteneği arasında en iyi uygunluğu sağlamak için, belirli üretim süreçlerini denetleme ve yönetme hakkının hangi tip topluluğa ait bulunduğunu her zaman belirlemek ve kararlaştırmak gerekir; bu ise, ancak bu üretim süreçlerinin kullandığı üretici güçlerin mahiyeti göz önünde tutularak doğru bir şekilde yapılabilir.

Sosyalist devlet iktidarının çeşitli örgenlikleri ya da bu iktidarın çeşitli iktisadî mercilerinin (örneğin, Sovyetler Birliği'nde, Sovnarkozlar devlet iktidarının bölgesel mercileri oldukları halde, sovyetik işletme bu iktidarın iktisadî bir merciidir) bazı üretim araçları ya da bazı ürünler üzerindeki hukukî yetkilerinin dağılımı da aynı biçimde belirlenmelidir.

Bazı toplumsal mercilere hukukî yetkiler verilmesi, ifadesini sosyalist devlet mülkiyetinin çeşitli biçim ve düzeylerinin varlığında bulabilir.

Böylece, Sovyet devleti bazı işletmelerin maliki olduğu halde, bizzat bu işletmeler de, bazı hukukî yetkiler ve bu yetkilere tekabül eden fiilî tasarruf yeteneklerinden aynı zamanda yararlandıkları ölçüde, kendi üretim araçları ve ürünlerinin maliki olabilirler. Burjuva hukukunun karakteristiği olan mülkiyet hakkının birlikliği böylece bozulur. Sosyalist toplumun bütün bir gelişme evresi boyunca bunun böyle olabildiğini ve böyle olması gerektiğini anlamak, sadece sosyalist sektörün iç örgütlenmesi bakımından değil, sosyalist ticaretin ve değerin rolünün ne olduğunun kavranması bakımından da önemlidir. Bu konuya gene geleceğiz.

yabilir; ama, proletarya diktatoryası hasım sınıflar iktidarının iktisadî temelinin yok edilmesini gerektirdiği zaman, bu millîleştirme *tamamen doğrulanmış* olabilir.

Tersine, proletarya diktatoryası, toplumsallaşma derecesi henüz güçsüz bulunan üretici güçlerin millîleştirilmesini gerektirmeyecek kadar sağlam, ve özellikle bu üretim araçlarını (henüz onların en etkin kullanım şartlarını oluşturan şeyi tamamen koruyarak) sosyalizmin kuruluş hedefleri hizmetinde kullanabilmek için yeterli araçlara sahip bulunduğu zaman, böyle bir millîleştirmenin hiç bir doğrulaması olmayabilir.

Yukarda söylenmiş bulunan şeyden şu çıkar ki, eğer hukukî tasarruf yetkisi, üretici güçlerin belirli gelişme düzeyinde, fiilî bir tasarruf yeteneğine sahip olmayan bir mercie verilirse, bu durum, bu üretici güçler üzerinde güçsüz bir toplumsal denetime sebep olacaktır. Küba'da, fiilî bir tasarruf yeteneğinden yararlanabilecek iktisadî özneleri sadece üretim birimleri oluşturdukları halde, esas hukukî tasarruf yetkisinin *Consolidados*'lara verilmiş bulunduğu sanayi kollarında görülen budur.

«Üretim birimi» şeklinde adlandırılabilecek olan (ve gerçek bir iktisadî özneyi oluşturan) şey, üretici güçlerin gelişme düzeyine göre değişir. Faaliyetlerin bütünleşmesinin yeteri kadar ileri gittiği bazı üretim kollarında, bizzat üretim kolu bir «üretim birimi»ni oluşturur. Örneğin, karşılıklı-bağlantı (interconnexion) temeli üzerindeki elektrik sanayiinde durum böyledir; çünkü karşılıklı-bağlantı temeli, bütün faaliyet kolunun tek bir merkezîleştirilmiş yönetimini mümkün kılar.

Ayrıca, bazı üretim araçlarının konusu olduğu kullanımın tipine göre, bu araçların fiilî tasarruf yeteneğinin çeşitli mercilere ait olabileceğini de kaydetmek gerekir; aynı üretim araçları üzerindeki hukukî yetkilerin bir üstüste bulunma olanağının bir nedeni de budur.

Sosyalist mülkiyetin çeşitli biçimlerinin yerini, işletmelerin hukukî durumunu, merkezî iktisadî örgenliklerle ilişkilerini, günlük iktisadî yönetimin özel şartlarını, iktisadî planlamanın biçim ve kurallarını, vs. belirlemek için, bu çeşitli düşüncelerin akılda tutulması gerekir.

III. — *DEĞİŞİMLERİN ÖRGÜTLENMESİ*

Değişimlerin, dolayısıyle dağılımın örgütlenmesi, üretimin teknik örgütlenmesi tarafından belirlenmiş gibi görünür. Gerçekte, değişimlerin örgütlenmesi, toplumsal yeniden-üretim sürecinin (ürünlerin ve faaliyetlerin, aynı zamanda hem üretimi, hem tüketimi, hem dolaşımı, ve hem de değişimi olan bu sürecin) örgütlenmesinin tamamlayıcı kısmıdır.

İçinde hem bir küçük bireysel üretim ve hem de bir toplumsal üretim barındıran sosyalist bir ekonomide, değişimlerin örgütlenmesinin üretim tipine göre zorunlu olarak farklı bir biçime bürünmesi gerekir. Üretici güçlerin gelişmesi ile tanınmış toplumsal ihtiyaçların karşılanması arasında saptanmış bulunan ilişkilere en uygun değişimlerin örgütlenmesi üzerine teorik bir düşünce, burada da zorunlu bir şeydir.

1. — Bireysel Üretim ve Değişimler

Proletarya diktatoryası döneminde bir bireysel üretimin varlığının zorunlu olarak «meta» ve «para» kategorilerinin korunması sonucunu verdiği bugün herkes tarafından kabul edilmektedir. Ama bu kategorilerin varlığının, bir piyasa ve belirli bir değişim özgürlüğünün varlığını da zorunlu kılmasına bazen karşı çıkılıyor. Şu anda Küba'daki durum budur. Şartların sovyetik iktidarı değişim özgürlüğünü kaldırmağa ve paranın işlevlerini asgariye indirmeğe zorladığı savaş komünizmi döneminin sonunda Sovyetler Birliği'ndeki durum da buydu. O dönemde, Sovyetler Birliği'nde, değişim özgürlüğünün kaldırılmasının (o zamanlar kaçınılmaz bir şey olan) bireysel üretimin korunmasıyle bağdaşabileceğine ve üretici güçlerin gelişmesini, dolayısıyle proletarya diktatoryasının sağlamlaşmasını engellemeyeceğine inanan komünistlerin sayısı hayli yüksekti.

Lenin'in bu şekilde düşünenlere nasıl cevap verdiği, ve bir bireysel üretimin varlığının karşılığı olarak belirli bir değişim özgürlüğü (proletarya diktatoryasının çıkarlarına hizmet etmesi ve proletarya diktatoryasına karşı dönmemesi için denetim altına alınan ve sınırlanan bir özgürlük) zorunluluğunu nasıl savunduğu bilinir.

Bundan ötürü, Lenin, bireysel üretim temeli üzerinde «yerel değişim özgürlüğü olmaksızın işin içinden çıkmak mümkün değildir»[19] der ve sonuç olarak şöyle ekler: «Proletarya dikta-

19 V. Lénine, *L'Alliance de la classe ouvrière et de la paysonnerie*, *a.g.e.*, s. 745.

toryasını yıkmaksızın, tersine, onu sağlamlaştırarak, yerel özgür-değişimleri hatırı sayılır bir ölçüde kabul edebiliriz.»[20]

Belirli bir yerel değişim özgürlüğünün sadece geçici bir tedbir olarak değil, ama bütün bir tarihsel dönem bakımından zorunlu olmasının kanıtı, kolhozcu piyasanın bugün Sovyetler Birliği'nde hâlâ korunmasında saklıdır. Bu koruma, —bazı önemli besi ürünleri bakımından, bugün henüz Sovyetler Birliği'nde tüketimin ihmal edilmez bir kısmını karşılayan— özel bir tarımsal üretimin varlığının gerekli sonucu olarak yerel bir tarımsal piyasa zorunluluğunu doğrular.

Aym şekilde, Çin Halk Cumhuriyetinin yakın deneyi de, belirli bir bireysel tarımsal üretimdeki düzelmenin, yerel piyasalardaki düzelmeyle birlikte olabileceğini, ve bunun şehirlerin gereç-sağlanımının hatırı sayılır bir iyileşmesi ve sınaî üretimin yeni bir atılımı için adamakıllı yararlı olduğunu gösterir.[21]

Böylece, teori ve pratik, bir bireysel üretimin varlığının gerekli sonucu olarak belirli bir değişim özgürlüğünün zorunluluğunu doğrular.

Bu değişimlere konulacak sınırlar ve bu değişimlerin sosyalist toplumun gelişme çıkarlarına bağımlılığı şartları sorunları, doğru olarak çözülmeleri çok büyük bir önem taşıyan somut sorunlardır. Bu sorunlar, ancak sosyalist ülkelerin uluslararası deneyinin incelenmesi ve diyalektik materyalizm teorisinin yöntemlerine göre tahlil edilmiş günlük deney[22] aracıyle çözümlenebilirler.

Yukardaki düşünce ve tanıklıklar, Küba'da yerel bir tarım-

[20] *A.g.e.*, s. 746.

[21] Bk. *Pékin Information*, 2.9.1963, s. 16-17.

[22] Lenin, X. Kongreye sunduğu raporda, değişimlerdeki özgürlüğün sınırlarının ne olması gerektiğini belirlemeyi reddeder. Sadece, değişim özgürlüğü ilkesinin konmasındaki zorunluluğu belirtir. Geri kalan için, şöyle der: «Şunu sınayınız, bunu smayınız, sorunu pratik olarak, deney yoluyle inceleyiniz, sonra bizi vardığınız sonuçlardan haberdar ediniz ve sizi başarıya götürecek olan şeyin ne olduğunu bize söyleyiniz...» (*a.g.e.*, s. 749).

sal ürünler piyasasının düzelmesi (yeniden-kurulması) sorununun, tarihsel bir dönem bakımından, Küba tarımının bugünkü üretici güçlerinin mahiyetinden çıktığını ortaya koyar.

Özel tarımın, esas itibariyle kırların kooperatif örgütlenmesi yolundan, üretimin sosyalist biçimlerine doğru geçişinin de, bu perspektif içinde düşünülmesi gerekir.

Bireysel üretimden gelen ürünlerle ilgili değişimlerin örgütlenmesi ortaya özellikle somut sorunlar çıkardığı halde, sosyalist sektörden gelen ya da bu sektör içinde dolaşan ürünlerin değişimlerinin örgütlenmesinde durum farklıdır; çünkü bu alanda ortaya önemli teorik sorunlar çıkar.

2. — Sosyalist Üretim ve Değişimler

Gerçekten, burada, sorunların mahiyeti, hatalı bir görüş tarafından, tahlilin merkezine gerçek üretim ilişkilerini değil, «tek bir devlet mülkiyeti» kavramı ya da «toplumsal mülkiyet» genel kavramı gibi soyut hukukî kategorileri koyan hatalı bir görüş tarafından çoğunlukla karanlık bir hale getirilmiştir.

Eğer son ve tek bir toplumsal merciin, yani bir başına ve tek bir hukukî öznenin, bütün üretim araçlarını etkinlikle tasarrufa, bunların kullanımı ve ürünlerin yönelimini kararlaştırmağa fiilen yetenekli olması gibi somut üretim ilişkileri daha şimdiden bu türlü soyut kategorilere tekabül etseydi, ürünler meta karakterine sahip olmaktan tamamen çıkarlar, piyasa kategorilerinin tümü (para, fiyatlar, vs.) ortadan kalkar, ve toplumun kendi ürünleri üzerindeki tam egemenliğini ve buna bağlı olarak piyasa kategorilerinin ortadan kalkışlarını hesaba katmak için toplumsal mülkiyet kavramının kullanılmasında sakınca kalmamış olurdu.

Gerçekte, piyasa kategorilerinin bu türlü bir ortadan kalkışı, toplumsal yeniden-üretim sürecinin bugün olduğundan daha ileri götürülmüş bir toplumsallaşmasını gerektirir. Ancak yeniden-üretim sürecinin bu daha ileri götürülmüş toplumsal-

laşma temeli üzerindedir ki, bugün bütün sosyalist ülkelerde varolan çeşitli toplumsal mülkiyet biçimleri, meydanı piyasa kategorilerinin ortadan kalkmasını sağlayacak olan bütün toplumun tam ve eksiksiz bir mülkiyetine bırakabilecekleridir.

Piyasa kategorilerinin bu ortadan kalkışları, J. Stalin'in, bugünkü kolhozcu üretimle ilgili olarak, kolhozcu mülkiyetin ulusal mülkiyet düzeyine yükselmesi ve «merkezî iktidarın, ya da herhangi bir başka iktisadî toplumsal merkezin, toplumsal üretim ürünlerini toplum yararına tasarruf edebilmesi» için, emtia dolaşımı yerine, derece derece «ürünlerin bir değişim sisteminin» geçmesi terimleriyle tahlil ettiği bilinir.[23]

Bütün ürünlerin iktisadî bir toplumsal merkez tarafından toplum yararına tasarrufu kavramı burada son derece önemli bir şey olarak ortaya çıkar. Bununla birlikte, toplumun komünizme doğru evrimi, gelecek bakımdan, bu iktisadî toplumsal merkezin devlet, hele hele Buharinvarî tek bir devlet tröstü şeklindeki iktisadî bir özne tarafından oluşturulmasını iyiden iyiye ihtimal dışı bırakır. Bu merkez, kendi merkezî iktisadî örgenliği aracıyle, bizzat toplum olacaktır; bu durum, açıktır ki, çok büyük sayıda kararlar almak bakımından, bu merkezin «ara istasyonlara» sahip olmasını ihtimal dışı bırakmaz. Böyle bir durum içinde, yani bir toplumsal yeniden-üretim sürecinin bütünleşme ve çeşitli evrelerinin organik düzenleme durumu içinde, piyasa kategorileri ortadan kalkmış olacaklar, ama bu, nesnel iktisadî kanunların ortadan kalkması anlamına değil, sadece meta ekonomisi kanunlarının ortadan kalkması anlamına gelecektir.

Her halde, bugün için, hatta en ileri sosyalist ülkelerde bile, toplumsal üretim ve genişletilmiş yeniden-üretim süreci, henüz çeşitli kısımları birbirini sıkı sıkıya egemenlik altına alabilen ve dolayısıyle toplum tarafından bütün halinde egemenlik

[23] J. Staline, *Les problèmes économiques du socialisme en U.R.S.S.*, *a.g.e.*, s. 56.

altına alınabilen tamamen bütünleşmiş ve organik olarak düzenleştirilmiş bir süreç değildir.

Üretici güçlerin gelişmesi, fiilen, çeşitli iktisadî faaliyetler arasında, üretimin çeşitli basit süreçleri arasında, artan bir *karşılıklı-bağımlılık* sonucunu vermiştir. Tek gerçek planlama olan sosyalist planlamayı zorunlu kılan ve üretim araçlarının toplumsal mülkiyetine (bu olmaksızın hiç bir iktisadî planlama mümkün değildir) gerçek muhtevasım veren şey de, işte bu karşılıklı-bağımlılığın, bu *bütünleşme başlangıcı*'nın ta kendisidir.

Ama üretimin çeşitli basit süreçlerinin bütünleşme süreci ancak ilk adımlarını atmaktadır. Bu süreçlerden her birinin henüz nispeten özerkli bir biçimde gelişmesi gerekir. Sonuç olarak, doğanın insanlar tarafından temellükü, farklı, ayrı, ve aralarında karmaşık, çok sayıda, ve az çok düzenli ilişkilerin kurulduğu merkezler (üretim birimleri) içinde gerçekleşir. O halde, üretim birimlerinin her biri, kendi özgüllüğüne, kendi öz gerçekliğine sahip bulunan bir doğanın temellükü merkezini oluşturur.

Bu merkezlerin karşılıklı-bağımlılığı üretimin toplumsal karakterine tekabül eder ve, yukarda söylenmiş olduğu gibi, üretim araçlarının toplumsal mülkiyetine gerçek muhtevasını verirken, bu merkezlerin ayrı, farklı karakteri de, onlardan her birine verilen üretim araçlarının hukukî mülkiyet biçimlerini belirler.

Bu şartlar içinde, sosyalist mülkiyetin çeşitli yüksek biçimlerini belirtmek için yalnızca «devlet mülkiyeti» genel kavramına dayanan ve sosyalist mülkiyeti tek bir gerçekliğe indirgemek isteyen bir düşünce girişimi, özellikle metaların sosyalist devlet sektörü içindeki dolaşımını, sosyalist ticareti, paranın rolünü, vs. tahlil etmek söz konusu olduğu zaman, üstesinden gelinmez güçlüklerle karşılaşır.

Stalin'in daha önce sözü edilen *S.S.C.B.'nde sosyalizmin iktisadî sorunları* yapıtındaki tahlillerinden bazıları bu güçlüklerin bir örneğini verir.

Bu yapıtta, Stalin, bilindiği gibi, sovyetik sosyalist toplum içinde tecimsel ilişkilerin (meta ilişkilerinin) gerekliliğini, sos-

yalist mülkiyetin iki biçiminin varlığına dayanarak açıklamağa çalışır: Halk mülkiyeti (yani devlet mülkiyeti) ve daha sınırlı toplumsal grupların mülkiyeti (esas itibariyle kolhozcu mülkiyet).[24]

Bu hukukî hareket noktası ve ondan çıkan tahliller, sosyalist devlet işletmeleri arasındaki değişimlerin bugünkü günde zorunlu olan tecimsel karakterini yadsımaya, ve teorik planda, devlet işletmeleri arasında yapılan alım ve satımların mahiyetini, paranın, fiyatların, iktisadî muhasebenin, malî özerkliğin, vs. mahiyetini anlaşılmaz kılmaya götürürler. Böylece, bu kategoriler, bütün gerçek toplumsal muhtevadan yoksun bir hale gelir ve bizzat Stalin'in başka bir yerde zorunluluğunu belirttiği o nesnel iktisadî kanunların ifadesi olarak değil, soyut biçimler ya da az çok keyfî teknik davranışlar olarak görünürler.[25]

[24] Bu açıklama, «1951 Kasım tartışmasıyle ilgili iktisadî sorunlar üzerine düşünceler»in 2. noktasında, «Sosyalist rejimde meta üretimi üzerine» başlıklı noktada uzun uzadıya geliştirilmiştir. Burada sunulan açıklama girişimi esas itibariyle kolhozların davranışına dayanır. J. Stalin şöyle yazar: «Kolhozlar, kendi ürünlerini, karşılığında ihtiyaç duydukları metaları elde etmek istedikleri emtia biçiminden başka bir biçim altında vermek istemiyorlar. Kolhozlar bugün şehirle, değişimlerde metaların alım ve satımıyle meydana gelen ilişkilerden başka iktisadî ilişkiler kabul etmiyorlar. Bundan ötürü, bizde meta üretimi ve emtia dolaşımı, şu anda, örneğin bundan otuz yıl önce, Lenin' in emtia dolaşımını âzami geliştirme zorunluluğunu açıkladığı dönemdekine benzer bir zorunluluktur» (*a.g.e.*, s. 16).

[25] Soruna bu türlü yanaşmanın götürdüğü güçlükler, *S.S.C.B.'nde sosyalizmin iktisadî sorunları*'nın «Aleksandr Hiç Notkin arkadaşa cevap» başlıklı kısmında çok açık bir şekilde ortaya çıkar. Bu metinde, Stalin şöyle sorar: «Neden... üretim araçlarının değerinden, maliyet fiyatlarından, satış fiyatlarından, vs., söz ediliyor.» Ve şu cevabı verir: «İki nedenle: (1) Bu, hesaplar bakımından, hesapların düzenlenmesi, işletmelerin kârlı ya da açık karakterinin saptanması, onların incelenmesi ve denetlenmesi bakımından zorunludur; ama bu, sorunun sadece biçimsel yönüdür. (2) Bu, dış ticaret yararına, üretim araçlarının yabancı devletlere satılabilmesi için zorunludur. Burada, dış ticaret alanında, *ama sadece bu alanda*, üretim araçları gerçekten emtiadır ve gerçekten satılırlar» (*a.g.e.*, s. 44-45). Bu cevabın ikinci kısmının Sovyetler Birliği içinde neden üretim araçlarının değerinden söz edildiğini

Toplumsal bir sürecin tahlilinde somut üretim ilişkilerinden değil de soyut olarak işlenen hukukî bir kavramdan hareket edildiği, hele hele bu kavram üretim ilişkilerinin «temeli» haline getirildiği zaman, nasıl bir teorik çıkmaza girilebileceğini burada yeniden görüyoruz.

Gerçekte, diyalektik materyalizm yöntemi, doğanın insanlar tarafından temellükü sürecinin arka-yüzünü oluşturan toplumsal ilişkiden (yani üretim ilişkileri ve fiilî temellük biçimlerinden) hareket edilmesini gerektirir.

Eğer bu girişim izlenir, ve üretici güçlerin, hatta en ileri sosyalist toplumdaki üretici güçlerin bugünkü gelişme düzeyinde, bu temellük sürecinin daha toplum tarafından tamamen egemenlik altına alınmış *tek bir süreç değil*, henüz çok şekilli, parçalara ayrılmış, (sosyalist planlama aracıyle) ancak toplumsal ölçüde düzenleşik olabilmeğe başlayan belirli sayıda faaliyet merkezleri, belirli sayıda basit temellük süreçleri halinde bölünmüş bir süreç olduğu saptanırsa, o zaman bu faaliyet merkezleri arasındaki değişimlerin zorunluluğu ve sosyalist mülkiyetin çeşitli biçimlerinin, sosyalist meta değişiminin, paranın sosyalist sektör içindeki rolünün, vs. gerçek toplumsal ve iktisadî muhtevası anlaşılır.

Böyle bir tahlilden sonra, sosyalist mülkiyetin çeşitli biçimleri, artık sosyalist sektör içindeki tecimsel ilişkilerin varlığını «açıklamağa» yetenekli neden olarak görünmezler (sosyalist mülkiyetin çeşitli biçimlerinin sosyalist sektör içindeki meta ilişkilerinin varlığını açıklayan neden olarak gösterilmesi, iktisadî kategorilerin belirli bir hukukî üstyapı ile açıklanması anlamına gelir). Tersine, tecimsel ilişkileri ve bu ilişkilerin bürünmeleri gereken hukukî biçimi açıklayan şey, belirli üretim ilişkilerinin varlığıdır.[26]

hiç bir şekilde açıklamadığı, ayrıca birinci kısmının da, aslında gereken şey, neden «bunun hesaplar için zorunlu olduğu»nun bilinmesi olduğuna göre, hiç bir açıklama getirmediği açıktır.

[26] Bu tahlil, kısmen, O. Sik'in *Ekonomi, Çıkarlar, Siyaset* (Prag, 1962, Çekçe) kitabındaki tahliline katılır.

Bunun sonucu şu da anlaşılır ki, üretici güçlerin gelişmesi, gitgide tek bir süreç haline gelen üretim süreçlerinin bir *fiilî bütünleşmesine*, bir *organik düzenleşmesine* götürdükçe, tecimsel ilişkiler alanı küçülür ve piyasa kategorilerinin faaliyet ortamı ortadan kalkar. Bu evrim sonuna ulaştığı zaman, planlama ve ekonominin günlük yönetimi tek bir toplumsal mercie bağlanabilir (tek bir toplumsal merci, zorunlu olarak tek bir hukukî özne demek değildir).

Durum böyle olmadıkça, sosyalist iktisadî [günlük] yönetim, farklı iktisadî öznelere bağlı çeşitli süreçlerin bilinçli yönetimini üstlenirken, sosyalist planlama, (nesnel olarak birbirlerini egemenlik altına aldıkları için) düzenleşik olmağa başlayan gitgide artan sayıda toplumsal yeniden-üretim süreçleri bütününün bilinçli yönetimini üstlenir. Öyleyse, farklı iktisadî özneler, aynı zamanda hem plan (nesnel olarak birbirlerini egemenlik altına aldıkları ölçüde), hem de tecimsel ilişkiler (nispeten bağımsız oldukları ölçüde) aracıyle kendi aralarında birbirlerine bağlanırlar.

Şu son yıllar içinde, Sovyet ekonomisinin ve öbür sosyalist ekonomilerin gitgide artan karmaşık karakteri, piyasa kategorileri ve sosyalist meta değişiminin bir hızla sonuna yaklaşma fikrinin mevsimsiz bir fikir olduğunu açıkça gösterdi; bu kategorilere, sosyalist işletmenin nispî özerkliğine, vs., artan bir yer vermek zorunda kalınması bunun sonucudur. Aynı zamanda, *teknik bakımdan en gelişmiş kollardaki* üretim süreçlerinin artan bütünleşmesi, bu kolların elektronik araçların kullamlmasıyle sağlanan yeni yönetim olanaklarım ortaya çıkardı. Bu, iktisadî faaliyetlerin *a priori* düzenleşmesinin, böylece piyasa kategorilerinin kesinlikle ortadan kalkmasını gerektirerek, hangi yollardan gelişebileceğinin daha iyi kavranmasını sağlar.[27]

[27] Daha ayrıntılı ve elektronik makinelerin kullanılmasına dayanan bir planlamaya geçişin, faaliyetlerin çeşitli kollar içindeki artan bütünleşmesiyle mümkün olacağını düşünen Sovyet iktisatçılarının sayısı gitgide artmaktadır. Bu bütünleşme, matematik yönetim yöntemleri ve elektronik makinelerin *önce* üretim birimleri ve kollar düzeyinde ve ancak daha sonra bütün ulusal

Yukarıdaki tahlilden çıkan ya da bu tahlilin içerdiği birçok sonuç var. Burada sadece sosyalist ekonominin planlama ve örgütlenmesi bakımından en önemli gibi görünenler üzerinde duracağız.

a) Daha önce söylenenlerle bağlantılı olarak, üretici güçlerdeki gelişme ve basit üretim süreçlerindeki bütünleşmenin bugünkü düzeyinde, üretimde harcanan çalışmanın henüz tamamen *doğrudan-doğruya toplumsal* bir çalışma olamayacağı anlaşılır.

Başka bir deyişle, plan üretiminin çeşitli kollarında harcânması gereken çalışma miktarlarını saptadığı halde, bunu henüz ancak yaklaşık olarak yapabilir ve çeşitli ürünler için harcanan çalışmanın ne ölçüde gerçekten ve tamamen *toplumsal bakımdan zorunlu bir çalışma* olduğu ancak *ex-post* bilinebilir.

Gerçekten, sosyalist sektör içinde piyasa kategorilerinin ve paranın varlığı, *çalışmanın toplumsallaşmasının* henüz kısmen piyasa aracılığıyle gerçekleştiğini gösterir.

Öte yandan, çalışmanın toplumsallaşması bakımından havaleci ve araç hizmeti gören sosyalist piyasa, sosyalist üretim ilişkilerindeki gelişmeyle, işleyişinde çok büyük bir değişikliğe uğramıştır. Bu sosyalist ilişkiler sayesinde, üreticiler artık kendi aralarında *sadece* ürünleri aracıyle kurulmuş bir ilişki halinde değildirler (ki bu durum, saf tecimsel toplumda, ürünlerin üreticiler üzerindeki egemenliği, meta fetişizmi, vs., sonucunu veriyordu), ayrıca *birleşmiş* üreticilerin *dolaysız* ilişkilerini de sürdürürler. Birleşmiş üreticiler olarak, çabalarını *a priori* düzenleştirmeğe çahşırlar ve iktisadî plan aracıyle bu düzenleştirmeye (kısmen) ulaşabilirler. İktisadî plan iktisadî ve toplumsal geliş-

ekonomi düzeyinde kullanılması olanağını verir. Şüphesiz, bu, matematik yöntemlerin ve elektroniğin daha şimdiden ulusal ekonominin planlanması düzeyinde kullanılmasını asla dıştalamaz, ama bu kullanım, şimdilik ancak çok kısmî olabilir ve zincirleme yinelemeli (itératif en chaine) süreçlere götürür, bugünkü sosyalist planlamanın tek, hatta başlıca temeli olamaz. Bu konuda J. Kornai ve Th. Liptak'ın çalışmalarına bakınız: *İki düzeyli planlama*, Macaristan Bilimler Akademisi Hesap Merkezinde hazırlanmış programlama incelemesi (İngilizce teksir edilmiş metin, Budapeşte, 1963).

menin temel hedeflerini saptar ve dolayısıyle piyasaya ancak bağımlı bir rol bırakır. Bu böyle olabilir, çünkü doğamn temellükünün basit süreçleri ötesinde (henüz birbirinden ayrı ve bu nedenle üreticilere kısmen karşı koymağa devam eden bu süreçler ötesinde), daha şimdiden toplumsal üretim sürecinin bir bütünleşme başlangıcı kendini gösterir, ve üretim araçları üzerindeki özel mülkiyetin bertaraf edilmesi ve planlamanın uygulanmasıyle birlikte, bütünleşme yolunda bulunan bu toplumsal süreç, artık üretici güçlerin gelişmesiyle aşılmış olan üretim ve mülkiyet ilişkilerini koruyan kapitalizm şartlarında olduğu gibi, parçalanmış, parçalara ayrılmış bir süreç değildir.

b) Yukarda söylenenler, üretici güçlerin gelişmesinin bugünkü durumunda, hatta en ileri sosyalist ülkelerde bile, toplumun henüz *toplumsal ihtiyaçların* durumunu (maddî üretim alanında ortaya çıkan ihtiyaçlar dahil) tamamen bilecek ve gelecekte kabul edilecek olanları siyasal bakımdan belgin bir biçimde belirleyecek durumda olmadığı anlamına da gelir.

Üretim araçlarının ve genel olarak ürünlerin, *a priori* eksiksiz bir dağılımının doyurucu, yani etkin bir biçimde yapılmasının imkânsızlığı ve *sosyalist ticaret* ve devlet ticaret örgenliklerinin zorunluluğu bu durumun sonucudur. Bunun gibi, sosyalist sektör içinde paranın rolü, değer kanununun ve bir fiyatlar sisteminin —*sadece* çeşitli ürünlerin toplumsal maliyetini yansıtmakla kalmaması, *ayrıca* hem bu ürünlerin arz ve talebi arasındaki ilişkileri ifade etmesi, ve plan bu arz ve bu talep arasındaki dengeyi *a priori* sağlayacak durumda olmadığı ve idarî tedbirler kullanılması üretici güçlerin gelişmesine zararlı olduğu zaman, hem de bu arz ve bu talep arasındaki dengeyi sağlaması gereken bir fiyatlar sisteminin— rolü de bu durumun sonucudur.

c) Yukarda söylenenler, aynı zamanda, her üretim biriminin (yani içinde basit bir üretim sürecinin oluştuğu her toplumsal halkanın) belirli bir *hareket özgürlüğü* ile donatılma zorunluluğunu gösterir. Bu hareket özgürlüğünün her üretim birimine öngörülememiş olan her şey karşısında hazırlıklı olmayı, tasarruf

ettiği kaynaklardan toplum hesabına azamî yararlanmayı sağlaması gerekir; çünkü bu kaynaklar ancak onun gerçek ihtiyaçları uyarınca iyi kullanılabilirler ve onun gerçek ihtiyaçları her zaman mutlaka planın öngörmeğe çalıştığı ihtiyaçlar değildir. Bu hareket özgürlüğünün, üretici güçlerdeki gelişmenin bugünkü durumunda, aynı zamanda hem her üretim biriminin faaliyet programının bazı unsurları, ve hem de bu programı gerçekleştirmek bakımından kullanılacak bazı araçlar için söz konusu olması gerekir.

Pratik sorun, bu hareket özgürlüğünün, planın gerçek hedeflerine (sosyalizmin kuruluşu, üretici güçlerin uyumlu gelişmesi ve toplum ihtiyaçlarının karşılanması) *hizmet edecek* şekilde sınırlandırılması, bu sınırların saptanmasıdır. Bu pratik sorun ancak deney aracıyle, teori yardımıyle yorumlanan deney aracıyle doğru olarak çözümlenebilir.

Eğer her üretim birimine yeterli bir hareket özgürlüğü verilmez ve bu üretim birimlerinden her birinin faaliyetinin ne olacağı ve bu faaliyetin içinde oluşacağı şartlar önceden ayrıntılı bir biçimde belirlenmek istenirse, işlerin bugünkü durumunda, bundan büyük bir çalışma gücü ve ürün israfının doğacağını belirtmek, burada, önemlidir.

Genellikle, üretim birimlerine zorunlu hareket özgürlüğünün verilememiş olduğu planlı ekonomilerde, bu israf, üretim birimlerinin, plana biçimsel bir tecavüz halinde, ama aslında, çoğunlukla, gerçek hedeflere erişmek ereğiyle, kendi aralarında yaptıkları *değişimler* aracıyla kısmen azalmış bulunur. İktisadî kanunların nesnel zorunluluğu kendine bu şekilde bir yol açar. Bu durumda tehlikeli olan şudur ki, bunlardan bilinçli olarak yararlanma yerine (plan ilkesi budur), bu kanunlar kendiliğinden bir rol oynamağa bırakılır.

d) Piyasa kategorilerinin, sosyalist sektör içinde bile, tarihsel bir dönem boyunca korunması ve her üretim biriminin, belirli sınırlar içinde, donatılmış olması gereken hareket özgürlüğünün bağdaşımıdır ki, her üretim biriminin *muhasebe özerkliğine*, her

birim düzeyindeki *iktisadî hesaba* ve her birimin sahip bulunması gereken *otofinansman* olanaklarına kendi anlamını verir. Bu kategoriler, bu kurallar ya da bu olanaklar, üretici güçlerdeki gelişmenin belli bir durumuna bağlıdırlar. Bu kategoriler, bu kurallar ya da bu olanaklar, sosyalist ekonominin, gelişmesinin bugünkü aşamasındaki işleyişinin nesnel şartlarını ve nesnel gerekirliklerini ifade ederler; onlara uymamak, ekonominin iyi işleyişini kösteklemek ve bizzat planlamaya engel olmaktan başka bir sonuç veremez.

IV.— *DAĞILIMIN ÖRGÜTLENMESİ*

Dağılım ilişki ve biçimlerinin üretimin örgütlenmesi tarafından belirlendiklerini kabul etmek marksist tahlilin beylik bir düşüncesidir.[28] Bundan eğer tecimsel ilişkiler, üretici güçlerdeki gelişmenin bugünkü düzeyinde, sosyalist sektör içinde hâlâ varlıklarını sürdürüyorlarsa, bu tecimsel ilişkilerin dağılım ilişkileri üzerinde de etkili olmağa devam etmeleri gerektiği sonucu çıkartılabilir. Bugün bütün sosyalist ekonomilerde bu dağılımın da piyasa kategorileri (para ve ücretler) aracıyle yapılması nedenlerinden biri işte budur.

Bu olay, başkaları arasında, *Gotha Programının Eleştirisi* konusunda geliştirdiği tahlillerin de gösterdiği gibi, Marx'ın öngörmüş olmadığı bir olaydır. Bu metinde, Marx, ürünlerin gerçek bir para aracıyle değil, «çalışma bonoları» yardımıyle üleşimini düşünüyordu. Eğer Marx dağılım sorununa sosyalist toplumun birinci evresinde böyle bir çözüm şekli düşündüyse, bu, şüphesiz, onun yazdığı dönemde, toplum için toplumsal üretim ve yeniden-üretim süreçlerinin bütünü üzerindeki eksiksiz bir

[28] «Dağılımın örgütlenmesi tamamen üretimin örgütlenmesi tarafından belirlenir. Bizzat dağılım, sadece nesnesi bakımından değil —çünkü ancak üretim sonuçları dağılabilir—, ama özel biçimi, insanların dağılıma katılma biçimi bakımından da, üretimin bir ürünüdür» (Karl Marx, ***Introduction à une critique de l'économie politique***, *a.g.e.*, s. 325).

egemenlik olanağının, o zaman gerçekte olduğu ve bugün hâlâ olmağa devam ettiğinden çok daha kolay görünebilmesindendir.

Bununla birlikte, sosyalist toplumun birinci evresinde, ürünlerin ihtiyaçlara göre değil, çalışmaya göre bir üleşiminin üstün gelmesi gerektiğini öngördüğü zaman, Marx'ın gerçekçiliğinde en ufak bir kusur yoktu. Ne var ki, o zaman Marx'a esaş itibariyle bazı burjuva hukuk kurallarının «kalıntı»sına bağlı bir gerekirlik olarak görünen şey, bugün, deney ışığında, piyasa kategorilerinin korunması sonucu olarak kavranabilir.

Böyle olmakla birlikte —sosyalist toplum üreticileri kendi aralarında *sadece* kendi ürünleri aracıyle kurulmuş bir ilişki halinde bulunmadıkları, ayrıca çabalarını *a priori* düzenleştirmeye çalışan ve üretici güçlerin toplumsallaşması sayesinde buna gitgide daha iyi bir şekilde erişebilen birleşmiş üreticiler olarak, dolaysız, insanî ilişkiler de sürdürdükleri için— piyasa kategorileri artık ne toplumu, ne de onu meydana getiren bireyleri egemenlik altında tutarlar, ve bu kategorilerin muhtevası îyiden iyiye değişmiş bulunur.

Böylece, (üreticiler artık kendi üretim araçlarından ayrılmış değil, tersine, bu araçların ortaklaşa maliki olduklarına göre) ücret sosyalist toplumda artık «çalışma gücünün fiyatı» değil, toplumsal hasılanın bir kısmının üleşim biçimidir. Aynı zamanda, bu üleşim «ücret» kategorisi aracıyle gerçekleşmeğe devam eder, çünkü herkes tarafından sağlanan çalışma henüz doğrudan doğruya toplumsal bir çalışma değildir. Bununla birlikte, toplumun kendi üretici güçleri üzerindeki artan egemenliği, onun toplumsal hasılanın gitgide daha büyük bir kısmını artık çalışmaya göre değil, ihtiyaçlara göre, parasal kategoriler aracıyle değil, aynen (en nature) dağıtmasını mümkün kılar. Dağılım alanındaki burjuva hukuk kurallarının derece derece yok olması böylece şimdiden başlamıştır ve insanların toplumsal yeniden-üretim süreci üzerindeki artan egemenliği ve piyasa ilişki ve kategorilerinin ortadan kalkmasıyle birlikte hızlanarak gidecektir.

Piyasa ilişki ve kategorilerinin korunması ve bu korunmaya

bağlı üst yapılar bütünü herkesin iş-karşılığının çalışmasının nicelik ve niteliğine bağlanması zorunluluğunu açıklarken («maddî müşevvikler sistemi» denilen şey budur), bu ilişki ve kategorilerin dönüşümü, derece derece ve halen başlamış bulunan yok oluşları —ve üst yapılardaki bağlılaşık değişiklikler— iktisadî çıkar gözetmeyen güdüler (motivations) üzerine kurulu davranışlara verilebilecek büyüyen yeri açıklar.

Öyleyse, çeşitli müşevvik kategorilerinin karşılıklı yeri, sosyalist toplumun şu ya da bu ahlâkî görüşü veya şu ya da bu ideal anlayışı adına keyfî olarak belirlenememeli, ama bilgileri, eğitimleri, ve genel olarak kültürleriyle, bizzat insanların bir kısmını oluşturmakta bulundukları üretici güçlerin gelişme düzeyine bağlanmalıdır.

Ocak 1964

IV

GEÇİŞ EKONOMİSİNİN BAZI KAVRAMLARI KONUSUNDA

Bugün birçok ülke sosyalizmi kurma yoluna girmiş bulunuyor; bu, doğrudan doğruya bir milyar insanı ve dolaylı olarak bütün insanlığı ilgilendiren bir şeydir.

Sadece insanın insan tarafından sömürülmesine son vermesi değil, ayrıca insana doğa ve topumsal gelişme üzerinde artan bir egemenlik sağlaması da gereken yeni bir dünyanın kuruluşu dolayısıyle ortaya çıkan sorunların karmaşıklığını, bizzat hayat göstermiş bulunuyor. Böylece, insanlığm kökeninden bu yana üzerlerine çöken baskı ve sınırlamalardan, insanların derece derece kurtulmaları gerekiyor. Bilimsel sosyalizmin kurucuları tarafmdan «insanlığın tarih-öncesi» olarak adlandırılan şey, bu şekilde son bulacaktır.

Sosyalizmi kurma yoluna giren ve bu yeni toplumsal üretim biçimine doğru bir geçiş ekonomisinin çeşitli evrelerinde bulunan ülkeler tarafından gerçekleştirilmiş zengin deneyler karşısında, geçiş ekonomisinin bütün toplumsal deneylerinden önce hazırlanmış bulunan genel formüllerin tekrarıyle yetinmemek, artık bir zorunluluk haline gelmiştir. Ayrıca bu, burjuva düşüncesinin çeşitli akımları (pozitivizm, ampirizm, vs.), veya dogmatizm ya da idealizmin etkisiyle, marksizmin maruz kaldığı tahrifat karşısında zorunlu bir şeydir. Sosyalizmin kuruluşuna bağlı bir pratikler bütününün teorik anlamını kavrayabilmek için,

diyalektik materyalizm yöntemini uygulamanın zorunlu olduğu zaman gelmiştir. Ayrıca, diyalektik materyalizmden esinlendiği iddia edildiği halde, aslında ondan uzaklaşan bir metodoloji kullanarak, gerçek ve güncül sorunlar üzerinde yapılmış bulunan tahlillerden bazılarını eleştirmek de zorunludur.*

1. — *SOYUT VE SOMUT*

Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkıya Giriş'te, Marx, biri somuttan soyuta, öbürü soyuttan somuta giden iki yöntemi karşılaştırıyor ve sadece ikinci yöntemi bilimsel yönden doğru olarak niteliyor.

«Gerçek'ten ve somuttan başlamak –diyor Marx–, iyi bir yöntem gibi görünüyor... Ama, işe yakından bakınca, bunun bir hata olduğu farkedilir... Beriki (yani genel kavramlardan somut kavramlara giden iktisadî sistemler yöntemi) gerçek bilimsel yöntemin ta kendisidir. Somut, çok sayıda belirlenimin (déterminations) bireşimi (sentezi), yani çeşitliliğin birliği (unité de la diversité) olduğu için somuttur. Bundan ötürü, düşüncede hareket noktası olarak değil, bireşim süreci olarak, sonuç olarak görünür.. (Bilimsel yöntemde) soyut belirlenimler, somut'un düşünce yoluyle yeniden-üretimine (reproduction) götürürler... Soyuttan somuta yükselmeğe dayanan yöntem, düşünce için, somut'a, bir düşünülmüş somut şekli altında sahip olma, onu bir yeniden-üretme tarzından başka bir şey değildir...» (*a.g.e.*, Editions Sociales, s. 164 - 165).[1]

* Pratik sebeplerden ötürü, tartışma boyunca çoğunlukla eleştirilen metin, Ernest Mandel'in «Geçiş Döneminde Piyasa Ekonomisi Kategorileri» (*Economica*, Haziran 1964, Havana) adlı yazısıdır. Tartışmanın amacı, ne bu yazarla, ne de başkalarıyle bir polemiğe girişmek değil, başlıca teorik ve metodolojik konumların aydınlatılmasına çalışmaktır.

1 *Mantık*'ında Hegel'in yazdığı şeyi ve Lenin'in bu konudaki yorumlarını burada hatırlatmak yararsız olmayacak. Hegel, *Mantık*'ta şöyle yazıyordu: «Duyulur, yer tutan, cismanî, elle tutulur varlık, daha yetkin bir şeymiş

Açıktır ki, Marx, bilimin en soyut kategoriler düzeyinde kalmasını asla önermiyor. Onun önerdiği şey, bilimsel eylemin somut'a düşünceyle, kendi deyimine göre, «soyut belirlenimler»in sentezi aracıylé yanaşmasıdır.[2]

II. — *MARKSİST TAHLİL VE BİLİM-ÖNCESİ «TAHLİL»*

Marksist tahlil ile bilim-öncesi (ideolojik) tahliller arasındaki temel ve «özgül» farklılık şudur ki, marksist tahlil, uygulandığı alanın (Louis Althusser'in *Pour Marx* içinde, mater-

gibi, kavramın karşısına konarak, çoğunlukla şöyle deniyor: «bu sadece kavram». Böylecc, soyut somuttan daha eksik bir şey olarak düşünülüyor, çünkü somutun içinden birçok şey atılmıştır. Bu düşünce içinde, soyutlama, içinden birçok nitelik ya da özgülük alırken nesnenin değer ya da saygınlığını azaltmayacak biçimde, sadece kendi öznel kullanımımız için, somuttan şu ya da bu karakteristik yönü çıkarıyoruz anlamına gelir; soyutlamanın nesne içinden alınan bu nitelik ve özgülükleri kendi gerçeklikleri içinde, ama bir öbür dünyada, bütün değerleriyle koruduğuna inanılır; öyle ki, anlık (müdrike) sadece kendi güçsüzlüğü nedeniyledir ki bütün bu zenginliği kavramaz ve yoksul soyutlamayla yetinir» («genel olarak kavram doktrininin öznel mantığı», cilt V, kısım 2).

Yukardaki parçada Hegel eleştirici bir biçimde Kant'ın düşüncesini özetler, ve Lenin bu konuda şöyle yazar: «Aslında, Hegel Kant'a karşı tamamen haklıdır. Somuttan soyuta yükselen düşünce —eğer gerçek düşünceyse ve Kant da bütün filozoflar gibi gerçek düşünceden söz ediyorsa— gerçekten uzaklaşmaz, tersine, gerçeğe yaklaşır» (Bk. Lénine, *Cahier Philosophiques*, Editions Sociales, 1955, s. 142).

[2] Öyleyse, Mandel'in adı geçen makalede yaptığı gibi, kategorilerin gerçeği tamamen kavramaya asla yaramadığını iddia etmek doğru değildir. Aslında bu iddia, sadece en soyut kategoriler için doğrudur. Oysaki bir bilimsel yöntem, diyalektik materyalizm yöntemi, gitgide daha somut, gitgide gerçeği yeniden-üretmeğe, öyleyse onu tamamen kavramağa daha yetenekli kategoriler hazırlamak durumundadır. Gerçeğin bilinçli bir biçimde değiştirilmesini de, bu sağlayacaktır.

Bilindiği gibi, Lenin, «Sol Komünizm» üzerine yazdığı metinde, «sol» komünistlerin hatalı tutumlarındaki sebebin, onların en soyut kavramlar düzeyini aşmaktaki yeteneksizlikleri olduğunu açıkça göstermiştir.

yalist diyalektik üzerine yazdığı makaledeki terminolojiyi kullanırsak) bir «egemen yönlü karmaşık bütün» olduğunu kabul eder ve bunun sonucu, aralarındaki bağlantı bizzat uygulandığı alanın ilişki ve çelişmelerini ifade eden birbirine diyalektik olarak bağlı kavramlar kullamr. Bu, marksist tahlilin dogmatik ve («soyut olarak» davranmadığı anlamına gelir; çünkü bizzat kullandığı kavramlar, belli bir *somut* durumdaki «*esas*» (principale) çelişmenin olsun, şu ya da bu çelişmenin esas yönünün olsun, zaman içinde değişebildiğini gösterir.

İşte bu yüzdendir ki, daima her durumdaki esas çelişmeyi ve çeşitli çelişmelerin esas yönünü bulup çıkarmak gerekir («*çorap söküğü*» —chaînon décisif: kararlaştırıcı halka— ya da «*ipucu*» –chaînon conducteur: iletici halka– sorunu budur). Ama bu bulup çıkarma, bu «yakalama», asla «mekanik biçimde» yapılamaz, uzun zihnî tahliller gerektirir. Bu tahliller, gerçekliği mümkün olduğu kadar aslına uygun bir biçimde ifade eden bir kavramsal yapılaşmaya varılmasını sağlayacaktır.[3]

Böylece, örneklerimizi siyaset ya da ekonomi alanından alırsak, göreceğiz ki, belirli bir durumdaki esas çelişme, proletaryayla burjuvazi, köylülerle büyük toprak mülkiyeti yahut yoksul ve zengin köylüler arasındaki, ya da iktisadî bakımdan, tüketimle yatırım, sanayiyle tarım, çelik sanayiiyle kimya sanayii, vs. arasındaki çelişmelerden biri olabilecektir.

Şüphesiz, bu çelişmeler, tarihsel maddecilik bakımından, asla mutlak çelişmeler olarak değil, ama çelişmelerin birliğini kapsayan çelişmeler olarak konurlar.

Gene şüphesiz, bu çelişmeler üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki çelişmelere dayanırlar, ama çelişmelerin muhtevası bu son çelişmelerle tükenmez; üretici güçler ile üretim iliş-

[3] Burada kavramsal yapılaşma ile gerçek yapılaşma arasında varolan farkın (marge), E. Mandel'in başvurduğu «soyut modeller»e göre tali (ikincil) nitelikte olduğunu kaydedelim; çünkü bu fark yeni bir kavramsal yapılaşma çabası aracıyle daima küçültülebilir. Ama kendisinden beklenebilecek ek etkinlikle karşılaştırılınca zahmete değmediği içindir ki, bu çaba gösterilmemektedir.

kileri arasındaki çelişmeler, bu gerçeğin özgül, temel (ki, esas demek değildir) bir aşamasıdırlar ve öbür aşamalar üzerinde hareket ettirici bir eyleme sahiptirler; ama öbür aşamalar da, sırası gelince, bu temel çelişme üzerinde etkili olurlar (bu durum, örneğin, üstyapıdaki çelişmelerin, üretici güçlerin gelişmesini yavaşlatabilecekleri, hatta durdurabilecekleri anlamına gelir). Demek ki bütün, daima belirli bir anda bir esas çelişme ile karakterize edilen karmaşık bir yapılaşmış bütün olarak işler.

Bu çelişmeler, belirli bir anda, belirli bir biçimde kaynaşırlar ve bu kaynaşma (fusion), *öncekinden nitelikçe başka* yeni bir durum meydana getirir. Bu yeni durumda, esas çelişme, artık bir önceki durumun esas çelişmesinden başkadır, ve genel olarak, çelişmeler ve çelişmelerin yönleri arasındaki hiyerarşi tamamen değişmiş bulunur. Bu türlü nitelik değişmeleri, toplumsal-iktisadî-siyasal alanda ortaya çıkınca, bu, ya yeni bir üretim biçimine geçildiği anlamına gelir, ya belirli bir üretim biçiminin yeni bir aşamasına (stade), ya da bu aşamanın yeni bir evresine (étape). Esas çelişmenin değişmiş bulunduğunu söylemek, aym zamanda, durumun kendisinden itibaren yeniden değişebileceği «çorap söküğü»nün (chaînon décisif) de, bir önceki duruma göre, değişmiş olduğunu söylemek demektir.

Böylece, esas çelişmenin ve çelişmelerin esas yönünün mahiyetine göre, *pratik eylem çizgisi* farklı olacaktır. Siyaset ve ekonomi alanından alınan örnekler göz önünde tutulursa, görülecektir ki, duruma göre, bu durumu değiştirmek için kavranması gereken esas halka, bazen devrimci güçlerin proletarya etrafında kümelenmesi ve bütün köylülerle, ya da sadece yoksul köylülerle birleşmiş proletaryanın öbür toplumsal sınıflar üzerindeki diktatoryası, bazen de sanayiin, gelişmenin temeli olarak alınan tarım ve hareket ettirici güç olarak alman sanayi üzerindeki önceliği, piyasa güçlerinden geniş bir şekilde yararlanma (N.E.P.), ya da hızlı bir kolektivizasyon, merkezî planlama veya ekonomik araçlardan yararlanma, vs., vs. tarafından oluşturulmaktadır.

III. — *MARKSİST DİYALEKTİĞİN ÖZGÜLLÜĞÜ*

Ama çelişmelerin (Hegelci girişimine göre) kendi başlarına incelenmemeleri, Lenin'in formülüne göre, «bizzat nesnelerin özü»nün bir parçası olarak düşünülmeleri gerekir.

Marksist diyalektikte çelişmenin özgüllüğü işte buradadır. Diyalektik materyalizmde, her çelişme, bu özgüllük sonucu, karmaşık bir sürecin varlığına yol açar ve *bir dizi başka çelişme arasında bir çelişme* oluşturur. Gene bunun sonucu, yapılaşmış bir bütün olan bu çelişmeler bütününde, daima esas çelişme olan bir çelişme bulunur. Mao Çe-tung'un dediği gibi: «...olayların bütün karmaşık gelişme sürecinde, aralarından birinin daima esas çelişme olduğu bir dizi çelişme vardır...» (Mao Tsé-toung, *A propos de la contradiction*, s. 55).

Çelişmenin esas yönü ile tâli yönü arasındaki zorunlu ayrım da bundan çıkar; bu, «sürecin karmaşıklığının, yani süreçte biri egemen olan bir çelişmeler çokluğu varlığının, her çelişme içinde»... yansımasından başka bir şey değildir (bk. Louis Althusser, *La Pansée*, Ağustos 1963, «Sur la dialectique matérialiste,», s. 27).

Demek ki, materyalist diyalektik, Ernest Mandel'in «marksist diyalektik» olarak sunmuş bulunduğu, tarihin, karmaşığın ve somutun dışındaki basitleştirici soyutlamadan çok uzak bir şeydir.[4] Böylesine bir soyutlama, en mükemmel biçimi (Hegelci biçimi) altında, hatta idealist diyalektik düzeyinde bile yer almaz, ama basitleştirici soyutlama olarak, olumsuzlama etkisiyle kendi içinde gelişen basit bir çelişme birliği temel varsayımından hareket eder, öyle ki, bu gelişmenin vardığı «somut» bütünlük, bizi daima hareket noktasındaki basitliğe götürür.

[4] Ernest Mandel'in gerçeği, somutu, ve bunun karmaşıklığını küçümseyişi, kendini her şeyden önce, «bilim» ve «diyalektiğin» «basit» kategoriler düzeyinde geliştiği iddiasında gösteriyor. Gerçekten, *ideolojik* soyutlamalar düzeyinde kalınca, olan budur. Ama *bilimsel* kategoriler, asla basit kategoriler değildir; daima somut, yaşayan, karmaşık bir bütüne bağlıdırlar.

Şunu belirtmek özellikle önemlidir ki, sadece «basit» kategorileri göz önünde tutmak, teoriden somuta girmeği reddetmek isteği, insanı kaçınmağa çalıştığı hatalara götürmekten başka bir sonuç vermez.

Proleter devrimin, önce, üretim güçleri nispeten az gelişmiş bulunan bazı ülkelerde başarıya ulaşmış olması olgusu tarafından konulan sorun örneğini ele alalım. Bu durum karşısında, diyalektik materyalizmin tutumuna uygun düşmeyen bir tutum, marksizmle hiç bir ilgisi olmayan, ve ayrıca, karşılıklı olarak birbirlerini dıştaladıkları halde, marksist diyalektiğin özgüllüğünü tanımayı reddeden kimseler tarafından bazen aynı zamanda kabul edilen iki tip «açıklama»ya götürebilir ve götürmüştür de:

a) Birinci «açıklama»ya göre, yeterince gelişmemiş ülkelerdeki üretici güçler, devrimci hareketin başlaması için her ne kadar çok güçsüz bir durumdaysalar da, bu durum, devrim olayının bu ülkelerdeki üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki çelişmeye dayanarak başlamasını engellemez; çünkü asıl önemli olan şey, üretici güçlerin «yerel» ya da «ulusal» düzeyi değil, üretici güçler ile üretim ilişkileri arasında dünya çapında varolan çelişmedir.

Sorunu bu biçimde «çözümleme» isteği, önce, içte-oluşla dışta-oluş arasında tamamen idealist nitelikte bir ilişki kurulması sonucunu verir; sonra da, bu «açıklama»yı yapanların, üretici güçlerin gelişme düzeyi ile üretim ilişkileri arasındaki çelişme her ne kadar temel (fondamentale) çelişmeyse de, bunun devrim yapan ülkedeki karmaşık durum içinde varolan çelişmelerden *sadece bir tanesini* oluşturduğunu ve bu temel çelişmenin mutlaka *esas* (principale) çelişme olması gerekmediğini, hatta *genel olarak da böyle olmadığını* anlamamış bulunduklarını ortaya koyar. Esas çelişme başka bir düzeyde bulunabilir. Örneğin, esas çelişme, Rus köylü-askerlerin, emperyalist savaşın devamına başkaldırmaları aracıyle oluşacaktır. Elbette, bizzat bu savaş, üretici güçlerin gelişme düzeyi ile üretim ilişkileri arasında dünya ölçüsünde varolan çelişmenin sonucudur; ama bu

çelişme en yüksek derecesine, ancak en fazla gelişmiş ülkelerde ulaşmıştır.

Bu çelişme, daha düşük bir derecede, devrimin gerçekleştiği ülkelerde de vardı, ve bu devrime sosyalist bir karakter veren şey de budur. Bununla birlikte, bu ülkelerde devrim, üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki çelişme âzamî bir keskinliğe ulaştığı için değil, yüksek bir keskinlik derecesine varan ve bu ülkelerin devrimcilerinin köklü bir dönüşüm yapma bakımından kavramasını bildikleri (ve her ülkede aym olmayan) bir esas çelişme bulunduğu için olmuştur. Bu dönüşüm, devrimciler kendilerini esas çelişme üzerinde etkili olmakla (yığınları, barış, özgürlük, ya da toprak mücadelelerinde yönetmekle) sınırlamadıkları, ama çağımızın temel çelişmesini çözmeyi kendilerine görev olarak aldıkları ölçüde, sosyalist bir karaktere bürünmüştür.

b) Devrimin, üretici güçleri henüz yüksek bir gelişme düzeyine erişmiş bulunmadığı ülkelerde gelişmesi üzerine yapılan ikinci «açıklama» (ve bu idealist tipteki alternatiftir), üretici güçlerin üretim ilişkileri arasındaki çelişmenin rolünü yadsımaya (inkâra) ve devrimci süreci sadece devrimci bilinçle sosyalist ülkelerin örnek olma gücüyle, vs. açıklamaya götürür.

Böylece, marksist tahlilin karmaşık ve somut karakterini kavramayı reddetmenin insanı nasıl ya idealist ya da mekanist konumlara sürüklediği ortaya çıkar. Marksizmden uzaklaşan bütün anlayışların sonunda seçmeciliğe (éclectisme) düşmesi dikkate değer.

Gerçekten eğer marksizm Mandel'in düşündüğü gibi, «tarihsel olarak geliştiği şekilde... somut olarak geliştiği şekilde gerçek kapitalizmi» değil de, sadece «saf ve soyut bir kapitalizmi...» (anılan makale, s. 9 - 10) tahlile yetenekli olsaydı, bize sadece «saf», «basit», ve bunun sonucu, somut, özel, tarihsel, olumsal ve rastlansal şartlardan uzaklaşmış bir teori vermiş olurdu. Bu şartlar, pratikteki şartlar oldukları halde, teoride hesaba katılmamış bulunurlardı. Bunun sonucu, ünlü deyime göre, «zorunluluk kendi yolunu olumsallık arasından açardı». O halde,

olumsallık, ya bilinmeyen bir şey, ya da sadece kısa görüşlü bir pratiğin, ampirizmin konusu olmak durumunda kalırdı.

Böylesine bir anlayışın hiç bir etkin pratiği yönetemeyeceği açıktır; çünkü, etkin olmak için teorinin, «olumsallık» denen şeyi temellük edecek durumda bulunması, yani gerçeği karmaşık, yapılaşmış, içinde hareketsiz bir hiyerarşi içerisinde asla donup kalmış olmayan bir çelişmeler topluluğu taşıyan bir bütün olarak algılanması gerekir. «Somut durumun somut tahlili» derken, Lenin'in ifade ettiği şey buydu. Bu böyledir, çünkü marksizm «soyut» bir teori değil, somut'a götüren bir teoridir. Böyle olduğu içindir ki, pratik için bir yol-gösterici (rehber) olabilir. Bu yüzden, marksist pratik, iktisadî ve toplumsal alanda, çelişmelerin bütünü üzerinde etkili olmaya yeteneklidir. Buna yeteneklidir, çünkü marksist pratik, bütün çelişmeler arasında varolan ilişkiyi kavramayı sağlar, ve belirli bir anda esas çelişmenin, yani üzerinde durularak, sonunda çelişmeler bütünü üzerinde etkili olunmasını sağlayacak çelişmenin ne olduğunu ortaya çıkarmayı mümkün kılar.

Marksist tahlil bakımından, bir yanda fikir alanında (sphère) oluşan bir soyut model, öbür yanda da bu modele az çok yaklaşan, ve «model» kategorileri dışında, «rastlansal şartlar», yani tamamen «dışsal» (externe) veriler içeren bir gerçeklik yoktur. Marksizmin vardığı şey, nesnelerin bu türlü bir yüzeysel görüşü değildir. Marksizm, her gerçekliği esas ve tali çelişmeleriyle birlikte, olduğu gibi tahlil edilecek yapılaşmış bir bütün olarak alır.

Lenin, Ekim İhtilâlini, bu devrim döneminde varolan şartlar bütününü, yani gerçek, tarihsel, somut şartları hesaba katarak *teorik olarak* açıklar. Zaten esas itibariyle üretici güçler ve üretim ilişkileri arasındaki çelişme tarafmdan kararlaştırılan sosyalist devrimin, bu çelişmeyi en yüksek dereceye götüren ülkelerde değil, ama bir tarihsel ve somut «şartlar» bütününü bir araya getiren ülkelerde patlak vermesi ancak bu şekilde anlaşılabilir. Bu «şartları» dikkate alma gereğini duyan bir açıklama ancak bu şartlar, teorik olarak, yapılaşmış bir karmaşık

bütün toplu anlayışı içinde yerli yerlerine kondukları zaman seçmecilik ve ampirizmden kurtulabilir. Daha açık bir deyişle, bu «şartlar»ın nasılsalar öyle, yani tamlığı içinde verilmiş karmaşık bütünün varlık şartları olarak anlaşılmaları gerekir.

Eğer teorinin «saflığı», «basitliği» adına şartlar bir yana bırakılırsa, daima karmaşık, tarihsel, somut, yapılaşmış bir durumda bulunan, daima esas ve tali çelişmeler, «önem sıraları» şartlara göre değişen çelişmeler kapsayan gerçeğin dışına düşülür.

Bu ideolojik soyutlama düzeyinde kaldıkça, bir yandan sadece «saf» bir kapitalizmden, öbür yandan da «saf» bir sosyalizmden başka bir şey tanımak mümkün değildir. Siyasal planda, bu, örneğin bütün şartlarda mekanik olarak uygulanan «sınıfa karşı sınıf» parolasında, «aşırı-solculuğa» olduğu kadar, «saf» sosyalizmin gelişinin «kaçınılmaz» olması için, gerçek kapitalizmin yeterince «saf»laşmasını sonsuz olarak bekleyen oportünizme de götürebilir.[5]

Sosyalizmin kurulması söz konusu olunca, en «saf» sosyalizm anlayışının ancak sınırlı bir yararı vardır; çünkü tarih asla «saf» ve «Nevski'nin görünüşü gibi dümdüz» değildir. (Bu,

[5] *Gotha Programı*'nın Marx tarafından eleştirilen formülünde de aynı sözde-solculuk mevcuttu: «İşçinin kurtuluşu, karşısında bütün öbür sınıfların gerici bir yığın teşkil ettiği işçi sınıfının eseri olmak gerekir». (*Critique du Programme de Gotha et d'Erfurt, Editions Sociales*, s. 26).

Marx, bu tek yönlü formüle, *Bildiri*'nin diliyle karşı çıkıyordu: «Bugün burjuvaziyle karşı karşıya bulunan bütün sınıflar içinde, sadece proletarya gerçekten devrimci bir sınıftır. Öbür sınıflar, büyük sanayiyle birlikte tehlikeye düşer ve mahvolurlar; proletarya ise, tersine, büyük sanayiin en has ürünüdür».

Gotha Programının Eleştirisi'nde, Marx, özellikle burjuvazinin feodaller ve orta sınıflar karşısında devrimci bır sınıf sayılabileceğini gösterdiği zaman, çelişmeler arasında hayranlığa değer bir ayrım yapıyor, «o halde -diye ekliyor-, feodallerle orta sınıflar, burjuvaziyle birlikte tek bir «gerici yığın» teşkil etmezler.» Ayrıca, *Bildiri*'nin dediği gibi, Marx, «orta sınıfların... proletaryaya mukadder katılmaları bakımından... devrimci oldukları...»nı da gösteriyor. Burada, proletarya-burjuvazi esas çelişmesi, ve orta sınıflar-burjuvazi tâli çelişmesi karşısında bulunuyoruz.

başka şeylerle birlikte, şu demeye gelir ki, gelişmiş sosyalist toplumun karakteristikleri olacak çizgilerin hepsi zorunlu olarak geçiş toplumunda sadece bulunmamakla kalmayacak, hatta bunlardan geçiş toplumunda bulunan bazıları, bu toplumdaki gelişmenin bazı evreleri esnasında, bir anda hafiflemek ve mutlaka gitgide daha belirgin bir görünüş almamak durumunda da kalacaklardır).

Teorinin, geçiş toplumunun gidişini, ya da sosyalizmin kuruluş şartlarını aydınlatmaya yetkin olabilmesi için, asıl önemli olan, belirli bir ülkede, bu geçiş toplumu ya da bu sosyalist kuruluşun somut şartlarının tahlilidir. Tabiî bu tahlil, durumun anlamlı bütünlüğü üzerine yönelmelidir. Burada da söz konusu olan şey, çelişmelerin tümünü tahlil etmek, esas çelişmeyle tali çelişmeleri ve çelişmelerin esas ve tali yönlerini bulup çıkarmaktır. Bir durumun ve bu durumu karakterize eden çelişmelerin özgül karakteri ancak böyle ortaya konabilir.

Çelişmelerin özgül karakteri (belirli bir ülkede, belirli bir anda), bu ülkenin varlık şartlarının (yani üretici güçlerinin gelişme düzeyi, kültürü, gelenekleri, boyutları, belirli bir andaki bilinç düzeyi), genel olarak çelişmeler, özel olarak esas çelişme üzerindeki yansımasından başka bir şey değildir. İşte bu yüzdendir ki, sosyalizm, Küba'da, Sovyetler Birliği'nde, Çin'de vs., aynı «şartlar» içinde kurulmamaktadır. Bu «özgüllükleri» teorik bakımdan hesaba katmayı reddetmek demek, marksist olmamak demektir. Bu takdirde ampirizme, eklektizme düşmek işten bile değildir; çünkü *teori tarih dışına itilmek istenmektedir.*

Nedir ki, ideoloji bir yana, pratik ve teori asla tarih dışında olamazlar. Gerçekte olsun, düşüncede olsun, pratik ve teorinin kendisiyle karşı karşıya gelecekleri şey, asla «saf» bir üretim biçimi değil, ama daima, bütün özgül çelişmeleri, esas ve tali çelişmeleri, vs.'leriyle, *tarihsel olarak verilmiş bir toplumsal kuruluş*'tur. Marksizm, böyle bir gerçeğin hem pratik, hem de teorik olarak incelenmesini sağlayan tek teoridir (ki, Ernest Mandel, sadece teorik bakımdan değil, pratik bakımdan da bunu yapmağı reddediyor).

Tabiî böylesine canlı bir girişimde, çelişmeler ve kategoriler tek yönlü (univoque) olmaktan çıkarlar; yani onların bir defada ve hiç değişmemek üzere saptanmış bir rol ve anlamları yoktur. Ama bu böyledir diye, «ikircil» (équivoque) bir duruma düşülmüş de olmaz; çünkü her ne kadar rolleri ve mahiyetleri bakımından artık hiç değişmemek üzere ve bir defada belirlenmiş değilseler de, bu çelişme ve kategoriler, onlara rollerini veren «yapılaşmış karmaşıklık tarafından belirlenmiş olarak görünürler» (Louis Althusser, *Sur la dialectique matérialiste*, s. 37).

Materyalist diyalektik tahlilin sorunu, ardarda egemen bir nitelik kazanan çelişmelerin, neden ve nasıl birbirleri yerine keyfî bir biçimde geçmediklerini aydınlatmak; marksist pratiğin sorunu, her an, esas çelişmenin ne olduğunu, ve onun üzerinde (yani Lenin'in «çorap söküğü» üzerinde) etkili olarak, bir çelişmenin egemen olduğu bir durumdan, başka bir çelişmenin egemen olduğu bir duruma geçmenin nasıl mümkün olduğunu anlamaktır.

Bilimsel metodun hareket noktası olan genelliğe gelince, bu, bizzat bir soyutlama işleminin ürünü değil, karmaşık toplumsal sürecin özellikle teknik ve ideoloji düzeyinde yer alan sonucudur. Bilim, giderek yeni soyutlamalara geçmek için, bu türlü soyutlamalar üzerinde, onları gitgide daha «somut» *bilgilerle* zenginleştirip, böylece onlardan bilimsel kavramlar yaparak çalışır, (ki, bu bilimsel kavramlar, sonunda, baştaki ideolojik ya da teknik kavramların olumsuzlanması olacaklardır).

Bilimsel düşünce ve diyalektik materyalizm girişiminin en önemli yönü, işte bu zenginleşme (somuta doğru gidiş) sürecidir. Bu bilimsel ve diyalektik girişim yerine, tümdengelimin, yani sadece formel mantığın basitleştirici girişimlerini koymaktan sakınmak gerekir.[6]

[6] Şüphesiz, tümdengelimin de bilimsel düşüncede bir yeri vardı; ama bu bağımlı bir yerdir; önceden iyice belirlenip sınırlandırılmış bir alanda yapılan açımsamalarda kullanılır.

IV. — *DİYALEKTİK BİREŞİM VE PRATİK UĞRAK*

Ernest Mandel: «Karmaşık gerçeği, onun teorik düşüncedeki basitleştirilmiş yeniden-üretimiyle karıştırmaktan kaçınmak, yani, özü gereği basitleştirici olan teoriden daima çok daha zengin bulunan gerçeğin bütün karmaşıklıkları karşısında göz yummamak gerekir»[7] demekte, görünüşe göre haklıdır; ama bu sözler sadece teorik düşüncenin en yoksullaştırılmış biçimlerine karşı geçerlidir. Ayrıca, kendi verdiği öğüde kendi uymadığı için haksızdır da; gerçekten, Mandel, geçiş toplumunun karmaşık gerçeğini, «saf» ve sonuna kadar gelişmiş sosyalist toplumun en basit ve en soyut kategorileri aracıyle incelemek için çabalar.

Daha açık bir deyişle, Mandel, sosyalist toplumu ya da geçiş toplumlarını karakterize eden en somut iktisadî kategorileri ve bu toplumların pratik işleme kurallarını, sosyalist toplumla ilgili en soyut kategorilerden *çıkarmak* ister. Bu yüzden, en genel soyutlamalardan, düşünülmüş somut'a giden yolu izlemeyi reddeder. Bu yolu izlemek için, basit biçimsel mantık ilişkilerinin (tümdengelim ve indirgeme) ötesine geçmek, diyalektik bireşim (sentez) usullerini benimsemek gerekir.

Aslında, soyutlamaların toplanmasıyle somut elde edilemez. Somutu, gerçeğe giriş tarzının ta kendisi olan diyalektiği kullanarak elde etmek gerekir. Ve gerçeğe bu tarzda ulaşabilmek için, *bir iktisadî-toplumsal kuruluşun organik bütünlüğünü kavramsal bir biçimde* (*conceptuellement*) *yeniden kurarak*, dolayım (médiation) yapmak gerekir ki, bu da ancak, *bizzat iktisadî pratikten başlamak üzere*, pratiğin uğrakları dahil, bu bütünlüğü teşkil eden *bütün uğrakları* hesaba katmakla mümkün olur. Sosyalist iktisat teorisini kurmak söz konusu olunca da bu böyledir.[8]

[7] Aynı makale, s. 10.

[8] Marx, Kapital'de, içsel ilişkilerden yüzeye, oluşturandan oluşana, artı-değer oranından ortalama kâr oranına (ki, yüzeysel bir görüşle, birincinin diyalektik-olmayan bir olumsuzlanması gibi görünür) nasıl çıkılabileceğini bize açıkça göstermiştir.

Oysa, bir sosyalist iktisat «teorisi» kurmak için, Mandel, tıpkı bundan kırk yıl önce Buharin'in yapmış olduğu gibi,[9] en yoksul kavramlarla, sadece sosyalist kuruluşun bütün *toplumsal pratiğinden* önce hazırlanmış olan kavramlarla çalışmaktan çekinmiyor. Tersine o zamandan beri sosyalist kuruluşun toplumsal pratiğinden hareketle kurulmuş olan kavramları «saf olmadıkları» gerekçesiyle reddedip onların bütün teorik değerlerini küçümsüyor.[10]

Çoğunlukla olduğu gibi, pozitivist girişim, yani ölü bir «gerçeklik» ile gene ölü bir soyutun mekanik karşılaştırılması, gerçeğe pratik yoluyle girişe yetenekli olmayan bir idealizm haline dönüşüyor.

Böyle bir tutum, Marx'ın, Böhm-Bawerk ve öbürleri gibi onun I. kitapta söylediklerini III. kitapta yadsıdığını ileri sürerek, Kapitalin I. kitabının muhtevasının (değer teorisi ve basit meta toplumunda fiyatların oluşma kanunları) Kapital'in III. kitabının muhtevasına (kapitalist toplumda fiyatların oluşması teorisi) karşıt olduğunu göstermeğe çalışan muarızlarının tutumuna çok benzer. Bu muarızları Marx'ı, I. kitabın soyut ve teorik tahlil planından, III. kitabın «pratik» kavramlarına kaymakla eleştiriyorlardı. Onlara bakılırsa, III. kitapta, kapitalistlerin pratiğinin pragmatik bir betimlemesinden başka bir şey bulunmuyordu. Böyle bir değerlendirme asıl gerçeğe, yani Marx'ın bilimsel girişiminin tam da bu *pratiğin* (ki kapitalizmin pratiğidir) *teorik temellerini* ifade etmeği sağladığı gerçeğine uygun değildir.

9 Bk. Boukharine, *L'économie de la période de transition.*

10 Bu durumda da, bilimsel-olmayan bir teknik ya da toplumsal pratikten doğmuş ve ideolojik bir öze sahip olabilen birçok kavramın, hiç bir eleştiriye tabi tutulmadan kabul edilmesi elbette söz konusu değildir. Söz konusu olan şey, diyalektik materyalizm yöntemine göre yani bilimsel kavramlar hazırlamak için, bu kavramlardan ve bizzat bu kavramların açıklamağa çalıştıkları pratikten hareket etmektir. Şüphesiz, her açıklama doğrulama değildir: birinden öbürüne kayma, bilime karşıt olarak, ideolojiye düşmeye tekabül eder. Bilimsel tahlil, bu pratiğin çelişmelerinin ortaya konmasını da gerektirir.

Aynı şekilde, sosyalist ekonomi politik (kısır kalmak istemiyorsa) en genel soyutlamaları tekrarlamakla, ya da sosyalizmin bütün ekonomi politiğini bu genel soyutlamalardan çıkarmak istemekle yetinemez. Sosyalist ekonomi politik için gereken şey, sosyalizmi fiilen kuran, ya da sosyalizme doğru geçişte ilk adımlarım atan ülkelerdeki pratiği,[11] teorik olarak (yani bu pratikten, onun teorik anlamlarını çıkararak) açıklamaktır.

[11] 1964'de yazdığı bir makalede (*Cuba Socialista*, Haziran 1964, s. 21) «Che» Guevara, beni, sosyalist ülkelerdeki piyasa ekonomisi kategorilerinin (ve bunlara uygun düşen hukukî kategorilerin) varlığından, «pragmatik bir biçimde» bunların zorunluluğu sonucunu çıkarmak ve bu temelden hareketle, analitik bir şekil altında, «teoriyle pratiğin çatıştığı» noktaya varmakla eleştiriyor. Ayrıca, benim «geçiş döneminin tarihsel bakımdan genç» olduğumu ve kaçınılmaz değerlendirme hatalarının işlenebileceğini unuttuğumu ekliyor. Ve şöyle yazıyor: «Geçiş dönemi süresince *olan*'m, zorunlu bir şekilde *olması gereken* olduğunu düşünmek neden? Bazı cesur girişimlere gerçek tarafından indirilen darbelerin, kısmen ya da tamamen idarî teknik hataların değil de, münhasıran bu cesur girişimlerin ürünü olduğunu doğrulamak neden?»

Soru yerindedir. Gerçekten, «reel olan her şeyin rasyonel», ya da zorunlu olduğunu söylemek doğru değildir. Ama aynı şekilde, pratiğin zararına, sosyalist kuruluşun bütün deneylerinden önce hazırlanmış en soyut teorik şemalara, ya da en genel görüşlere ayrıcalık tanımak da doğru değildir.

Bugünün sorunu, Marx ve Engels'in tıpkı Lenin gibi, reddetmiş bulundukları şeyi yapmak, yani sosyalizmin, ya da geçiş toplumunun ekonomi politiğini hayalî bir biçimde kurmak değil, sosyalizme geçişin, ya da sosyalizmi kuruşun çeşitli evrelerinde bulunan çeşitli ülkelerdeki iktisadî pratiğin esasını oluşturan şeyi teorik bir biçimde tahlil etmektir.

Bilimsel olmak için, bu tahlilin eleştirici olması gerekir. Bu tahlil, sosyalizme doğru giden bir ülkedeki gelişme kanunlarına, bu ülkedeki özgül çelişmelere ve bu çelişmelerin kendilerine uygun egemenlik altına alınma biçimlerine uyan şeyi olduğu kadar, bundan uzaklaşan şeyi de ortaya çıkarmalıdır. Bunun için, çeşitli ükelerde ve çeşitli zamanlarda ortaya çıkmış ve çıkmakta bulunan sorunları somut bir biçimde tahlil etmek gerekir. Bu sorunlara verilmiş bulunan cevapları eleştirici bir biçimde tahlil etmek gerekir.

Öyleyse asıl mesele ne doğrulamak, ne de betimlemektir; asıl mesele, yeni bilgiler üretmektir. Bu yeni bilgiler, geçiş ekonomisinin ve sosyalist ekonominin teorisini oluşturacaklardır. Bu bilgiler, yeni pratik sorunların çözümüne yardımcı olabileceklerdir. Elbette, geçiş ekonomisi ya da sosyalizmin ku-

Gene bundan ötürü, proletarya devrimi teorisi, (Paris Komününden Küba devrimine) bir asırlık bir pratikten sonra, sadece Marx ve Engels'in Komün deneyinden önceki eserlerinde bulunabilecek genel kategorilerle sınırlandırılamaz. Bu teorinin, Sovyet devrimi pratiği, yani Leninizm pratiği ve öbür devrimlerin pratiğiyle zenginleştirilmesi gerekir; aksi halde deneyin bütün derslerini kendine katan yeterince zengin bir teori hazırlamakta yeteneksiz kalınır.

Sözün kısası, canlı bir teori kurmak için toplumsal pratiği hesaba katmağı reddetmek, düşünce düzeyinde dogmatizme; eylem düzeyinde ise, görünüşte paradoksal, ama aslında son derecede mantıkî biçimde, practicisme'e, yani kendisi olmaksızın, Lenin'in sık sık belirttiği gibi, devrimci eylemin olmadığı devrimci teorinin yokluğuna götürür.

Sosyalizmin kuruluşu alanında, böylesine bir tutum, başkaları arasında, biçimsel olarak en soyut kategorilerin ifadesine benzeyen pratikleri, teorik bakımdan doğru olarak kabul etme sonucunu verir.

Ayrıca, bu metodolojik tutum, «mümkün» pratikler alanında (soyutlamalar alanında önümüzde «mümkün» birçok pratik varmış sanılır) «ahlâk bakımından» en iyi görünen pratiklerin seçilebileceği hayalini uyandırır.

Kavramlar pratik ve toplumsal deney yoluyle zenginleştirilmedikçe (bu pratik, şüphesiz, teorik pratiği de kapsar), soyut kavramlar bir «mümkünler» çokluğuna açıkmış gibi görünürler; öyle ki, praktisizm, böylece sübjektivizm ve volontarizme bağlanır.

ruluşu sorunlarının sadece siyasal değil ama iktisadî karakteri de, bu sorunların sadece iktisadî bir teori yardımıyle çözümlenememesi, teorik bilginin, daima, her toplumsal kuruluşun gerçek gelişmesinin belli bir aşamasındaki özgül çelişmeleri ortaya çıkarmağı gözeten somut bir tahlil çabasıyle tamamlanmasının zorunlu olması sonucunu verir. Çelişmelerin, esas ve tali çelişmelerin, bizzat üretici güçler ve toplumsal bilinçteki gelişme boyunca bu çelişmelerdeki yer değiştirmelerin bu sürekli ortaya çıkarılması, devrimci bir pratiğin özünü oluşturur. Bu pratik, sadece ispat ya da açıklamayı değil, ama kendisi olmadan olamayacak bir şeyin yapılmasını da gözetir.

V. — *PRATİĞİN ÇELİŞMELERİ VE TEORİ*

Bir marksist için, sadece daha «anlaşılır» yapmak ereğiyle, teoriyi yoksullaştırmağa çalışmak söz konusu edilemez. Tersine, asıl sorun, pratikte gitgide daha etkili bir yol-gösterici haline getirmek için, teoriyi zenginleştirmektir.

Marx, izlediği metodu şöyle betimlemiştir:

«Biz, bu metotla, bizim için tarihsel bakımdan, pratik bakımdan varolan ilk ve en basit ilişkiden hareket ediyor, onu tahlil ediyoruz. Bunun bir ilişki olması olgusundan, daha işin başında, birbiriyle bağıntı halinde iki yönü bulunduğu sonucu çıkar... Bundan, çözüm bekleyen çelişmeler çıkacak... bu çelişmeler de pratik içinde gelişecekler ve muhtemelen çözüm şekillerini (pratik içinde) bulacaklardır... Biz, işte bu türlü çözümlere bağlanacağız ve bu çözümün, bundan böyle iki karşıt yanını geliştirmemiz gereken yeni bir ilişkinin oluşması tarafından getirilmiş olduğunu göstereceğiz.»[12]

Bu metin, diyalektik materyalizmin, tarihsel olarak verilmiş ve pratikte gelişmiş bulunan çelişmelerin tahlilini gerektirdiğini tam bir açıklıkla gösteriyor.

Sosyalizmin, ya da daha genel olarak, sosyalizmi kuran toplumların ekonomi politiği, ancak bu biçimde, yani bütün yaşayan gerçeği karakterize ettiği gibi, bu ekonomi veya bu toplumları da karakterize eden çelişmeleri arayarak ve pratiğin bu çelişmeleri nasıl çözümlediğini tahlil ederek hazırlanabilir. Tabiî bunu yaparken, esas çelişmelerle tali çelişmeleri aynı plana koymaktan ve bir *üretim biçiminin* temel çelişmesinin bizzat üretim alanında yer alması gerektiğini unutmaktan kaçınmak şarttır. Marx tahlilini üretim alanına dayandırarak ekonomiyi bir bilim olarak kurmuş, dağılım alanında ortaya çıkan olayların, aslında üretim alanında gelişen daha temelli olayların gerekli sonuçları olduklarını göstermiştir.

[12] K. Marx, *Contribution a la critique de l'Economie politiques*, s. 164.

Geçiş döneminin (yani üretim güçlerinin gelişme düzeyi yeterli olmadığı için, sosyalizmin henüz kurulmamış bulunduğu bir dönemin) temel çelişmesi, (üretici güçlerin dünyadaki gelişmesi tarafından zorunlu kılınmış bulunan) ileri bir temellük biçimi ile, bu üretici güçlerin yerel olarak düşük düzeyini karşı karşıya getiren çelişmedir.

Bundan ötürü, sosyalist kuruluşun esas meselesi —iktisadî alanda—, yerel üretici güçleri ileri temellük biçimlerine uygun düşen düzeye mümkün olan en hızlı bir şekilde yükselterek, bu çelişmeye egemen olmaktır; tabiî bunu yaparken, bu temellük biçimlerini, yeterince gelişmiş üretici güçler tarafından doldurulmadıkları (sağlamlaştırılmadıkları) sürece tehdit edecek olan yozlaşma tehlikelerine karşı korumaya devam etmek gerekir. İleri temellük biçimlerindeki mümkün yozlaşmaya karşı mücadele, şüphesiz burjuva ideolojisine ve burjuva davranış normlarının sızmasına karşı mücadeleyi içerir.[13] Bu mücadele, ayrıca, temel çelişmenin doğru tedavisini de, yani, toplumsal temellük biçimleri ile üretimin bütün yönlerinin henüz tamamen toplumsal olmayan egemenlik altına alınması arasındaki[14] zorunlu dolayımları da[15] kapsar.

«Che» Guevara, üretici güçlerin gelişme düzeyi ile üretim ilişkilerinin karakteri arasındaki uygunluk kanununun «mekanist» bir anlayışım haklı olarak —ama bu anlayışı doğruya aykırı bir biçimde bana izafe ederek— eleştiriyor.[16]

[13] Bu mücadele, çoğunlukla «kapitalist kuşatma» tarafından empoze edilmiş bir şey olarak anlaşılıyor. Kapitalist kuşatma gerçeğin sadece tâli bir yönüdür. Gerçeğin esas yönü şudur ki, bizzat ileri temellük biçimleri ile üretici güçlerin düşük yerel düzeyi arasındaki çelişme, burjuva ya da küçük burjuva eğilimlerin fışkırdığı iç kaynağı oluşturur; ileri mülkiyet biçimlerini ve bu mülkiyeti iç yozlaşmalara ve dış saldırılara karşı savunan devletin sınıf niteliğini korumak için bu eğilimlerle mücadele zorunlu bir şeydir.

[14] Bu nokta, V. Bölümde geliştirilecek.

[15] Toplumsal pratiği ve pratiğin çelişmelerini bir yana bırakan, ve bunun sonucu, genellikle ahlâkîleştirici bir praktisizm alanında yer alarak teorik tahlili geliştirmeyen kimselerin görmediği şey, işte budur.

[16] *Cuba Socialista*, Haziran 1964, s. 13 vd.

Eğer Küba'da, daha önce de Çin'de ya da Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi, sosyalist devrim zafer kazandıysa, bunun nedeni üretici güçlerin gelişme düzeyi ile üretim ilişkilerinin karakteri arasındaki çelişmenin bu ülkede âzamî bir keskinliğe ulaşmış bulunması değil, ama bu çelişmenin içinde geliştiği *özgül şartların*, emekçilerin mülk sahibi sınıflar ve emperyalizm güçleri üzerindeki zaferini mümkün kılmış olmasıdır. Bununla birlikte, bu özgül durum ve bu zafer, proleter devrimin şimdiye kadar başarıya erişmiş bulunduğu ülkelerde, üretici güçlerdeki gelişmenin nispeten düşük düzeyinin, yeni mülkiyet ve üretim ilişkilerinin, üretici güçlerin yerel gelişme düzeyine göre «ileri» bir durumda bulunmalarıyle karakterize edilen az çok bir *geçiş dönemini* zorunlu kıldığı gerçeğini değiştirmez.

İktisadî bakımdan az gelişmiş ülkelerde, sosyalizmin kuruluşunun özgül sorunlarından biri, işte budur. Bu sorun'un varlığı sonucu, *geçiş toplumunun* işleyiş şartlarını, Marx ve Engels'in (içinde üretici güçlerin gelişme düzeyi ile yeni mülkiyet ilişkileri arasında uygunluk bulunması gereken) gelişmiş bir sosyalist toplumun işleyişine ilişkin genel düşüncelerinden çıkarmak için Mandel ve başkaları tarafından yapılan girişimler başarısızlığa mahkûmdur.[17]

Ama bir toplumun esas çelişmesi, bir üretim biçiminin temel çelişmesiyle, yani üretim ilişkileri ve üretici güçlerin gelişme düzeyi arasındaki çelişmeyle karıştırılmamalıdır.

Esas çelişme, belirli bir anda, genellikle siyasal (ama ideolojik, dinsel, vs. de olabilir) üstyapıda yer alabilir ve hatta çoğunlukla da bu alanda yer alır.

Bu esas çelişmenin sonuna kadar götürülmesini ve (temel çelişmeler dahil) öbür çelişmelerin de patlak verdirilmesini sadece bu çelişmenin ait bulunduğu karmaşık birliğin kavranması sağlar.

Eğer esas çelişme sonuna kadar götürülmezse, çoğunlukla

[17] Maalesef yaygın bulunan bir başka hata da, Marx'ın kapitalist toplumla ilgili tahlil sonuçlarını, sosyalist topluma ya da geçiş ekonomilerine aktarmaktır. Bu «yöntem», fiyatlar siyaseti sorunlarına ilişkin tartışmalarda sık sık uygulanmıştır.

sadece tâli yeniden-yapılaştırmalar karşısında kalınacaktır. Bu tâli yeniden-yapılaştırmalar, esas çelişmenin esas yönünde bir değişikliğe, örneğin bir rejim ya da siyasal statü değişikliğine sebep olacaklar, üretim biçiminde, ya da daha doğrusu, devletin sınıf niteliğinde bir değişiklik sonucu vermeyeceklerdir.

Örneğin, ulusal özlemler ile emperyalist baskı arasındaki çelişme, bir sömürge ülkenin siyasal bağımsızlık için mücadelesi boyunca, esas çelişmeyi oluşturur. Bütün öbür çelişmeler bu esas çelişmenin bağrında toplanırlar (onunla kaynaşırlar). Bunu (hem teorik, hem de pratik olarak) kavramayan bir marksist parti, sadece durumu anlamakta değil, ayrıca, ve bundan ötürü, durumun evrimini yönetmekte de yeteneksizdir. Ayrıca, çelişmenin esas yönünün ne olduğunu kavramak da zorunludur (örneğin, belirli bir anda, bu mücadelenin öncüsü hangi sınıftır). Bu mücadelede zaferin (kaynaşma süreci, çelişmeden özdeşliğe geçiş), yani bağımsızlığa geçişin, statüyü, bizzat çelişmelerin yapısını birdenbire nasıl değiştireceği ve başka bir çelişmeyi (örneğin toprak sahiplerine karşı köylüler, ya da burjuvalara karşı işçiler), mücadelenin yönetimi (yönetimin elde tutulması ya da elde edilmesi) için kavranması gereken yeni esas çelişme durumuna nasıl getireceği, ancak bu şartla öngörülebilir. İktidarın ele geçirilmesiyle yeni bir çelişme yapısı ortaya çıkar ve bu böylece gider.

Bundan açık olarak şu sonuç çıkar ki, devrimci bir dönüşümden sonra ilerlemek için üzerlerinde etkili olunması gereken yeni unsurlar artık eski durumdaki unsurların aynı değildir, ve eski durumda belirleyici olan davranışlar, parolalar, bilinç şekilleri artık değişmiştir. Bu yüzden, *yüksek derecede bir teorik bilincin* yokluğu, silâhlı mücadeleden iktisadî kuruluş aşamasına geçişte, büyük güçlüklere sahip olur. Gene bu yüzden, kuruluş evresinde, bir önceki aşamada yararlı olan nitelik ve davranışların aynını aramanın büyük tehlikeleri vardır. Böylece, eğer iktidar için mücadele evresinde devrimci bilinci karakterize eden şey, fedakârlık eğilimi, disiplin zihniyeti, askerî örgütlenme yeteneği, vs. olmuşsa; kuruluş evresinde, genellikle, iktisadî

tahlil yönü, yeni toplumsal çelişmeleri kavrama bilinci, teknik örgütlenme zihniyeti, vs. gibi, başka sübjektif unsurlar kesin bir değer taşıyacaklardır.

Bundan ötürü, sosyalizm için mücadelede, *genel olarak* «devrimci bilinç»in önemi üzerine söylenen sözler, hiç bir belgin muhtevası olmayan sözlerdir (yani bu sözler ne doğru, ne de yanlıştır). Önemli olabilecek tek şey, bu «bilinç»in şu ya da bu somut belirimidir.

VI. — *BİLİM VE İDEOLOJİ*

Sosyalizm ya da sosyalizmin kuruluşu için mücadelede en geniş anlamıyle «bilinç»in oynayabileceği hemen hemen bağımsız rolle ilgili tartışmalarda, çoğunlukla «genç Marx» döneminin «İktisadî El-yazmaları»ndaki tezlere başvurulur. Bunun nedeni, bu tezlerin «humaniste» karakteri ve bu tezlerde «insan»a verilen merkezî yerdir. 1844 «İktisadî ve Felsefî El-yazmaları»nın, içinde Feurbach'dan alınan «Hümanizm eşit natüralizm» eşitliğinin kabul edilmiş bulunduğu şu metni, sık sık tekrarlanır:

«Komünizm, (bizzat *insanın kendine yabancılaşması* olan) *özel mülkiyetin olumlu ilgası* ve bunun sonucu *beşerî özün*, insan tarafından ve insan için *gerçek iktisabı;* öyleyse *toplumsal*, yani beşerî insan olarak, insanın kendisine eksiksiz (total) dönüşü, bilinçli ve daha önceki gelişmenin bütün zenginliğini koruyarak gerçekleştirilen dönüş. Eksiksiz natüralizm olarak hümanizme, eksiksiz hümanizm olarak natüralizme eşit bu komünizm; insan ve doğa arasındaki, insan ve insan arasındaki karşıtlığın *gerçek* çözümü, varlık ve öz arasındaki, nesneleşme (objectivation) ve kendini-olumlama (affirmation de soi) arasındaki, özgürlük ve zorunluluk arasındaki, birey ve tür arasındaki mücadelenin gerçek çözümüdür. O, tarihin çözülmüş bilmecesidir ve kendini bu çözüm olarak tanır.[18]

[18] Bu metin aktarımının Fransızca metni *1844 El-yazmalarının* Emile Bottigelli tarafından yapılan çevirisinden alınmıştır. Editions Sociales, Paris, 1962, s. 87.

Ne zaman bu metin-aktarımına başvurulsa, esaslı bir olgu, yani, Louis Althusser'in dediği gibi, daha sonra «Marx'ın bütün ekonomi politik anlayışım, bu varsayımın (*homo economicus*, ve onun hukukî ya da ahlâkî soyutlaması; «*filozofların insanı*») eleştirisi üzerine kurduğu olgusu (Contradiction et surdétermination, *Pour Marx*, a.g.e., s. 109) ihmal edilir.

Aslında Marx, Feurbach'dan aldığı eşitliğe dayandığı dönemde, daha sonraki yazdıklarında ortaya çıkan tutarlı materyalist tutumla, *El-yazmalarında* savunduğu hümanist tutum arasında, bir ayrım noktasında bulunuyordu. Zaten *El-yazmalarında*, materyalizm karşısındaki durumunu Marx şöyle açıklar:

«Burada, tutarlı natüralizmin, ya da hümanizmin, idealizmden olduğu kadar materyalizmden de ayrıldığını ve her ikisinin birleştirici doğrusu olduğunu görüyoruz.»[19]

E. Bottigelli'nin çok doğru olarak söylediği gibi, bu dönemde materyalizm, «henüz Marx için, hümanizm adına, onu *El-yazmalarında* tanımladığı terimlerle bir daha ele almayacak olduğu hümanizm adına aşılması gereken bir görüştür». E. Bottigelli, ayrıca, şu doğru gözlemi de ekler:

«1844'de Marx'ın düşüncesi henüz kesin şeklinden uzaktır. Ve *El-yazmaları*, tamamlanmış bir düşüncenin ifadesi olmaktan çok, birçok nokta üzerinde henüz kendisini arayan bir düşüncenin durulaştırılmasına tanıklık eder.»[20]

Gerçekte, «*İktisadî ve Felsefî El-yazmaları*»nda, bir veri olarak düşünülen bir insan özü ya da bir insan «gerçeği» hakkında feurbachgil düşünce, henüz tamamen kaybolmuş değildir. Bundan ötürü, bu *El-yazmaları*'nın birçok çatışma ve polemiklere konu olması ve bazı metin-yorumlayıcılarını Marx'ın düşüncesinin, hiç değilse *El-yazmalarında*, sapına kadar ahlâkî bir düşün-

[19] *Aynı*, s. 136.

[20] Bu iki metin aktarımı, anılan eserin sunuş kısmından alınmıştır, s. LXIX.

ce olduğu yolunda bu metinde kanıt aramaya götürmesi bir rastlantı değildir.[21]

Engels'in Lafargue'a yazdığı 11 Ağustos 1884 günlü mektupta, marksizmi bir ahlâk haline getirmek isteyenlerin kanısını nasıl çürüttüğü bilinir:

«Marx, sizin kendisine atfettiğiniz siyasal ve toplumsal-iktisadî ideali protesto ederdi. «Bilim adamı» olunca, ideal yoktur, bilimsel sonuçlar hazırlanır; ve parti adamı olunca, bu sonuçları pratiğe geçirmek için savaşılır. Ama bir ideale sahip olunca bilim adamı olunamaz; çünkü önceden verilmiş bir karar vardır.»[22]

Bununla birlikte, her ne kadar 1844 *El-yazmaları*'nın bazı yerlerinde Marx'ın konumları Feurbach'ın konumlarına çok yakın gibi görünürse de, daha bu dönemde, Marx, insan tabiatının tarihten önce varolamayacağını ve hiç değişmemek üzere bir defada tanımlanamayacağını kabul ediyordu. Marx, aynı metinde şöyle yazar: «Tarih, insanın gerçek doğal tarihidir.»[23]

Kendinin-bilinci insan değil, üretici insan, kendi kendini üreten insan: hareket noktası budur.

Bu şartlar içinde, insan gerçeği, onun oluşundadır. Bazı görünüşlerin tersine, burada tamamen zihnî (intellectuelle) bir girişim karşısında değiliz, Hegel'in «kendinin-bilinci»nin (conscience de soi) çok ötesinde bulunuyoruz.

Özetlersek, hümanizmi ve bilincin rolünü 1844 *El-yazmaları*'nda ifade edildiği şekilde anlamak demek, Marx'ın, diyalektik materyalizm alanında kesinlikle yer almadan önceki düşüncesine dayanmak demektir. Zaten bu metinlerde, henüz ne üretim ilişkileri kavramı ortaya çıkmıştır, ne de tarihin hareket ettirici gücü olarak sınıflar mücadelesi kavramı.

21 E. Bottigelli, bu metin yorumlayıcıları arasında, Lamdshut ve Mayer gibi sosyal demokratlar olduğu kadar, E. Thier, Muhterem Peder (R.P.) Bigot ve Muhterem Peder (R.P.) Calvez, vs. gibi, existentialiste, néothomiste ve ilâhiyatçıların da bulunduğunu kaydeder.

22 *Correspondance Engels-Lafargue*, Paris 1956, cilt I, s. 235.

23 *Manuscrits...., a.g.e.*, s. 138.

Unutulmaması gereken bir başka nokta da, *El-yazmaları* içinde «yabancılaşma» kavramının (yukardaki metin-aktarımında da kullanılan kavram) henüz temel kavramlardan biri olduğudur. Sonraları bu böyle olmayacaktır; çünkü Marx yabancılaşma kavramını «praxis» kavramıyle değiştirecektir. Her şeyden çok *El-yazmaları*'na ve Marx'ın kendilerinden menkul ahlâkçı konumlarına dayanan kimselerin, praxis'e *Kapital* yazarının eserinde daha sonra verilecek yeri vermemeleri şüphesiz raslantı eseri bir şey değildir.

Yukarda aktarılmış olan metin üzerine öne sürülen düşünceler, gerektiğinden uzunmuş gibi görünebilir. Ben hiç de böyle düşünmüyorum. Aslında bu metin, ve genel olarak «*İktisadî ve Felsefî El-yazmaları*» sadece leninist olmadan marksist olmak isteyen birçok yazarın dayanak noktası olmakla kalmaz, ayrıca bizzat Marx'ın eserinde de bir çeşit ayrım-çizgisi meydana getirir. Hiç şüphesiz bu metindedir ki, Marx, felsefe kelimesine, Althusser'in dediği gibi, «daha sonra *amansızca mahkûm edeceği bir anlam*»[24] vererek, felsefî tahlili adamakıllı derinleştirmiştir.

Eğer 1844 *El-yazmaları*, felsefenin «ölçülemez teorik zaferi»ni ve iktisat üzerindeki «radikal egemenliği»ni temsil ediyorsa, bunun nedeni, Marx'ın henüz burjuva ekonomi politiğini olduğu gibi, yani kavramlarının muhteva ve sistematiklerini hiç tartışmadan kabul etmesidir.[25] Burada, her şey daima «iktisadın soyutlanması»[26] düzeyinde gelişir ki, bu da, Althusser'in belirttiği gibi, öbür «soyutlanma»ya, felsefenin soyutlanmasına yol açar.[27]

[24] Bk. Chronique philosophique, «Les Manuscrits de 1844 de Karl Marx», par Louis Althusser, *La Pensée* için de, Şubat 1963, s. 106-109 (bk. *Pour Marx*, *a.g.e.*, s. 153 vd.), metin aktarımı s. 158.

[25] Bu, Marx'ın burjuva ekonomi politiğinin bütün sonuçlarını kabul ettiğini söylemek anlamına gelmez.

[26] Bu «İktisadın soyutlanması», başka şeylerle birlikte, iktisadın, bir *praxis*'den kopmuş bir kategoriler bütünü olarak, *dışardan* kavranmış olması anlamına gelir.

[27] Chronique philosophique, *a.g.e.*, s. 159.

Bu olguları kabul etmek önemlidir. Bu, 1844 *El-yazmaları*'na yapılan referanslardan bazıları ile bugünkü bazı entelektüel ve ideolojik girişim ya da tutumları birleştiren ilişkilerin daha iyi kavranmasını sağlar. *El-yazmaları*'nın okunmasıyle, ekonomi politiğin çelişmelerini, onları düşünerek çözümlemek, felsefe, yani «bilinç» için mümkünmüş gibi görünebilir. Aynı şekilde, *El-yazmaları*'nın okunmasıyle, Marx'ın anlayışına tamamen bağlı kalınarak, praxis'in tahliline ve praxis ile önce onun düzeyinde hazırlanmış kavramlara dayanan diyalektik bir bireşime başvurmaksızın, sadece «*kavramlar diyalektiği*»nden sonuçlar çıkarmak mümkünmüş gibi görünebilir.

«Kavramlar diyalektiği» alanında oluşan bu girişim, örneğin «sosyalizmin *özü* planlamadır» ya da «planlamanın *özü* bütçe sistemidir» şeklinde önermeğe götürür ki, bunun, tamamen mantıkî olarak, sosyalist toplum için bir ekonomi politik ve hatta bir felsefe ve bir ahlâkın, bu felsefe, bu iktisat ve bu ahlâkın toplumsal praxis'e dayanarak bilimsel biçimde kurulmaları yerine, kavramlardan çıkartılabileceğine inanarak, *a priori* hazırlanmasının mümkün olduğu sonucuna götürmesi gerekir (ve bazılarını, bu arada Ernest Mandeli götürmekten de geri kalmamıştır).

1844 «El-yazmaları»nın Marx'ıyle, «Kapital»in Marx'ını ayıran çizgiyi kabul etmenin ne kadar önemli bir şey olduğu görülüyor.

Bu ayrım çizgisinin kabul edilip edilmemesine göre, marksizm iki şekilde, yani ya yeni bir felsefe ve yeni bir ahlâk olarak, ya da *somut*'a ve *eylem*'e dönük ve *toplumsal pratikler* (ki, siyasal, iktisadî ve teorik, yani özellikle bilimsel pratikleri içerir) kaynağından durup dinlenmeden zenginleşen diyalektik bir girişim olarak anlaşılır.

Eğer birinci görüş kabul edilirse, birkaç «ilk hakikat» ya da «öz»den, bir «ahlâk», hepsinden üstün bir iktisadî örgütlenme sistemi, kesin ve bütün şartlarda geçerli bir iktisat siyaseti, vs. dahil, bütün bir davranış kuralları bütününü çıkartmanın mümkün olduğunu düşünme sonucuna varılır.

Tersine, eğer marksizmin bir felsefe değil, her şeyden önce

gerçeğin, toplumun, insanın, vs. gelişme teorisi olduğu kabul edilirse, teori ve pratik, bilinç ve dünya, fikir ve gerçek arasındaki ilişkilerin bambaşka bir görüşüne varılır.

O zaman, gerçeği fikirle ölçmek artık söz konusu olmaz.

O zaman, bizzat marksizmin hazırlamış ve hazırlamakta olduğu kategoriler, bir sürecin, bir tarihsel gelişmenin, içinde bilincin elbette son rolü oynadığı, ama her şeyden önce (zihni spekülasyonun değil) toplumsal pratiğin gelişmesi olan bir gelişmenin sonucu olarak kabul edilirler.

Böyle bir teori, sadece dünyanın bir yorumunu önermez; gerçeğin pratik aracıyle bir egemenlik altına alınmasına yol açar. Böyle bir teori, dünyanın devrimci dönüşümüne yol açar, ve *bu yeni dünyanın, tıpkı eski dünyayı tâbi tuttuğu tahlil kadar canlı ve devrimci yeni bir tahlile tâbi tutulmasını sağlar.*

Eğer bu teoride bilinç, devrimci dönüşüm unsurlarından sadece birini oluşturuyorsa, bunun nedeni, devrimci dönüşümlerin, ne sadece, ne de hatta esas bakımından, bilinç dönüşümleri değil, toplumsal, siyasal ve iktasadî gerçeklerin dönüşümleri olmalarıdır. Bu dönüşümlerin belirli bir uğrağı, ister sınıf bilinci, ister teorik bilinç söz konusu olsun, elbette bilinçlenmeden geçer, —ama bilincin bu rolünün *kararlaştırıcı* olacağı (ve kararlaştırıcı olduğu) durum, bu rolün *nesnel güçlerin hareketi içine katıldığı* durumdur; çünkü ancak bu şekilde nesnel güçleri değiştirebilir.

Yaşayan marksizmin harekete geçirdiği şey, nesnel güçler, iktisadî ve toplumsal güçler, yığınlar ve örgütlerdir. Alt üst ettiği şey, sınıf ilişkileri ve iktidara geçtikten sonra yönettiği şey de, üretici güçlerin gelişmesidir. Eğer marksizm buysa, ki Marx'ın ve Lenin'in yapıtı (şüphesiz sadece yazılı yapıttan değil, tarihsel yapıttan söz ediyorum) marksizmin bu olduğunu kanıtlar, görülür ki o bir bilinç ve öz felsefesinden bambaşka bir şeydir.

(*La Pensèe*, no 125, Şubat 1966, s. 3-20 içinde yayınlanmış inceleme)

V

PLANLAMA VE ÜRETİM İLİŞKİLERİ

Bazı metinlerin, ve özellikle Ernest Mandel'in daha önce anılmış bulunan makalesinin[1] karakteristiklerinden biri, bu metinlerde yoksullaştırılmış, ve böylece, kullanılan sözlüğe rağmen, *Kapital*'in iktisadî kategorilerinin değil, iktisadî ideolojinin, ya da, hatta, E. Bottigelli tarafından *1844 - El-yazmaları* dolayısıyle kullanılan deyime göre, henüz *El-yazmaları*'nda bulunan «iktisadî fenomenoloji»ye bağlı «iktisadî kategoriler»in kullanılmasıdır. Bunun böyle olduğuna inanmak için, Mandel'in, özel mülkiyet ve toplumsal mülkiyet kategorilerini, *1844-El-yazmaları*'ndan sonra gelişmiş bulunduğu şekliyle, Marx'ın düşüncesine ne kadar yabancı biçimde kullandığını görmek yeter.

Örneğin, makale yazarı, «mülkiyet biçimi ve üretim tarzı» ile ilgili geliştirmelere şu açıklamayla girişir:

«Üretim araçlarının özel mülkiyetinden kolektif mülkiyete geçiş, kapitalist üretimin anarşisinden sosyalist planlamanın nesnel olanağına geçiştir» (*anılan makale*, s. 11).

Böylesine bir formülasyon, tartışılmakta olan sorunları bir adım ileri götüremez. Tersine, geriye, Marx ve Engels'in «kaba sosyalizm» dedikleri, belgin bir bilimsel özden yoksun genel açıklamalar düzeyine götürür.

Bu formülasyon, bugün gerçek bir tartışma ve anlaşmazlık

[1] *Economica*, Haziran 1964, Havana, bk. *yukarda*, Bölüm IV, ilk not (*).

konusu olan şeyi, yani «sosyalist planlamanın nesnel olanağı»nın hangi şartlar altında kendi gerçekliğine dönüştürüleceği sorununu gözden saklama sonucunu verir. Eğer kolektif mülkiyetin, sosyalist planlamanın nesnel olanağını sağladığı sözünü tekrarlamakla yetinilirse, esas sorunun, yani kolektif mülkiyet temeli üzerinde de üretimdeki anarşinin özgül bir tipinin (oransızlık, etkinsizlik, üretkenlikte gerileme, vs.) gelişmesinden nasıl kaçınılabileceği sorununun çözümü için en ufak bir şey yapılmış olmaz. Gerçekten, üretimdeki anarşinin özgül bir tipi kolektif mülkiyet temeli üzerinde de gelişebilir ve asıl gereken şey de bundan kaçınmaktır.

Ama şimdi yukardaki formülasyona temel olan düşüncelerden bazılarını ele alalım.

Her şeyden önce, bu metinde, tamamen «kolektif mülkiyet» haline dönüştürülmesi mümkün gibi görünen bir «üretim araçlarının özel mülkiyeti»nin söz konusu edildiğini belirteceğiz. Böylece, bu dönüşüm, küçük bireysel üreticilerin *özel* mülkiyetini olduğu kadar, ve hiç bir özgül biçim olmaksızın, *kapitalist* mülkiyeti de kapsamına almağa yetenekli gibi görünür.

Anılan metinde, bizzat «kapitalist mülkiyet» kavramı, her şeyden önce *toplumsal üretim araçlarının özel* mülkiyeti, olarak, ne burada, ne de daha ötede, kullanılmamıştır bile; çünkü, Marx'ın *Kapital*'i yazmadan önce kullanmış bulunduğu en genel kategoriler düzeyinde kalınmaktadır.

Bu yapıtta (Kapital'de) tersine, Marx, bizzat *özel sermaye* evresinin kapitalizmin bir *geçici evresinden* başka bir şey olmadığını, çünkü, kapitalizmin, kelimenin dar anlamıyle özel mülkiyeti, kendi öz bağrında ilga ettiğini belirtir.

Marx'ın hisse senetli şirketler konusunda yazdığını burada yeniden okuyalım:

«Tanımı gereği toplumsal üretim biçimine dayanan ve üretim araçları ve çalışma güçlerinin toplumsal bir temerküzünü şart koşan sermaye, burada, özel sermayeye karşıt olarak, doğrudan doğruya toplumsal sermaye (doğrudan doğruya birleşmiş

bireylerin sermayesi) biçimine bürünür; toplumsal sermaye işletmeleri, özel işletmelere karşıt olarak, toplumsal işletmeler biçiminde ortaya çıkarlar. İşte bu, kapitalist üretim biçiminin sınırları içinde, özel mülkiyet olarak sermayenin ortadan kalkmasıdır.»[2]

Gene hisse senetli şirketlerin kurulmasının anlamını yorumlayan Marx, ayrıca, bu şirketlerde, yönetim çalışmalarının bile bundan böyle üretim araçları mülkiyetinden ayrılmış bulunduğuna dikkati çeker. Şöyle yazar:

«Hisse senetli şirketlerde, görev (yönetim görevi) sermaye mülkiyetinden ayrılmıştır; bundan hareketle, çalışma da, üretim araçları ve aşırı çalışma sahipliğinden tamamen ayrılmış bulunur. Kapitalist üretimdeki en üstün gelişmenin bu sonucu, sermayenin, birbirinden ayrı üreticilerin özel mülkiyeti olarak değil, birleşmiş üreticilerin mülkiyeti, doğrudan doğruya toplumsal mülkiyet olarak yeniden dönüşümünün (reconvertion) zorunlu biçimde üzerinden geçtiği noktadır. Öte yandan, bu sonuç, henüz sermaye mülkiyetine bağlı bütün yeniden üretim süreci görevlerinin, birleşmiş üreticilerin basit görevleri haline, toplumsal görevler haline dönüşümünün üzerinden geçtiği noktadır.»[3]

Bu tahlilde, daha birçoklarında olduğu gibi, Marx genel olarak «özel mülkiyet»ten söz etmekle yetinmez; üzerinde ya özel mülkiyet, ya kapitalist özel mülkiyet, ya da toplumsal işletmelerin kapitalist mülkiyetinin kurulu bulundukları üretici güçlerin mahiyetini hesaba katar ve üretici güçlerin gelişme düzeyi ile üretim ilişkilerinin karakterinde meydana gelen değişikliklerin kesin önemini ortaya koyar. Gerçekten, bu değişiklikler sonucu, aynı «özel mülkiyet» hukukî kavramı, basit meta üretiminden başlayıp, özel kapitalist üretim, toplumsal kapitalist üretim ve tekelci kapitalizm üzerinden geçerek, tekelci devlet

[2] *Das Kapital*, Kitap III, Bölüm 27, s. 477, Almanca nüsha, Moskova, 1933 (*Le Capital*, cilt VII, s. 102, Editions Sociales, Paris).

[3] *Das Kapital*, Kitap III, *A.g.e.*, s. 478 (*Le Capital*, *a.g.e.*, cilt VII, s. 102-103).

kapitalizmine kadar gittiklerine göre, ardarda gelen ve birbirinden iyiden iyiye farklı çeşitli iktisadî gerçeklikleri kapsar.[4]

Marx'ın (sadece sonuçları bakımından değil, ama onları karakterize eden *yöntem* bakımından da derslerle öylesine dolu) bütün bu tahlilleri bir yana bırakılınca: *a*) bizzat kapitalist toplumun bağrında yeni bir toplumsal düzenin ne biçimde hazırlandığını; *b*) kapitalizmin çeşitli aşamalarındaki özgül çelişmelerin neler olduklarını; *c*) içlerinde sosyalizmin kurulduğu ekonomilerin özgül çelişmelerinin neler olduklarını anlamakta yeteneksiz kalınır.

Ama Marx'ın hisse senetli şirketlerden söz eden metinlerine bir kere daha dönelim. Marx şöyle ekler:

«Bu bizzat kapitalist üretim biçimi içinde kapitalist üretim biçiminin ortadan kaldırılması, yani kendi kendini yok eden bir çelişmedir... Özel mülkiyet denetimi olmaksızın özel üretim işte budur.»[5]

Ve sonra:

«Hisse senetli kapitalist işletmeleri ve kooperatif fabrikaları, üretimin kapitalist tarzından kolektivist tarzına doğru geçişin biçimleri olarak düşünmek gerekir; şu farkla ki, çelişme birincilerde olamsuz, ikincilerde olumlu biçimde çözümlenmiştir.»[6]

Bazılarının ileri sürdükleri gibi, Marx'ın sadece «saf ve soyut» bir kapitalizmi incelemekle yetinmediğini, tersine, onu gelişmesi ve ard arda gelen evreleri içinde incelemek için çaba gösterdiğini kanıtlayan bu tahliller çok büyük bir önem taşır.

[4] Burada, gerçek toplumsal ilişkilerin tahlilinde, marksizmin dar hukukî kategorilerin çok ötesine nasıl gittiği görülür; bu başka şeylerle birlikte, marksizmin, genel ve soyut «kolektif mülkiyet» ya da «devlet mülkiyeti» kategorisinin kapsayabileceği son derece çeşitli toplumsal ilişkileri somut olarak kavramasını sağlayacaktır.

[5] *Das Kapital*, Kitap III., *a.g.e.*, s. 479-480 (*Le Capital*, cilt VII, *a.g.e.*, s. 106).

[6] *Das Kapital*, Kitap III, *a.g.e.*, s. 482 (*Le Capital*, cilt VII, *a.g.e.*, s. 106).

Aynı şekilde, bu tahlillerin pratik ve siyasal önemi de ortadadır. Bunun için, sadece, Marx tarafından *Kapital*'in III. Kitabında sunulmuş bulunan kategorileri, Engels'in, Erfurt Programının eleştirisinde aynen kullandığını hatırlamak yetişir. Bu, özellikle, Engels, kendisine Kautsky tarafından incelenmesi için verilen metnin 4. paragrafını eleştirerek şöyle yazdığı zaman böyledir:

«Paragraf 4, «temelini bizzat özel kapitalist üretimin karakterinde bulan plan yokluğu», esaslı bir düzeltme ister. Ben toplum biçimi olarak, iktisadî evre olarak bir kapitalist üretim biliyorum, bir de bu evre süresince kendini şu ya da bu biçimde gösteren bir olay olarak bir *özel* kapitalist üretim. O halde özel kapitalist üretim ne anlama geliyor? Kendi başına, özel müteşebbis tarafından yapılan üretim mi? Ama bu türlü bir üretim, daha şimdiden, gitgide bir istisna haline gelmiyor mu? *Hisse senetli şirketlerin* kapitalist üretimi, artık *özel* bir üretim değil, çok sayıda ortaklar hesabına yapılan bir üretimdir. Ve eğer *hisse senetli şirketlerden* sanayiin bütün kollarını egemenliği altına alan ve tekelleştiren tröstlere geçersek, o zaman bu sadece *özel üretimin* sonu değil, *plan yokluğu*'nun da sona ermesi olur. «Özel» çizilsin, o zaman cümle kurtulacaktır.»[7]

Burada, geçerken, Mandel'in kapitalist üretimdeki «anarşi» üzerindeki genel formülasyonunun, aslında doğru olmakla beraber, aynı zamanda tamamen yetersiz kaldığını görüyoruz.

Bilindiği gibi, Lenin, *Devlet ve İhtilâl*'de, Engels'in («plan yokluğunun sona ermesi» üzerindeki) cümlesini anarak, hemen şunu ekler:

«Burada modern kapitalizmin, yani emperyalizmin teorik değerlendirmesinde varolan esas şeyi, yani kapitalizmin *tekelci kapitalizm* haline dönüştüğünü görüyoruz.»[8]

[7] *Critique du Programme de Gotha et d'Erfurt*, Editions Sociales, Paris, 1950, s. 81-82.

[8] *L'Etat et la Révolution*, OEuvres Complètes, Editions Sociales, Paris 1962, cilt 25, s. 478.

Her ne kadar kapitalist üretimdeki anarşi, ne tekeller kapitalizminin gelişmesi, ne de hatta tekelci devlet kapitalizminin ve kapitalist programlamanın ortaya çıkmasıyle varlığını yitirmemiş (tersine, daha da artmış) ise de, gene de bu anarşinin özü ve biçimi (tekeller yararına) derin bir değişikliğe uğramış bulunmakta[9] ve bugünkü kapitalizmi karakterize eden plan ve program girişimleri, kapitalizmin bağrında başka bir toplumsal düzenin, sosyalist düzenin maddî şartlarının varlığı kanıtını oluşturmaktadır.

Lenin'in dediği gibi:

«...devlet tekeli kapitalizmi sosyalizmin en eksiksiz *maddî* hazırlığı, sosyalizmin *bekleme odası*, *başka hiç bir aracı evrenin* onu sosyalizmden ayırmadığı tarihsel evredir.»[10]

Eğer kapitalizmden sosyalizme geçiş sorunlarını koyma bakımından «özel mülkiyet»e ilişkin genel formüller içinde kalmak yetersizse, «kolektif mülkiyet» konusunda bu haydi haydi böyledir.

Yukarda gördük ki, Marx «kolektif mülkiyet» terimini, hisse senetli şirketler hissedarlarının kolektif mülkiyetini, işçi üretim kooperatiflerini ve üretim araçları üzerindeki devlet mülkiyetini belirtmek için de kullanır.

Marx ve Engels, iktisadî sorunları asla «hukukî kategoriler»e dayanarak tahlil etmekle yetinmezler.

Tahlilleri, tersine, üretim biçimini belirleyen şeyin mülkiyetin «hukukî biçimi» değil, somut toplumsal ilişkiler olduğunu gösterir. Böylece, devletin sınıf özüne göre, «*devlet mülkiyeti*», (Engels'in *Anti-Dühring*'deki formülüyle) «son derece

[9] Böylece, üretici güçlerdeki gelişmenin çevrimsel yavaşlatılması ya da hatta bu güçlerin gerilemesi ve çevrimsel tahribine, birikim fonlarının gitgide daha geniş bir kısmının (silâhlanma ya da başka) üretken olmayan ereklere doğru sistematik tahsisi, yani üretici güçlerin artan bir kısmının sürekli olarak kısırlaştırılması girişimi ekleniyor.

[10] Lénine, *La Catastrophe imminente et les moyens de la conjurer*, OEuvres Complètes, *a.g.e.*, cilt 25, s. 390.

ileri götürülmüş kapitalizm»den başka bir şey olamayacağı gibi, «üretim araçlarına toplum adına el konması» da olabilir.

«Kolektif mülkiyet»in «sosyalist planlamanın nesnel olanağını» verebilmesi için, bunun proleter devletin mülkiyeti olması zorunludur. Ama hatta bu devlet mülkiyeti bile, henüz *toplumsal* mülkiyet (yani *bütün* toplumun mülkiyeti) değildir. Bu henüz üretim araçlarına (bizzat Engels'in deyimiyle) «toplum adına» proleter devlet tarafından el konmasından başka bir şey değildir ve toplum, üretim araçlarım, devlet giderek yok olduğu ölçüde toplumsal mülkiyeti altına alacaktır.[11] Toplumsal ilişkiler üzerindeki devlet müdahalesi bir alandan sonra bir başkasında gitgide gereksiz bir duruma geldikçe, buna paralel olarak, meta üretimi durur ve ortadan kalkar, ve toplumsal üretim içinde henüz anarşiden kalan ne varsa, yerini gitgide daha bilinçli ve daha sistemli bir örgütlenmeye bırakır. Üretim araçlarına proleter devlet tarafından el konması bir tek eylemle olabilir; ama üretim araçlarımn *toplumsal* mülkiyet altına alınması, devletin giderek yok olması, meta üretiminin ortadan kalkması, tersine, zorunlu olarak uzun bir döneme yayılan (ve birinci eylem tarafından şartlandırılan) tarihsel bir süreci oluşturur. Bizzat bu dönem, ardarda gelen evrelerle karakterize edilir.

E. Mandel, anılan metinde, basit meta üretimi, özel kapitalist üretim, toplumsal kapitalist üretim, tekelci kapitalizm, tekelci devlet kapitalizini arasında bir ayrım yapmayı nasıl ihmal etmişse, tıpkı bunun gibi, geçiş toplumu, sosyalist toplum ve komünist toplum (ve bu toplumların çeşitli aşamaları) arasında bir ayrım yapmağı da öyle ihmal eder. Böylece, bütün sorunlar, sanki «özel mülkiyet» ve «kolektif mülkiyet» arasındaki basit bir çatışkı temeli üzerinde bir sonuca bağlanabilirmiş, sanki sosyalist toplum, üretici güçlere tamamen, *birdenbire* gelişmiş bir sosyalist toplummuş gibi incelenmiştir. Bunun böyle olma-

[11] Devlet ve toplum bir çelişmenin birliğini gösterirler. Bizzat bu çelişmeden, devlet mülkiyeti ve toplumsal mülkiyet arasındaki çelişme (ve birlik) çıkar.

dışı ve böyle olamayacağı olgusu, sosyalist dünyanın güncül sorunlarının en önemli yönüdür.

Yukarda söylenenleri özetlemek, ve bir önceki soruna sıkı sıkıya bağlı bir başka soruna geçmek için, belli başlı üretim araçları üzerinde proleter devlet mülkiyetinin kurulmasında en büyük önem taşıyan şeyin, bunun hemen gerçek bir sosyalist planlama uygulanmasını sağlamak olmadığı, çünkü bu bakıma ancak *gelecek için bir olanak* sağladığı söylenebilir.[12]

Buna karşılık, hemen elde edilen şey, burjuvazinin iktisadî ve siyasî iktidarının ortadan kaldırılması ve —bu da gelecek için çok önemli— toplumun sınıf yapısı ve devletin sınıf özündeki dönüşümüdür.

Temel olgu, toplumsal ilişkilerdeki köklü dönüşümdür. Geri kalanı, planlama, üretim üzerinde toplumsal denetim, başlangıçta, henüz, (giderek gerçeklik haline dönüşümü yeni toplumsal düzenin sağlamlaşması ve serpilip açılmasını şartlandıran) soyut bir olanaktan başka bir şey değildir.

I. — OLANAKLAR VE GERÇEKLİKLER

Olanak ve *gerçekliği* bir tutmanın ne kadar tehlikeli olabileceği görülüyor. Sosyalist kuruluşun bütün sorunu, (kapitalist mülkiyetin kamulaştırılması ve kolektif mülkiyetin gelişmesi temeli üzerinde) *olanak* durumundaki şeyi *gerçeklik* durumuna getirecek şartların yaratılmasıdır.

Bununla birlikte, olanaklıdan gerçeğe bu geçişi sağlamak için, bazı sorular sormakla başlamak gerekir:

[12] Sovyet iktidarının ilâm ile ilk beş yıllık plan arasında on yıl geçtiğini hatırlatmak gerekli mi? Bu planın sosyalist bir planlamanın gerekirliklerini ancak çok kısmî bir biçimde gerçekleştirdiğini, ve bunun böyle olmasının, «planlama teknikleri» ile ilgili nedenlerden değil, özellikle üretici güçlerin gerçek toplumsallaşma derecesine ilişkin derin toplumsal-iktisadî nedenlerden ileri geldiğini hatırlatmak gerekli mi?

Sosyalizmin —ya da içinde sosyalizmin kuruluş halinde bulunduğu bir ekonominin— temel karakteristiği bir plana bağlı olmak ya da bir plana göre gelişmek midir; yoksa toplumsal ihtiyaçlara bağlı olmak ve (belirli iktisadî, toplumsal ve siyasal şartlar içinde, plan tarafından mümkün olduğu kadar aslına uygun bir biçimde dile getirilmeleri önem taşıyan) bu ihtiyaçların gerekirliklerine göre gelişmek mi?

Bu planın nesnel olanaklara, emekten azamî tasarruf gerekirliklerine, oranlılık gerekirliklerine, ve bir önceki sorudaki gibi, bizzat toplumsal ihtiyaçlara uygun düşmesi için, proleter devletin bir plan hazırlaması, hedefler saptaması, öncelikler belirlenmesi yeterli midir?

Ayrıca, gerçek iktisadî gelişmenin buna uyması için, önceliklerin plan tarafından hazırlanmış olması yeter mi?

Olumsuz cevap verme zorunda bulunulduğunu görmek, yani soyut bir anlayışa göre «olanaklı» olan şeyin mutlaka gerçek olmadığını kabul etmek için, bu soruları sormak ve nesnel gerçekliği azıcık tanımak yeter.

Öyleyse kabul etmek gerekir ki, asıl sorun, cevaplandırılması önemli olan sorun, bütün öbür sorunların çözümünün kendinden çıktığı sorun,[13] her evrede ve somut şartlara göre, ekonominin gerçekten planlanmasını, ve planın, belirli evrede mümkün olduğu kadar, toplumsal gelişme gerekirliklerine, toplumsal ihtiyaçlara, oranlılık, etkinlilik gerekirliklerine, vs. uygun düşmesini sağlayan şartların gerçekleştirilmesidir.

Eğer bu sorunlar incelenmez, ve eğer gerçekle karıştırılan soyut kategorileri kullanmakla yetinilirse, kötü bir felsefe alanında kalınır, somut sorunlar planına yanaşılmaz ve bunun sonucu bu sorunlara bir cevap başlangıcı bile verilemez.

[13] Bk. Ch. Bettelheim, «Sosyalist planlamanın biçimleri ve yöntemleri ve üretici güçlerin gelişme düzeyi», *La Pensée*, Şubat 1964 (*Yukarda*, Bölüm, 3) ve «Toplumsal Planlamanın Sosyo-Ekonomik Çerçeveleri ve örgütlenmesi, *Problèmes de Planification*, Chaiers No. 5 du Centre d'Etude de Planification Socialiste, E.P.H.E. (VI. Section), 1965, (*Yukarda*, Bölüm 1).

Bir örnek alalım. Sosyalist planlamanın, toplumun üretici güçleri gerçekten muhasebeleştirmek ve üleştirmek fiilî yeteneğine dayandığını kabul ettikten sonra, Mandel şöyle sorar:

«Küba gibi bir ülkede, «gerçekten muhasebeleştirmek ve üleştirmek», yani ülkenin birkaç bin sınaî işletmesindeki makineleri, ham maddeleri ve işgücünü planlamak mümkün müdür? Cevap açıkça evettir. Hiç şüphesiz, bu iş önce pek de iyi olmayan, parçasal, eksik bir biçimde yapılır; ama burada tartışma konusu olan şey üretici güçlerin gelişme derecesi değil, örgütlenme hataları ve deney eksikliğidir ve bunlar deney ve yeterli kadroların yetiştirilmesi, denetim ve yığınların yaratıcı girişkenliği vs. sayesinde gitgide düzeltilebilir ve düzeltilmesi de gerekir. Bu sonuçtan başka her sonuç, gerçekte bir az gelişmiş ülkedeki bütün sosyalist evrim üzerine bir soru işareti koyar» (*anılan makale*, s. 13-14.)

Genel biçimi altında, metnin başındaki cümlenin pek bir anlamı yoktur; çünkü gerçek mesele, «planlama»mn *hangi şartlarla*, hangi mühletler içinde, hangi örgütlenme biçimleri aracıyle, üretim birimleri arasında hangi ilişki biçimleri aracıyle, hangi etkinlik derecesiyle mümkün olduğunu bilmektir.

Anılan metnin sonunda, şöyle yazdığı zaman, E. Mandel bir cevap başlangıcı taslağı hazırladığı izlenimini veriyor: «Bu iş önce pek de iyi olmayan, parçasal, eksik bir biçimde yapılır, ama burada tartışma konusu olan şey üretici güçlerin gelişme derecesi değil, örgütlenme hataları ve deney eksikliğidir, vs.».

Burada da yazarın gerçeklikten kaçtığı ve sık sık başkalarını içine düşmekle eleştirdiği (her şeyi «hal ve şartlara bağlı»lıkla açıklamağa giden) eklektizme düştüğü görülür. Bu düşüş,

[14] Polemik muhtevalı son cümleyi bir yana bırakacağız; ayrıca, bu cümle, eğer yazar bu sorunu koyuyorsa, bunun nedeni, yazarın belki de, gerçeklik kafalarındaki sosyalist ekonomi hayaline elifi elifine uymadığı zaman, şeyler üzerindeki *a priori* görüşlerine uymayan ülkelerdeki sosyalizm olanaklarından şüphe etmek gerektiğini düşünen kimselerden biri olmasıdır şeklinde, kendi kanıtını kendi aleyhinde kullanarak, yazara karşı çevrilebilirdi.

ona göre kategorilerin «saf», (kelimenin kötü anlamında) «soyut» kavramlar olmaları, ve bundan ötürü, bu «saf ve soyut» kavramlardan somut gerçekliğin tahliline geçmek için bir sıçrama yapmanın kaçınılmazlığı sonucudur.

Böylece, bu metinde, deney eksikliği, nitelik yetersizliği (kadroların yetişme yetersizliği), örgütlenme güçsüzlükleri vs. dıştalanmış bulunduklarına göre, «üretici güçlerin gelişme derecesi» kavramının her türlü somut muhtevadan yoksun bırakıldığı görülür. Oysaki, bunların hepsi üretici güçlerin gelişme derecesi içine girer ve bu güçlerdeki az çok büyük bir gelişmeyi karakterize eder.

Gerçekte, aynı hukukî biçimin (proleter devlet mülkiyeti) çeşitli somut üretim ilişkilerini kapsayabileceğinin ve ürünlerin muhasebeleştirilmesi ve üleştirilmesinde çok değişken bir etkinlik derecesi gösterebileceğinin anlaşılmasını sadece üretici güçlerin az çok büyük gelişme derecesinin göz önünde tutulması sağlar. Planlama biçimlerinin ve planlamanın etkinlik derecesinin üretici güçlerin gelişme düzeyine sıkı sıkıya bağlı bulunmaları olgusu, özellikle, proletarya diktatoryası altında millîleştirilmiş sektöre dahil bulunan üretim birimleri arasındaki tecimsel ilişkilerin ortadan kalkıp kalkmama olanak ya da olanaksızlığının bu gelişme düzeyine bağlı bulunması, işte buradan çıkar.

II. — MİLLÎLEŞTİRME, TOPLUMSALLAŞTIRMA, VE GEÇİŞ EKONOMİSİ

Yukarda sözü edilen sorunlar hem Küba, hem de sosyalizmi kurma yoluna girmiş ya da girecek olan bütün ülkeler için o kadar büyük bir önem taşımaktadır ki, Lenin'in bu sorunları, özellikle bu konudaki en önemli metin olan «*Sol*»*un çocukluğu üzerine* başlıklı metinde ne biçimde koyduğunu daha yakından incelemek kaçınılmaz bir şeydir.

Her şeyden önce, Lenin'in, bir yandan millîleştirme ve mü-

sadere, ve öte yandan toplumsallaştırmayı birbirinden ayırdığı, hatta karşı karşıya getirdiği metnin çeşitli parçalarını yeniden okuyalım.

«Millîleştirme ve müsadere konusunda kararlı ya da kararsız olunabilir. Ama ne kadar büyük olursa olsun, hiç bir «karar», millîleştirme ve müsadereler*den* toplumsallaştırma*ya* geçişi sağlamaya yetmez... «Sol komünistler»in düş kırıklıkları, «güncül durum»un, müsaderelerden (ki, bunun için, bir siyaset adamının kararlı olduğunu göstermesi şarttır) toplumsallaştırmaya (ki *başka* nitelikte devrimciler ister) geçişin esas çizgisini görmemekten geliyor».

«Dün, esas itibariyle, âzamî kararlılıkla burjuvaziyi millîleştirmek, müsadere etmek, yenip bitirmek ve sabotajı yok etmek gerekiyordu. Bugün, *muhasebeleştirmeyi başardığımızdan daha çoğunu* millîleştirmiş, müsadere etmiş, kırıp dökmüş olduğumuzu görmemek için kör olmak gerekir. Oysa, toplumsallaştırma basit müsadereden şu bakımdan açıkça ayrılır ki, müsadere edilmiş olan şeyin sayımı ve rasyonel dağıtımı konusunda yetkin olmaksızın sadece «karar» ile müsadere edilebilir, *ama bu yetkinlik olmadıkça toplumsallaştırılamaz.*»[15]

Açıktır ki, Lenin burada hukukî millîleştirme (ya da müsadere) eylemini, toplumsallaştırmanın, yani müsadere edilmiş ya da millîleştirilmiş mallar üzerindeki toplum, ya da «toplum adına» devlet[16] denetiminin karşısına koyar.

Bu şekilde yapılan ayrım, hukukî bir kategori ile toplumsal bir gerçeklik arasında yapılan bir ayrımdır; büyük sanayi millîleştirilmiş olduğu halde, gerçekten toplumsallaştırılmamış, yani toplum adına etkin biçimde yönetilmemiştir. Bu metinde, gerçekte Lenin'in kafasını kurcalayan şey, ekonominin küçük-burjuvaya ya da basit meta üretimi sektörlerine egemen kılınacak yönetim değil, modern büyük sanayie egemen kılınacak yönetimdir.

[15] V. Lénine, *OEuvres Complètes*, cilt 27, Editions Sociales, Paris, 1961, s. 348-349 (parçaların altı metinde çizilmiş).

[16] *Yukarda* Engels'ten yapılan metin-aktarımına bakınız.

Gerçekte, o zaman Sovyetler iktidarı altında «devlet kapitalizmi» formülü adını verdiği şeyi, modern büyük sanayi için tavsiye eder. Bu devlet kapitalizmi, o dönemin Sovyet Rusya'sının içinde bulunduğu somut durumda, özellikle, Sovyetik devletin, en önemli işletmelerin «yönetimini, Lenin'in «kültürlü kapitalistler» dediği kimselere, ama kapitalist olarak değil, yüksek ücretler aracıyle, uzman-teknisyen ya da organizatör olarak, vermeğe hazır olması olgusuyle ifade edilmiştir.

Demek ki söz konusu olan şey, proleter devletin denetimi altında etkili bir yönetim şartlarını yaratarak, (o zaman bir an için mümkün olan biçim ve düzeyde) somut bir biçimde, büyük işletmelerin toplumsallaştırılmasını sağlamaktı. Gerçekte, o zaman Lenin için söz konusu olan şey, «on milyonlarca insanın ihtiyaçlarını karşılamağa yetenekli *en önemli işletmelerin*» yönetimini, yani bazı yürütme görevlerini, geçici olarak (ve «Müdür»-ün her hareketini gözetim altında bulunduran, onun yönetim deneyini özümleyen ve sadece kararlarına karşı itiraz olanağına değil, sovyetik iktidar örgenleri aracılığıyle onu azletme olanağına da sahip bulunan işçi Komiserleri ya da işçi Komitelerinin denetimi altında) «kültürlü kapitalistler»e vermektir.[17]

Demek ki, Lenin için, en önemli işletmelerin millîleştirilmesi, üretimde düzenli ve uyumlu bir gelişmeyi ve üretimin toplumsal ihtiyaçlara uymasını, vs. «otomatik olarak» sağlayacak sihirli bir formül değildir. Bundan ötürü, millîleştirme zorunlu, ama yeterli olmayan bir şarttır. Gerekli olan şey, ayrıca, toplumsal üretim araçlarının fiilî toplumsallaşmasını —somut şartlar içinde— sağlamaktır ki, bu da, başka şeylerle birlikte, toplumsal denetim altında bir muhasebe, bir üleşim ve etkin bir yönetimi içerir.

Sorun elbette modern büyük sanayiin millîleştirme için «olgun» olup olmadığını bilmek değildir, çünkü modern büyük sanayi bu iş için olgundur. Sorun, millîleştirmenin hangi belgin

[17] V. Lénine, *a.g.e.*, cilt 27, s. 360 ve 365.

şartlar içinde gerçek bir toplumsallaştırmaya götüreceğini göstermektir. Sovyetler iktidarı altında «devlet kapitalizmi» formülünün, bu sorunu, ancak ilk proleter devrime özgü çok özel şartlar içinde, çok kısmî, çok eksik ve çok geçici bir biçimde çözümlediği açıktır. Bu nedenle, çok kısa bir süre içinde, devlet işletmelerinin yönetimini ve ekonominin bütününün çekilip çevrilmesini toplumun fiilî denetimine gitgide daha iyi bağlayabilecek, gene geçici, başka biçimler bulmak gerekti.

Sosyalizmin kuruluşunu sağlamak için, konması ve çözümlenmesi söz konusu olan somut ve belgin sorunlar bunlardır. Sosyalizme doğru geçiş ekonomisinin sorunları bunlardır.

Söz konusu olan şey, sadece millîleştirme, sadece devletleştirme değil, ülkenin nesnel siyasal, iktisadî ve toplumsal şartlarına uygun tedbirler aracıyle, ürünlerin üretim ve üleşimi üzerinde, devlet iktidarı tarafından fiilî ve etkin bir denetimin uygulanmasıdır. Tastamam Lenin'in bu aynı metinde dediği gibi:

«İster gerçek olguları tanımadığı, olup biteni görmediği, gerçeğe karşıdan bakmasını bilmediği, isterse *kapitalizmden sosyalizme geçişin somut biçim ve evrelerini*[18] tahlil etmeksizin soyut bir «kapitalizm» ve «sosyalizm» çatışmasıyle yetindiği için olsun, kim ki bunu anlamazsa, bağışlanmaz bir iktisadî hata işler... Sosyalizmin ustalarının *bütün bir geçiş döneminden*[18] söz etmeleri boşuna ve... yeni toplumun «uzun doğum sancıları» üzerinde ısrar etmeleri sebepsiz değildir; çünkü yeni toplum sadece bir soyutlamadır ve hayatta ancak şu ya da bu sosyalist devleti kurmağı gözeten *bir dizi somut, çeşitli ve kusurlu girişimler*[18] aracıyle ete kemiğe bürünebilir»[19]

Gerçekte, kapitalizmden sosyalizme geçişin bu somut sorunları *bütün bir tarihsel dönem için* konmuşlardır ve *her ülkede özgül şartlar içinde* çözümlenmeleri gerekir.

Şimdiye kadar, sosyalizme doğru geçiş ekonomisinin bir

[18] Altlarını ben çizdim, C.B.

[19] Aynı, s. 356.

çok temel sorunu, devrimin, üretim güçlerinin en çok gelişmiş bulunduğu ülkelerde değil, tersine, nispeten daha az gelişmiş bulunduğu ülkelerde yapıldığı olgusuna bağlı kalmıştır. Bu durum, Lenin'in formülüne göre, bu ülkelerin *iktisadî bakımdan geri* oldukları halde *siyasal bakımdan ileri* olmaları anlamına gelir.

Lenin'in bu çok zengin metni konusunda bir iki söz daha.

Lenin, o dönemin sovyet ekonomisinin kapitalizmden sosyalizme *geçiş* ekonomisi karakterini adamakıllı vurgulayarak, Sovyetler Cumhuriyetinin «sosyalist cumhuriyet» olarak adlandırılması olgusunun asla «yeni iktisadî düzenin sosyalist olması»[20] anlamına gelmediğini, sadece «Sovyetler iktidarının sosyalizme geçişi sağlamak istediği»ni ifade ettiğini belirtir.[21]

Bugün, örneğin Küba ekonomisinin, henüz sosyalist bir ekonomi değil, kapitalizmden sosyalizme bir *geçiş ekonomisi* olduğu açıktır. Bundan ötürü, soyut bir «sosyalizm» anlayışına dayanarak formüle edilen bütün «reçeteler», bütün çıkarsamalar hiç bir pratik önem taşımazlar.

Kamulaştırma ya da millîleştirmenin her şeyi kararlaştıracağına ve yeni bir üretim biçiminin doğmasını sağlayacağına inanmak, gerçekten «hukukî kuruntuculuk» içine düşmektir.

Sovyet ekonomisinin örgütlenme sorunlarını incelediği bütün yazılarında, Lenin o dönemdeki sovyet ekonomisinin geçici karakterini belirtir ve *örgütlenme biçimleri ile üretici güçlerin gelişme düzeyi arasında somut bir ayarlamanın* gerçekleşmesini görme kaygısını ifade eder.[22]

[20] *Aynı*, s. 356.

[21] *Aynı*. s. 350.

[22] Doğrudan doğruya Lenin'in telkini altında yazılmış ve Bolşevik Partisinin IX. Kongresinde (1920) kabul edilmiş olan metin son derece ilginçtir. «Sanayiin bugünkü örgütlenme biçimi geçicidir. İşçi devleti, aynı sanayi kolundaki çeşitli işletmeleri içlerine katarak, kapitalist tröstleri millîleştirdi; kapitalizm çağında tröstleşmemiş sanayi işletmelerini de öncekilerin modeline göre kurulmuş tröstler içinde topladı. Böylece sanayi, iktisadî bakımdan birbirinden ayrı ve sadece tepede Yüksek İktisat Konseyi tarafından birbirine bağlanan bir dizi güçlü dikey örgütler halinde kurulmuş bulundu.

Bu, yeni üretim ilişkilerine ve üretimin örgütlenmesine verilecek özgül biçimlerin, her somut durum içinde, belirlenmesi gerektiği anlamına gelir.

Ekonominin yönetiminde etkinliğin sağlanması için, bu özgül biçimlerin her ülkedeki üretici güçlerin gelişme düzey ve özelliklerine, ve bu ülkenin, hatta bu ülke ekonomisindeki çeşitli faaliyet kollarının tarihsel, siyasal (ki sınıf bilinci düzeyini içerir), kültürel karakteristikleri bütününe uydurulmuş olmaları gerekir.[23] Bundan ötürü, Küba toprak reformunun, onu öbür sosyalist ülkelerin toprak reformlarından ayıran özgül çizgilere sahip bulunması ne rastlantı, ne de hata eseridir.

Eğer ekonominin yönetiminin somut biçimleri soyut kategorilerden çıkartılabilseydi, sosyalizme doğru sadece bir tek geçiş «modeli», sadece bir tek toprak reformu modeli, vs. varolurdu. Bizzat sosyalist ülkelerin, özellikle Küba'nın deneyi, bunun hiç

«Kapitalist rejimde, tröstleşmiş her işletme, çeşitli gereç, işgücü, vs.'yi komşu piyasalardan satın alabilirken, bugün aynı işletmeler, kendileri için gerekli olan her şeyi, birleştirilmiş ekonominin merkez örgenleri emriyle temin etmek zorundadırlar. Ne var ki, ülkenin genişliği içinde, belli başlı üretim faktörlerinin büyük istikrarsızlık ve büyük belirsizliği, ulaştırma işlerindeki karışıklık, ...iktisadî istatistiğin henüz olağanüstü muğlak usul ve sonuçları, burjuva sanayiinin kamulaştırılmasındaki birinci dönemin sonucu olan ve kaçınılmaz biçimde (şehirlerdeki, illerdeki, rayonlardaki, bölgelerdeki) işletmelerin birbirinden kopmasına sebep olan merkeziyetçilik yöntemleri sonucu, ortaya ekonomimize onarılmaz bir zarar veren korkunç bir kırtasiyecilik çıktı» (Lénine, *OEuvres Complètes*, cilt XXV, 1930 yayını, s. 621).

[23] Bu uyarlamaların (ve kavranmalarındaki büyük bir girişkenliğin) zorunluluğu, iktisadî güçlerle siyasal güçler ya da iktisadî güçlerle örgütlenme biçimleri arasında gerçekleştirilecek bilmem hangi sıkı «uygunluk» ile karıştırılmamalıdır. Böylesine bir sıkı «uygunluk», gelişmenin iç eşitsizlikleriyle karakterize edilen bir geçiş ekonomisi şartları içinde varolamaz. Lenin'in dediği gibi, böyle bir «uygunluk» arayanlar, «ne doğanın, ne de toplumun gelişmesi içinde asla «uygunluk» olamayacağını, sonuna kadar gelişmiş sosyalizmin, ancak bütün ülkelerdeki proleterlerin devrimci işbirliği ve kendi başına her biri tek yönlü olmak ve belirli bir uygunsuzluk taşımak durumunda bulunacak bir çok girişim sonucu elde edilebileceğini unutuyorlar» (Bk. Lénine, *OEuvres Complètes*, cilt XXVII, s. 361).

de böyle olmadığını gösterir. Varolan şey, sadece yeni bir toplumsal düzeni kurmağı gözeten «bir dizi somut, çeşitli ve kusurlu girişimler»dir.[24]

III. — PİYASA KATEGORİLERİNİN ORTADAN KALKMASI

E. Mandel'in, tüketim maddelerinin dağılımı alanında piyasa kategorilerinin devamı ve ortadan kalkması konusunda geliştirdiği düşünceler özellikle yorumlanmaları gereken şeyler değildir. Ne var ki, bugün hatta Sovyetler Birliği gibi iktisadî bakımdan en gelişmiş sosyalist ülkelerde bile, üretim araçlarının sosyalist sektör içinde hâlâ bir meta karakteri taşıdığı fikrini eleştirdiği zaman, durum değişir. Burada, Buharin'in «aşırı-sol» döneminden kalma, gerçekte «bir tek büyük devlet tröstü içinde, bir ürünün bir işyerinden öbürüne aktarması»ndan başka bir şey olmadığı yolundaki iddiası yeniden karşımıza çıkar.

Bu önemli konu üzerindeki tartışmayı geliştirmek için, daha önce anılan makalede Mandel tarafından formüle edilmiş bulunan kanıtlardan bazıları üzerinde durmak hiç de yararsız olmayacak.

Bır ilk «kanıt», planlı bir ekonominin üretim araçları üretimi alanında, harcanmış bulunan emeğin, her zaman ve bütün şartlarda, toplumsal bakımdan zorunlu bir çalışmaya tekabül ettiğini iddia etmekten ibarettir.

Bu iddiayı «tanıtlamak» için, yazar bize ancak «aşırı-üretim olanağı» varolduğu zaman çalışma zamanının israf edilebileceğini söyler. Ne var ki, diye ekler, sosyalist sanayi tarafından üretilen tüketim maddelerinden bazılarının satılamaması her ne kadar söz götürmez bir şeyse de, aynı şeyin üretim araçları için de söz konusu olması kabul edilemez. Mandel şöyle yazar:

«Sosyalist sektörde bir «üretim araçları aşırı-üretimi» meydana gelebilir mi? Elbette hayır. Eğer «maalesef» üretim araç-

[24] *Aynı*, s. 356.

ları üretimi plan rakamlarını geçer ya da planın teknolojik tahminlerini aşarsa, hiç bir şey sosyalist sanayii hemen ya da gelecekte genişletilmiş yeniden-üretimin daha sonraki bir evresine geçmek için bu artan kısımdan yararlanmaktan alıkoymaz. O halde, asla «satılmaz» («sürümsüz») olmaması nedeniyle, sosyalist üretim araçları «toplumsal bakımdan zorunlu-olmayan» çalışma içeremezler. Toplumsal çalışmayı doğrudan doğruya ve otomatik olarak kristalize ederler ve bunu yapmak için değişimin (mübadelenin) aracılığına ihtiyaçları yoktur. Öyleyse, sosyalist üretim araçları meta değildir» (*anılan makale*, s. 24).

Bu «tanıtlama»nın yüzeysel karakteri ortadadır.

Geçiş ekonomisinin somut gerçekliği, ya da sosyalist ekonominin bütün bir ilk evresi içinde, sosyalist sektör tarafından sağlanmış ve sosyalist sektöre yönelmiş bulunan üretim araçlarının, ya az çok uzun zaman, ya da şöyle böyle bir yararlılık nedeniyle, pratik yönden satılmaz (sürümsüz) olması için bir çok sebep varolabilir ve vardır da. Örneğin üretim kalitesindeki yetersizlikler, çeşitli üretim araçları üretimindeki oransızlıklar, vs. nedeniyle durum böyle olabilir. Bu durum toplumsal bakımdan önemli bir ölçüde ortaya çıktığı zaman (ve bu durum yalnız Küba'da değil, bütün sosyalist ülkelerde ortaya çıkar), bu, üretici alandaki ve üretimin teknik ve teknolojik şartlarındaki ihtiyaçların toplumsal tahmin derecesinin henüz güçsüz olduğu anlamına gelir. Oysa, bir üretim aracının üretimi için harcanmış bulunan çalışmanın toplumsal karakterini, *ex ante* ancak toplumsal ihtiyaçların tahmininin yeterince yüksek bir derecesi ve yeterince yüksek bir kalitesi oluşturur. Bu toplumsal tahmin düzeyine erişilmiş olmadıkça (ve bu planlama teknikleri alanını geniş ölçüde aşan bir sorundur), bir üretim aracının satılması, ve, üretiminde harcanmış bulunan çalışmanın toplumsal bakımdan zorunlu karakterini ve bu üretimi gerçekleştirmek için bağlanmış bulunan yatırımları açımlayan merkezî plana uygun üretim programları çerçevesinde, ana hatlarıyle değerine tekabül eden bir fiyatla satılması, henüz esas itibariyle bir olgudur.

Burada «toplumsal bakımdan zorunlu çalışma» kavramına ilişkin bir başka temel noktayla gene karşılaşıyoruz: Bir ürünü sağlamak için harcanmış bulunan çalışmanın *tamamen* toplumsal bakımdan zorunlu çalışma olması için, o ürünün «satılması» yetmez. Bunun için, ayrıca, belirli bir ürünün üretimi için harcanmış bulunan toplam toplumsal çalışma miktarının, bu ürünün *toplumsal yararına* tekabül etmesi gerekir. Marx'ın Kugelman'a yazdığı 11 Temmuz 1868 tarihli mektubunda söylediği şey, işte budur. Bu mektup E. Mandel tarafından anılmıştır; ne var ki, Mandel, bu mektubu anarken, bu metnin götürdüğü belgin sonucu, yani temel sorunlardan birinin, toplum çalışmasının çeşitli üretimler arasındaki dağılımının toplumsal bakımdan tatmin edici bir biçimde belirlenmesi olduğu, ve bunun da çeşitli ürünlerin karşılıklı ihtiyaçlarına oranla yapılmış bir dağılım anlamına geldiği sonucunu çıkarmaz.

Şu anda, hiç bir sosyalist ülkede, bu iş tamamen sadece plan mekanizmasıyle yapılamaz.

Toplumsal çalışmanın çeşitli üretimler arasındaki dağılımı, bu dağılımın çeşitli ihtiyaçların nispî önemine ve toplumsal yararına uydurulması, henüz çok geniş bir ölçüde, ancak piyasa mekanizmalarına benzeyen, ama işleyişi plan hedeflerine ve toplumsal ereklere bağımlı kılınmış mekanizmalar aracıyle yapılabilir. Bundan ötürü, ekonomi daha karmaşık bir hale geldiği zaman, gitgide üretim birimleri arasında dolaysız ilişkiler kurulmasına, ve bu birimler teknik ve iktisadî bakımdan bütünleşmiş birimler olmadıkları zaman, bir işletme tarafından bir başka işletmeye sağlanması gereken çeşitli ürünlerin miktar ve kalitelerini somut olarak belirleyen sözleşmeler yapılmasına doğru yönelinir.

Gerçekte, hatta üretici güçler düzeyi en yüksek olan ülkelerdeki sosyalist ekonomi içinde bile, üretim araçlarının fabrikalar arasındaki dağılımı, ancak *kısmen* plan aracıyle olmaktadır. Büyük bir çoğunlukla, plan belirli kullanım değerlerini (yani şu ya da bu belli üretim aracını) değil, parasal araçları

dağıtır.[25] Bu parasal araçlar az çok *genel* bir tahsise sahiptirler. Maddî malların, üretim araçlarının *somut* tahsisine gelince, ekonomi karmaşık hale geldiği zaman, bu iş çoğunlukla, ve hatta gitgide daha sık bir biçimde, alım ve satım işlemleri aracıyle yapılır. Böylece, bugün (milyonlarca üretim araçlarıyle ilgili) milyonlarca basit iktisadî kararlar alınması zorunludur. Bu kararlar ve bu kararlardan çıkan üretim ve dağılım işlemleri, (şüphesiz, planlama örgenlikleri tarafından dağıtılan krediler tutarına göre) para aracıyle *düzenlenirler*. Eğer bu böyle ise, bunun nedeni, özellikle, çok büyük bir sayıdaki durumlarda, *iktisadî hesabın* henüz ancak üretim birimleri düzeyinde tamamen etkili olabilmesidir.[26]

Bunlar, olgulardır; ve bu olgular sosyalist ekonominin soyut bir modeline göre yapılan hatalar ya da sapmalardan doğmazlar. Güncül nesnel zorunluluklardan doğarlar. Şüphesiz, bu zorunlulukların az çok yakın bir gelecekte ortadan kalkmağa aday oldukları —bu durum planlı ekonominin işleme şartlarını değiştirecektir— düşünülebilir ve ben şahsen böyle düşünüyorum; ama, şimdilik, bu zorunluluklar mevcuttur. Onları tanımamak istemek, üreticiler tarafından harcanan çalışmanın israfından ve planlama yetkelerinin (otoritelerinin) ekonomi üzerindeki *gerçek* egemenliklerinin azalmasından başka bir sonuç veremez. Kendimizi «daha yakın»dan planlama hayaline kaptırırsak, sadece daha kötü planlarız.

Yukarda sözü edilen sorunları daha da derinleştirirsek, kendimizi gene piyasa kategorilerinin ortadan kalkma şartları sorunu karşısında buluruz. Bu ortadan kalkma, bana göre, asla merkeziyetçilikteki bir ilerlemeye değil, çeşitli üretim birim-

[25] Bundan dolayı «*mali plan*» çok önemli bir rol oynar.

[26] Bu basit (ya da «temel») iktisadî hesabın *toplumsal* etkililik *şartları* ve *sınırlarının* incelenmesine burada girişilemez. Bu konuda, daha önce anılmış bulunan *Problèmes de Planification*'un 5. sayısında birkaç söz söylüyoruz. (Bk. *Yukarda*, Bölüm II: *Toplumsal Planlamanın Sosyo-ekonomik Çerçeveleri ve Örgütlenmesi*-ç.)

erinin gitgide artan bir bütünleşmesine, yani üretim birimleri arasında gitgide daha sıkı organik ilişkilerin gelişmesine bağlıdır. Bizzat üretim ve yönetimin otomasyonuna bağlı bulunan böyle bir gelişmenin sonuçlarından biri, kesin tahminler temeli üzerinde, artan sayıdaki üretim araçlarının, bu araçların kesin kullanıcılarına *a priori* tahsis edilebilme olanağı olacaktır. Bu, sosyalist sektör içinde paranın rolünün ortadan kalkmasının nesnel temellerinden birini oluşturacaktır. Bugünkü durum henüz böyle değildir.

Eğer mevcut durumun özgül karakterlerinin tanınması bilinmezse, eğer üretim araçlarının üretici güçler tarafından erişilmiş bulunulan gelişme düzeyine uygun düşmeyen örgütlenme ve dolaşım biçimlerinin uygulanması istenirse, çok büyük israflardan ve iktisadî sistemin çok büyük bir etkinsizliğinden başka bir sonuca varılamaz.

Piyasa kategorilerinin üretken sektör içinde henüz varlıklarını sürdürmeleri için nesnel sebeplerin varlığını kabul etmeyi reddetmek, ya da bu gerçekliği sosyalist toplumun soyut ve «saf» bir imgesi adına «lânetlemek» istemek, israfı arttırmak demektir, sosyalist ekonominin gelişmesini geciktirmek, ve dolayısıyle, piyasa kategorilerinin ortadan kalkacakları zamanı geciktirmek demektir; çünkü piyasa kategorilerinin ortadan kalkma saati gerçekten çalacaktır.

IV. — TEKNİK VE İKTİSADÎ BÜTÜNLEŞME PERSPEKTİFLERİ

Eleştirmiş bulunduğumuz fikirlerin, sadece sosyalist ya da sosyalizme doğru geçiş yolundaki ekonomilerin fiilî durumu ile değil, ayrıca, üretici güçlerinin gelişmesinin bugünkü aşamasında, bu ekonomilerin yakın evrimini karakterize eden gerçek eğilimleri ile de nasıl çelişme durumunda bulunduklarını görmek ayrıca dikkate değer. Gerçekten, bizzat üretim hacminin artışı, ürünlerin ve çeşitli ürünler elde edilmesini sağlayan tek-

nolojik usullerin artan çeşitlenmesi, bugün her yerde, sosyalist sektör içinde piyasa kategorilerinin varlığını kabul etmenin gitgide daha gözle görülür zorunluluğu ile birlikte gider. Toplumsal ihtiyaçlara uydurulmuş toplumsal bir ürün elde etmek için zorunlu emek harcamaları asgariye indirilmek istendiği zaman, bu zorunluluk kendini açıkça kabul ettirir. Sosyalist ülkelerdeki üretici güçlerin bugünkü gelişme durumunda, tüketim maddeleri sağlayan işletmelerin üretim programlarındaki ayrıntının yukardan hazırlanamayacağı, bunun bu işletmeler tarafından alınan siparişlerin sonucu olması gerektiği açıkça görülebilir.[27] Bu bakımdan, tüketim maddelerinin ulusal düzeyde hazırlanan cari üretim planının, neticede, (elde bulunan kaynaklardan dolayı) maddeten mümkün olduğu ölçüde ve planların tutarlılığı ve özellikle *toplumsal öncelikler*[28] gerekirliklerine uyarak, tüketiciler tarafından ifade edilen ihtiyaçları çok geniş bir şekilde hesaba katması gerekir. Tüketiciler tarafından ifade edilen ihtiyaçların hesaba katılmaması, çalışma harcamalarında bir israf sonucunu verir.

İkinci olarak, tüketim maddeleri sağlayan işletmelerin çalışma nesneleri (ham maddeler ya da yarı mamul ürünler) halindeki ihtiyaçlarının bir kısmı merkezî olarak belirlenemez; bu ihtiyaçların, tüketim maddeleri sağlayan işletmeler ile onlara ham maddeler ya da yarı mamul ürünler sağlayan işletmeler arasındaki dolaysız anlaşmalar aracıyle belirlenmesi gerekir. Gerçekten, işlerin bugünkü durumunda, birilerinin ihtiyaçları ve öbürlerinin gereçleri arasındaki nitel ve nicel uyarlık, fiilen ancak bu şartla kurulabilir.

[27] Çoğunlukla, bu siparişler, üretici işletmelere, tüketicilerle ilişki halinde bulunan devlet ticaret örgütleri kanalından ulaşacaklardır. Bu, Çin'de uygulanan ve bugün tüketim nesneleri sağlayan işletmelerin üçer aylık ayrıntılı üretim programları yapmalarını mümkün kılan mekanizmadır (Bakınız: *La construction du socialisme en Chine*, Ch. Bettelheim, J. Charrière, H. Marchisio, éd. F. Maspero, Paris, 1965).

[28] Bu düzeyde, toplumsal önceliklere saygı, perakende fiyatlar mekanizmasından yararlanarak, kısmen sağlanabilir.

Son olarak, plan yatırım hedeflerini, yatırımların üretim kategorilerine göre dağılımını, başlıca nerelere yatırım yapılacağını ve bu hedeflerin gerektirdiği belli başlı donatım malları üretimini merkezî biçimde saptadıktan sonra, planın toplumsal bakımdan en elverişli şartlar içinde gerçekleşmesini sağlamak için, merkezî plandan çıkan ve işletmeler tarafından yerine getirilmesi gereken çoğu üretim ve yatırım programlarının somut gerçekleşmesi de, teslim edilecek malların hacmini, teslim sürelerini ve kalitelerini, bu işletmelerin kendi aralarında belirlemelerini gerektirir.

Bugünkü şartlar içinde, üretimin büyüyen karmaşıklığı ve artan çeşitlenmesi, işletme sayılarının çoğalması, vs., çeşitli ürünlerin üretim ve dağılımıyle ilgili yeterli kadar ayrıntılı merkezî bir tahmini gitgide daha güç, hatta pratik olarak imkânsız kılar. İşte ihtiyaçların çeşitli ürün kategorileri halindeki bu yeteri kadar kesin merkezî tahmin imkânsızlığıdır ki, üretim birimleri arasındaki dolaysız ilişkileri, bir siparişler, alımlar ve satımlar sistemini, bunun sonucu bizzat sosyalist sektör içinde tecimsel faaliyetlerin geçici genişlemesini zorunlu duruma getirir.

Ama bu genişleme, ancak üretimin büyüyen karmaşıklık ve çeşitliliği henüz çeşitli üretim birimlerinin yeterli bir teknik ve iktisadî bütünleşmesiyle telâfi edilmediği (öyleyse bu üretim birimleri birer iktisadî özne olarak kaldıkları) ölçüde meydana gelir.

Bu bütünleşmenin anlamı şudur: bütünleşmiş bir büyük topluluk içinde (bu bütünleşmenin birçok pratik biçimleri olabilir), bütünün bir ucundaki üretimin hacim ve yapısında meydana gelmesi gereken değişiklikler, bütünün öbür kısımları tarafından sağlanması gereken şey üzerinde belgin (yani *hesaplanabilir*) bir biçimde yansır. Bunun sonucu, *a priori* hesaplar ve en-uygunlaştırma (optimation) hesapları mümkündür (deneyin gösterdiği gibi) ve artık bu bütünlerin çeşitli kısımları arasında sözleşmeler yapılmasına, siparişler verilmesine, alım ve satım işlemlerine başvurma zorunlu değildir. İşte bu bütünleşmiş teknik ve iktisadî

topluluklar geliştikçedir ki, piyasa kategorileri gerçekten ortadan kalkabileceklerdir.

Bütünleşme olaylarının sadece teknik yönleri üzerinde durmak bizi konumuzdan çok uzaklaştırır. Sadece bu bütünleşmenin mutlaka maddî olarak kaynaşmış «üretim birimleri» kurulmasını içermediğini söylemek yeter. Ürünlerin standardizasyonunun, bunların artan sıkı karşılıklı-bağımlılıklarının, otomasyonun ve üretim birimlerinin yönetim yöntemlerinin elektronik topluluklar aracıyle gelişmesinin (ve bu elektronik toplulukların telekomünikasyon yoluyle birleşmesinin) burada kesin bir rol oynayacakları düşünülebilir.

Ayrıca, üretim birimlerinin bütünleşmesinin (ve böylece «iktisadî özne» karakterlerini kaybetmelerinin) özel teknik şartları ne olursa olsun, görülür ki, ufukta çizilen perspektif, planın, belirli bir andan sonra, sadece nispeten az sayıdaki bütünleşmiş büyük iktisadî topluluklar arasındaki ilişkilerle uğraşacağını gösterir. Bunun sonucu, toplumsal ölçüdeki tahminler, gitgide daha belgin ve daha kesin bir duruma gelecektir. Piyasa kategorileri işte ancak o zaman tamamen ortadan kalkabileceklerdir.

Çok belgin tarihsel nedenler sonucu, (üretici güçlerdeki gelişmenin düşük düzeyinden çok, o dönemde yerine getirmek zorunda olduğu yatırım çabasının olağanüstü karakteri nedeniyle) ilk beş yıllık sovyet planlarını karakterize eden idarî merkezî planlama ile, bana göre tamamıyle gelişmiş bir planlı ekonomiyi karakterize edecek plan teknik ve iktisadî merkezî planlama arasında dikkatli bir ayrım yapılmasını gerektiren şey, işte bu perspektiftir.

V. — FİYATLAR VE ÇALIŞMA ZAMANI ÜZERİNDEN HESAPLAR

Yukardaki tartışma bir başka düzeyde yeniden ele alınabilir. Sosyalist ekonomilerden, ya da içlerinde sosyalizmin ku-

ruluş yolunda bulunduğu ekonomilerden hiç birinde, iktisad hesapların çalışma zamanı üzerinden yapılmadıkları bir gerçek tir. Her yerde, tüketim nesneleri için olduğu gibi, üretim araçlar için de, sosyalist sektörden ekonominin öbür sektörlerine geçer nesneler bakımından olduğu kadar, sosyalist sektör içinde dola şan nesneler bakımından da, bu hesaplar fiyatlar üzerinden yapılır

Bu olgunun derin anlamı üzerinde durup düşünmek zorunlu dur.[29]

Marksist bakımdan bu olgunun tek mümkün yorumu üretim araçlarının üretimi için fiilen harcanmış bulunan çalışma zamanının, bugünkü şartlar içinde, henüz tamamen ve «otoma tikman» toplumsal bakımdan zorunlu, yani çeşitli ürünlerin top lumsal yararına orantılı bir zaman olmadığıdır. Başka nedenlerle birlikte, işte bu nedenledir ki, hem *fiyatlar* üzerinden muhasebeleştirmek ve hesaplamak, hem de fiilen harcanmış bulunan çalışma zamanına her zaman ve sıkı sıkıya orantılı olmayan ve de olamayacak olan fiyatlar temeli üzerinden *ödemeler* yapmak zorunda kalınmaktadır.[30]

[29] Gerçekte, sosyalist sektör dışına çıkmayan üretim araçları söz konusu olduğu zaman, bunların «hakikî» metalar olmadıkları bahanesiyle, piyasa işlemlerine sadece «dış biçimleri»nin korunduğunu söyleyerek bu olgunun koyduğu sorunlara hiç bir cevap getirilmediği açıktır. Bir iktisadî kategorinin (burada «meta kategorisi») ortaya çıkması ya da ortadan kalkması, gerçekte mülkiyetin hukukî biçimleri tarafından değil, sadece bizzat iktisadî sistemin nesnel işletme şartları tarafından belirlenebilir. Cevap getirilmez, çünkü fiyatların, alım ve satımların varlığı ile, çalışma zamanı üzerinden bir muhasebenin yokluğunu (ve güncül olanaksızlığını) birleştiren bağ ihmal edilir.

[30] Bu, bugünkü sosyalist ekonomilerde fiyatlar ve fiyatların anlamı sorununu koyar. Burada incelemek için bu çok geniş bir sorundur. Sadece sosyalist bir ekonomide fiyatların son derece karmaşık bir rol oynadıklarını hatırlatalım. Sosyalist bir ekonomide fiyatlar, aynı zamanda hem değeri, hem de toplumsal yararı ifade ederler. Sosyalist bir ekonomide fiyatlar, (kendilerine karşı fiyatların bir «yoğunlaştırılmış bilgi» görevi gördükleri üretim birimleri ya da iktisadî özneler düzeyinde) merkezîleştirilmiş ve ademi merkezîleştirilmiş hesaplara temel olurlar. Sosyalist bir ekonomide fiyatlar, işletmeler arasındaki parasal dolaşımın temellerinden biridir, vs.

Demek ki, özellikle belirli bir ürünün (tüketim nesnesi ya da üretim aracı) üretimi için, bu ürünün toplumsal ihtiyacı tarafından gerektirilenden daha çok ya da daha az toplam toplumsal çalışma tahsis edilebilmesi nedeniyle, bugünkü sosyalist ekonomilerde yararlanılan fiyatlar değerlerden ayrılabilirler ve ayrılmaları da gerekir. Sırası gelince, fiilen harcanmış bulunan zaman ile toplumsal bakımdan gerekli zaman arasındaki bu mümkün ayrılık, ya bir ürünün toplumsal ihtiyacını *ex ante* ölçme bakımından içinde bulunulan nesnel olanaksızlıktan (öyleyse sadece tesadüfî hatalar söz konusu değildir), ya da, toplumsal ihtiyaçlar karşılamaya yetenekli olması için sahip olması gereken nitelikler ve özgül karakterler göz önünde tutularak, şu ya da bu ürünler kategorisinin elde edilmesi için zorunlu birim çalışma miktarının *a priori* belirlenmesi bakımından içinde bulunulan olanaksızlıktan çıkabilir.

Aynı şekilde, üretim alanındaki iktisadî özneler, üretim süreçleri üzerindeki fiilî denetim derecelerine uygun düşen karar yetkileriyle donatılmış bulunurlarken, ana hedefleri saptanmış bir plan çerçevesinde, eğer mevcut donatım mallarının en uygun (optimal) bir kullanımı sağlanmak istenirse, fiyatlar ve, değerler arasındaki ayrılıklar da zorunlu hale gelmiş olabilir.

Öyleyse, bir yandan ihtiyaçların, bir yandan da bu ihtiyaçların karşılanması için zorunlu üretim araçlarının ve bu araçların en uygun kullanım şartlarının yeterince ayrıntılı ve yeterince belgin bir tahmininin henüz mümkün olmaması ölçüsünde. (değerlerden az çok farklı) «fiyatlar» üzerinden bir hesap zorunludur.

Fiyatlar, sadece piyasanın güncül durumunu ve iktisadî ajanların bireysel tahminlerini yansıtmakla kalmayıp, aynı zamanda hem değeri ve hem de toplumsal yararı hesaba kattıkları ölçüde, *toplumsal olarak denetim altına alınmış* bir piyasanın işlemesine temel olma görevini yerine getirirler. Bu türlü bir piyasa zorunluluğu varoldukça, yatırımların ve gelirlerin planlanmasının yanı sıra, fiyatların en etkin toplumsal denetim aracıdır.

Değer ve fiyat arasındaki ilişki üzerine, Maurice Godelier'nin *Problèmes de Planification*'un 3. sayısındaki katkısına bakınız (Ecole Pratique des Hautes Etudes).

Bundan, fiyatların hesabı ile maliyetlerin hesabının iki farklı şey oldukları çıkar. Bundan dolayı, piyasa kategorilerinin devamının iktisadî ve toplumsal temeli, şu anda çeşitli üretken faaliyetler arasındaki karşılıklı-bağımlılığın ne kesinlikle önceden-belirlenmiş ne de belgin biçimde önceden-belirlenebilir olması, ve bunun sonucu, çeşitli üretim birimleri ya da iktisadî öznelerin «nispeten bağımsız üreticiler» gibi davranmak zorunda olmaları olgusunda bulunur.

Çalışma toplulukları meydana getiren bu «üreticiler» arasında dolayımlar zorunludur, ve bu dolayımlar plan tarafından henüz tamamen sağlanamazlar. Bu nedenle, bu dolayımlarm sosyalist piyasa tarafından da üstlenilmeleri gerekir. Sosyalist piyasa içinde, (temel üretim hedefleri plan tarafından belirlenmiş bulunan) çeşitli iktisadî özneler, aynı zamanda hem karar merkezleri, hem de özgül hesap birimleridirler.

VI. — MÜLKİYET VE BAĞIMLILIK

Yukarda söylenenler, ekonominin henüz doğanın tek bir temellük birimi ya da tek bir çalışma topluluğu olarak işlemediği anlamına gelir. Başka bir deyişle, bugünkü sosyalist toplumlarda her üretim birimi, ya da her iktisadî özne, henüz doğanın nispeten özerkli bir temellük merkezini oluşturur.

Bu iktisadî durumun hukukî ifadesi, her üretim biriminin kendi üretim araçlarının ve kendi ürünlerinin «maliki» olmasıdır. Bu «mülkiyet»in Roma Hukuku mülkiyeti ya da kapitalist mülkiyetle hiç bir ilgisi olmadığı açıktır; çünkü bu, proleter devletin kendi işletmeleri üzerindeki daha geniş mülkiyetine bağımlı bir «mülkiyet»tir. Pratikte, devlet mülkiyetinin üstünlüğü, sadece işletmenin plana cari bağımlılığı sonucunu değil, ayrıca devletin —eğer bu toplumsal bakımdan yararlıysa— şu ya da bu işletmeyi ortadan kaldırabilmesi ya da onun üretim araçlarından bir kısmını bir başka işletmeye aktarabilmesi sonucunu da verir.

Genişletilmiş yeniden-üretimin sürekliliği, elbette bu türlü işlemlerin (aktarma ya da ortadan kaldırma) istisnaî bir karaktere sahip olmasını gerektirir.

Bunlar güncül somut durumların tahlilinin açımladığı olgulardan birkaçıdır. İster idarî bir planlama anlayışı adına, isterse sosyalizmin kuruluş şartlarının her türlü somut tahlilinin[31] ve sosyalizmi kuran bir ülke ekonomisinin geçmesi gereken geçiş evrelerinin[32] belgin bir anlayışının yokluğunu ifade eden «teorik» görüşler adına olsun, bu olguların tanınmaması, üretim birimleri arasında, nesnel gerekirliklere uygun düşmeyen ilişkilerin kurulmak istenmesine sebep olur.

Ekonominin gerçek işleyişi planında, bu türlü girişimler, birçok nedenlerden ötürü, yıkıcı sonuçlara götürebilirler. Özellikle, bu türlü girişimler, gerçek ilişkilere uygun düşmeyen bir düşünülmüş ilişkiler sistemi ya da bir «açık model» kurarlar. Gerçek ilişkiler, âdeta, «açık model»e «altık» (zımnî) bir model oluştururlar; ama «altık model» ekonominin gerçek işleyişi üzerinde etkisiz olmadığından, bunun sonucu, ortaya «açık model» tarafından kısmen gizlenen kendi öz işleyiş kurallarına sahip bir «gerçek model» çıkar; öyle ki, ekonominin «saydamlığı» iyiden iyiye azalır.[33] Pratik planda, bu, sorumsuzluğun, israfın genelleştirilmesine, ve gerçek bir iktisadî hesabın, dolayısıyle gerçek bir toplumsal denetimin güç ya da imkânsız kılınmasına sebep olur. Sonunda, bizzat planlama kısmen hayalî bir duruma getirilir.

[31] Çoğunlukla, somut tahlil yokluğu, (üretim biçiminin derin bir dönüşümünün ertesinde baş vurulması az çok zorunlu gibi görünen) «idarî planlama»nın, sosyalizmi kurma yolunda bulunan bir toplumun gelecekteki gelişmesini karakterize eden iktisadî planlama ile basit bir özdeşleştirilmesinden çıkar.

[32] Bu cümle, geçiş evrelerinin bütün ülkelerde zorunlu olarak aynı karakteristikleri taşıyacakları anlamına gelmez. Bu, burada üzerinde durmak için zamanımız olmayan karmaşık bir sorundur.

[33] «Açık model», «altık model» ve «gerçek model» terimleri, Isy Johsua'nın (henüz yayınlanmamış bulunan) teorik bir tahlilinde kulanılmışlardır.

İktisadî öznelerin kendi üretim araçları üzerindeki belirli bir bağımlı «mülkiyet» biçiminin (ya da, istenirse, belirli bir kullanım ve tasarruf hakkının) tanınmasının, devlet mülkiyetinin «yadsınması» sonucunu vereceğini düşünmek, şeylerin basitleştirici bir görüşüdür. Gerçekten, daha yukarda belirtilmiş olduğu gibi, iktisadî plan ve devlet mülkiyeti bütün büyük kararlarda temel bir rol oynadığı sürece, bu iktisadî öznelerin kendileri *bağımlı* öznelerdir.

Üretken alanın çeşitli iktisadî öznelerinin bağımlı özneler olmaları olgusu, kendini özellikle birikim ve tüketim fonlarının içinde oluştukları şartların devlet planı tarafından belirlenmesinde gösterir. Böylece, bu fonların tutarı ve belli başlı kullanımları artık piyasa konumları tarafından değil, toplumsal irade tarafından belirlenir. Öyleyse, yatırım fonlarının dağılımı (yatırımların faaliyet kolları arasında uzun vadeli gelişme hedeflerine göre dağılımı, belli başlı üretim tekniklerinin, belli başlı kuruluş yerlerinin seçimi, vs.), toplumsal bakımdan belirlenmiş hedeflere göre yapılır. Şüphesiz, yatırımların düzeyinde olduğu kadar, ulaşılacak hedeflerde de, toplumsal bakımdan yapılan seçmeler arasında bir uyarlılık bulunması gerekir. Bu uyarlılıkların ve araçların en-uygun toplumsal kullanımının *a priori* araştırılması, toplumsal ereklerin gerçekleşmesini sağlaması gereken planlamanın temel görevidir. Bu biçimde, artık kâr kanunlarına değil, toplumsal öncelik ve hedeflere bağlı bir ekonomi gelişir.

Birikim fonlarının toplumsal düzeyde oluşması şu anlama gelir ki, proleter devlet mülkiyeti aracıyle, «kendisi için çalışma» olmayan şey, artık bir sömürücü için çalışma olarak değil, «toplum için çalışma» olarak ortaya çıkar.

Üretim ve genişletilmiş yeniden üretim üzerinde gerçekten mümkün toplumsal denetim derecesine göre, yani geçiş toplumu ya da sosyalist toplumun gelişme aşamasına göre, planlama son derece çeşitli roller oynayabilir.[34] Zaten, sosyalizmin «gerçek-

[34] Bu söylenenler arasında, planlı ekonomi ile piyasa ekonomisi arasındaki

leşme derecesi», esas itibariyle planlama derecesi ve planlama biçimleri aracıyle değerlendirilemez. Gerçekten, «sosyalizmin özü» (eğer bu deyim kullanılmak istenirse), planlama değil, *insanın insan tarafından sömürülmesinin sona ermesidir*. Bu da, sadece devlet mülkiyeti hukukî biçiminin değil, *her şeyden önce*, devlet iktidarının özgül bir muhtevasının ve bunun kullanılmasının özgül şartlarının (partinin rolü, vs.) varlığını gerektirir. Bunlar, iktisadî, toplumsal ve siyasal veriler arasındaki karşılıklı ilişkileri hesaba katarak, sorunların kendi bütünlükleri içinde konmasını gerektiren somut inceleme konu lıdır.

(*La Pensée, no* 126, Nisan 1966, s.57 - 76 içinde yayınlanmış inceleme).

ayrım ve ilişkiler sorununun ortaya çıktığı görülür. Özellikle, öyle görülür ki, bu iki tip ekonomi arasındaki basitleştirici karşıtlık, ancak hiç bir pratik gerçeklikle ilişkisi olmayan bir soyutlama düzeyine ilişkin olabilir. Gerçek sorun, belli bir toplumun *sınıf* karakterleri ve somut bir ekonominin *egemen karakteristikleri* sorunudur. Ayrıca, piyasa güçleri ile plan güçleri arasındaki ilişkiler, bizzat üretici güçlerin gelişmesi ve örgütlenme düzeyinde olduğu kadar, bilinç vs. düzeyinde de bu büyümeye eşlik eden dönüşümler bütünü ile birlikte, zaman boyunca değişmeye adaydır.

VI

SOSYALİST AVRUPA ÜLKELERİNDE FİYATLAR SORUNU

(Yeni Bir Tartışma Konusunda Bazı Düşünceler)[1]

Hemen hemen on yıldan beri, fiyatlar sorunu sosyalist ülkelerde geniş bir tartışma konusudur. Bu tartışmanın konusu, sosyalist ekonominin gelecekteki gelişmesi bakımından kesin bir önem taşır: tutarlı ve sosyalizmin kuruluşu gerekirliklerine uygun düşen bir fiyatlar sistemi, işletmelerin iyi bir günlük yönetimi ve tatmin edici bir iktisadi planlama için olmazsa olmaz bir şeydir.

Böyle bir fiyatlar sistemi şüphesiz kapitalizmden sosyalizme geçişin daha ilk yıllarından itibaren zorunludur; ama ekonomi karmaşık hale geldiği, ve çeşitli üretim merkezleri arasında olduğu gibi ekonominin çeşitli kolları arasındaki karşılıklı ilişkiler de çoğaldığı zaman, bu zorunluluk kendini daha da yoğunlukla duyurur. Değer biçimin ortadan kalkması ve dolayısıyle fiyatların işe karışmasının son bulması şartları, ancak üretici güçlerin çok daha yüksek bir gelişme düzeyinde verilmiş olacaklardır.[2]

[1] Bu metnin yazılması, geçiş ekonomilerinin yapıları ve iktisadî hesap üzerine bir yapıtın hazırlanmasına bağlıdır. Numaralı bibliyografik referanslar metnin sonundaki bibliyografiyle ilişkilidir.

[2] Burada Engels'in dediği şey hatırlatılacaktır: «Dolaysız üleşim gibi dolayımsız toplumsal üretim de, her türlü emtia değişimini, öyleyse ürünlerin

Bugünkü dönemde, fiyatların işe karışması daima kaçınılmaz bir şeydir; ama fiyatlar kendi rollerini, ancak «keyfî olarak» saptanmadıkları, yani üretimin toplumsal şartlarını ve iktisadî ve toplumsal yapıların dönüşüm gerekirliklerini ifade ettikleri zaman tamamen yerine getirebilirler.

Uzun yıllar boyunca, sosyalist Avrupa ülkelerinde baş gösteren fiyatlarla ilgili kararların çoğu az çok günü gününe alınmışlardır. Genel bir biçimde, bu kararlar genel bir teorik anlayışı yansıtmıyorlardı.[3]

Aynı şekilde, uzun zaman, sosyalist ülkelerin iktisatçıları, genel olarak ayrıntılarla ilgili şu ya da bu nokta üzerinde değişiklikler önermek için, kendilerini çoğunlukla günlük pratikleri betimlemek, onları doğrulamaya çalışmak, ve bu pratiklerin bazı sonuçlarını tahlil etmekle sınırlandırmışlardır.

Bundan ötürü, yeni tartışma, konusunun genişliği bakımından, geçmişin alışkanlıklarına çarpıcı bir biçimde karşıt düşer. Bununla birlikle, bu tartışmanın sonuçları henüz çok sınırlıdır.

Bu tartışma üzerine toplu bir görüş edinilmek istendiği zaman, sağlam ve birleştirilmiş bir problematiğin yokluğu karşısında şaşkınlığa düşülür. Böyle bir yokluk, tartışmanın kısmen kısır kalmasına az katkıda bulunmamıştır. Teorik planda, tartışmanın kesin bir ilerleme getirmediğini söylemek bir abartma değildir;

metalar haline... ve bunun sonucu *değer* haline dönüşümlerini dıştalar».

«Şüphesiz, her kullanım nesnesini yeniden üretmek için, ne kadar çalışma gerektiğini toplum o zaman da bilmek zorunda olacaktır. Toplum, üretim planını, çalışma güçlerinin özel bir kısmını oluşturan üretim araçlarına göre hazırlamak durumunda kalacaktır. Hâsılı, planı, üretimleri için zorunlu çalışma miktarlarına göre kendi aralarında tartılmış çeşitli kullanım nesnelerinin yararlı etkileri belirleyecektir. İnsanlar, her şeyi, ünlü «değer»in işe karışması olmaksızın, çok basit bir biçimde düzenleyip yoluna koyacaklardır» (F. Engels, No. 21, s. 348-349).

[3] Hatta beş yıllık planların uygulanmasından sonra Sovyetler Birliği'nde yapılmış bulunan birkaç büyük «fiyat revizyonu» bile teorik olarak hazırlanmış anlayışlara dayanmıyordu; bu fiyat değişiklikleri, her defasında, esas itibariyle mâliyet ve satış fiyatları arasındaki büyüyen ayrılıklara bağlı bazı pratik gerekirliklere cevap veriyordu.

ama bu, ele alınan sorunların içyüzünün bugün daha açık görünmesini sağlayan bazı önemli katkıların yapılmadığını söylemek anlamına gelmez.

Bu şartlar içinde, bazı sosyalist Avrupa ülkelerinde şu son yıllar esnasında alınan kararlardan bir kısmının teorik tartışma esnasında savunulmuş bulunan tezlerden bazıları tarafından telkin edilmiş olmasına rağmen, tartışmanın, alınması ivedi hale gelen pratik tedbirler üzerindeki etkisinin nispeten sınırlı olması şaşırtıcı değildir. Öte yandan, bu tezlerin çelişmeli karakterinin, ifadesini çeşitli ülkelerde kabul edilen tedbirlerin türdeş olmamasında bulduğunu göz önünde tutmak gerekir.[4]

Fiyatlar üzerindeki tartışmanın, bütünüyle pek de doyurucu olmayan teorik karakteri,Sovyetik fiyatlar (özellikle sınaî toptan fiyatlar reformunun, 1960'dan beri haber verilmiş olmasına karşın, yıldan yıla ertelenmiş olmasını da açıklar. Şüphesiz, bu ertelemeleri pratik nedenler de açıklar; ama bu ertelemeler Sovyet ekonomisi için bundan böyle o kadar büyük sakıncalar içerir ki, ne olursa olsun 1 Temmuz 1967'de bir fiyatlar reformunun yapılması gerekir;[5] bu reform en başta ağır sanayiin toptan fiyatları üzerine yönelecektir (Bk. Sitnin, V., s. 45, No. 57).

Eğer tartışmanın nispî kısırlığından söz edilebiliyorsa, bunun nedeni, bütün bir geçmiş dönem boyunca aynı konu ve aynı kanıtların ısıtılıp ısıtılıp ortaya konması olgusunun gösterdiği gibi, tartışmanın teorik düzeyde sorunun tahlilini gözle görülür biçimde ilerletmemiş olmasıdır. Tartışmanın yuvarlaklığı işte burada kendini gösterir.

Bununla birlikte, hemen şu son dönemde döngüden çıkıldı, —ama tartışmanın konu değiştirmesi ve yeni sorunlara açılması

[4] O. Tarnovski'nin bir makalesinde bu tedbirlerin bir betimlemesi bulunacaktır (No. 60).

[5] Sovyetik toptan fiyatlarm son revizyonu 1955'e çıkar; sınaî üretimin bazı kollarında, örneğin makine imalatında, üretimin % 50'sinden çoğu (1966'da) «geçici fiyatlar»la satılmıştır; çünkü, 1962'den beri, yeni ürünler için hiç bir kesin fiyat saptanmamıştır (bk. A. Komine, s. 10, No. 31).

ölçüsünde. Daha önce konmuş bulunan sorunlar ancak çok kısmî ve yetersiz bir şekilde cevaplandırılmış olduğu halde tartışmanın bu konu değiştirmesi (önce esas itibariyle fiyatlar sorununa yöneltilmişti, daha sonra, esas itibariyle işletmelerin yönetim ve ekonominin planlama yöntemlerine yöneldi), daha ilerde üzerinde duracağımız teorik problematiğin güçsüzlüğünü gösterir.

Tartışmamn muhtevası ve ele alınan belli başlı konular üzerinde düşünmek önemli olduğu halde, ki burada yapmak istediğimiz budur, sonuçlarının sınırlı karakteri nedeniyle, bizzat tartışmanın tarihçesini yapmak yararlı olacağa benzemez.

Buna karşılık, Sovyetler Birliği'nde, yani tartışmanın en önce başlamış, ve uyguladığı fiyatlar siyaseti, geçmişte öbür sosyalist ülkelerde aynı alanda alınan kararları çok geniş biçimde etkilemiş bulunduğu ülkede, fiyatlar sisteminin ne olduğunu, ve henüz geniş ölçüde ne kaldığını hatırlatmak zorunlu gibi görünür. Çünkü bu fiyatlar sisteminin hızlı bir incelemesi, tartışmaya katılanların en yakın kaygılarının neler olduğunu, ve bu kaygıların problematiğe kabul ettirdikleri sınırları daha iyi anlamamızı sağlayacaktır.

1. — *1950 YILLARININ BAŞINDA SOVYETLER BİRLİĞİ'NDE FİYATLAR SİSTEMİ*

Sovyetik fiyatlar sistemi, 1950 yıllarının başında, gerçek bir tarihsel ürün olarak görünüyordu. Bir bakıma,N.E.P. tarafından miras bırakılan fiyatlar sisteminden çıkmıştı. N.E.P., ana hatlarıyle, siyasal ve toplumsal düşüncelere dayanan bir düzenleme ve, özellikle, devlet sektörünün sanayi içindeki egemen rolü tarafından kısmen değiştirilmiş bir piyasa fiyatları sistemini temsil ediyordu.[6]

[6] Bunu izleyen tahliller, fiyatlar üzerindeki tartışmanın da olduğu gibi,

Beş yıllık planların başında, daha önce düzenlenmemiş olan fiyatlar düzen altına alındı; bu, bütün sınaî fiyatların, o zamandan beri «*yönetilmiş*» ya da «*düzenlenmiş*» fiyatlar haline dönüşmüş oldukları anlamına gelir.[7] Bu fiyatlar yetkili devlet örgenleri tarafından saptanmışlardır.[8]

Devlet işletmeleri arasındaki alışverişlerin bu fiyatlar üzerinden yapılması gerekir. Ücretler de düzenlenmiş olduklarından (başlangıçta tarihsel düzeyleri hesaba katılarak), devlet işletmeleri «düzenlenmiş maliyetler» çerçevesinde çalışırlar.

Zaman boyunca, N.E.P.'den «miras» kalan fiyatlar sistemi, büyük, ama çoğunlukla kısmî değişikliklere uğradı. Bununla birlikte, bu değişiklikler «tarihsel temel» asla tartışma konusu olmaksızın baş gösterdiler. Böylece, yeni ürünler imal edildiği zaman (ve 1927 ile bugün arasında milyonlarca yeni ürün ortaya çıkarılmıştır), bunların fiyatları, imal edildikleri andaki —bizzat tarihsel olarak verilmiş fiyatlar aracıyle belirlenmiş— maliyet fiyatları (ya da bu imalâtın yeterince geniş bir ölçüde yapılacağı andaki beklenen maliyet fiyatları) temel olarak alınıp, buna belirli bir «kâr marjı» eklenerek saptanmıştır. Şu ya da bu kullamcılar topluluğunun üretim çevrimi içine yeni ürünlerin girişi, bunların satış fiyatlarının gözden geçirilmesine de sebep olmuş-

esas itibariyle devlet sınaî sektörü içindeki fiyatlar sorunuyle ilgilidir. O halde, kolhozcu ya da köylü piyasalarındaki fiyatlarla ilgili sorunlar, ya da kolhozlara, köylülere ve kooperatiflere uygulanan alım ve satım fiyatlarıyle ilgili çok önemli sorunlar ele alınmamıştır. Bu sorunlar, kısmen, sınaî fiyatlar problematiğinden farklı bir problematiğe bağlıdırlar, çünkü işçi sınıfı ve köylülük arasındaki ilişkiler doğrudan doğruya bu sorunlar içine karışmış bulunur. H. Denis ve M. Lavigne'in kitabında S.S.C.B.'nde fiyatlar sisteminin bütünü üzerine bir betimleme ve bir tarihçe bulunacaktır (No. 19).

7 Gerçekten; «*planlanmış*», yani plan uyarınca saptanmış fiyatlardan çok, «*yönetilmiş*» ya da «*düzenlenmiş*» fiyatlar söz konusudur. Fiyatların gerçek bir planlanması, sadece yanaşılmaya başlayan bazı teorik sorunların çözümünü gerektirir.

8 Bu örgenler dönemlere göre farklı olmuşlardır. Ürünlere göre aynı değildirler. Bu örgütlenme yönü üzerinde burada durmak yararsızdır.

tur. Bununla birlikte, fiyatlar sistemi, planlı bir ekonominin özgül gerekirlikleri göz önünde tutularak, asla tepeden tırnağa kadar gerçekten değiştirilmemiştir.[9]

Bundan ötürü, sonunda, her ne kadar tek tek ele alınan fiyatlar (teknik değişiklikler ve ücretler düzeyindeki değişiklikler nedeniyle) 1927 fiyatlarından gitgide daha farklı bir duruma gelmişlerse de, fiyatlar *sisteminin yapısı* kökenleri tarafından iyiden iyiye belirlenmiş olarak kalmıştır.

Zaman boyunca bu yapının üretim süreçlerinde ve maliyet fiyatlarında baş gösteren değişikliklerden nispeten bağımsız bir kararlar topluluğu tarafından da belirlenmiş olduğu doğrudur. Bu kararlardan bazıları esas itibariyle malî zorunluluklardan kaynaklanıyor, bazıları da fiyatları «iktisadî hesap» âletleri olarak kullanmayı gözetiyorlardı.

Malî zorunluluklarla ilgili olarak, bu kararlar, çeşitli ürünlerin maliyet fiyatlarına eklenen kâr marjlarını az çok değiştirmek, ve ayrıca kullanıcılar tarafından ödenen fiyatlara katılan vergi oranlarını da değiştirmek (vergilerin en önemlisi iş hacmi üzerinden alınan vergi olduğundan) sonucunu vermiştir.

Sonuç olarak, maliyet fiyatları ve alım ya da satım fiyatları arasındaki ilişkiler dönemlere göre hatırı sayılır biçimde değişebilmişlerdir. Ayrıca, bu ilişkiler, ürünlere göre son derece farklı olmuştur ve olmaktadırlar.

Genel bir biçimde, satış ve maliyet fiyatları arasındaki ilişkilerin farklılığı, uyarlı ilkelerin farklı durumlara uygulanması sonucu değil, ama daha çok, çeşitli dönemlerin farklı gerekirlik-

[9] Belirli bir genişlikteki tek «fiyatlar reformu» 1949 reformu oldu; ama, bu reform, bir yandan esas itibariyle sınaî ürünler üzerine yönelmiş, öte yandan, ve özellikle, sadece (tıpkı savaş öncesi gerçekleştirilmiş daha dar bir «reform» gibi) bütçe düşüncelerinden esinlenmiştir. Ağır sanayiin malî kârlılığını, maliyet fiyatının % 3-%4'üne eşit bir rantabilite normu temeli üzerinde, mümkün olduğu kadar çok düzeltmek söz konusuydu. Bunun sonucu, sınai toptan fiyatları % 80 civarında bir yükseliş gösterdi, ama fiyatlar yapısı çok az uyarlı olmağa devam etti.

leri, ya da sadece malî hasılat kaynağı olarak bir üründen çok bir başkasından yararlanmanın sahip olabileceği az ya da çok uygunluk nedeniyle, zaman boyunca farklı yönlerde alınan kararların sonucu olmuştur.

Böyle bir durum, fiyatların iktisadî hesap aleti olarak kullanılma olanağını iyider iyiye azaltmıştır. Genel olarak, fiyatlara böyle bir rol ancak tâli derecede oynatılabilir. Fiyatlar, özellikle işletmelerin hasılat ve masraflarını bir muhasebeleştirme aracı, yani onların işlemlerini malî bir açıdan bir denetleme aracı olarak değerlendirmişlerdir. Bundan ötürü, yatırım kararları ve üretim planlarının, ilke olarak, işletmelerin ya da ekonomi kollarının işleyişlerinin mâlî sonuçları tarafından pek fazla etkilenmemeleri gerekmiştir. Planların hazırlanmasının, her şeyden önce, millî ekonominin genel gelişmesi ve halkın ihtiyaçlarının karşılanması için stratejik bakımdan önemli olarak kabul edilen bir hedefler bütünü üzerine dayanması gerekiyordu. Hedefler arasındaki ayarlamalar, planın hazırlanması esnasında, esas itibariyle teknik katsayılar ve fizik bilançolar kullanılması aracıyle yapılıyordu.

Gerçekte, sırf bu ilkelerle yetinmek asla mümkün olmamıştır. Pratikte, özellikle şu ya da bu hammaddenin kullanımı ya da şu ya da bu tekniğin uygulanmasıyle ilgili bazı kararlar, fiyatların iktisadî bakımdan çok az anlamlı karakterine karşın, fiyatlar ya da fiyatlarla ölçülen «etkinlik» düşünceleri tarafından belirlenmiş ya da etkilenmişlerdir.

Öte yandan, hatta 1965'de kararlaştırılan sovyetik işletmelerin yönetim reformundan önce, işletmelerin yönetim kalitelerinin onların maliyet fiyatlarının göz önünde tutularak değerlendirilebileceği genellikle kabul ediliyordu. N.E.P.'ten beri varolan Khozrastchet (işletmelerin muhasebe özerkliği) çerçevesinde, yönetim kalitesinin değerlendirme ölçütlerinden *biri* daima her işletme tarafından gerçekleştirilen kârların evrimi ve her işletme tarafından belirli bir planlanmış kârın gerçekleştirilmesi olmuştur; eğer planlanmış olan şey bir zararsa, ki bu bir-

çok işletmeler, hatta üretim kolları için söz konusu olabilir, o zaman zararların azalması yönetim kalitesinin değerlendirme ölçütlerinden birini oluşturur.

Böylece, pratikte, bazıları önemli, bazıları önemsiz, ama toplamları büyük bir öneme sahip olmaktan geri kalmayan birçok kararlar, fiyatlar üzerinden yapılan hesaplar temeli üzerinde alınmışlardır.

Bu durumun sonuçları, teknolojik seçmelere ilişkin olduğu kadar, günlük üretim işlemlerine ilişkin olarak da, daima büyük bir öneme sahip olmuşlardır. Gerçekte, teknik projeler hazırlamakla görevli kimselerin, ya da işletmelerin yönetiminden sorumlu kimselerin, bu şekilde hesaplanan «avantajlar» ya da «tasarruflar»ın büyük bir çoğunlukla fiyatların belirli bir düzenleme biçiminin sonucundan başka bir şey olmamaları, dolayısıyle millî ekonomi için mutlaka gerçek iktisadî avantajlara tekabül etmekten uzak bulunmaları olgusuna rağmen, daha düşük maliyet fiyatları gerçekleştirmeyi ya da yatırımlardan «tasarruf» etmeyi sağladıkları için, tercihan daha avantajlı gibi «görünen» kararlara doğru yönelmeleri pratik olarak kaçınılmaz bir şeydir.

Zaten fiyatları bir «iktisadî hesap» aracı olarak kullanma eğilimi, söz götürmez bir şey gibi değerlendirilmişti. Böylece, birçok makinelerin fiyatları, bu makinelerin kullanılmalarını «teşvik etmek» için, bile bile nispeten düşük bir düzeyde saptanmıştı. Aynı şekilde, bazı ürünlerin aynı zamanda hem üretimini hem de kullanımını teşvik etmek için, (çoğunlukla sübvansiyonlara baş vurulmasını gerektiren) karmaşık usuller kabul edilmişti.

Gerçekte, fiyatların iktisadî hesap ve işletmelerin iyi ya da kötü yönetimini değerlendirme aracı olarak kullanılması, kendini, bu yapının karmaşık ve hatta tutarsız karakteri nedeniyle, bizzat fiyatların yapısıyle gitgide daha çok çelişen nesnel bir zorunluluk olarak gösteriyordu.

II. — *FİYATLAR ÜZERİNDEKİ TARTIŞMAYA KATILANLARIN BAŞTAKİ KAYGILARI*

Fiyatlar sisteminin bir on yıl kadar önce Sovyetler Birliği ve öbür sosyalist Avrupa ülkelerinde içinde bulunduğu durum, fiyatlar üzerindeki tartışmanın açılma nedenlerinden biri olmuştur. Bu tartışmanın amacı, fiyatlar sisteminin tutarlı bir revizyonunun sağlanması olmak gerekiyordu.

Tartışmanın başında, tartışmaya hemen bütün katılanların başta gelen kaygılarından biri fiyatlar yapısının basitleştirilmesine çalışmak oldu. Bu, fiyatların oluşmasını ve zaman içindeki gelişmelerini birkaç basit kurala bağlayarak elde edilebilirdi. Fiyatların oluşmasında uygulanan kuralların basitlik ve genelliklerinin, fiyatları birbirleriyle karşılaştırılabilir, dolayısıyle «iktisadî bakımdan anlamlı» bir hale getirecekleri genellikle kabul ediliyordu. Ayrıca, bu türlü fiyatların hemen bütün işletmelerin *kârlılığını* (rantabilitesini) sağlayacakları da kabul ediliyordu. Sorun, Sovyetler Birliği'nde ve öbür sosyalist Avrupa ülkelerinin çoğunda, özellikle her şeyden önce «fiyatlar sisteminin parçalanması» (Csikos-Nagy, No. 17, s. 256) adı verilen şeye bir son vermek için uğraşılan Macaristan'da, aşağı yukarı aynı terimler içinde konmuştur. Ama, örneğin Novozhilov gibi kimi iktisatçılar (No. 54 ve 55), bu «basitleştirici» görüşü kabul etmediler; çünkü onlar fiyatların ölçmeleri gereken üretimin toplumsal maliyetinin karmaşıklığına ve bu ölçmeyi yapmak için matematik yöntemler kullanılması zorunluluğuna inanıyorlardı. Bununla birlikte, bu iktisatçıların temsil ettikleri düşünce akımı, teorik bakımdan önemli olmasına karşın, Sovyetler Birliği'nde olduğu kadar öbür sosyalist ülkelerde de azınlıkta kaldı. Bu, şüphesiz, bu iktisatçıların önerileri tarafından ortaya konan teorik ve pratik sorunların büyük bir genişlikte olmaları ve tamamlayıcı araştırmalar gerektirmeleri olgusuna bağlıdır. Zaten tamamlayıcı araş-

tırmalar da, matematikçilerle işbirliği halinde sürdürülmektedir.[10]

Ne olursa olsun, fiyatlar sisteminin kurulması için matematik yöntemler kullanmadan yana olan iktisatçıların fikirleri, asıl tartışmaya göre ayrı bir yer tutar. Bu nokta üzerine ilerde gene geleceğiz.

Fiyatların saptanması için önerilen formüller her ne kadar birbirinden farklı olmuşlarsa da, gene de bunların hemen hepsi, daha önce anılmış bulunan basitlik, genellik ve kârlılığın genelleştirilmesi hedeflerine eklenen iki kaygı tarafından telkin edilmişlerdir.

Bu kaygılardan biri, fiyatların saptanmasında «sübjektivizm»i bertaraf etmektir. İlke olarak, bu kaygı çok eskidir. Zorunluluğu, *S.S.C.B.'nde sosyalizmin iktisadî sorunları* (No. 58) adlı yapıtında Jozef Stalin tarafından daha önce ileri sürülmüştü.

Şüphesiz daha önemli olan öbür kaygı, fiyatlar sistemini, bir *iktisadî hesap* âleti, yani bazı kararları *yönetme* aracı rolünü oynayabilecek biçimde, yeniden kurmaktır. Bu, görmüş bulunduğumuz gibi, şu ya da bu kararın «avantajlarını» ya da «sakıncalarını» değerlendirmek için, fiilen fiyatlar üzerinden yapılmış hesapları kullanan bir pratiğe bağlıdır: zaten bu, kaçınılmaz bir pratiktir.

Bu ikinci kaygının muhtevası aşağıdaki gibi formüllerde çok genel bir ifade bulur:

«Fiyatların toplumsal bakımdan zorunlu çalışma halindeki harcamaları, yani toplumsal maliyetleri yansıtması gerekir» (Csikos Nagy, No. 17. s. 255).

Ya da:

«Sosyalizmde fiyatların oluşmasının en önemli ilkesi, emtia fiyatlarının, üretimleri için toplumsal bakımdan zorunlu

[10] Sovyetler Birliği'nde, bu araştırmalar esas itibariyle iktisadî Matematik Enstitüsünde yapılır. S.S.C.B. Bilimler Akademisine bağlı bulunan bu Enstitü, bugün ölmüş bulunan Akademisyen Nemtchinov'un bir girişimi sonucu kurulmuştur. Enstitü bugün Akademisyen Fedorenko tarafından yöneltilmektedir.

emek harcamalarına tekabül etmesidir» (Tsagalov, No. 61, s. 405).[11]

III.— *BAŞLICA ÖNERİLER*

Tartışmanın başındaki kaygılar alanı terk edildiği ve öneriler alanına geçildiği anda, yazarlar arasındaki anlaşma ortadan kalkar. Gerçekten, «değerin nasıl ölçüleceği», fiyatların saptanmasının pratik «kuralları»mn nasıl düzenleneceği ve «kurallar»a hangi «istisnalar»ın kabul edileceği söz konusu olur olmaz, yazarlar birbirlerinden çok büyük fikir farklılıklarıyle ayrılırlar.

Bu son nokta üzerinde hemen bir söz söylemek için, önerilen kurallara genellikle kabul edilen istisnaların toplumsal ve siyasal düşüncelere uygun düştükleri göz önünde tutulabilir. Bu düşünceler, «kültürel kullamm» konusu olan, ya da nispeten yüksek fiyatlarla elde edilmiş, ama kullanımı yüksek bir düzeyde tutulmak ya da yüksek bir düzeye çıkarılmak istenen ürünler (örneğin, üretim araçları) gibi bazı ürünlerin nispeten düşük fiyatlarla satılmasına götürebilir. Önerilen kurallara istisnalar, ayrıca, fiyatlarda ürünlerin kalitesinin hesaba katılmasına, ya da, daha önce işaret edilen bir uygulamaya göre, ya bazı ürünlerin «teşvik edilmesi», ya da, tersine, nadir ürünlerin «talebinin sınırlandırılması» arzusuna da tekabül ederler (Tsagolov, No 61, s. 405).

«İstisnalar»ın çokluğu, bu istisnaların önerilen kurallar tarafından bilinmeyen bir konunun belirtisi olup olmadıklarını sormağa götürebilirler; ama az çok, çok sayıdaki istisnalarla birlikteki «kurallar» alanından farklı bir alanda yer alan iktisatçılar, yani esas itibariyle matematikçi iktisatçılar dışında, sorun bu biçimde nadiren konmuştur.

Söylemiş bulunduğumuz gibi, yazarlar sadece fiyatların sap-

[11] Burada «en önemli ilke»den söz edildiği, bununsa, bu ilkenin tek ilke olarak değerlendirilmediği, dolayısıyle fiyatların değerden «sapabilecekleri» anlamına geldiği kaydedilecektir.

tanması kuralları karşısındaki istisnaların mahiyeti üzerinde değil, ama bizzat kurallar, başka bir deyişle, toplumsal bakımdan zorunlu harcamaları hesaplama biçimi üzerinde birbirinden ayrılırlar.

Eğer önerilen kurallar yakından incelenseydi, şüphesiz onlarcası sayılabilirdi. Böylece, örneğin tartışmanın özellikle canlı olduğu Macaristan'da, sadece «en iyi» sistemin seçilmesine yardımcı olması gerektiği düşünülen hesapların yapılması için, Fiyatlar Millî Ofisi 32 sistem (ya da «model») saptama yoluna gitmiştir.

Gerçekte, çok büyük farklılıklarına karşın, önerilerin büyük çoğunluğu üç temel anlayışa ve bu anlayışların bağdaşımlarına (kombinezonlarına) tekabül eder. Önce üç temel anlayışı, sonra özellikle dikkate değer bazı öbür anlayışları inceleyeceğiz.

1.– «Değer» Üzerine Kurulu Fiyatlar

Bir ilk anlayış, *Kapital*'in 1. Kitabına atıfla, «değer üzerine kurulu» bir fiyatlar sistemine uygun düşen bir anlayış olarak nitelendirilmiştir.

Pratikte, bu anlayış çeşitli üretimlerin *parasal maliyetlerine*, bu üretimler tarafından gerektirilen ücret harcamalarına orantılı bir «*safi gelir*»in eklenmesi gerektiğini içeren bir anlayış olarak yorumlanır. Bu anlayışın ilk savunucularından biri Sovyet iktisatçısı Strumilin olmuştur. (No 59, s. 503-580). Pratiğin, bu görüşe, hatta çok yaklaşık bir biçimde bile olsa, uygun düşmekten daima uzak bulunmuş olmasına karşın, fiyatların «değer üzerine kurulu» oldukları (ya da olması gerektikleri) resmî olarak daima kabul edilmiştir; aynı zamanda, birçok «istisnalar»ın zorunluluğu da kabul edilir.

Bu görüş, özellikle, S.S.C.B. Bilimler Akademisi Ekonomi Politik El-Kitabında ifade edilmiş bulunan görüştür. Doğrulanmış (haklı) olarak kabul edilen istisnalar arasında, bu el-kitabı, «üretim araçları fiyatlarının düşük değerlendirilmesi»ni anar (S.S.C.

B. Bilimler Akademisi, No 1, s. 524). «Eksik değerlendirme», eğer «değer üzerine kurulu» fiyatlar anlayışı sıkı sıkıya izlenseydi erişilecek olan fiyata göre bir eksik değerlendirmedir.

Tsagalov'un 1963 yılında yayınlanmış bulunan *Ekonomi Politik Dersleri* (No 61) de bu görüşü ifade eder. Bu kitap, «değer» kuralına karşı, Ekonomi Politik El-kitabı tarafından kabul edilmiş bulunan istisnaların aşağı yukarı aynını kabul eder.

Bu şekilde saptansalardı, çeşitli fiyatların alacak oldukları değerler ile fiilî fiyatları karşılaştırmak için yapılmış bulunan hesaplar çok karmaşıktır. Gerçekten, güncül parasal harcamalara —(toplumsal ölçüde) toplam safî gelirin üretken sektör (ya da sınaî sektör) emekçilerinin ücretleri kitlesine ortalama oranına eşit olacak— bir katsayı ile çarpılmış fiilî ücretler tutarını ekleyerek, her ürün için ayrı ayrı hesaplar yapmakla yetinilemez. Çünkü, bu şekilde davranılırsa, bütün kolların parasal harcamalarının da, fiyatlar yapısındaki dönüşümün onların öz üstencilerinin fiyatlar düzeyine getireceği değişiklikler tarafından değiştirilecekleri olgusu tamamen ihmal edilmiş olur.

Sorun, ancak, *bütün fiyat değişiklikleri aynı zamanda hesaplanarak* çözümlenebilir: bu da, sanayiler arası ilişkiler tablolarının kullanılmasını gerektirir. Bununla birlikte, hesap araçlarının bugünkü durumunda, milyonlarca fiilî fiyat üzerinde işlem yapmak söz konusu edilemez. Burada bu türlü hesapların ortaya çıkardıkları teknik sorunlar ve elde edilen sonuçların zorunlu olarak sınırlı anlamı üzerinde ısrar etmek yararsızdır; çünkü bu sonuçlar kolların «ortalama fiyatları» ile ilgilidir.

Bununla birlikte, bu sorunla özellikle ilgilenilen ülke olan Macaristan'da yapılmış bulunan hesapların sonuçlarına atıfta bulunarak bu türlü önerilerin önemini göstermek yararsız değildir.

Hesapları yapmak için, millî ekonomi, daha sonra 7 kol halinde topaklanmış bulunan 56 üretken sektöre bölünmüştür. Hesaplar, «değer üzerine kurulu» fiyatların, fiilî fiyatlara göre, sanayide % 10.5 aşağıda, tarımda % 49, ulaştırmada % 18 yuka-

rıda, v.s. olacaklarını gösterir (Ganczer Sandor, No 24). Bu durum, fiilî fiyatlar sisteminin, «değer üzerine kurulu» fiyatlar anlayışının kabul ettireceği «kurallar»a göre kurulmuş olmaktan ne kadar uzakta bulunduğunu ortaya koyar. Yapılmış bulunan hesaplar örnek alınarak, öbür sosyalist ülkelerde, özellikle Sovyetler Birliği'nde aynı saptama yapılabilir.

2.— *«Öz Maliyetler» Üzerine Kurulu Fiyatlar*

Bir ikinci anlayış, fiyatlar sistemini, onu «normalleştirerek», yani pratiğin az çok kendiliğinden kabul etmiş bulunduğu fiyat saptama kurallarını mümkün olduğu kadar sistematik ve birleştirilmiş bir biçimde uygulayarak, yeniden-kurmağı gözeten öneriler esinlemiştir.

Bu ikinci anlayış, çoğunlukla «ortalama değer üzerine kurulu» fiyatlar anlayışı olarak adlandırılır. Bu deyimin anlamı, bu anlayışın gerçek niteliğini, yani «değer üzerine kurulu» bir fiyatla hiç bir ilgisi bulunmayan bir anlayış olduğunu gizler gibi görünür. Bundan ötürü, bu anlayış bazen, daha anlamlı bir biçimde, «öz maliyetler»e eşit fiyatlar anlayışı olarak adlandırılır.

Somut olarak, söz konusu olan usul şudur: satış fiyatımn ne olması gerektiğini hesaplamak için, her ürünün *parasal maliyet fiyatına*, bu maliyet fiyatını belirli bir «kârlılık normu» ile çarparak elde edilen bir «safi gelir» eklenir.

Büyük ölçüde, Sovyetler Birliği'nde olduğu kadar, öbür sosyalist ülkelerin çoğunda da, pratikte, uzun zaman bu şekilde davranılmıştır,[12] ama, göreceğimiz gibi, bundan böyle bu usulden gitgide uzaklaşılmaktadır.

[12] Çeşitli sosyalist Avrupa ülkeleri tarafından izlenen usuller arasında hayli büyük bir benzerlik olduğu zaman bile, fiyatların saptanma şartları bakımından bazı farklılıklar bulunduğu gözden uzak tutulmamalıdır. Bu farklılıklar sadece «kârlılık normları»na değil, *maliyet fiyatının hesaplanmasına* da ilişkindirler. Gerçekten, maliyet fiyatları, *verilmiş şeyler değildir:* belirli kurallara göre saptanırlar (üretken fonların değerlendirilmesi, amortisman

Bu pratik gereğince, yeni bir ürün ortaya çıktığı ve bu ürün düzenlenmiş bir fiyata sebep olacak ölçüde önemli miktarlarda üretildiği her kez, düzenlenmiş fiyat, fiilen bu ürünün belirli bir kârlılık normu ile yükseltilmiş maliyet fiyatı gözönünde tutularak saptanır. Ama bu, Sınaî işletmelerin *satış fiyatı* bakımından böyledir; çünkü, satış fiyatına çeşitli vergilerin katılması sonucu, alıcılar tarafından *ödenen fiyatlar* daha yüksek olabilir.

Daima fiilî pratikle ilgili olarak, iki önemli gözlemin daha eklenmesi gerekir:

(1) Hesaplara temel hizmeti gören maliyet fiyatı, mutlaka gerçek maliyet fiyatı değil, genellikle «resmi maliyet fiyatı»dır. O halde idarî bir servis tarafından «resmî olarak onaylanmış» bir maliyet fiyatı söz konusudur. Bu resmî maliyet fiyatı, genellikle (ama daima değil) belirli bir anda değerlendirilmiş *ortalama* maliyet fiyatıdır. Öyleyse, belirli bir işletmenin «gerçek maliyet fiyatı»ndan çok farklı olabilir.

Hesap temeli olarak kolun *ortalama* maliyet fiyatının mı, yoksa *limit maliyet fiyatının* mı (ek bir ürün biriminin, ya da *en yüksek maliyet* ile çalışan, ama ihtiyaçların karşılanması için zorunlu işletmenin maliyet fiyatı) alınması gerektiği sorunu, gitgide daha çok tartışılıyor. Pratik, özellikle istihraç sanayilerinin ürün fiyatlarıyle ilgili birkaç istisna dışında, hesap temeli olarak *ortalama* maliyet fiyatının kabulü lehinde olmakta devam ediyor; pek çok iktisatçının konumu da böyledir; bununla birlikte, ama özellikle «öz maliyetler» sistemi karşısında eleştirici bir davranışa sahip iktisatçılar arasında, bir limit-maliyet fiyatının kabulü lehine güçlü bir akım beliriyor.

normları, ortak harcamaların karmaşık üretimlere atfı, v.s. kuralları). Bu kurallar, bir ülkeden öbürüne, ve aym ülke içinde, dönemlere ve bazen sanayilere göre değişirler.

Bu kuralların, satış fiyatı ve maliyet fiyatı arasında bir bağ kurulduğu her kez, fiyatlar düzeyini belirlemelerine karşın (bu durum maliyet fiyatlarının hesap şartlarına çok büyük bir önem kazandırır), tartışma maliyet fiyatlarının hesap kuralları ile hayli az ilgilenmiştir. Bununla birlikte, bu, sık sık işaret edilmeğe başlanan bir sorundur (örneğin, Sitnin, No. 57, s. 45-46).

(2) «Kârlılık marjı» genel olarak bir üründen öbürüne çok değişkendir.

Bununla birlikte, çeşitli pratiklerin pek de tutarlı olmayan karakterine, yani, özellikle, kârlılık normlarının, maliyet fiyatlarının içinde hesaplandıkları çeşitli şartların, ve çeşitli vergilerin yansımasının büyük benzemezliğine (hétérogénéité) karşın, hesaplar, bir tek uygun bir kârlılık normu seçerek, bu usul yardımıyle, fiilî fiyatlar sisteminden ulaşılabileceğini gösterir.

Macaristan örneği alınırsa, bu ülkede, ve yukarda işaret edilen hesaplara benzer hesaplar temeli üzerinde, (bizzat perakende fiyatların ortalama düzeyi fiilî düzeyin aynı olacak biçimde hesaplanmış) tek bir kârlılık normunun uygulanmasıyle elde edilen fiyatların, sinaî fiyatlar bakımından, fiilî fiyatlardan ancak % 0,4 yüksek olacakları görülür. Buna karşılık, bu şekilde hesaplanmış fiyatlar, gerçek fiyatlardan, tarımda % 27,9 ve ulaştırmada % 14.4 daha yüksek olacaklardır (Ganczer S., s. 74, No 24). Bu ayrılıkların genişliği, tarımla ilgili olarak, tarımsal fiyatların özel biçimde düzenlenmiş olmaları, yani bir maliyet fiyatına bir «kârlılık normu» katılması yoluyle elde edilmiş olmamaları olgusuna dayanır.

Gerçekte, «öz maliyetler» sisteminden yana olan yazarlar, özellikle tartışmanın başında yürürlükte bulunan uygulamalara katılmış bulunan yazarlardır. Onların bu uygulamalarda eleştirdikleri şey, esas itibariyle, ürünlere göre uygulanan «kârlılık normları»ndaki çok büyük çeşitliliktir. Onlara göre, «fiyatlar gerçeği», tek bir normun uygulanmasını gerektirir.

Bu görüş içinde, «geleneksel uygulamalar»a yöneltilen belli başlı eleştirilerden biri, üretim araçları fiyatlarının «düşük-değerlendirilmesi»dir (üretim araçları fiyatlarının tek bir kârlılık normunun uygulanması halinde almaları gereken değerlere göre düşük-değerlendirme).

Bir ilk dönem içinde, geleneksel uygulamalara yöneltilen eleştiriler, cari uygulamaları reddetmeyi değil, «rasyonelleştirmeyi» gözettikleri ölçüde, genel olarak, sonuç verdi. Böylece,

gitgide. Sovyetler Birliği'nde, çeşitli ürünlerin maliyet fiyatlarına uygulanan «kârlılık normları» birbirlerine yaklaştırılmışlardır (ama birleştirilmemişlerdir). Örneğin, ağır sanayide, 1940'da sadece % 2.6 olan kârlılık marjı, 1960'da % 13'e çıkarılmıştır (Tsagalov, s. 509, No 61). Aynı zaman esnasında, tüketim nesnelerinin fiyatları içindeki safi gelir payı azaltılmıştır; ama bu pay genel olarak, üretim araçlarının fiyatları içindeki safi gelir payından daha yüksek olmakta devam eder. Bununla birlikte, bugün artık S.S.C.B.'nde, yüksek derecede kârlı bir hafif sanayî karşısında düşük derecede kârlı bir ağır sanayiden söz edilemez. Gerçekten, özellikle tarımsal fiyatlar siyaseti sonucu, bir dizi hafif sanayi kolu zararına (et sanayii) ya da kârlılığın limitinde (balık sanayii ve süt sanayii) çalışır.

Genel bir biçimde, Sovyetler Birliği'ndeki fiyatlar sisteminde şu son yıllar içinde yapılan «düzeltmeler»e karşın, bu sistem henüz çok az tutarlı olmakta ve birçok kusur göstermekte devam eder.

Devlet planlama örgütüne (Gosplan) bağlı Fiyatlar Komitesi Başkanı V. Sitnin, aynı zamanda şu anda yapılmakta olan sınaî toptan fiyatlar reformunun belli başlı karakteristiklerini de açıkladığı bir makalede bu kusurlardan bazılarını tahlil etmiştir (No 57.)

V. Sitnin tarafından S.S.C.B.'ndeki bugünkü sisteme yöneltilen eleştirilerden biri, birçok satış fiyatlarının maliyet fiyatları-yatlarını bile karşılamamasıdır.

Bir başka eleştiri, bugünkü fiyatların meydana getirdiği «kâr hadlerindeki» çok geniş değişirlikleri konu edinir.

Böylece, kömür sanayii üretken fonlar değerinin % 16 sı kadar bir planlanmış *zarar haddi* ile çalışırken (1964 hesapları), hassas âletler üreten sanayi % 50'lik bir kâr haddi ile çalışır. Yazar, aynı bir işletme tarafından sağlanan çeşitli ürünler üzerinden gerçekleştirilen kâr hadleri arasında daha da büyük değişirliklerin saptanabileceğini belirtir (herhangi bir haklı neden olmaksızın, bazı ürünler zararına, bazıları da % 200, % 300, ya da daha yüksek kâr hadleri ile üretilir) No. 57, s. 37-38.

Sovyetler Birliği'nde bugünkü fiyatlar sisteminin çok az tutarlı karakteri, bunun «rasyonalizasyon»unu çok güç kılar: bu rasyonalizasyonun (hayli sınırlı olmadıkça) fiyatlar yapısında büyük karışıklıklara sebep olması beklenir. 1960'dan beri haber verilen fiyatlar sistemi reformunun ete kemiğe bürünmesine başlamadan önce bu kadar uzun zaman beklemek gerekmesinin pratık nedenlerinden biri de, şüphesiz budur.

1965'den itibaren sovyetik işletmelerden birçoğunun yeni bir yönetim biçimine geçmesi, ve bu yönetim biçiminde işletmelerin faaliyet sonucunun kısmen onların kârlılık temeli üzerinde değerlendirilmesi sonucu, bugünkü durum birçok sakıncalar içerir.

Öbür sosyalist Avrupa ülkelerinde, fiyatlar reformu Sovyetler Birliği'nde olduğundan daha çok gelişmiştir. Bu, çoğunlukla, öz maliyetler sisteminin terki sonucunu vermiştir. Bununla birlikte, öz maliyetler sistemi, Polanya, Demokratik Alman Cumhuriyeti ve Romanya'da, hiç değilse kısmen, uygulanmakta devam eder. Ama gene de, bu ülkelerde bile, «saf» bir öz maliyetler sisteminden gitgide uzaklaşılır; çünkü bu sistem öbür sistemlerle birleştirilir (esas itibariyle, fiyat içine, çeşitli üretimlerde bağlanmış fonlara göre hesaplanan bir «kâr haddi» sokulması biçiminde).

«Öz maliyetler» sistemi üzerine bir kere daha dönmek zorunda kalmamak için, bu sistemin esas doğrulanmasının uygulanmasındaki çok büyük basitlik olduğu söylenebilir: her an, bir üretimin fiilî ya da normalleştirilmiş maliyet fiyatı, temel olarak fiilî parasal harcamalar alınarak hesaplanabilir; ve bu iş, bu harcamaların anlamı üzerine, üretken fonların değerinin temsil ettiği şey üzerine sorular sorulmaksızın yapılabilir.[13]

Şüphesiz, nispî basitliği nedeniyledir ki, fiyatların bu hesap «usulü», çok uzun bir dönem boyunca kendini kabul ettirmiştir

[13] Bu fonların değerlendirme «kuralları» ve amortisman «kuralları» sorunlarının çözümlenmiş olmaktan uzak bulunduklarını ve bazı tartışmalara sebep olduklarını daha önce belirtmiştik.

ve birçok pratisyenin taraftarlığına sahip olmakta devam eder.

Bununla birlikte, kaydetmek gerekir ki, bu sistem lehine hiç bir ciddî teorik kanıt ileri sürülmemiştir. Bundan ötürü, çeşitli fiyat sistemlerini karşılaştıran A. Emmanuel, «öz maliyetler» sistemi konusunda şöyle yazdığı zaman haklıdır:

«Burada, iç değeri bakımından olduğu kadar, dış değişimlerde yapılacak arbitraj üzerindeki yansımaları bakımından da, mümkün olan en akıl dışı ve en saçma sistem söz konusudur.

«Bu sistem, hiç de yüksek organik bileşimli olmayan, hatta genellikle düşük organik bileşimli olan yüksek maddî katsayılı kolların, özellikle hafif sanayi kollarının ürünlerini pahalılaştırır, ve genellikle yüksek organik bileşimli olan düşük maddî katsayılı kolların, özellikle ağır sanayi kollarının fiyatlarını düşürür» (A. Emmanuel, No. 20, s. 5).

Öz maliyetler sisteminin teorik sağlamlıktan yoksunluğu, başlıca fiyat sistemlerinin matematik yapılarını tahlil eden yazarların (özellikle bir sistemden bir başka sisteme geçişin iktisadî sonuçlarını ortaya koymak için) (A. Brody, No 15), «öz maliyetler» sisteminin yapısını tahlil etmeyi genellikle yararlı saymamış olmalarının nedenini açıklar.

3.— «Üretim Fiyatları» Üzerine Kurulu Fiyatlar

Anmış bulunduğumuz üç büyük tip öneriden sonuncusu, çoğunlukla «üretim fiyatları» tipinden bir fiyatlar sistemi olarak nitelendirilir. Bu nitelendirme, fiyatların sadece her ürünün *bireysel maliyetini* değil, ama miktarlaştırılabilen *toplumsal maliyetinin* mümkün olduğu kadar geniş bir kısmını da hesaba katmağa yetenekli bir hesap biçiminden yana olan iktisatçılardan çoğunun, *Kapital*'in III. kitabında tasarlandığı şekilde bir «üretim fiyatları» kavramına başvurulabileceğine inanmalarına dayanır. Bunun sonucu, bu iktisatçıların önerileri, bu iktisatçıların kaygılarına ancak çok kısmî bir biçimde cevap vermiş ve kendilerine yöneltilmiş bulunan eleştirilerin çoğunu haklı bir duruma getirmişlerdir.

Gene de, bu durumun, çeşitli üretimlerinin fiilî toplumsal maliyetlerinin muhasebeleştirilmesi sorunlarının büyük önemini gözden kaybettirmemesi gerekir.

Bu makalenin sınırları içinde, çeşitli üretimlerin *toplumsal maliyetinin* muhasebeleştirilmesi tarafından ortaya konan sorunların ayrıntılı olarak tahlili mümkün değildir. Çünkü bu, bizi fiyatlar üzerindeki tartışmanın incelenmesinden çok uzaklaştırır (fiyatlar üzerindeki tartışmanın güçsüz yönlerinden biri de, bu sorunlara yanaşmaması, ya da ancak çok kısmî bir biçimde yanaşması olmuştur). Gene de söz konusu olan şeyin özü özetlenmek istenirse, bu, şu biçimde ifade edilebilir: Genel kural olarak, eğer maliyetlerin eş-zamanlı bir hesabı yapılmazsa, çeşitli üretimlerin *bireysel* maliyetlerinin asgarîye indirilmesi, onların *toplam toplumsal maliyetlerinin* asgarîye indirilmesini sağlamaz; çünkü, bazı ürünlerin bireysel maliyetini indirerek, hiç değilse üretici güçlerin belirli bir toplumsallaşma derecesinden sonra, başka ürünlerin bireysel maliyetinde bir yükselişe sebep olunur.

Üretim araçlarının özel mülkiyeti temeli üzerinde, şu ya da bu tekniğin veya şu ya da bu üretim usulünün, üretimin *toplam toplumsal maliyeti* bakımından olumsuz etkileri, kapitalist için önemsizdir; çünkü kapitalist üretim biçiminin nesnel kanunları sonucu, bu üretim biçiminin ajanları tarafından alınan kararlar, bireysel kârların âzamîleştirilme isteği tarafından belirlenir.

Üretim araçlarının toplumsal mülkiyetinin egemen olduğu, ve bireysel kârı değil, toplumsal ihtiyaçların en yüksek derecede karşılanmasını gözeten bir ekonomide, toplumsal maliyetler karşısında kayıtsızlık kabul edilemez; toplumsal maliyetler üretim ajanlarına asla *doğrudan doğruya* görünmediklerinden, ilke olarak, bu maliyetlerin değerlendirilmesini sağlamaya yönelen bir öneriler dizisi, işte bunun sonucudur.

Paradoksal görünebilecek bir biçimde, bu şekilde formüle edilen öneriler, kapitalist üretim biçimine özgü üretim fiyatlarını «restore etmek» ister gibi görünürler. Bir noktaya kadar, paradoks sadece görünüştedir; çünkü, üretim fiyatı, bizzat kapitaliz-

mın işleyişinin mühasebeleştirilmesini bu üretim biçiminin ajanlarına *dolaylı olarak* empoze ettiği bazı toplumsal maliyetlerin hesaba katılmasının basit (ya da «ilkel») bir biçimini temsil eder. Novozhilov'un haklı olarak belirttiği gibi (No 54, s. 215), «üretim fiyatı»nın bu görevi, ancak üretimin toplumsallaşmasının daha yüksek bir düzeyi tarafından karakterize edilen bir üretim biçiminin işleyiş şartları tahlil edilerek bilinebilir. Bununla birlikte, bunun bilinmesiyle aynı zamanda, bu fiyatın *kapitalist sınırlamalarının*, ve bunun sonucu, kapatalizm ve sosyalizm arasındaki geçiş şartları içinde yapılacak iktisadî hesaplardan bazıları için fiilen kullanılabilecek bir başka şey, gerçek bir toplumsal fiyat haline gelmesi için, bu fiyatın uğratılması gereken özgül dönüşümlerin neler olduklarımn bilinmeside gerekir.

Yukarda formüle edilen önerilerin bütün sonuçlarını burada geliştirmek söz konusu olamaz (çünkü bu bir başka konuya girmek olur). O halde birkaç belirti üzerinde duracağım:

a) Dolaylı toplumsal maliyetlerin bir yönü şudur: üretken fonlar belli bir işe bağlandığı zaman, bu fonların kullanılabilecek oldukları başka işlerdeki üretim maliyetleri yükseltilir (çünkü üretim maliyetlerini indirmek için belli bir üretime daha çok yatırım yaptıkça, aynı zamanda başka üretimlere daha az yatırım yapılabilir ve bundan ötürü bu sonuncuların maliyetleri nispeten ve dolaylı olarak yükselmiş bulunur). Maliyetlerin bu bağlılığı, *toplumsal üretim maliyetinin asgarîleştirilmesinin*, kendi bütünlüğü içinde, ancak bazı maliyetlerdeki azalmanın başka bazı maliyetlerde daha yüksek bir artış sonucu vermediği ölçüde elde edilebileceği anlamına gelir. Çeşitli üretimlere bağlanmış (immobilisé) fonlara bir ortalama kâr haddinin uygulanması ve bu temel üzerinde bir üretim fiyatının oluşması, üretken fonların bağlanmasının dolaylı toplumsal maliyetlerinin bu yönünün basit biçimde ölçülmesini sağlar.

b) Sonuç olarak çıkan dolaylı toplumsal maliyetlerin bu kapitalist ölçüsü, sosyalist ekonomiye ya da geçiş ekonomilerine olduğu gibi aktarılamaz.

Bu fiyatın uğraması gereken dönüşümlerin[14] ayrıntılı bir incelemesine girmeksizin (bu dönüşümlerden bazılarının teorisi henüz kurulmamıştır), bu dönüşümlerin başlıca yönlerinin şunlar olduğu söylenebilir:

(1) Sosyalizme doğru evrimlenen sosyalist ekonomi, (aynı zamanda hem ürünlere hem de çalışma güçlerine uygulanan değer kanunundan çıkan) «ortalama kâr hadd»ni tanımaz, ve sosyalist ekonomi olarak, tanıyamaz; onun tanıdığı ve tanıması gereken şey, bir *asgarî emek tasarrufu haddi*'dir. Böyle bir had, ancak bir plan çerçevesinde hesaplanabilir; bu had «iktisadî sistem» tarafından verilmiş değildir, siyasal ve toplumsal kararlara dayanarak saptanır.

(2) Toplumsal maliyetlerin ölçüsü basit bir «matematik kural»ın uygulanmasıyle sınırlandırılamaz; çünkü belirli bir üretimin dolaylı toplumsal maliyetinin boyutu, bu özel üretimin içinde yer aldığı genel üretimin bu genel yapısı sermayenin genişletilmiş yeniden-üretimi kanunları tarafından belirlendiği halde, sosyalizm ya da kapitalizm ve sosyalizm arasında geçiş halindeki

[14] *Kapital*'in III. kitabının bir metninde, Marx, genel kanunların etkisi altında değerin ya da üretim fiyatlarının dönüşümü sorununu söz konusu etmiştir. Marx, bunu, ürünlerin bu türlü fiyatlar üzerinden satılmasının, toplumsal çalışmanın çeşitli faaliyetler arasında toplumsal ihtiyaçlara orantılı bir dağılımına bağlı olduğunu belirterek yapmıştır. Şöyle yazar:

«Eğer dağılım orantılıysa, çeşitli gruplardan ürünler değerleri üzerinden (gelişmenin daha sonraki bir derecesinde (bei weitrer Entwichlung) üretim fiyatları üzerinden), ya da bu değerler veya bu üretim fiyatlarının genel kanunlar tarafından belirlenmiş değişik biçimleri olan fiyatlar üzerinden satılırlar» (bk, Marx, No. 46, s. 685 (bu, *Dietz Verlag*'ın cilt 25, s. 648'ine tekabül eder). Bu cümlenin Fransızca çevirisi (cilt 8, s. 27) iyi değil; bu nedenle metni yeniden çevirdim).

Görüldüğü gibi, bu cümle, *değerin «genel kanunlar tarafından belirlenmiş» değişik biçimleri olan fiyatların da toplumsal bakımdan zorunlu emek harcamasını ifade ettiğini* belirtmesi bakımından özellikle önemlidir; çünkü eğer meta üretimi varsa, *çalışmanın toplum ihtiyaçlarına orantılı bir dağılımı*, ancak toplumsal çalışmanın eşdeğer miktarları mübadele edildiği zaman mümkündür.

toplumsal kuruluşlar çerçevesinde, bu yapı, toplumsal ihtiyaçların toplumsal değerlendirilmesinin ifadesi olan plan tarafından belirlenir. Bundan ötürü toplumsal maliyetlerin bir değerlendirilmesi ancak bizzat plana dayanarak mümkündür. Daha ilerde bu nokta üzerine gene geleceğiz.

Maalesef, toplumsal üretim maliyetlerini göstermeğe çalışan iktisatçılardan çoğu, Novozhilov belirli bir ölçüde dışta kalmak üzere, «üretim fiyatları»nın, «üretim fiyatları» olarak, bütün yetersizliklerini göstermemişlerdir. Bu nedenle, toplumsal üretim maliyetlerinin bir muhasebeleştirme denemesi olması gereken şey, kendini, genel olarak, bir «üretim fiyatı» sisteminin basit bir «uygulaması» olarak gösterir.

Burada sözünü ettiğimiz anlayışlar tarafından ortaya çıkarılan sorunların mahiyetini ve bu sorunların yetersiz ele alınma biçimi göstermeğe yönelik bu parantezden sonra, formüle edilmiş bulunan önerilerin ana hatlarının betimlenmesine dönebiliriz.

Genel bir biçimde, bu önerilere göre, her ürünün fiyatının, onun maliyet fayatına,[15] bu ürünün üretimine bağlanan fonlara orantılı bir safi gelirin eklenerek hesaplanması gerekir.

Fiyatların bu şekilde önerilen hesaplama biçimi, biçimsel olarak, çeşitli üretimlere bağlanan fonlara bir «kâr haddi»nin uygulanması gibi görünür; bu şekilde kurulan fiyat sisteminin, görmüş bulunduğumuz gibi, «üretim fiyatı» sistemi olarak nitelendirilmesi bundandır.

Yazarlara göre, kendilerine böyle bir «kârlılık haddi»nin uygulanacağı bağlanmış fonların, ya belli bir üretime bağlanmış bulunan fonların tümü (yani hem sabit, hem de dolaşan fonlar), ya da sadece sabit fonlar olması gerekir.

«Kârlılık hadleri»nin saptanma şartlarıyle ilgili olarak, aynı

[15] Burada maliyet fiyatının hesaplanması ve anlamlı maliyet fiyatının «seçimi» tarafmdan konulan sorunlar, öz maliyetler sistemindekilerin aynıdır (bk. *yukarda* dip-not 12). «Üretim fiyatı» tipinde bir fiyat sisteminden yana olan iktisatçılar arasında, bu sorunların çözümüne ilişkin çok farklı konumlar bulunur.

şekilde, son derece çeşitli öneriler karşısında bulunulur; bu durum, bu önerilerin ampirist (deneyci) ya da eklektik (seçmeci) karakterinin sonucudur. Bu arada, sektörlere göre farklılaştırılmış hadler uygulanması (Nemçinov, No 51), planca saptanmış toplam yatırım haddi ile daha önce bağlanmış bulunan fonlar tutarı arasındaki ilişkiler ya da birikim ile planlanmış tüketim arasındaki ilişkiler tarafından belirlenmiş bir tek had uygulanması, ya da, hatta, plan değişikliklerine göre yapılmış hesaplar temeli üzerine kurulmuş asgarî bir had uygulanması, v.s. önerilmiştir.

Şu son yıllar içinde, Sovyetler Birliği ve sosyalist Avrupa ülkelerinde, bu tipten fikirler lehinde bulunan birçok iktisatçı görülmüştür. Sovyetler Birliği'nde, bu sistem yandaşları arasında, özellikle Z. Atlas (No 4,5 ve 6), I. Malişev ve V. Sobol (No. 42), V.D. Belkin (No 11), E. Kats ve A. Rojanskiy (No: 29), ve güçlü ayrıntılarla, Novozhilov (No: 54 ve 55) ve Nemçinov'un (No: 51, 52 ve 53) adları anılabilir.

Sosyalist ülkeler dışında hayli geniş bir biçimde yayılmış bulunan bir görüşe karşıt olarak, bu fikir mutlaka büyük bir ademi-merkezîyetçilikten, planlamanın «yumuşatılması»ndan, işletmelerin başlıca faaliyet göstergesi olarak maddî çıkardan ya da «kâr»ın kullanılmasından yana bulunan yazarların fikirlerine bağlanmaz.

Örneğin, Liberman (No: 38 ve 39), ne fiyatlar sisteminde esaslı bir değişikliğin, ne de, ne olursa olsun, «üretim fiyatı» tipinde bir sistemin kabulünün lehinde bulunmaksızın, kâr ölçütü ve maddî müşevviklere artan bir rol oynatmağı gözeten fikirlerini uzun yıllar boyunca savunmuştur. Hatta Liberman, kârın üretken fonlar tutarına oranı olarak karakterize edilen bir «kârlılık» anlayışı lehinde bulunduğu anda bile (1962'de), fiyatlar sisteminin «üretim fiyatları» yönünde bir değişikliğine katılmış gibi görünmez. Zaten, sıkı sıkıya savunulduğu zaman, «üretim fiyatları» anlayışı, «üretim fiyatı» *içinde*, «bağlanmış fonlar için bir yüküm», işletmenin yararlanmadığı, ama *bütçeye ödenen* bir

yüküm gösterir. O halde, bu öneri, her üretim birimi tarafından kaydedilen kârların artışından yana olmak bir yana, aslında, bu kârları azaltmağa yönelir..

Tersine, üretim fiyatı tipinde bir fiyat sistemi yandaşlarından çoğunun, aynı zamanda güçlü bir merkezîyetçilikten yana çıktıklarını belirtmek gerekir. Örneğin, aslında her ikisi de «saf bir üretim fiyatı» lehinde bulunmuş olmaktan uzak, ama daha çok toplumsal maliyetlerin muhasebeleştirilmesinin buna yakın bazı biçimleri lehinde bulunmuş olan Nemçinov (bk. özellikle, No 51, s. 40-42) ve Novozhilov'un[16] durumu böyledir.

Ayrıca, bu az çok saf üretim fiyatı sisteminden yana olanlardan çoğunun, bu konumu, çeşitli üretimlerin dolaylı toplumsal maliyetlerini ortaya çıkarmayı gözeten teorik kanıtlar temeli üzerinde değil, daha çok «pratik» kanıtlara baş vurarak almış bulunduklarını belirtmek de önemlidir.

Böylece, bu tip fiyat yandaşları tarafından en sık ileri sürülen kanıtlardan biri, bu tip fiyatın, merkezî planlama örgenlerine, üretken fonların işletmeler tarafından kullanımı üzerinde en iyi denetim yapma olanağını sağlamasıdır.

Aynı anlamda, çoğunlukla, bu önerilerin kabulünün, işletmeler tarafından istenen bağlanmış fonların azalmasını sağlaması gerektiği söylenir. Gerçekten, işletmelerin bağlanmış fonlarının kendi gerçek ihtiyaçlarını çok aştığı herkesçe bilinir. İşletme yöneticileri, bu şekilde, üretim kapasitesi «ihtiyatları» meydana

[16] Novozhilov şöyle yazar: «İşletmelerin haklarını arttırmak kolaydır. Buna karşılık, işletmelerde çalışan kimselerin çıkarlarının ulusal ekonomi çıkarlarıyle birleşmesini sağlamak daha güçtür; oysa, rasyonel bir planlı ekonomi içinde, ancak üretim biriminin çıkarlarının plan ile uyum haline konmuş bulunduğu alanlarda işletmelere bağımsızlık verilebilir. Üretim biriminin çıkarlarını plan ile uyum haline getirmek için, karmaşık bir ölçüler sistemi zorunludur... bu, merkezîleştirilmiş iktisadî yönetimin büyümüş ve mükemmelleştirilmiş olmasını gerektirir» (Novozhilov, No. 55). Aynı makalede, Novozhilov, herhangi bir fiyat sisteminde bulunan bilginin kısıtlı miktarı, ve bunun sonucu, kullanma değerlerini ve toplumsal ihtiyaçları açıkça hesaba katan hesaplar yapılması zorunluğu üzerinde durur.

getirmeğe çalışırlar. İşletmelerin, (teknik gereçlenme sisteminin kusurlu işleme şartları nedeniyle) kendilerine gerekli olduğu zaman makine ya da yedek parça elde etmekte çoğunlukla karşılaştıkları güçlüklere bağlı bulunan bu pratik, gerçekte, sabit fonların büyük bir israfına sebep olur. Böylece, 1962'de, Sovyetler Birliği Merkez İstatistik Ofisi tarafından yapılmış bir sayım ve sondajlar, (normal olarak kabul edilen iki ekipli bir çalışma temeli üzerinde) makine stokunun yarısı kadarının kullanılmadığını göstermiştir. Böyle bir stok, bu incelemeye göre, bir milyar rublelik bir değeri temsil eder. Aynı inceleme, değeri altı milyar ruble kadar tutan yerine yerleştirilmemiş donatım gereçlerinin (équipements) varlığını göstermiştir. Bu tutar, yıllık yeni donatım gereçleri yatırımının yarısı kadarına tekabül eder (F. Haşaturov ve D. Lvov, No: 30).

Ne olursa olsun, konumuz bakımından, böyle bir fiyatlar sistemi anlayışının lehinde ya da aleyhinde ileri sürülmüş çeşitli kanıtları bir bir saymak yararlı değildir. Bu, tartışmanın ayrıntısına girmek olur.

Buna karşılık, Sovyetler Birliği'nde 1967 içinde yürürlüğe konulan fiyat sisteminin, bu sistem mantığının gerektirdiği şeye göre büyük ayrılıklar içermesine karşın, üretim fiyatları sisteminden esinlendiğini belirtmek yararlıdır.

Ağır sanayiin tümü için, öngörülen kârlılık haddi (bu had üretken fonlara göre ölçülür) *ortalama olarak* % 15 civarındadır; bu sinaî ürünler toptan fiyatlarında % 11-12'lik bir yükselişe sebep olur (V. Sitnin, No: 57, s. 41). Bu % 15'lik had, daha önceki % 10 civarında bir haddin yerine geçer (Komin A., No: 13, .s 13-17.) Bununla birlikte, çeşitli nedenlerden ötürü, bu ortalama, gerçekte, kollara göre farklı kârlılık hadleri uygulanmasının sonu-

[17] Bu % 10 civarındaki had, ağır sanayiin birçok kollarını açık vermekten alıkoymuyordu. Bu % 10 rakamını veren A. Komin, öte yandan, ağır sanayiin kârlılığını % 1 artırmak için, ağır sanayi toptan fiyatlarında % 2,2'lik ortalama bir artışın kabul edilmesi gerektiğini belirtir. Bundan ötürü, % 5'lik bir kârlılık artışı ve bunun bütün kollar arasında eşitlenmesi, fiyatlar genel

cudur: (o zamana kadar açık veren) kömür sanayiinde % 7,5; demir ve demirden-gayri madenler sanayiinde (demir sanayiinde kârlılık haddi % 8 idi), petrol ve gaz istihracında gerçekten % 15; makine imalâtında % 15'den biraz az; kimya sanayiinde % 15 (o zamana kadar ortalama % 20); odun sanayiinde % 20 (o zamana kadar % 8); elektrik üretiminde % 10. Hafif sanayide, kârlılık hadlerinin, eğer Devlet Fiyatlar Komitesinin önerileri kabul edilirse, % 30 ve % 35 arasında sallanması gerekir.

Görüldüğü gibi, biçimsel olarak fiyatların «üretim fiyatları» (maliyet fiyatı artı üretken fonlar üzerinden kârlılık haddi) olarak kurulmuş olmaları gerektiği halde, gerçekte, kollara göre çok farklı kârlılık hadlerinin kabulu, fiyatların fiilî yapısını, üretim fiyatı tipinde bir sisteme uygun düşecek bir yapıdan hatırı sayılır ölçüde uzaklaştırır.

Bu farklılıkların nedenleri esas itibariyle pratik niteliktedir. Bu nedenlerden birkaçının hızlı bir incelenmesi, bir fiyat sisteminden bir başkasına geçişin sebep olduğu güçlüklerden bazılarını olduğu gibi, S.S.C.B.'nde bugünkü fiyatlar reformunun değerini de ortaya koyacaktır.

En başta, bütün kollar için tek bir kârlılık haddinin kabulünün, müstakar tutulmaları zorunlu görünen bazı fiyatlarda (perakende fiyatlar ve tarıma yönelmiş bazı ürünler fiyatları) yükselişe sebep olacağını belirtmek gerekir.

İkinci olarak, yukardaki düşünce ile, fiyatlarının birbirine bağlı olması zorunlu olarak kabul edilen bazı ürünlerin ikame edilebilirliği tarafından konulan sorunları aynı zamanda hesaba katmak gerekmiştir. En tipik durum, «enerjetik» ürünlerin durumudur. Bu durumda, % 15'lik tek bir had uygulanmasının sonucu, bir ton kömürün, petrol biçimi altındaki ısı eşdeğerinden dört defa, ve tabiî gaz biçimi altındaki ısı eşdeğerinden yirmi de-

düzeyinde % 20'lik bir artışa sebep olacaktır. Kolların kârlılık hadlerinin eşitlenmesinden, hiç değilse şimdilik vazgeçilmesi, bunun sonucudur. Kollara göre farklı hadlerin uygulandığı anda, artık kelimenin gerçek anlamında bir «üretim fiyatı» sisteminin uygulanmadığı açıktır.

fa daha pahalıya mal olması olacaktır. Öte yandan, ısı eşdeğerleri fiyatlarının, kömür istihraç sanayii için sıfıra eşit bir kârlılık ile birlikte eşitlenmeleri, petrol istihracına % 41'lik, petrol imalâtına % 108'lik ve tabiî gaz sanayiine % 250'lik bir kârlılık (üretken fonlara göre) kazandırmış olacaktır (Komino, No: 31, s. 15): enerjetik kolun ortalama kârlılığı o zaman % 36.8 olur. Kabul edilen çözüm şekli bu sorunları göz önünde tutar, ama özellikle birçok kömür madenlerinin zararına çalışmağa devam etmeleri sonucunu verir.

Bu durum, aym bir kol içindeki çeşitli üretim birimlerinin maliyet fiyatları arasındaki hatırı sayılır eşitsizliğe bağlı bir başka sorunu ortaya koyar. Bu eşitsizlik belirli bir eşiği aştığı zaman, (eğer satış fiyatının hesabına temel hizmeti gören maliyet fiyatı ortalama maliyet fiyatı ise) üretim birimlerinin bir kısmı zararına çalışır ve öbür kısmı son derece yüksek kârlar kaydeder. Enerjetik alanında, çeşitli kömür madenleri için çeşitli muhasebe fiyatları uygulamak, ve maliyet fiyatlarının temeli olarak en elverişsiz durumdaki petrol ve gaz istihraç merkezleri alınıp, öbürleri diferansiyel bir rant ödeme durumunda bırakılmak yoluyle, bu güçlükler kısmen ortadan kaldırılmıştır (Sitnin, No: 57, s. 43).

Nihayet, çeşitli üretimlerin fonlar bakımından yoğunluk eşitsizliklerinin de, bu fonların dönme (rotation) hızlarındaki eşitsizliklerle birleşmiş olarak, bir dizi sorun koyduklarını belirtmek gerekir. Böylece, petrol istihracında, üretken fonların yıllık cari üretken harcamalara oranı 7/1'dir; oysaki, aynı oran, giysi sanayiinde 1/7'dir. Bu durum, bu iki sanayie uygulanan % 15'lik bir kârlılık haddinin, bu iki sanayiden birincisinde % 100'lük ve ikincisinde % 2'lik bir kârlılık normu (kârın maliyet fiyatına oranı) ortaya çıkarması anlamına gelir. Ama bu sonuncu kadar düşük bir norm ile birlikte, giysi sanayiindeki üretim birimlerinin yarısından çoğu açık verir. Durum birçok hafif sanayilerde benzer olduğundan, bu gibi durumlarda, kârlılık normlarını % 6-8 düzeyine çıkarmak zorunlu gibi görünür; kârlılık normlarının bu düzeye çıkarılması, bu sanayilerde yatırılmış fonların

kârlılık haddini hatırı sayılır derecede yükseltir. Bu türlü güçlüklerin, satış fiyatının hesap temeli olarak ortalama maliyet fiyatının kabul edilmesine bağlı bulunduğu açıktır.

Özet olarak, görüldüğü gibi, Sovyet sanayiindeki toptan fiyatlar reformu, fiyatların saptanma kurallarının birleştirilmesi aracıyle, onların düzenlenme şartlarında bir basitleştirmeye varmış olmaktan hayli uzaktır. Bu yüzden, fiyat sistemi, çeşitli ürünlerin karşılaştırılmış toplumsal maliyetlerini ancak çok kusurlu bir biçimde ifade eder. Bu durum, planlama örgenleri düzeyinde yapılan iktisadî hesaplar bakımından ancak sınırlı sakıncalar taşıyabilir, çünkü planlama örgenleri maliyetler üzerine başka bilgi kaynaklarına sahip bulunurlar; buna karşılık, bu durum, işletmelerin fiyatlar temeli üzerinde alabilecekleri kararlarla ilgili olarak, elverişsiz sonuçlar verebilir; oysa, işletmelerin yönetim reformu, işletmeleri, birçok kararları almak için fiyatlara göre hareket etmeğe ve kârlarının artması için çalışmağa götürür. Gerçekten, kârlılık hadleri her ne kadar satış fiyatlarının saptanmasına yararlarsa da, bu hadlerin uygulanmasından doğan hasılatların (bu üretim fiyatı sisteminin mantığına uygun olarak,) tamamen bütçeye yatırılmaktan uzak bulunduklarını, esas itibariyle işletmelerin kârları biçiminde göründüklerini belirtmek önemlidir. Sadece bu kârların nispeten küçük bir kısmı, üretken fonların tutarına orantılı bir borç taksidi (redevance) biçiminde, bütçeye aktarılacaktır. Bu borç taksidinin, sanayilerin çoğunda % 6 olması gerekir.

Fiyatlar reformunun, özellikle işletmelerin yönetim reformu ile birleştiği zaman ortaya çıkardığı güçlükler, sovyet iktisatçıları tarafından geniş bir biçimde bilinmektedir. Bu iktisatçılar, bugünkü reformları, fiyatlar sistemi, yönetim ve planlamadaki uzun bir dönüşüm sürecinin hareket noktası olarak kabul ederler.

Yukarda işaret edilmiş olduğu gibi, fiyatların sözünü ettiğimiz üç temel düzenleme sistemi dışında, başka sistemler de önerilmiştir. Bundan ötürü, bu önerilerin bazıları, özellikle iç fiyatların yapısını dünya piyasası fiyatlarının yapısı üzerine «kurma-

yı» gözeten öneriler ile yukarda incelenmiş bulunan sistemlerin çeşitli çizgilerini birleştiren öneriler üzerine birkaç söz söylemek zorunludur.

4.— Dünya Fiyatları Üzerine Kurulu Fiyatlar

Dünya piyasası fiyatları üzerine «kurulu» bir iç fiyatlar sisteminden yana olanların sayısı, şüphesiz kapitalist dünya piyasası ile ilişkilerin bu ülke bakımından önemli bir rol oynaması nedeniyle, özellikle Macaristan'da çok gibi görünür. Bu yönde en sistematik önerileri formüle edenlere göre, sadece ihraç ve ithal edilen ürünlerin fiyatlarının değil, bütün öbür ürünlerin fiyatlarının da dünya piyasası fiyatları temeli üzerinde saptanmaları gerekir; çünkü dünya fiyatları «uluslararası ölçüde toplumsal bakımdan zorunlu çalışma zamanının para olarak ifadesini» temsil eder (bk. Tarnovski, No: 60). Bu, dünya fiyatlarının uluslararası tekeller ve oligopoller ve başlıca kapitalist devletlerin stratejisi tarafından gitgide daha çok etki altında bulundurulduklari bir dönemde, çok tartışma götürür bir kanıttır.

S. Ganczer (No: 24, s. 69), dünya piyasası fiyatları üzerine kurulu bir fiyat sisteminden yana olanların tezini sunduktan sonra, kendi gözünde bu tezin kabul edilmez bir tez olduğunu, çünkü her ülkede, fiyatlar sisteminin en başta üretimin ulusal şartlarını yansıtmasının zorunlu bulunduğunu ekler. Ayrıca, dünya piyasası fiyatlarının gerçekten ne olduklarını saptamanın çok güç olduğuna da dikkati çeker.

Genel olarak, iç fiyatları dünya piyasası fiyatları üzerine «kurmağı» gözeten önerilerin pratik üzerinde ancak sınırlı bir etkisi olmuştur. Bununla birlikte, bu etki, bir yandan, kendileri için Karşılıklı İktisadi Yardım Konseyi (*Comecon*) tarafından uygulanan fiyatların, son yıllar içinde dünya kapitalist piyasasında uygulanan fiyatlar olması gerektiği kararlaştırılmış bulunan sosyalist Avrupa Ülkeleri arasındaki değişimler üzerinde kendini göstermiş;[18] öte yandan, *Comecon* üyesi ülkelerden bir-

kaçı içinde, dünya fiyatlarını hesaba katmağı gözeten çeşitli tedbirler alınmıştır. Böylece, Bulgaristan'da, iç fiyatların oluşmasının sıkı sıkıya dış ticaret fiyatlarına bağlanması ve işletmelerin hasılatları ile ihracat bakımından «yararlılık»ları arasında dolaysız bir ilişki kurulması öngörülür. Macaristan'da, smaî işletmeler ve dış ticaret örgenlikleri arasında düzenlenen hesapların, üretici işletmelerin ürünleri için dünya piyasası fiyatlarını alacak biçimde tutulmuş bulunmaları gerekir. Polonya ve Çekoslovakya'da az çok benzer tedbirler hazırlık durumundadır (Tarnovski, No: 60).

Bu çeşitli tedbirlere karşın, sosyalist Avrupa ülkelerindeki belli başlı fiyatlar, esas itibariyle daha önce betimlenmiş olan üç fiyat sisteminden birine ya da bunların bağdaşımına göre saptanırlar.

IV.— FİYAT SİSTEMLERİ ARASINDAKİ BAĞDAŞIMLAR VE «İKİ KANALLI FİYATLAR»

Bu «bağdaşımlar» lehinde gösterilen nedenler, genel olarak esas itibariyle pratik nedenlerdir.

Başlıca ya da sadece «değer üzerine kurulu» fiyatların kullanılmasına karşı, bu türlü fiyatların, bazı tekniklerin gerektirdiği bütün yatırımların toplum için maliyetini değerlendirmeğe elverişli olmadıkları sonucu çıkartılır.

Buna karşılık, «saf bir üretim fiyatı»nın kullanılmasına karşı, bazen, eğer yatırımların ve öbür kolektif harcamaların karşılanmasını, tutarı çeşitli ürünlerin maliyet fiyatlarına bu ürünlerin üretimi için yatırılmış bulunan fonlara göre eklenecek olan bir «safi gelir» temeli üzerinde sağlamak gerekirse, bundan, canlı emek tasarrufları sağlayan donatım gereçlerinin kullanılmasına «aşırı bir frenleme», dolayısıyle el altında bulunan çalışma güç-

[18] Sosyalist ülkeler, kapitalist ülkelerle olan ilişkilerinde, aralarından bazılarına (örneğin «gelişme yolunda bulunan» bazı ülkelere) kapitalist piyasada geçerli fiyatların uygulanmasından doğabilecek şartlardan daha elverişli şartlar tanımak istedikleri zaman hariç, bu ülkelerdeki fiyatların aynını uygularlar.

lerini aşan bir çalışma güçleri talebi doğabileceği —yapılan hesapların ışığında— ileri sürülür. Bu kanıt özellikle Andraz Brody tarafından geliştirilmiştir No: 15, s. 65.

Gerçekte, bu kanıtın arkasında, çalışma güçlerinin genişletilimiş yeniden-üretim şartları ile üretken fonların genişletilmiş yeniden-üretim şartları arasındaki ilişkilerle ilgili bir başka kanıt gizlenir. Bu kanıtı da (tıpkı A. Brody gibi) göz önünde tutanlar bakımından, maliyet fiyatlarına bir kârlılık haddinin eklenmesini, sadece bu son yeniden-üretimin finansmanı için zorunlu olan şey, bu finansman ihtiyaçları tutarınca, doğrulayacaktır.

Buna karşılık (daima A. Brody'ye göre), çalışma güçlerinin genişletilmiş yeniden-üretimi için zorunlu olan şey, emekçilerin tüketim fonunun toplumsal bakımdan dağıtılmış bir kısmını oluşturacak, ve dolayısıyle, genişletilmiş yeniden-üretim açısından, bir «ücret» eşdeğerini temsil eden bir şey olarak kabul edilmesi gerekecektir.

Görüldüğü gibi, bu türlü kanıtlar özellikle yatırım ve tüketim harcamalarının karşılanmasını sağlayan bir fiyat sisteminin kurulmasını gözetir, oysa çeşitli üretimlerin toplumsal maliyetlerinin ölçüsü tarafından konan sorunlar ikinci plana geçer.

Ne olursa olsun, az çok karmaşık bir nitelik taşıyan çeşitli fiyat sistemleri, bu arada kendisine «iki kanallı fiyatlar sistemin adı verilen sistem, işte bunlara benzer bir pratik düşünceler bütününden hareketle hazırlanmışlardır.

«İki kanallı fiyatlar sistemi» ifadesiyle belirlenen sistemde, her ürünün fiyatı aşağıdaki unsurlar katılarak saptanır:

(1) Söz konusu ürünü üreten emekçilere fiilen ödenen ücretler;

(2) Bu ücretlerin «toplumsal ücret»e tekabül ettiği kabul edilen belirli bir yüzde ile çarpımı;

(3) Fiyatı hesaplanan ürünün imalâtına giren ürünlerin satınalınması için yapılan harcamalar;

(4) Veri üretimde bağlanmış üretken fonların amortismanı;

(5) Üretken fonların bağlanması için bir yüküm; bu yüküm bağlanan fonların değerine bir kârlılık haddî uygulanarak hesaplanır.

Böyle bir sistemin uygulanması, özellikle, şunların belirlenmesini gerektirir;

a) «Toplumsal ücret» yüzdesi;

b) Üretken fonlara uygulanacak kârlılık haddi.

Belli bir fiyat düzeyini olduğu gibi tutmak için, eğer bu yüzdelerden biri değiştirilmek istenirse, öbürünün ters yönde değiştirilmesinin gerekeceği açıktır.

Hangi hadlerin kullanılacağını belirlemek söz konusu olduğu zaman, esas itibariyle ampirik karakterleri sonucu, ileriye sürülen öneriler çoğalır.

Böylece, bu sistemin büyük bir özenle incelenmiş bulunduğu Macaristan'da, özellikle şunlar önerilmiştir:

a) Yatırılmış fonlara % 10'luk bir yüküm uygulamak (bu değişmez bir üretken fonlar-ürünler ilişkisi temeli üzerinde, millî hasılanın yılda % 10 artması gerektiğini söylemek anlamına gelir) ve «toplumsal ücret»i, ya (bu, önerilerdin biridir) nakden ödenen ücretin % 25-30'una eşdeğer olarak (A. Brody, No: 15, s. 65), ki bu eşdeğer işletme tarafından fiilen ödediği ücretler üzerine konmuş bir vergi biçiminde bütçeye ödenir, ya da (bir başka öneriye göre), ücretler üzerindeki vergi haddinin, bu verginin hasılası bağlanmış fonlar üzerindeki % 10'luk yüküm tutarı ile yatırımlar ve öbür kolektif harcamaların finansmanı için zorunlu safi hasıla toplamı arasındaki farkı kapatacak biçimde, ne olması gerektiğini hesaplayarak değerlendirmek.

b) «Toplumsal ücret»i nakden ödenen ücretlerin % 35'inin eşdeğeri olarak değerlendirmek (daima işletmeler tarafından ödenen ve bütçeye giden vergiler biçimi altında); o zaman ekonominin öngörülen büyümesi ve kolektif tüketim harcamalarının finansmanı için zorunlu safi ürün bakiyesi ile bağlanmış fonların değeri arasında bir ilişki kurulur, böylece çeşitli üretimlerde bağlanmış üretken fonlara uygulanacak kârlılık haddinin ne olması gerektiği gösterilir.

Görüldüğü gibi, bu öneriler tamamen ampirik bir karakte- re sahiptir. Bundan dolayı, Macaristan'da, (bazı fiyatlardaki de-

değişiklikler bütün öbür fiyatlar üzerinde zincirleme olarak yansıdıkları için, elektronik makinelerin kullanılmasını gerektiren) büyük bir sayıdaki hesaplar aracıyle, en «uygun» yüzdelerin, yani —üretim kapasitelerinin «akla uygun sayılan» bir kullanımını, toplumsal bakımdan kabul edilebilir ve gerçekleşebilir bir istihdam düzeyini, ve temenni edilir sayılan bir gelişme çizgisini sağlamaları anlamında... ekonominin yapısına en iyi «tekabül eden» yüzdelerin belirlenmesi için çalışmak zorunda kalınmıştır.

İki kanal sisteminin *kısmen kabul edilmiş* bulunduğu Macaristan şartları içinde, fiyatların, özellikle şu çizgileri kapsayan bir kuruluşuna doğru yönelindi (burada söz konusu olan şey, önerilen değil, ilke olarak 1968'de tamamen yürürlüğe girmeleri gereken kararlardır): bir sınaî ürünün fiyatını hesaplamak için, bu sınaî ürünün satış fiyatı, onun maliyet fiyatına, üretimi için fiilen ödenmiş bulunan ücretlerin % 25 eşdeğeri (% 10 toplumsal güvenliğe bir katkıyı ve % 15 ücretler üzerinden işletmeler tarafından ödenen bir «vergi»yi temsil eder) ve *bağlanmış* fonların % 5 ine eşit bir bağlanmış fonlar yükümü eklenerek hesaplanır. Bu kârlılık haddi ilerde % 10'a çıkarılacağa benzer.

Bu biçimde elde edilecek olandan daha yüksek bir fiyata satılması zorunlu görünen (örneğin, talebini kısmak için) ve dolayısıyle işletmelere («rant» olarak nitelendirilen) çok yüksek bir gelir getiren bazı ürünler için, bir üretim vergisi konmuştur.

Bütün bu masraf ve yükümler üretim «maliyeti» içine sokulmuşlardır; o halde, sınaî toptan fiyatlar reformu ile birlikte Sovyerler Birliği'nde olduğunun tersine, işletme için bir kâr kaynağı söz konusu değildir. Yukarda sözü edilen çeşitli vergiler, sınaî ürünlerin satışı sayesinde gerçekleştirilen toplam safi gelirin % 50 sini tutacaklardır. Safi gelirden, % 20 tutarında, iş hacmi üzerinden alınan ve ürünlere göre farklı hadler içeren bir vergi aracıyle (tabiî bu vergiden gelen hasılatlar da bütçeye gider) ve, % 30 tutarında, sınaî işletmelerin «kâr»ını oluşturan bir safi gelir aracıyle, bir tamamlayıcının sağlanması gerekir. Safi gelirin bu iki kesrinin saptanma şartları değişkendirler, ve dolayısıyle, iş-

ıetmelere ait kâr marjı ne kadar «yol gösterici» bir karaktere sahipse, fiyatları «maliyetler» ile sıkı bir orantılılık içinde bulunmaktan o kadar çok «ayırırlar»; çünkü, kendilerini piyasa şartlarına uydurmak için, fiilî fiyatlar bu norm etrafında değişebilirler (Csikos-Nagy, No: 17, s. 263). Bu, ilerde üzerine gene geleceğimiz bir konudur.

Yukardaki bilgiler, fiyatlar sistemini basitleştirmek, hesap kurallarını birleştirmek, fiyatları «gerçek toplumsal maliyetler»e yaklaştırmak ereğiyle gösterilen çabalara karşın, bu hedeflerden daima çok uzakta bulunulduğunu gösterir. Hangi fiyat sistemi kabul edilirse edilsin, yani ister esas karakteristikleri «öz maliyetler» kavramına tekabül eden bir sistem, ister «üretim fiyatları» ya da «iki kanallı fiyatlar» tipindeki kavramları kullanan bir sistem söz konusu olsun, bu daima böyledir.

V.— FİYATLARIN SOMUT SAPTANMASI TARAFINDAN KONAN BAZI SORUNLAR

Yukardaki bilgiler, fiyatların *somut saptanmasının*, durmadan, çeşitli «model»lere göre kurulmuş «fiyat sistemleri» optiğinde, özel kurallar aracıyle yargılanabilen, ya da daha doğrusu, kuraldan ya da başlıca kurallardan «istisnalar» gerektiren «özel sorunlar» gibi görünen sorunlar çıkardığının görülmesini de sağlarlar.

Bu sorun üzerinde uzun boylu durmaksızın, birkaç söz söylemek zorunludur; çünkü bu, yukarda incelenmiş bulunan yaklaşımların güçsüzlüklerinden birkaçını, fiyatlar üzerindeki tartışma açıldığı anda çözümü istenen sorunlara doyurucu teorik çözümler getirilmediğini gösteren güçsüzlüklerinden birkaçını ortaya koyacaktır.

Fiyatların somut saptanması ya da planlamasına geçmek için fiyat «model»leri alanından çıkıldığı zaman, ortaya «model»lerin cevap verdiği birçok soru çıkar. Bunlardan bir kaçını sayalım:

(1) Eğer model tarafından gerektirilen fiyat üzerinden üretilebilen miktarlar talebe tekabül etmez, yani ya çok büyük ya da çok küçük olurlarsa ne yapmalı? O zaman fiyatı aşağıya ya da yukarıya doğru değiştirmeli mi? Üretim planını mı değiştirmeli? Diferansiyel fiyatlar mı uygulamalı? Tayınlamaya ve idarî bir dağılıma mı baş vurmalı (kıtlık durumunda)? Değer kanununa açık alan sorununa bağlı bütün bu sorulara, «hal ve şartlar»a göre pratik bakımdan mümkün bütün cevaplar verilmiştir.

(2) Maliyet fiyatları (ister üretim tekniğinin egemenlik altına alınmamış olması, ister üretimin başlangıçta küçük ölçüde yapılması nedeniyle) henüz yüksek olduğu halde millî ekonomi bakımından eski ürünlerden daha elverişli olacakları düşünülen yeni ürünlerin, bunları elde etmeleri gereken işletmeler tarafından satınalınmasını nasıl sağlamalı? Bu ürünleri «normal fiyat»ın altında satmalı ve böylece (yenilik işlemlerini uygulayan) üretici işletmeleri mi «cezalandırmalı» Ya da, bir yandan zararına satmağa zorlayarak, bir yandan da onlara sübvansiyon mu vermeli? Yoksa, kullanıcı işletmelere mi sübvansiyon vermeli? Veya bazı işletmeleri yeni ürünleri yüksek fiyata satınalmağa mı zorlamalı? Burada da, mümkün olan bütün cevaplar verilmiş, ve hal ve şartlara göre, uygulamaya konmuşlardır.

(3) Aynı bir üretim kolunda, çeşitli işletmeler son derece değişken maliyet fiyatlarına sahip bulundukları zaman nasıl davranmalı? Fiyatların saptanma «temeli» olarak kolun ortalama fiyatını mı almalı? Eğer böyle yapılırsa, bu fiyat üzerinden masraflarını karşılamayan işletmelere sübvansiyon mu vermeli? Yoksa bunların kapatılmalarını ya da modernleştirilmelerini mi kararlaştırmalı? Veya tek bir fiyat saptanmasından vazgeçmeli ve «ürünlerin bireysel değerleri»ne tekabül eden fiyatları mı uygulamalı? Eğer böyle yapılırsa, gereçlerini farklı fiyatlarla sağlayan işletmelerin işleyişi karşılaştırılabilir bir hale nasıl getirilebilir? Diferansiyel harçlar mı koymak gerekir? vs. Burada da, aşağı yukarı mümkün bütün çözüm şekilleri önerilmiş ve uygulanmıştır.

(1) «Aynı ürün» büyük kalite değişiklikleri gösterdiği zaman ne yapmalı? Bu kaliteleri fiyatların saptanmasında hesaba katmalı mı? Ama, eğer böyle yapılırsa, bir ürünün fiyatının kullanım değerine göre değil, üretimi için toplumsal bakımdan zorunlu çalışma zamanına göre belirlenmesi gerektiği yolundaki değer kanunu çiğnenmiş olmaz mı?[19] Ve eğer başka türlü davranılırsa, düşük kaliteli ürünlerin alıcılarının «cezalandırılmış» olmamaları ya da satınalmağa razı olmamaları için ne yapmalı? Onlara tek bir üstenci mi göstermeli? Sübvansiyonlar mı vermeli? Burada da, aşağı yukarı düşünülebilecek bütün çözüm şekilleri önerilmiş ve uygulanmıştır.[20]

Pratik, bütün bu sorulara ve başka birçoklarına iyi kötü cevap vermeğe zorlamr. Bununla birlikte, pratik bu sorulara cevap verdikten sonra, neticede, başlangıçtaki «model» ile büyük bir ilgisi olmayan bir gerçek fiyatlar sistemi karşısında bulunulur.

Kendiliğinden, bu o kadar tehlikeli görünmeyebilir. Çünkü, denecektir, eğer «model» somut sorunlara bir cevap getirmeye yeteneksizse, bu onun uygun bir model olmamasındandır, öyleyse, gerçek fiyatların onunla büyük bir ilgisi bulunmaması o kadar önemli değildir.

[19] Ne kadar inanılmaz görünürse görünsün, fiyatlar üzerindeki tartışmada, bu soru tarzı sık sık kendini göstermiş ve fırsat düştükçe *Kapital*'den yapılan metin-aktarımlarıyle «desteklenen» çok değişik cevaplar verilmesine sebep olmuştur.

[20] Yukarda sözü edilen sorunların somut olarak ne biçimde ortaya çıktıklarını göstermek için birkaç örnek verilebilir: Demokratik Alman Cumhuriyetinde, enerjetik ürünler için yeni bir fiyat sisteminin yürürlüğe girdiği tarih olan 1 Nisan 1964'e kadar, linyitin ton fiyatı, kalitesi ne olursa olsun, aynıydı: ham durumda 3,51 D.M. ve briket halinde 16,56 D.M; çünkü çeşitli kalitelerin maliyet fiyatı aynıydı. Nisan 1964'den sonra, fiyatları ham durumdaki linyit için 6-9,2 D.M. ve briket halindeki linyitin tonu için 30-42 D.M. olarak kademelenen çeşitli linyit kalitelerinin varlığı kabul edildi (Tarnovski No. 60). Kalite, ısı gücüne göre belirlendi. Kaydedildiği gibi, çok yüksek olan yeni fiyatların kabulünden sonra, sanayiin birim enerji tüketimi düştü (Lefranc, No. 37, s. 88).

Maalesef, böyle bir tavır savunulamaz; çünkü eninde sonunda, başlangıçtaki kaygılar daima varlıklarını sürdürürler ve doğrulanmış bulunurlar. Sosyalist ekonominin «anlamlı» bir fiyat sistemine sahip olması gerçekten zorunludur. Fiyatlar aracıyle yapılan bir hesap temeli üzerinde elverişli gibi görünen şeyin, genellikle sadece hesabı yapan kimse bakımından değil, ama millî ekonomi bakımından da elverişli olması için, fiyat sisteminin yeteri kadar «saydam» olması zorunludur. Fiyat sisteminin sübjektivizme düşmemesi, öyleyse fiyatların «toplumsal maliyet»leri ifade etmesi zorunludur.

Ama bunun için ne yapmak gerekir? Fiyatlar üzerindeki tartışma, bu onun konusu olmasına karşın, bu konu üzerine çok az aydınlık getirmiştir, ve kaçınılmaz olarak, bundan olumsuz sonuçlar çıkar.

VI.— *FİYATLAR ÜZERİNDEKİ TARTIŞMANIN BAZI SONUÇLARI*

Tartışmanın, başlangıçta konmuş bulunan sorunların aydınlatılmasına pek az katkıda bulunması olgusu, bizzat iktisadî pratik alanında, yani, özellikle, cari iktisadî kararlar düzeyinde, olumsuz sonuçlar vermiştir. Gerçekten, eğer fiyatlar sorunu ele alınmış, ve eğer sosyalist Avrupa ülkeleri iktisatçıları ve yöneticilerinin dikkati o kadar uzun zaman bu sorun üzerine çekilmişse, bu elbette sadece «teorik» nedenlerden ötürü değildir. Bu, bu makalenin başında hatırlattığımız gibi, bu sorun kendini yoğun bir şekilde ortaya koyduğu içindir.

Bu sorun kendini ortaya koyuyordu, ve çoğunlukla artan bir yoğunlukla, koymakta devam ediyor; çünkü eski fiyatlar sistemi daha da «ihtiyarladı», öyle ki, onu oluşturan fiyatlar mevcut üretim şartlarına daha da az uygun düşme yolundadırlar.[2]

[21] Hatırlatmış bulunduğumuz gibi, Sovyetler Birliği'nde, fiyatlar sisteminin temeli, şu son yıllara kadar, 1926-27 fiyatları tarafından oluşturulmuştu; o zamandan beri çeşitli bireysel fiyatlara getirilen değişiklikler ne olursa

Şüphesiz, bir on yıldan beri fiyatlara bir çok değişiklikler getirilmiştir; ama tartışmanın başından beri kararlaştırılan yenidenayarlamalar ve girişilen reformların daima elverişli bir etkide bulunmuş oldukları ve fiyatlar sisteminin gerçek toplumsal maliyetlerin yapısını daha iyi ifade etmesini sağladıkları hiç de söylenemez.

Gördüğümüz gibi, çeşitli reformları yöneten «genel kurallar» son derece ampirik kurallardır ve dolayısıyle teorik temelleri güçsüzdür. Bu, fiyatlar üzerindeki tartışmanın sürmesini ve daha derinleştirilmiş bir teorik tahlilin beklenmesine devam edilmesini açıklar. Bu, sosyalist Avrupa ülkelerinden hemen her birinin, kendi fiyat sistemini kurmak için, «kendi formülü»ne sahip olmasını da açıklar.

Öte yandan fiyatların yapısı ile maliyetlerin yapısı arasındaki ayrılıklar çoğunlukla büyümüş bulunurlar, çünkü (başlıcalarını işaret ettiğimiz) bir «pratik nedenler» bütünü yüzünden, kabul edilen «kurallar» birleştirilmiş bir biçimde uygulanmamışlardır. Sonuç olarak, fiyatlar sisteminde gerçekleştirilmek istenen tutarlılık gerçekleşmiş bulunmaz.

Bu durumun iktisadî sistemin etkililiği üzerindeki etkisi —özellikle, işletmelerin yönetimiyle ilgili olarak kararlaştırılan reformlar sonucu işletmelerin daha büyük özellikle donatılmış, ve böylece kendilerini şu ya da bu seçmenin nispî parasal kârlılığını belirleyen fiyatlar sistemine göre yöneterek, yatırımlar alanındaki kararlar dahil, iyiden iyiye artan bir sayıda kararlar almaya aday bulundukları bir anda—, ancak elverişsiz olabilir. O halde, millî ekonomi, fiyatlar sisteminin güçsüzlüklerine karşı, eskisinden çok daha duyarlıdır.

Hatta, uğratılmış bulundukları revizyonlar sonucu, fiyat sistemlerinin «gençleşmiş» ve tutarsızlıklarından bazılarının

olsun, bu temelin sistemin bütünü üzerindeki ağırlığı kendini duyurmakta devam eder. Demokratik Alman Cumhuriyetinde, fiyatların «temel» yılı, makine sanayiinde 1937, enerji fiyatları için de 1944 idi (Lefranc, No. 37, s. 80).

ortadan kaldırılmış oldukları zaman bile, başlangıçta erişilmek istenen ereklerden daima uzakta bulunulur.

Tartışma, gerçekte, fiyatların belirli bir «günlükleşme» durumundan başka bir şey gözetiyordu. Zaten zorunlu olan da başka şeydir: üretici güçlerin gelişmesi, yapılması gereken teknik ve iktisadî seçmelerin sayısını olağanüstü bir biçimde arttırır. Ayrıca, mümkün seçmelerin dolaysız ve dolaylı sonuçlarını, geçmişte eşi görülmemiş bir derecede, çoğaltır. Eskiden, teknik olanakların sınırlılığı, ve ayrıca sorunların ivediliği çözüm şekillerini *empoze ettikleri* (yani pratik olarak hiç bir seçmeye yer bırakmadıkları) halde, bugün durum tamamen değişmiştir. Artık her hangi bir büyük projenin gerçekleştirilmesi için, büyük bir sayıdaki olanaklar arasında seçme yapılabilir, eskinin bir ya da iki işletmesine karşılık, donatım gereçleri ve makineler sağlayan yüzlerce işletmenin ortaklığına baş vurulabilir.[22] Anlamlı hesap aletlerine sahip olmak işte bu nedenle zorunludur. Bu âletler olmadıkça, hiç bir iyi seçme şansına sahip bulunulmaz; bu, projelerin gerçekleşmeyecekleri anlamına değil, gerçekleşecekleri, ama millî ekonomiye, anlamlı hesapların yapılabildiği takdirde malolabileceklerinden çok daha pahalıya malolacakları anlamına gelir. Böyle bir durumdan doğabilecek israflar, millî gelirin büyümesini geciktirir ve hayat düzeyinin yükselişini yavaşlatır.

Ayrıca, uygun olmayan fiyatlar, ve genellikle, «maliyet»lerin ne oldukları konusunda hatalı bir anlayış, sistematik olarak, görmekte yeteneksiz kalman ve sonuçları ancak tedirgin edici ölçülere vardıkları zaman kendilerini duyuran kaynak israflarına doğru götürebilir.

Böylece, kısmen, eski fiyat sistemleri ve onların altında yatan düşünceler, esas itibarıyle, *her* üretim için *doğrudan doğruya* zorunlu canlı çalışma (emek) tasarruflarına doğru yöneltiyor-

22 Böylece, Demokratik Alman Cumhuriyetinde (D.A.C.), Schwedt petrokimya karmaşasının (kompleks) yapılması için, 3000'den çok işletmenin ortaklığına baş vurulmuştur (Lefranc, No. 37, s. 89).

lar,[23] bunun sonucu geçmiş çalışma tasarruflarının ihmal edilmesine götürüyorlar[24] ve üretken fonların hızlı bir dönme (rotation) ve tam kullanımlarından doğan iktisadî yararları gözden saklıyorlardı.

Kaygıların ve fiyatlar sistemi anlayışının böyle bir yönelimi çalışmanın teknik donatımı, yani emekçi başına bağlanan sabit fonlar tutarı yükseldiği ölçüde, artan bir israf kaynağı haline gelir. Fiyatlar sisteminin uygun olmayan karakterinin, bir on yıldan beri, en sanayileşmiş sosyalist Avrupa ülkelerindeki iktisadî büyümenin yavaşlamasında mutlaka bir sorumluluk payı vardır,[25] ama tek faktör bu değildir; çünkü burada, bu makale çerçevesinde ele alınamayacak son derece karmaşık bir olay söz konusudur.

Her halde, öbür faktörlerin[26] ne etkisi olmuş olursa olsun, fiyatlar üzerindeki tartışma sonuçlarının sınırlı karakterinin ekonominin işleyişi üzerinde olumsuz etkilerde bulunduğundan şüphe edilemez; çünkü ekonomi ne kadar karmaşık bir duruma gelirse, anlamlı ve belgin ölçü aletlerine sahip olunması o kadar zorunludur.

[23] Sadece canlı emeğin değer üreticisi olduğu bahanesiyle, bazıları azamî tasarruf edilmesi gereken şeyin sadece o olduğu sonucu çıkarılabileceğini sanıyorlardı.

[24] Tartışmanın olumlu sonuçlarından biri, mutlaka dikkati geçmiş uygulamaların doğru olmayan karakteri üzerine çekmek olmuştur. Böylece, P. Bunic, 1965'de şöyle yazar: «Donatımın duraklama zamanları muhasebeleştirilmediği halde emekçilerin iş başında bulunmalarını hesaba katmak için birçok işletme müstahdeminin çalıştırılması; yüz kere daha önemli yatırımlar zorunlu tahlil yapılmaksızın harcanmış oldukları halde ücretten her kopek'in kılı kırka yararcasına hesaptan düşülmesi; üretken fonların verimlilik normları ve üretim kapasiteleri hacimlerinin revizyonu rasgele ve fırsat düştükçe yazıldığı halde tüm büroların canlı emek normlarının hazırlanması için çalışmaları, pek kabul edilemez» (Bunic, P., No. 16, s. 22).

[25] Genel olarak, millî gelirlerinin yıllık büyüme hadleri göze ilişecek kadar düşmüş olmalarına rağmen, bu ülkeler, sanayileşmiş kapitalist ülkelerden daima biraz daha yüksek hadler tanırlar. Bununla birlikte, şu son yıllar, bu iki grup ülkelerin hadleri birbirlerine iyiden iyiye yaklaşır. En sanayileşmiş

Bununla birlikte, fiyatlar üzerindeki tartışmanın nispî kısırlığı, teorik ve ideolojik düzeyde de olumsuz sonuçlar verme eğilimi gösterir. Genel teorik düşüncelerin sadece fiyatlar siyaseti üzerinde değil, ama ekonominin öbür işleyiş yönleri üzerinde de sahip olabileceği etki nedeniyle, bu noktanın ayrıntılı bir biçimde incelenmesi önem taşır. Bu bizi tartışmanın problematiği üzerine götürür.

VII.— *FİYATLAR ÜZERİNDEKİ TARTIŞMANIN PROBLEMATİĞİ*

Bu makalenin başında işaret edilmiş olduğu gibi, fiyatlar üzerindeki tartışmanın çelişik önerilere ve pek de doyurucu olmayan (ve genellikle de böyle kabul edilen) sonuçlara ulaşmış bulunmasının nedenlerinden biri, başlangıç promlematiğinin yetersizliğidir. Bu yetersizlik, gerçek sorunların, yani kararlaştırıcı sorunların açıkça konmamış olması sonucunu vermiştir.

Hatta konan sorunlar, özellikle *kapital*'e yöneltilen sorunlar, çoğunlukla, anlamlı cevaplar elde edilmesi imkânsız olan yanlış sorunlardır.

Sosyalist ülkelerde, büyüme hadleri, 1958'den itibaren, aşağıdaki gibi oldu:

Millî gelirin yıllık büyüme haddi

Yıllar	S.S.C.B.	Çekoslovakya	Demokratik Alman Cumhuriyeti
1958	12.5	8.0	11.0
1959	8.0	6.0	8.5
1960	8.0	8.3	4.6
1961	6.8	6.8	3.5
1962	5.7	1.4	2.2
1963	4.1	2.2	2.9
1964	9.0	0.9	4.5
1965	6.0	2.5	4.7
1966	7.4	–	–

26 Bu faktörler arasında, birikim hadlerindeki bir küçülmeyi anmak gerekir. Bazı yıllar, bu küçülme cari birikimin mutlak değerini düşürür.

Bu durum, tartışmanın bilançosu yapıldığı ve nispî kısırlığı saptandığı zaman, son dönem esnasında, daha verimli olduğu umulan bir başka alanda yer almak için, daha önce yer alınmış bulunan alanın terkedilmesi girişimini açıklar.

Bu durumda iki şey yapılabilir. Ya *Kapital*'e o zamana kadar yöneltilen sorulardan başka soruların sorulmasının, yani yeni bir teorik problematiğin kurulmasının, o halde eski problematiğin eleştirilmesinin söz konusu olduğu kabul edilebilir. Ya da, *Kapital* ve Marx'ın «yeni sorunlar»a cevap veremeyecekleri sonucu çıkartılabilir, ve buna göre, aslolanın «etkin iktisadî âletler» ile donatılmak olduğu düşünülerek, el altında bulunan sayısız teknik ideolojilere doğru yönelmeğe girişilebilir.

Bunun hayâlî bir tehlike olmadığını gösteren bazı kanıtlar var. Örneğin, Csikos-Nagy'nin daha önce anılan makalesini alalım. Bu makalede, söz konusu tehlike belirtilerini ortaya koyan iki öneriler dizisi okuyabiliriz:

a) Fiyatlar üzerindeki tartışmanın nasıl gelişmeğe başladığını hatırlattıktan sonra, Csikos-Nagy şöyle yazar:

«Fiyatlar üzerindeki tartışma bugün bu (aynı) çizgilerle mi karakterize edilir? Hayır. Fiyatlar sistemi, bugün, artık fiyatların değerden ya da üretim fiyatlarından «keyfî olarak» sapmaları nedeniyle eleştirilmez. *Eleştiri, esas itibariyle, fiyatların sertliğini, fiyatlar sisteminin idarî karakterini gözetir.* Esas itiraz, *aslında «piyasa» ile ilgili bir olayı, idarî bir biçimde kullanmamıza* karşıdır» (Csikos-Nagy, No: 17, s. 256, altı yazar tarafından çizilmiş).

Böylece tartışmada eleştirilen şey, şu soruya cevap verilmesinin gözetilmiş olmasıdır: «fiyatları nasıl saptamalı, yani onları nasıl planlamalı? «Sorunun bugün daha doğru görünen konuluşu şöyle: «fiyatları artık idarî olarak nasıl saptamalı ve piyasa mekanizmalarını nasıl işletmeli?»

b) Teorik düzeyde, tartışmanın nispî kısırlığı ve bu kısırlık sonucu ortaya çıkan piyasa mekanizmalarına daha geniş bir yer verme eğilimi, «marksist iktisatçıların dikkatini marksist olma-

yan meslektaşları tarafından elde edilen sonuçlar» üzerine çeker (Csikos-Nagy, No. 17, s. 259), ve yazar şöyle ekler:

«Değer, fiyatlar sorununun hayati konusudur. Sosyalist fiyatlar teorisinin ilk tezi budur. Ama bu tezin gözden geçirilmesi gerekmez mi? Marjinal fayda okulu temsilcileri, değer kategorisini reddetmek, ya da değer-emek yerine marjinal fayda kavramını koymakta haklı değiller mi? Bu sorun tamamen pratik bir temel üzerinde cevaplandırılabilir ve cevaplandırılması gerekir. Eğer fiyat olayının bütün unsurları ve bütün yönleri kısa vadeli piyasa kuralları yardımıyle belirlenebilirse, değere yapılan her atıf, kısaca söylemek gerekirse, kurtulunması mümkün bir ideolojik sunma çeşidinden başka bir şey değildir. Ama, eğer pratik, harcama ilkesi bertaraf edildiği takdirde, fiyat olayının esas sorunlarının cevapsız kaldıklarına bizi inandırırsa, sosyalist fiyatlar teorisinin hareket noktası doğrulanmış olarak kabul edilebilir» (Csikos-Nagy, No. 17, s. 259).

Csikos-Nagy, kendi payına, değer-emek teorisinin doyurucu bir «cevap» getirdiğini ve, o halde, «sosyalist fiyatlar teorisinin yeni temeller üzerinde yeniden kurulmasını hiç bir şeyin doğrulamadığı»nı düşünür (Csikos-Nagy, No. 17, s. 265).

Bununla birlikte, değer teorisinden hareket ederek, bizzat ekonominin genel planlamasıyle bütünleşmiş bir fiyatlar planlamasının hazırlanması için kullanılabilecek bir kavramlar sistemi üretilmediği ölçüde, yani piyasa fiyatlarına planlanmış fiyatlardan daha çok «etkililik» verildiği ölçüde, ki Csikos-Nagy ve başka bazı sosyalist ülkeler iktisatçılarının yöneldikleri konum budur, bu düşünce biçimi, esas itibariyle «akademik» kalma eğilimi gösterir.

Sosyalist ülkelerden bazılarında, iktisadî pratik tarafından piyasa fiyatlarına fiilen verilen rol genişleme yolundadır. Gördüğümüz gibi, Macaristan'da, idare ve yönetim sisteminde yapılmakta olan reformla ilişkili olarak, durum böyledir. Bu ülkede, işletmeler, bundan böyle, arz ve talep düzeyini göz önünde tutarak, fiyatları hayli geniş bir biçimde dalgalandırmak hakkına sa-

hiptirler. Şu son yıllarda alınan kararlar gereğince, birçok ürün fiyatlarının merkezî olarak planlanmasına son verildiği Çekoslovakya'da da durum böyledir (Jiri Kosta, No. 27, s. 146).

Sovyetler Birliği'nde sorun bu yönde çözümlenmedi. Tartışma devam ediyor ve piyasa fiyatlarının kurulması lehindeki görüşler olduğu kadar karşıt görüşler de savunuluyor. 1966 yılı içinde, küçük bir sayıdaki sovyet iktisatçısı, merkezî olarak saptanan fiyatların ekonominin iyi bir işleyişine zararlı olduklarını ileri sürerek, rekabet ve piyasa fiyatları lehinde açık bir durum aldı. Bu konum, *Novyi Mir*'de Lisişkin, ve özellikle B. Rakitsky (No 56) tarafından desteklenmiş, ve birçok yazar, özellikle Kronrod (No. 36) ve Gosplan Başkan-Yardımcısı A. Başurin (No. 8) tarafından saldırıya uğramıştır.

Değer-emek teorisinin geçerliliği sorununun, sosyalist fiyatlar teorisinin yeni temeller üzerinde yeniden kurulması ve marjinal fayda anlayışlarına baş vurulmasının doğru olup olmayacağını kendi kendine soran Csikos-Nagy'nin yukarda anılan metninde bu sorunu ortaya koyduğu terimler içinde ortaya konabilmiş olması, başlangıçtaki problematiğin ne derece yetersiz olduğunu ve bugünkü problematiğin de ne kadar yetersiz bulunduğunu gösterir.

Bilimsel bir teorinin geçerliliği sorunu, hatta planlama örgenliklerinin pratiği de söz konusu olsa, elbette doğrudan doğruya günlük pratiğin sorun ve güçlüklerine baş vurularak çözümlenemez. Bilimsel bir teorinin geçerlilik ölçütleri, zorunlu olarak teorik pratik ölçütleridir, teknik pratik ölçütleri olamaz. Örneğin, maddenin ilkel yapısıyle ilgili şu ya da bu teorinin geçerliliği onun *teknik* gerçekleşme güçlükleri aracıyla, ya da geometri teoremlerinin geçerliliği gerçek nesneler üzerinde ölçmeler yaparak nasıl değerlendirilemezse, aynı şekilde, değer-emek teorisinin bilimsel geçerliği de, şu ya da bu iktisadî *teknik* güçlük aracıyle değerlendirilemez.

Bilimsel teori düzeyinden teknik pratik düzeyine geçiş, *teorik* kavramlardan, gerçek pratik tarafından gerektirilen *teknik*

kavramlardan hareketle, diferansiyel bir üretim gerektirir. Alışıldığı üzere bilimsel bir teorinin «doğrulama»sı olarak adlandırılan ve onun teorik kavramlarının *teknik gerçekleşmesine*, o halde bu kavramların pratik uygulanmalarına ilişkin olan şey, bu teorik kavramların aynı zamanda hem gerçeğin benzemezliğine tekabül eden *kavramlar*, ve hem de işleme değgin (ölçüler, hesap, v.s.) usuller hazırlamayı ve onların geçerlilik sınırlarını saptamayı sağlayan *teknik* kavramlar içinde «gerçekleşme»sini şart koşar.[27]

Ama bu, gene de, ayrıntılarına kadar götürülmüş bu ikili «gerçekleşme»nin yokluğunda, teorik kavramların hiç bir etkili pratiği, dar anlamda temellendiremeyecekleri değilse de, hiç olmazsa yönetemeyecekleri anlamına gelmez. Bazı etkili pratikler, kavrayışlı bir ampirik hazırlama ve onun yönelimine «yol gösterici» hizmeti gören teorik kavramlar karşısında, fiilen gelişebilirler. Bununla birlikte, bu türlü pratikler, bazı anlarda ne kadar etkili olabilirlerse olsunlar, başarı nedenlerini, dolayısıyle etkililiklerinin (yer, zaman) sınırlarını bilmezler: bu bilinmeyen sınırları geçtikten sonra, kaçınılmaz başarısızlıklarla karşılaşırlar. Ne olursa olsun, bu türlü pratikler, esinlendikleri teorik kavramları ne doğrulayabilir, ne de yalanlayabilirler.

Bundan ötürü, teori ve pratik *birliğini*, sadece teorik kavramların ampirik ve teknik kavramlar halinde uygun bir diferansiyel işlenmesi sağlar. Bu birlik, en başta, teorik kavramların muhtevasının teorik planda sonuna kadar geliştirilmesini gerektirir. İşte, fiyatlar üzerindeki tartışma kendi alanında böyle bir geliştirmeye katkıda bulunmadı; nispî kısırlığın nedeni budur. Ayrıca, en az bunun kadar tehlikeli olan bir şeyin, marksizmin bazı temel teorik kavramlarının bilimsel geçerliliği üzerine atılan kuşku ve fiyatlar alanında marksist teori ile marksist olmayan teoriler arasındaki muhtemel ilişkiler sorununun diyalektik olmayan bir biçimde konma eğiliminin de nedeni budur.

27 «Ampirik kavram» konusuyle ilgili olarak, L. Althusser'in makalesine bakınız (No. 2).

Gerçekten, marksist olmayan teoriler konusunda, sorun, fiyatlar üzerindeki tartışma esnasında ileri sürülen önerilerden bazılarının telkin ettikleri gibi, bu teorileri bütün olarak kabul ya da reddetmek, ya da bu teorilerin sonuçlarından bazılarını oldukları gibi almak değildir. Sorun bu teorilerin (bilimsel anlamda) eleştirici bir tahlilini yapmak, yani bu teorilerin dayandıkları varsayımları, kullandıkları kavramların içinde yer aldıkları altık (zımnî) yapıları ortaya koymak, ve bu temel üzerinde, sonuçlarından falanca ya da filâncanın anlamını değerlendirmektir.

Bu biçimde, bu teorilerin savunumlu (apologétique) karakterini, yani kapitalist üretim biçiminin işleyişini açıklama iddialarının bilimsel temelden yoksunluğunu göstermek, ve aynı zamanda şu ya da bu kısmî girişimin uygunluğunu kabul etmek mümkündür. Zaten işte bu yerel ve sınırlı uygunluktur ki, içinde şu ya da bu girişimin yer aldığı ideolojik sistemin bilim-dışı karakterini gizler.

Ekonominin günlük işleyişinde fiyatların rolünün, iktisadî hesap aracı olarak kullanılan belli bir fiyat sisteminin tahlili düzeyinde, marksist olmayan teorilerin, şu ya da bu nokta üzerinde, bizzat marksizm tarafından yeniden yorumlandıktan sonra, teknik düzeyde, bir fiyatlar sistemi oluşturmağa yardım edebilecek bazı sonuçlara ne ölçüde ve hangi sınırlar içinde, ulaşmış bulunduklarını incelemek bilimsel bakımdan doğrudur. Burada eleştirici tahlile açık koskoca bir alan vardır, ama bu alan, ancak kendisine sağlam bir teorik problematik ile donatılmış olarak yanaşılırsa verimli hale getirilebilir. İşte, *Kapital* içinde doğrudan doğruya kullanılabilir bir «reçeteler» kaynağı aranmaması, ama onun bilimsel bir kavramsal yapı olarak, kendisinden haraketle iktisadî pratik için, ve özellikle kapitalizm ve sosyalizm arasında geçiş yolunda bulunan toplumsal kuruluşların iktisadî pratiği için zorunlu teknik kavramların hazırlanmasının mümkün olduğu bilimsel bir kavramsal yapı olarak alınması şartıyle, marksizm bu teorik problematiği sağlar.

Marksist olmayan teoriler tarafından ileri sürülen şu ya da

bu önerinin bütün bilimsel yorumlaması ve bütün yararlı kullanımı için ilk şart, önce bu teorilerin ideolojik ve savunumlu temellerinin, sonra da bu önerilerin, özellikle bu önerilerin içinde formüle edilmiş bulundukları kavramsal alan tarafmdan belirlenen geçerlilik *sınırlarının* kesinlikle ortaya konmasıdır. Bu bakımdan, marksist olmayan teorilerîn bazı önerilerini, önceden yapılması gereken bu işleri yapmaksızın kabul etme yolunda bazı marksistlerin gösterdiği eğilim karşısında şaşkınlık duymamak mümkün değildir.[28]

Böylece, bu önerilerin üzerine kurulduğu kavramlar sisteminin bilimsel bir sistem olmadığı olgusu gözden yitirilmiş bulunur. Bu sistem, bütün üretim ilişkilerinden bağımsız «ihtiyaçlar» içinde bulunan tüketiciyi iktisadî tahlilin merkezine koyan bir varsayımlar bütünü tarafından oluşturulur. Bu «ihtiyaçlar»ın karşılanmasının «azamîleştirilmesi», «iktisadî usçulluğun» ölçütü olarak kabul edilir. Böyle bir kavramlar sistemi hiç bir üretim biçiminin işleyişini açıklamağa yetenekli değildir; ama bu, pratik düzeyde, ileri sürdüğü önerilerin belirli bir geçerliliğe sahip bulunmasını engellemez. Bununla birikte, hatta T.C. Koopmans (No. 32), William J. Baumol (No. 10), G.C. Archibald (No. 3), E.J. Mishan (No. 49) ve daha birçokları gibi ideolojik konumları marksizmle hiç bir ilgisi bulunmayan iktisatçılar tarafından şu son on yıl içinde gösterilmiş olduğu gibi, bu geçerliliğin sınırları son derece dardır.[29]

Eğer *Kapital*'de, fiyatların saptanması ile ilgili, şu ya da bu iktisadî düşünce sisteminden alınmış başka kurallar ile karşılaştırılabilir «kurallar» ya da «formüller» aranmasına girişildiyse,

[28] Örneğin, Fransa'da, Maurice Godelier, iktisadî usçuluk (rationalité) üzerindeki kitabında (No. 25), Pareto'dan alınan ve başlıca «refah» ekonomisi (*Welfare Economics*) teorisyenleri tarafından geliştirilen bir dizi öneriyi, aslında zorunlu olan sıkı bir eleştiriden geçirmeksizin, kabul etmiştir.

[29] A.N.D. Mc. Auley'nin makalesinde (No. 40), *Welfare Economics* teorisinin dayandığı varsayımların, marksist-olmayan bir açıdan, ilginç bir eleştirisi bulunacaktır. Bu eleştiri, *Welfare Economics* «teorem»lerinin çok dar

bu, *Kapital*'de, marksist olmayan anlayışlarla aynı planda yer alan ve sadece günlük iktisadî pratik açısından «yargılanabilen» bir «fiyatlar teorisi» görmeğe girişilmiş olmasındandır. Bu şekilde davranılınca, *Kapital*'in fiyatlar sisteminin, marksist düşüncenin genel yapısına ayrılmazcasına bağlı olduğu gözden yitirilir; o halde, marksizmin felsefe olarak, teorik pratik ile pratiğin öbür düzeyleri arasındaki ilişkilerin teorisi olduğu, tarih bilimi olarak da, üretim biçimlerinin, onların yapılarının, kuruluş, gelişme ve dağılma kanunlarının teorisi, ve başkaları arasında, toplumsal sınıflar ve sınıflar mücadelesi teorisi olduğu gözden yitirilir. Marksist değer ve fiyatlar teorisi, pragmatizmin teorik boşluğu içinde değil, işte bu teorik yapı içinde yer alır ve anlam kazanır.

Bu nedenledir ki, marksist değer ve fiyatlar torisinin geçerliliği sorunu, dar olarak tasarlanmış bir «iktisadî pratik» düzeyinde yer alınarak konamaz. Bu şekilde konmuş sorun, doğru konmuş bir sorun değildir.

Gerçekten, bilimsel olmayan, yani tanıtlama ve açıklama ile ilgili olmayan bu düzeyde, marksist teorinin belirli bir pragmatist ya da ampirist yorumundan çıkartılabilecek «pratik» sonuçlar ile yeteri kadar tutarlı bazı öbür teorilerden çıkartılabilecek sonuçlar arasındaki «eşdeğerliliği» göstermek kolaydır.

Örneğin, Andraz Brody, basit yeniden-üretim şartlarını tahlil ederek, Leontiev'in matrisiyel ilişkiler tablosundan, «değer emek üzerine kurulu» fiyatların, sistemin en iyi teknik şartlar içinde sürüp gitmesini sağladıkları için, iktisadî hesabın uygun bir âletini oluşturdukları sonucunun çıkarılabileceğini göstermiştir (A. Brody, No. 15, s. 58-60). Ama, A. Brody, böyle bir matrisiyel yapı içinde, her hangi bir metaı «değer kaynağı» olarak kabul ederek, bir fiyat sistemi kurulabileceğini de gösterir. Bu sistem,

geçerlilik sınırlarını ortaya koyar. Eleştiri, bu teorinin, örneğin üretim fonksiyonlarının sürekliliği, bütün sanayilerde azalan marjinal maliyetlerin yokluğu, dış maliyetlerin yokluğu, v.s. üzerine dayanması nedeniyle, özellikle, teorinin dayandığı bu varsayımlar arasında, bugünkü üretim şartları ile çelişme halinde olan şartların bulunduğunu gösterir.

değer-emek üzerine kurulu sistemle aynı «pratik özgülükler»e sahip olacaktır; çünkü, fiyat vektörü, bir çarpma faktörü hariç, daima aynı olacaktır (o halde fiyatlar yapısı aynı olacaktır).

A. Brody, daha sonra, aynı biçimde, genişletilmiş yeniden-üretim şartlarını tahlil eder ve «üretim fiyatı»nın burada değerin oynadığı rolün aynını oynadığını gösterir. Ama, bu üretim fiyatlarını hesaplamak için, «emek harcamaları»ndan olduğu kadar, herhangi bir maddî harcamadan hareket edilebileceğini de gösterir: daima aynı fiyatlar yapısına ulaşılır (A. Brody, No. 15, s. 63). Aynı şekilde, kâr haddinin oluşmasının biçimsel şartlarını ortaya koyarak, Marx'ın tanımına uygun düşen kâr haddinin, Von Neumann'ın anladığı anlamda, dengeli büyüme haddinin eşdeğeri olduğunu tanıtlar (A. Brody, No. 15, s. 64). Bundan özellikle, *pratik sonuçlar* düzeyinde, denklemlerin, değer-emek terimleriyle olduğu kadar, marjinalist terimler ya da programlama teorisi terimleriyle de yorumlanabilecekleri sonucunu çıkarır.

Marx'ın teorik düşüncelerini «fiyat teorileri»nden ayıran temel farklılıklar, kendilerini doğrudan doğruya fiyatların «pratik hesap» düzeyinde, yani şu ya da bu «formül»ün kullanılması düzeyinde değil, *açıklama* düzeyinde, yani bilim düzeyinde gösterirler:

(1) Önce, Marx'ın tahlilinin *açıkladığı* şey, değer biçimin, o halde fiyatların *varlık* nedenleridir; yani ürünlerin, bazı toplumsal kuruluşlarda, sadece ürünler olarak kalmalarına karşın, başka bazı toplumsal kuruluşlarda, fiyat biçimindeki o duyular-üstü (supra-sensible) nitelikle donatılmış *metalar* haline gelmelerinin nedenleri. Ve Marx bunu, üreticilerle üreticiler ve üreticilerle ürünleri arasındaki *belirli ilişkilerin* varlığıyla açıklar. Değer biçimaracıyle oraya çıkan ve çalışmayı «değer üreticisi» olma şeklinde bir «toplumsal nitelik» ile donatan şey, işte bu ilişkilerdir. Bu ilişkiler veri olmaktan çıktıkları zaman çalışma da «değer üreticisi» olmaktan çıkar, çünkü bizzat fiyatlar o zaman ortadan kaybolurlar. İşte en çok belgin anlamdadır ki, çalışma *belirli bir toplumsal ilişkiler içine sokulmuş* çalışma, değerin kaynağıdır.

(2) Sonra, Marx'ın tahlili, genel tarihî, iktisadî ve toplumsal hareketin, özellikle değerin «dönüşmüş biçimleri»nin ortaya çıkması sonucunu veren ve fiyatlar yapısının üretim ilişkileri ile kurduğu uyarlıkları belirleyen bu hareketin *açıklamasını* verecek tek tahlildir. Bu tahlil, kapitalist toplumdaki temel sınıf ilişkilerinin kutuplarından birini oluşturan çalışma gücü metaının özgül karakterinin tahlilinden hareketle yapılır ki, bu da, çalışma gücü fiyatındaki ya da çalışma süresindeki değişikliklerin, sonucu fiyatlar sistemindeki belirli değişiklikleri ve üretici güçlerdeki gelişmenin belirli bir biçimini kararlaştıran yoğun toplumsal mücadelelerin konusu olmasını açıklar.

(3) Son olarak, Marx'ın sonuna kadar getirilmiş tahlili, kapitalist üretim biçimi içinde fiyatların oluşmasının açıklamasını sağlar ve kapitalizm ve sosyalizm arasındaki geçiş şartları içinde fiyatlar teorisinin kurulması için zorunlu hareket noktasını oluşturur.[30]

Böylece, marksizm, aynı zamanda hem bir değer ve fiyatlar teorisi, hem de toplumsal kuruluşların, onların özgül karakterlerinin ve işleyiş ve dönüşüm kanunlarının tutarlı bir teorisini verir. Buna karşılık, marksist olmayan «fiyat teorileri», en iyi, durumda, o da bazı «varsayımlar» altında, fiyatlar arasındaki geçici karşılıklı ilişkilerin mümkün *betimlemelerinden* birini verirler. Bu teoriler tarafından verildikleri kabul edilen «açıklalama»lara gelince, bu açıklamalar, işi gerçek toplumsal ilişkilere değil, ideolojinin boşluğu içinde askıda bulunan, yani, hiç bir tarihî hereket tahlili içinde yer almayan, tersine, tarih ve zaman dışında kurulmuş bir «genel iktisat»a atıfta bulunmadıkları zaman, bu hareketin mahiyetini gizlemeğe katkıda bulunan psikolojik («ihtiyaçlar içindeki insan») ya da teknik kategorilere havale ederler.

[30] «Sosyalizm, (Marx'ın bulguları sayesinde), şimdi bütün ayrıntılar içinde geliştirilmesi gereken bir bilim haline geldi» (No. 21, s. 59) şeklinde yazdığı zaman, Engels tarafından vaktiyle formüle edilmiş bulunan bir gerekirliğe bu biçimde cevap verilecektir.

Ama şimdi bu sorunu bırakalım, ve fiyatlar üzerindeki tartışmanın kısırlaşması ve yukarda incelediğimiz formülasyonların ortaya çıkmasında payı bulunan problematiğin yetersizlikleri üzerinde duralım.

VIII.— *DEĞER TEORİSİ VE FİYATLARIN PLANLANMASI*

Problematiğin yetersizlikleri birbirine bağlı çeşitli yönler gösterir, ama bu yetersizliklerin esas yönünün, kabul edilen problematiğin çoğunlukla *ampirist* karakteri tarafından oluşturulduğunu söylemek doğru gibi görünür. *Kapital*'de bir açıklamanın ve (kısmen kurulacak olan) bir teorinin hareket noktası değil, pratik sorunların pratik cevapları arandı. Bu ölçüde, *Kapital*'in temel kavramları, teorik konuları belirleyen teorik kavramlar olarak alınmadı, ama orada, genellikle, ampirik olarak ölçülebilir nesneleri belirleyen ampirik kavramlar görüldü.

Sonuç olarak, *Kapital*'den, yani her şeyden önce onun yöntem ve teorik kavramlarından hareketle, kapitalizmden sosyalizme geçiş sorunlarının algılanması ve tamamen egemenlik altına alınması için zorunlu bilimsel kavramların üretilmesine çalışılmadı.

1.— Değer ve Toplumsal Bakımdan Zorunlu Çalışma Zamanı

Kapital'de geçiş ekonomileri içinde fiyatların saptanma «kural» ya da «usul»lerini doğrudan doğruya bulmaya çalışarak, demek ki, ona konusu bambaşka olduğundan, doğrudan doğruya cevaplandıramayacağı sorular sorulmuş oldu.

Daha açık bir şekilde söylemek gerekirse, gözetilen hedeflerden biri, sayesinde üretimin toplumsal maliyetinin asgarîleştirilebileceği hesapların yapılmasını sağlayan bir fiyatlar sisteminin kurulması olduğundan, önce şu soru soruldu: *bu toplumsal maliyet nasıl ölçülebilir?* Genel olarak, *Kapital*'de şu cevabın oku-

nabileceği sanıldı: *bu üretimi kendi «değer»ine göre değerlendirerek.*

Bundan ikinci soru çıktı: *bu değerlendirmeyi nasıl yapmalı?*

Burada da, genel olarak *Kapital*'de şu cevabın okunabileceği sanıldı: *çeşitli ürünlerin üretimi için fiilen harcanmış bulunan saatler sayısını hesaplayarak.*

Daha sonra, biliyoruz, bu saatler miktarının fiilen ödenen ücret ile, az çok karmaşık şu ya da bu biçimde hesaplanan belirli bir «safi gelir» ile arttırılmış fiilen ödenen ücret ile çarpılabileceği düşünüldü. Seçilen hesap biçimi, o halde, «doğrulama»sını, Marx'ın kapitalist ekonominin işleyişi üzerine yaptığı tahlillerin belirli bir «okuma»sında bulur.

Her halde, bu türlü *Kapital* okumaları yapan kimselere, fiyatların sallanım eksenlerini, yani kapitalizmdeki yeniden üretim sürecinin *düzenleyici büyüklüklerini* (değer, üretim fiyatı ya da aynı türden başka büyüklükler) araştırmak önemli gibi göründü. Bu *eksenler* toplumsal maliyetleri temsil eden fiyat düzeyini belirleyen eksenler olarak, oysa öbür fiyat düzeyleri, raslama sapmaları ya da kötü ayarlamaları, sosyalist ekonominin ortadan kaldırması gereken ve fiyatlar planlandığı ve piyasa dalgalanmalarına bırakıldığı için ortadan kaldırabileceği bütün «deformasyon»ları ifade eden düzeyler olarak kabul edildi.

Böyle bir problematiğin ve onun ampirist karakterinin yetersizlikleri, *Kapital*'de üretilmiş bulunan temel kavramların, ve özellikle az önce sözünü ettiğimiz kavramların statüsü (statut) üzerinde durur durmaz açıkça kendini gösterir.

En başta, «toplumsal bakımdan zorunlu çalışma zamanı» kavramının statüsünü alalım. *Kapital*'de iktisadî teknik sorunlarına *dolaysız cevaplar* bulmak isteyen ampirist problematik: toplumsal bakımdan zorunlu çalışma zamanı, ampirik olarak saptanan çalışma zamanı özdeşliğini koyduğu halde, ampirist kuruntuyu silkip atan her okuma, tersine, bu iki kavramın *birbirinden tamamen farklı şeyleri* belirlediğinin görülmesini sağlar.

Toplumsal bakımdan zorunlu çalışma zamanı kavramı,

ampirik olarak saptanan çalışma zamanı kavramından son derece daha karmaşık bir kavramdır; çünkü işi, üretilen şeylerin, toplumsal ihtiyaçlarla karşılaştırılmış miktarlarına havale eder. Toplumsal ihtiyaçlar terimi ise, «insan ihtiyaçları» kavramı gibi ampirik ya da ideolojik bir kavram değil, *Kapital*'in yapısı içinde belgin bir anlamı olan ve kapitalizmden sosyalizme geçiş teorisi içinde eşdeğerinin üretilmesi gereken teorik bir kavramdır.

Toplumsal bakımdan zorunlu çalışma zamanını, bir ürünün sadece çalışma üzerinden ortalama maliyetleri ile «ilgilenmek» için, üretilebilen toplam miktarlarla «ilgilenmeyi» reddederek, onun teorik statüsünden «çıkarma» hayaline kapılmanın doğru olmadığı açıktır.

Böyle bir girişim, ne teorik, ne de pratik bakımdan uzağa götürür. Özellikle, eğer bir sonuca bağlanmak istenen sorun *toplumsal maliyetin* temsil edici fiyatları sorunu ise, bu sorunu her maliyeti *tek tek* dikkate alarak düşünmek kesinlikle imkânsızdır. Bu sorun, ancak, üretimlerin kendi aralarındaki ilişkilerine göre, öyleyse, üretilen ya da üretilecek miktarları ve toplumsal ihtiyaçlar bütününü hesaba katarak düşünülebilir.

Üstelik, *geleceğe* ilişkin hesaplar yapmak söz konusu olduğu zaman, çalışma üzerinden *güncül ortalama maliyete* başvurmanın kesinlikle hiç bir anlamı yoktur, çünkü her ürünün *gelecekteki* maliyeti *gelecek yıllar içinde* kullanılacak araçlara bağlı olacaktır; oysa bu araçlar bir plan çerçevesinde, ancak her üretime toplumsal bakımdan zorunlu çalışma zamanının ne olacağı —her üretime tam da bu zamanı ayırmağa çalışmak için—ayrıca belirlenebildiği takdirde, seçilebilir. Burada, emek tasarrufu ilkesinin uygulanmaya başlanması gibi, toplumsal ölçüde çalışma zamanı üzerinden değerlendirmelerin de geçerli olduğu bir alana geçmek için, içinde fiyatlar üzerinden yapılan bir hesabın henüz anlamlı olabildiği alandan çıkılmış bulunulur.

Hesap oyunlarıyle (yani önceden uygun teorik kavramlar üretmeksizin) çeşitli üretimler için ampirik olarak harcanan çalışma zamanlarını «toplumsal bakımdan zorunlu çalışma za-

manları»na «indirgeme»yi gözeten girişimler tamamen boşunadır. Fiilen harcanmış bulunan çalışma zamanları üzerindeki hesapların, bunlar sanki toplumsal bakımdan zorunlu çalışma zamanlarına özdeşmiş gibi yapıldığı girişimlerdeki durum haydi haydi böyledir. Bu türlü hesaplar istenen şeyi, yani, örneğin, elde bulunan yatırımlar fonunun nasıl kullanılacağını, hangi kollara yatırım yapılacağını, bir üretim kolunda bir başka üretim kolundan çok bir emek tasarrufu yapılmasının toplumsal bakımdan tercih edilir olup olmadığını, asla söyleyemezler.

Bütün bu sorunlara, ancak uygun biçimde işlenmiş (yani muhtevası *söz konusu toplumsal kuruluşa özgül* olan) bir «toplumsal bakımdan zorunlu çalışma zamanı» kavramı kullanarak ve bu kavramdan somut biçimde kullanılmaları gerekecek zorunlu ampirik kavramlar üreterek cevap verilebilir.

Kapital'in ampirist bir okumasının fiyatlarla ilgili tartışmalar üzerine, hem de tam toplumsal bakımdan zorunlu çalışma zamanı ve değer temel kavramları konusunda yüklediği ikircil anlamlar nedeniyle, kapitalizm ve sosyalizm arasındaki geçiş ekonomilerinde fiyatlar üzerindeki tartışma içinde çoğunlukla görülen çeşitli teorik konumlar üzerine gelmek yararsız değildir.

İyice yerleşmiş ampirist bir yorumlamaya göre, bir ürünün «değer büyüklüğü»nü, «mekanik bir anlamda», yani bir kabın içindeki su miktarının, bu kabı dolduran musluğun açık bulunduğu süre ile musluktan dakikada akan su miktarının çarpımı yapılarak hesaplanabileceğiyle hemen de aynı anlamda, o ürünün elde edilmesi için *fiilen* harcanmış bulunan çalışma zamanının belirleyeceği yolunda tahlillerin geliştirdiğini görmenin olağan bir şey olduğu bilinir.

Şüphesiz, bu nitelikteki yorumlar, üretime katılan emekçilerin «bireysel üretkenlik»lerindeki farklılıklara ya da çeşitli çalışmaların «kalite»sine ilişkin düşünceler yardımıyle, gerçekte ne olduklarını —ve götürdükleri çelişmeleri— gözden gizlerler. Bununla birlikte, bu türlü düşüncelerden çıkılmadıkça, yani çalışmanın sadece teknik karakteristikleri göz önünde tutuldukça, değerin ça-

lışma zamanıyle belirlenmesinin mekanist bir yorumundan çıkılmaz; başka bir deyişle, Marx'ı Simith ve Ricardo'dan ayıran köklü fark görülemez. Bunun sonucu, Marx'da, değer ve fiyatlar teorisini, sözde «öncellerinden» *bambaşka bir alan* üzerine koyan bir bilgin değil, sadece (özellikle ücretin çalışma gücü değeri olarak tahlili ve üretim fiyatı teorisi sayesinde) «yetkinleştirmiş» olan bir bilgin görmekle yetinilir.

Başka bir deyişle (değerin ampirik olarak saptanan ya da fiilen harcanan çalışma zamanı ile ölçülmesi ve bu «ölçü» üzerine *doğrudan doğruya eklemlenen* fiyat sistemlerinin temelinde yatan) bu yorum, Marx'ın iktisat bilimine yaptığı esaslı katkılardan birini, yani emeğin görünür «değer» üretme «özgülüğü»nün, «doğal» bir özgülük değil, ama toplumsal bir özgülük olduğunu bir yana bırakır. Emeğin değer üretme özgülüğünün doğal değil, toplumsal bir özgülük olduğunu söylemek, başkaları arasında, şunları demeye gelir:

a) Çalışmanın teknik anlamdaki üretken karakteri ile *iktisadî* anlamdaki üretken karakteri arasında daima bir ayrım yapmak gerekir.

İlk anlamda, kullanım değerleri üreticisi bir *somut* çalışma karakteri belirtilir. Bu üretkenlik teknik terimlerle, yani fiilen harcanmış bulunan bir çalışma saatleri miktarı ile elde edilen ürünlerin fizik miktarı arasındaki bir oran biçiminde ölçülür.

İktisadî anlamda, değişim değeri üreticisi bir *soyut* çalışma karakteri belirtilir. Zaten, bilindiği gibi, bu iktisadî anlamda, çalışmanın üretken olan ya da olmayan karakteri, *toplumsal ilişkilerin* mahiyeti tarafından belirlenir. Böylece, kapitalist üretim biçimde, sadece artı-değer üretimi sürecine katılan çalışma «üretken» bir çalışmadır.

b) Bir çalışma sürecine katılan çalışmanın üretken olan ya da olmayan karakterini, bizzat belli bir toplumsal yapı içinde yer alan *bir çalışma süreci yapısı* belirler. Böylece, büyük kapitalist sanayide, üretim araçları karşısında bir «*kolektif emekçi*» bulunduğu andan itibaren, herkesin çalışmasının üretken olan

ya da olmayan karakterini bu kolektif emekçi içinde kigörevinin mahiyeti değil, «kolektif emekçi»nin üretken karakteri belirler.[31] Bu, çalışmanın üretken olan ya da olmayan karakterinin, içine katılmış bulunduğu *yapı* tarafından belirlenmesinin bir başka yönüdür.

c) «Değer» üreten şey, «genel olarak çalışma» değildir; öyleyse, bu «üretim», bir «geçişli nedensellik» sonucu değil, bir «yapısal nedensellik» sonucudur.

d) Bir saatlik çalışma tarafından «üretilen» değerin büyüklüğü *toplumsal ilişkiler bütünü* tarafından belirlenir (sadece üretim ilişkileri tarafından değil): işte, gerçekte, «toplumsal ihtiyaçlar» terimi ile belirtilen budur.

e) Son olarak, fiilen harcanan çalışma zamanının *toplumsal bakımdan zorunlu çalışma zamanına* «indirgenmesi», *toplumsal yapıların ve onun bütün mercileri bütününün* dolayımından geçer; toplumsal yapı ne olursa olsun, hatta bu yapı bir meta üretimine egemen olmadığı zaman bile, bu böyledir.

Bu nedenle, «değer yaratıcısı ve tek servet üreticisi insan çalışması»nı yücelten belirli bir antropolojik düşünce karşısında daima uyanık bulunmak zorunludur.[32] Bu düşünce, safçasına ampirik olmadığı zaman, büyük bir çoğunlukla (işte burada antropoloji dilini kullanacağım) değer üreticisi çalışmanın daima

[31] Marx şöyle yazar: «Bireysel ürün toplumsal ürün haline, çeşitli üyeleri maddenin işlenişine yakından ya da uzaktan çok farklı derecelerde katılan ya da hiç katılmayan bir kolektif emekçinin ürünü haline dönüştüğü andan itibaren, *üretken çalışma*'nın, *üretken emekçi*'nin belirimleri zorunlu olarak genişler. Üretken olmak için artık elini bizzat işe sokmak zorunlu değildir; kolektif emekçinin bir örgeni olmak, ya da onun herhangi bir görevini yerine getirmek yeter» (Marx, No. 44, s. 183-184).

[32] Marx, *Gotha Programının Eleştirisi*'nde (No. 47) şöyle yazdığı zaman, bu düşünceye cevap verir: «Çalışma tüm servetin kaynağı değildir. Aslında doğal bir gücün, insanın çalışma gücünün ifadesinden başka bir şey olmayan çalışma kadar, doğa da kullanım değerleri (ki, nihayet, gerçek servetin ta kendisidir!) kaynağıdır... Burjuvalar çalışmaya bu *doğa-üstü yaratma gücünü* atfetmek için mükemmel nedenlere sahiptir...» (*a.g.e.*, s. 17-18).

«yabancılaşmış», kendi öz ürünlerinin egemenliği altında, kısacası sömürülen bir çalışma olduğunu, çünkü meta üretiminin daima kapitalist üretim ilişkilerine gebe bulunduğunu gizlemeye çalışan bir düşüncedir. «Değer üreticisi çalışma», insanın kendi ürünleri üzerindeki egemenliğinin simgesi (sembolü) olmaktan uzak, insanın kendi ürünlerine bağımlılığının simgesidir. Bir toplumsal kuruluşun sosyalizme doğru ilerlemesi bu bağımlılığa gitgide bir son verir ve çalışmanın değer üreticisi olmaktan çıkmasını sağlar; bu, yüksek derecede toplumsallaştırılmış bir üretimi ve üretim ilişkilerinin derin bir dönüşümünü gerektirir.

Fiyatlar, değer, toplumsal üretim maliyeti, v.s. üzerindeki tartışmanın nispî kısırlığı, *Kapital*'in ampirist bir okumasının ve bu işi destekleyen gizli antropolojik düşüncenin olumsuz sonuçlarından bazılarının neler olabileceklerini gösterir.

2.— *Fiyat ve Değer*

Aynı ampirist problematik, yalnız toplumsal bakımdan zorunlu çalışma zamanının değil, ama değer, üretim fiyatı, ortalama kâr haddi, vs.'nin de *ampirik olarak saptanabilir* büyüklükler olarak kabul edilmesine götürür; bu «ölçü» sonuçlarını fiyat sistemlerinin «kuruluşunda» kullanmak ereğiyle, bu büyüklükleri *doğrudan doğruya «ölçmek»* için yapılan girişimler bunun sonucudur. Bunun da hiç bir yere götüremeyeceği açıktır.[33]

Teorik kavramlara ampirik bir statünün atfedilmesi, mantıkî olarak, Marx'ın *Kapital*'de fiyat kategorisi üzerine söylediği

[33] Kapitalist ekonomi içinde, *Kapital*'in «üretim fiyatı» ya da «ortalama kâr haddi» gibi teorik kavramlarına yaklaşık olarak tekabül eden bazı ampirik büyüklükleri ölçmeği gözeten girişimler, açıkça bambaşka bir nitelikteki girişimlerdir. Burada, *bir fiyat sistemi kurmak ereğiyle fiyatlar dışında kalan ampirik büyüklükler üzerine yönelen ölçüler değil, verilmiş fiyatlardan hareketle yapılan ölçüler* söz konusudur. Bu nedenle, fiyatların kapitalizm içindeki evriminin tarihsel gözlemi bir anlam taşır: bu gözlem, bazı büyüklüklerin, bunların kendilerini belirli somut kategoriler aracıyle kendiliğinden gösterdikleri bir toplumsal kuruluş içindeki nesnel eğilimlerinin incelenmesini sağlar.

şeyden tamamen yararlanılmasını engellemiştir; oysaki, fiyatlar üzerindeki tartışmanın koyduğu sorunlara bir cevap arandığı zaman, onun bu konuda söylediği şey kesin bir önem kazanır.

Eğer Marx'ın fiyatlar gibi ampirik kategorilere ayırdığı tahlillerin bir kısmına çok az dikkat edildiyse, bunun nedeni ilk girişimin mahiyetidir: eğer toplumsal bakımdan zorunlu çalışma zamanı ve değer, fiyatlar tarafından «gizlenmiş» (ya da fiyatlar içinde saklanmış) «ampirik nesneler» olarak düşünülürse, sadece bu nesneler önemli olarak kabul edilirler; o zaman fiyatlar «görünüşler» sırasına, yani «esas-olmayan» sırasına atılır; çünkü kavramlar gerçek yerine alınınca, sözde «görünüş»ün gerçeğin (Wirklichkeit'in) ta kendisi olduğu güç kavranır.

Oysa, aslında Marx'ın girişimi, «fiyatların arkasında» hem daha «esaslı» hem de tek başına «kesin» olan son bir «gerçeklik» aramaya ve «keşfetmeye» dayanmaz: Marx, teorik kavramları, ya da daha doğrusu, kendisi sayesinde fiyatların *varlık* ve *büyüklüklerinin* açıklanmış bulunduğu teorik yapıyı «keşfetmez», *üretir*. Bu kavramlar: soyut çalışma, toplumsal bakımdan zorunlu çalışma zamanı, değer, vs., böylece çeşitli terimleri birbirini şartlandıran bir teorik yapı meydana getirirler. Öyleyse bu yapıdan hiç bir unsur *ampirik olarak* yalıtılamaz (teorik edilemez). Toplumsal bakımdan zorunlu çalışma zamanı, değer, üretim fiyatı, vs. gibi temel kavramlar, bu yapının odak noktalarını oluştururlar. Bu temel kavramların belirttiği şey, aynı zamanda hem üretim ilişkileri ve hem de doğrudan doğruya ölçülebilir olmayan boyutları toplumsal ilişkiler bütünü tarafından belirlenmiş bulunan «düzenleyici büyüklükler»dir.

Bu «düzenleyici büyüklükler»in fiyatlar teorisi alanındaki statüsü, «ağırlık merkezleri»nin kitleler fiziğindeki statüsünün benzeridir. Ağırlık merkezi, ampirik olarak saptanabilir bir «gerçeklik» olarak mevcut değildir. Bu, bir yapı tarafından belirlenen bir *geometrik yer*'dir ve kendini ancak etkileri aracıyle gösterir. Ama bu, ağırlık merkezinin yerini belirlemek için, onun bütün etkilerini somut olarak tanımak zorunda olunduğunun söylen-

mesi anlamına gelmez. Tersine, Arşimed'den beri bilindiği gibi ağırlık merkezini ve onun etki biçimini belirlemek için, yapıyı tanımak yeter.

Sorunumuzla ilgili olarak, daha önce kendiliğinden verilmiş somut fiyatların yokluğunda (bu fiyatların düzenleyici büyüklüklerle uygunluğu, bu büyüklüklerin kavramını kurmak şartıyle, araştırılabilir), doğrudan doğruya fizik büyüklerin ölçüsüne girişerek, toplumsal bakımdan zorunlu çalışma zamanı, değer, üretim fiyatları, vs.'nin eşdeğerini ampirik olarak ölçmeğe çalışmak tamamen boşunadır.

Kapitalizm ve sosyalizm arasında geçiş durumunda bulunan toplumsal kuruluşlarda zorunlu olan şey, ilk önce, kendiliğinden verilmiş bir fiyat sistemi olmadığı zaman, genişletilmiş yeniden-üretimin düzenlenmesi ve toplumsal ilişkilerin dönüştürülmesini düşünmeğe elverişli teorik kavramların ve toplumsal çalışmada âzamî tasarruf yapılmasını sağlayan kanunların üretilmesidir. Bu toplumsal kuruluşun gelişme gerekirliklerine ve izlenen siyasal hedeflere uygun düşen bir fiyat sisteminin kurulmasını sağlayacak olan şey, işte bu teorik kavramlar ve bu kanunların bilgisidir.

Bu yola girilmezse, er ya da geç, «piyasa fiyatının yeniden kurulması»ndan yana, yani, toplumsal kuruluşun gelişmesinin, bu gelişme «piyasa fiyatlarının yeniden kurulması»nı sağlayan yapı tarafından kendiliğinden sağlandığı için, belirli siyasal hedeflere bağlanmasını artık ne zorunlu, ne de mümkün kılan nesnel yapıdan yana çıkmağa özenme tehlikesine düşülür.[34]

Bununla birlikte, piyasa fiyatının yeniden kurulması, mantıkî olarak, kendiliğinden işleyen «düzenleyici büyüklükler»in

[34] Eğer bir fiyat sistemi uygulamasının ortaya çıkardığı sorunları teorik olarak çözecek durumda bulunulmuyorsa, kolayca bu sorunların piyasa mekanizmaları tarafından pratik olarak çözümlenmesini bekleme yoluna gidilir. Ne var ki, piyasanın kurmağa yetenekli olduğu fiyatlar, planlı bir iktisadî gelişme gerekirliklerine uygun düşen fiyatlar değildir; bundan ötürü, bu fiyatlar, planlama ile, öyleyse sosyalist üretim biçiminin gelişmesi ile çelişme haline girerler.

ortaya konması yönünde sadece ilk adımı oluşturur. Çünkü, bu fiyatlar, ancak sadece tüketim ürünlerinin değil, ama üretim araçlarının, üretken fonların ve çalışma gücünün de gerçek piyasaları varolduğu zaman beklenen etkileri meydana getirebilirler. Bizzat kendi mantığı tarafından bu piyasaların bütününü, öyleyse bunların varlığının dayandığı üretim ilişkilerini[35] yeniden-kurmağa götürülen Yugoslav «deneyi»ndeki ardarda gelen değişikliklerin nedeni budur. Tarihin hilesi, bu türlü üretim ilişkilerinin üretici güçlerin gelişmesine gitgide daha çok engel olmasını ister; öyle ki, girişim, bazılarının götüreceğine inanabildikleri yere götürmez. Bu girişimin sonucu, tekelci yapıların ve devlet kapitalizminin bir bağdaşımından başka bir şey olamaz.[36]

Böyle bir maceraya girmemek için, ilerlemeyi sağlayan tek yol, *geçiş ekonomileri bakımından*, Marx'ın kendileriyle kapitalizmin «düzenleyici büyüklükler»ini belirttiği ve eklemleme (artikülasyon) ve işleyişlerini ortaya koyduğu kavramların eşdeğerini üretmektir. Demek ki, gereken şey, bu üretim biçimleri ya da bu toplumsal kuruluşlar içinde *Kapital*'in benzer kavramlarıyle *aynı yeri* tutan, ve bu kavramlardan hareketle diferansiyel olarak üretilebildikleri ölçüde hatta bazıları aynı adla belirtilebilen kavramları üretmektir. Açıktır ki, bu iş *Kapital*'in *bütün* kavramları için söz konusu olamaz, çünkü bu kavramların bir kısmı kapitalist üretim biçiminin özgül üretim ilişkilerini belirtir ve bunların belirttikleri gerçek ilişkiler yeni üretim biçimi içinde artık mevcut değildirler. Yeni üretim biçimi içinde, bu ilişkiler yerine, benzer

[35] Paranın serbest konvertibilitesinin ve «kârlı olmayan» işletmeleri ortadan kaldırmak için iflâs'ın yeniden kurulması dahil.

[36] Burada, «piyasa fiyatı»nın (ki, üretilen miktarlar üzerinde fiyatların mümkün ön-etkisini içerir) yeniden kurulması ile, talep düzeyini hesaba katmak için şu ya da bu toplumsal mercie tanınan bazı fiyatları değiştirme özgürlüğü (örneğin, kalımsız zahireler ya da daha önce saptanmış fiyatlar üzerinden alıcı bulmayan tüketim ürünleri stoklarının nispeten düşük fiyatla tasfiyesi) arasında bir ayrım yapmanın zorunlu olduğunu kaydedelim. Bu ikinci durumda bambaşka bir şey söz konusudur.

işlevler gördükleri halde bu işlevleri tamamen yeni bir biçimde yerine getiren başka ilişkiler geçer.

Ampirik bir problematiğin görmekten alıkoyduğu teorik görev, kısaca, budur, ve bu görevin zorunluluğu, *Kapital*'de, onda bulunmayan, onda bulunamayacak olan şey aranmaktan vazgeçilip, onda bulunması gereken ve onda bulunan, ama keşfedilmeleri gereken ampirik nesneler biçiminde değil, kavramlar, yani kullanılmaları gereken teorik üretim araçları biçiminde bulunan şey arandığı anda, bizzat *Kapital* tarafından *gösterilmiş* bulunur.

Geçiş ekonomileri kanunların tanınması için zorunlu kavramların teorik döl yatağının *Kapital*'de bulunması, bu kavramların üretiminin kolay olduğu anlamına gelmez. Yeni bir üretim biçiminin teorisini üretmek söz konusu olduğuna göre, yapılacak iş çok büyüktür. Bununla birlikte, *Kapital*'in ampirist bir okumasına değil, ama teorik bir okumasına girişmek istendiği anda, yolun açılmış olduğu görülür.

Yol, özellikle Marx'ın fiyatlar üzerine bize söylediği, şey tarafından açılmıştır. Böylece, I. Kitabın III. Bölümünde, Marx şöyle yazar:

«Fiyat biçim sadece fiyat ve değer büyüklüğü arasında, yani bu sonuncu ile onun öz para ifadesi arasında niceliksel bir farklılık olanağına yer vermekle kalmaz, ama, para her ne kadar metaların değer biçiminden başka bir şey değilse de, fiyatın değeri ifade etmekten tamamen çıkması biçiminde, mutlak bir çelişmeyi de saklayabilir... Öyleyse, bir şey, bir değere sahip olmaksızın, biçimsel olarak bir fiyata sahip olabilir. Fiyat, burada, matematikdeki bazı büyüklükler gibi, sanal (hayalî) bir ifade haline gelir. Öte yandan, örneğin üzerinde hiç bir insan çalışması gerçekleşmediği için hiç bir değere sahip bulunmayan işlenmemiş toprak fiyatı gibi, sanal fiyat biçimi, bunlar dolaylı ilişkiler de olsa, gene de gerçek değer ilişkilerini saklayabilir» (Marx, No. 45, s. 112).

Burada (şüphesiz *Kapital*'in birçok öbür sayfalarında oldu-

ğu gibi),[37] değer teorisinden hareketle, diferansiyel bir işleme aracıyle, bir meta üretimi yapılan çeşitli üretim biçimlerine uygulanabilir bir fiyatlar teorisinin üretimi için, esaslı göstergeler bulunur. Bu noktayı geliştirmek bizi konumuzdan çok uzaklaştırabilir.

Gene de, yukarda anılan önerilerin, bütün tecimsel üretim birimlerinin işleyişini anlamak bakımından, sadece fiyatların *ortalama büyüklüğünü* belirleyen özgül kanunların, yani son duruşmadaki «düzenleyici büyüklükler»in (değer, üretim fiyatı ve değerin öbür dönüşmüş biçimleri) değil, fiyatların ve son duruşmadaki düzenleyici büyüklüklerin uygunluk ya da uygunsuzluğunu belirleyen özgül kanunların da kavranması zorunluğunu ortaya koyduklarını belirtmek yararsız değildir.

Bir tecimsel üretim biçiminin temel eğilimlerini anlamak söz konusu olduğu zaman, fiyatlar ve değer büyüklüğü ya da bütün öbür düzenleyici büyüklükler arasındaki *sapmaları* belirleyen kanunların ve de «sanal fiyatlar»ın oluşmasını belirleyen kanunların bilinmesi, şüphesiz fiyatların ortalama büyüklüğünü belirleyen kanunların bilinmesi kadar önemli değildir. Bu nedenle, Marx, fiyat ve değer ya da «sanal fiyatlar»ın oluşmasını yöneten kanunlarla ilgili olarak çeşitli fırsatlarda formüle ettiği düşünceleri özel bir biçimde geliştirmemiştir. Bundan dolayı, *Kapital*'in yeteri kadar dikkatli olmayan bir okumasına, fiyat dalgalanmaları, «arz» ve «talep» dalgalanmalarının basit sonuçları olarak görünür. Ayrıca, bir toplumsal kuruluşun genel gelişme kanunlarının kavranması bakımından, cari fiyat hareketlerinin acnak tâli bir önemi vardır.

Aynı zamanda hem kapitalizm ve sosyalizm arasında geçiş durumunda bulunan kuruluşların işleyişini anlamak ve hem de *bir fiyatlar siyasetini somut olarak hazırlamak* söz konusu olduğu zaman, sorunların önem sırası değişir. Burada, fiyatlar yapısını yöneten ve bu yapının nesnel özgülüklerini belirleyen kanun-

[37] Özellikle III. Kitapta. Bu konuda, bk. dip-not 14, *yukarda.*

ların tanmması en önemli iş haline gelir. Bu durumda, fiyatların, görevlerini yapmağa devam ederek, aralarında değişebilecekleri smırları, ve *bu değişirliklerin* üretim ilişkileri ve üretici güçlerin gelişmesi üzerindeki *etkilerini* kavramak son derece önemlidir.

Başka bir deyişle, eğer çeşitli meta fiyatlarının ortalama olarak ne olduklarım belirleyen kanunlarm bilinmesi, bir üretim biçiminin genel hareketini tahlil etmek için yeterli bir bilgiyse, somut bir fiyatlar siyaseti hazırlamak, yani, fiyatları planlamak için, onları aym zamanda hem bir yapının, ve hem de bir konjonktürün (bir «piyasa» konjonktürünün değil, her dönemin toplumsal ve siyasal önceliklerine uygun düşen bir konjonktürün) değişikliklerine uyarak saptamak söz konusu olduğu zaman, bu bilgi yetersiz bir hale gelir.

Bu durumda, sadece fiyatlar ortalamasını belirleyen kanunların bilinmesinin yetersiz karakteri kendini birçok biçimlerde gösterir. Böylece, eğer fiyatlar siyaseti sadece bu kanunların bilinmesinden hareketle hazırlamırsa, somut kararlar, etkili olmaları gerektiği ölçüde, çoğunlukla bu kanunlarla çelişme halindeymiş gibi görünürler. Somut fiyatların hemen hepsi, o zaman kanunlara göre «istisnalar» oluşturmuşa benzerler. O andan itibaren, kanunlar, oldukları gibi, yani kanunlar olarak görünmekten çıkarlar, basit «kurallar»mış gibi görünürler (çünkü kanunlar istisnalara izin vermez, oysa kurallar, kendilerini doğruladıkları ölçüde, istisnaları gerekli kılar).

Fiyatlar üzerindeki tartışmanın güçsüzlüklerinden biri, görmüş bulunuyoruz, özellikle fiyatları ortalama olarak, yani son duruşmada belirleyen «düzenleyici büyüklükler» ile uğraşmış, ve fiyatlar ile düzenleyici büyüklükler arasındaki *sapmaları* yöneten kanunları «tâli» olarak kabul etmiş olmaktadır. Oysa, bir kere daha, bir fiyatlar siyaseti hazırlamak, yani somut fiyatları planlamak söz konusu olduğu zaman, fiyatlar ve düzenleyici büyüklükler arasındaki sapmaları belirleyen kanunları, bu sapmaların mümkün sınırlarını, ve fiyatlar yapısımn fiyatlar ve düzen-

leyici büyüklükler arasında verilmiş sapmalar tarafından karakterize edilen nesnel özgülüklerini tanımak çok önemlidir.

Ekonominin planlanması ve yönetimi bakımından her an zorunlu olan şey, «ortalama» fiyatlar değil, gerçek ya da «sanal», ve gerçek oldukları takdirde, nesnel olarak belirlenmiş şartlar içinde bazı düzenleyici büyüklüklerden ayrılmaları gereken somut fiyatlardır.

Eğer bu ayrılıkları ve bunların etkilerini yöneten kanunlar kavranmazsa[38] kolaylıkla sadece «ortalama» fiyatların saptanmasına ve ortalamaya göre sapmaları «saptama» işinin piyasaya bırakılmasına gidilir.

O halde fiyatların planlanmış değişirlikleri ve bu değişirlik-

[38] Yukardaki düşünceleri açıklamak için, bunlarla ilgili sorunlar birkaç örnekle aydınlatılabilir.

Elektrik akımı fiyatı sorununu alalım. Genişletilmiş yeniden-üretimi ve üretici güçlerin gelişmesini yöneten fiyatların belirlenmesi kanunlarını tatmin etmek için elektrik akımının kullanıcılara satılması zorunlu olan ortalama fiyatı belirlemek bir şeydir; elektrik akımının şu saatten şu saate kadar, şu ya da bu kullanıcı tarafından kullanıldığına göre satılacağı fiyatları belirlemek bir başka şeydir. Bu ikinci durumda, gerçekte —eğer fiyatlar ekonominin yönelim ve işletme kararlarının plan hedeflerine bağımlılığı araçlarından biri olarak kullanılmak isteniyorsa— bu fiyatların ortalamadan olan sapmalarını belirlemek gerekir; öyle ki, elektrik üretim kapasitesi bütün gün ve bütün yıl boyunca mümkün olduğu kadar geniş bir şekilde kullanılsın; o halde elektrik akımının bazı saatlerde bazı kullanıcılar tarafından kullanılması, başka bazı kullanıcılar tarafından kullanılmasından daha az elverişli hale gelsin, v.s.

Aynı şekilde, demiryolu tarifesi konusunda, ton-kilometre ortalama fiyatını saptamak bir şeydir; vagonların gidişte ve dönüşte âzamî ölçüde dolmasını sağlayacak biçimde, filânca ürünler kategorisini sağlayan falanca yerdeki işletmelerin ulaştırma işleri için ödeyecekleri fiyatı belirlemek bir başka şeydir. Böyle bir sorun kendini her an gösterir. Bu sorun, Ural-Kuznetsk kombinasının kurulduğu sırada, kendini geniş bir ölçüde gösterdi: Ulaştırma fiyatı, o zaman bazı yorumcular tarafından «yapmacık» olarak kabul edilen «çok düşük» bir düzeyde saptanmıştı; gerçekte, bu fiyat, I. Beş Yıllık Sovyet Planı esnasında kurulmuş bulunan, biri kömür biri demir madeni, iki üretim merkezinin varlığı karşısında, hiç olmazsa sezgi ile, bir âzamî çalışma tasarrufu gerekirliklerine uygun düşüyordu.

lerin sınır değerleri sorununun burada çok önemli bir hale geldiği görülür. Gerçekte, ortaya çıkan somut sorunlar çoğunlukla *sınırlarla* ilgilidir. Planlama ve yönetim düzeyinde çözümlenmeleri gereken sorunlar, gerçekte çoğunlukla filanca üretim ya da falanca tekniğin elverişli olmağa başladığı ya da elverişli olmaktan çıktığı sınırları işin içine karıştıran bir biçim altında ortaya çıkarlar. Burada, sadece ortalama büyüklükler yardımıyle çözümlenemeyecek extremum sorunları, daha doğrusu bağlı extremum sorunları karşısında bulunulur. Özellikle, bir ekonominin yönetimi kâr kanununa değil çalışma tasarrufu ilkesine bağımlı bulunduğu zaman, belirlenmesi söz konusu olan şey, siyasal ve toplumsal olarak saptanmış hedeflerin gerçekleşmesi bakımından, fiyatlar üzerinden yapılan hesapların toplumsal çalışmanın âzamî tasarrufunu sağladığı şartlardır.

Bütün bu bakımlardan, Marx'm daha önce anılan metninde bulunan göstergeler çok büyük bir öneme sahiptir. Bu konuyu geliştirmeksizin, özellikle, «dolaylı da olsalar gerçek (olan) ilişkileri saklayabilen» «sanal (hayalî) fiyat biçim» ile ilgili önermenin, fiyatlar teorisinin, başlıca, elde yetersiz miktarlarda bulunan üretim araçlarının fiyatları ve kullanılmış ve artık üretilmeyen makinelerin fiyatları sorunlarım çözmek için muhtaç bulunduğu şeyi tohum halinde içerdiğini belirtmek yeter.

Daha genel olarak, «ters bağlantı maliyetleri» (Novozhilov, No. 54) adını verdikleri şeyi, yani bir ürünün belli bir faaliyette kullanılmasının, bu kullanım başka kolların ya da başka faaliyetlerin işleyiş şartlarını —örneğin onların üretim maliyetlerini arttırarak— değiştirdiği zaman, ekonomiye verdiği zararları fiyatlar içine sokma zorunluluğunu gösteren matematikçi iktisatçılar tarafından, başka yollar izlenerek, kısmen yeni baştan bulunmuş olan şey, burada tohum halinde bulunur. Bu, sonuç kısmında üzerine dönmek zorunda kalacağımız bir noktadır.

Bu durum, Marx tarafından bütün *Kapital* boyunca fiyatlar konusunda formüle edilmiş bulunan önermeler bütününü göz önünde tutmanın ne ölçüde zorunlu olduğunu gösterir. Oysa,

bu önermeler, değer ve üretim fiyatları konularındaki tahlillere göre, çoğunlukla tâli önemde şeyler olarak değerlendirilmişlerdir.

Eğer bu şekilde davranılırsa, yani eğer bu önermelere lâyık oldukları önem verilirse, o zaman *Kapital*'in ampirist bir okumasında istisnalardan başka hemen hemen hiç bir şey tanımayan «kurallar» kurmaya götürebilen her şeyin ortadan kaybolduğu görülür. Böyle olur, çünkü, bu şekilde davranarak, *Kapital*'in doğru, kavramları ve ampirik nesneleri birbirine karıştırmaktan kurtaran, aslında bir kanun sonuçlarından başka bir şey olmayan o sözde «düzensizlikler»in kanununu üretmeği sağlayan kavramların elde edilmesini mümkün kılan bir okumasına girişilir.

IX.— *GEÇİŞ EKONOMİSİNDE FİYATLAR SORUNUNUN ÖZGÜLLÜĞÜ*

Şüphesiz, kapitalizm ve sosyalizm arasında geçiş durumunda bulunan toplumsal kuruluşlarda bir fiyatlar teorisi kurmak için zorunlu kavramlara sahip olmak bir şeydir, bu teoriyi fiyatlar yapısını belirleyen şeyin *toplumsal kuruluşun merciler bütünü* olduğunu gözden hiç kaybetmeden kurmak bir başka şeydir.

Oysa, toplumsal kuruluşun merciler bütününün fiyatlar üzerindeki etkisi, kapitalizm ve sosyalizm arasında geçiş durumunda bulunan ekonomilerde, kapitalist üretim biçiminde, özellikle kapitalist üretim biçiminin rekabetçi aşamasında olduğundan son derece daha derin sonuçlar içerir. Gerçekten, bu aşamada, kapitalist üretim biçimi gerçek temellük ilişkileri ve biçimsel temellük ilişkileri arasında ikili bir uygunluk biçimi tarafından karakterize edilir: aynı zamanda hem artı-değer çıkartılması ve bunun temellükü süreçleri arasında ve hem de üretim araçlarının mülkiyeti ve çalışma sürecinin yönetimi arasında düşümdeşlik vardır. Bu ikili uygunluk tipi, bilindiği gibi, iktisadî merciin nispî özerkliği

sonucunu verir,[39] bu da, toplumsal kuruluşun öbür mercilerinin, iktisadî merci üzerinde, ancak dolaylı ve gizlenmiş biçimde etkili olabilmelerini içerir. Bu şartlar içinde, fiyatlar tamamen iktisadî mercie özgü şartlar tarafından belirlenmiş gibi görünürler.

Kapitalizm ve sosyalizm arasında geçiş durumunda bulunan toplumsal kuruluşlarda durum böyle olamaz: önce, bu kuruluşlar, toplumsal geçiş kuruluşları olarak, çeşitli toplumsal ilişkiler —şüphesiz üretim yapıları düzeyindekiler dahil— arasındaki özgül uygunsuzluk biçimleri tarafından karakterize edilen kuruluşlar oldukları için,[40] bunun sonucu, bu toplumsal kuruluşların sosyalizme doğru gelişmesi, siyasal merciin iktisadî merci üzerindeki egemenliğini gerektirir; sonra, bizzat sosyalizm, üretici güçleri birleşmiş üreticilerin egemenliği altına koymağa yöneldiği için, bu da iktisadî düzeyin işleyiş kendiliğindenliğini (spontanéité) bertaraf eder.

Özellikle bugünkü geçiş ekonomilerine özgül uygunsuzluk biçimleriyle ilgili olarak, mülkiyetin toplumsal karakteri ile henüz doğrudan doğruya ve tamamen toplumsal olmayan gerçek temellük biçimi arasındaki uygunsuzluğa çok önemli bir rol düşer. Bu çelişme ya da bu uygunsuzluk, kendini devletin *maliki* olduğu üretim araçlarının *zilyedi* bulunan ayrı iktisadî öznelerin varlığıyla gösterir. Bu zilyedlik, iktisadî öznelerin tasarruf ettikleri üretim araçlarını etkin biçimde kullanmakta sahip bulundukları yeteneğe dayanır. Sınaî sektörde, bu iktisadî özneler genellikle devlet işletmeleridir.

Teorik düzeyde, *mülkiyet* ve *zilyedliğin* bu nesnel ayrılık durumu, sonuçları içinde düşünülebilmek için, iki eklemlenmiş kavramlar topluluğunun üretilmesini gerektirir: bir yandan, devlet mülkiyetinin üretim ilişkileri unsuru olarak rolünü, öyleyse kapitalizm ve sosyalizm arasında geçiş durumunda bulunan ekonomilerin planlı karakterini, ve dolayısıyle, bu ekonomilerdeki üre-

39 Bk. E. Balibar, No. 9, özellikle s. 212 vd.

40 Bu noktayı daha önce çeşitli makalelerde geliştirdim (No. 12, 13, ve 14).

tici güçlerin daha şimdiden yüksek derecede toplumsallaşmış karakterini de hesaba katan kavramlar; öte yandan, bu ekonomilerin henüz «tecimsel» karakterini hesaba katan, yani değer biçimi ve onun değişmiş biçimleriyle, özellikle fiyatlarla ilgili kavramlar. Ama bu kavramların özgül kavramlar olmaları, yani geçiş ekonomisi toplumsal kuruluşuna uygulanabilir, öyleyse konu olarak kapitalist ekonomiyi alan kavramlardan *farklı* kavramlar olmaları gerekir.

Geçiş ekonomisinin tecimsel karakterini hesaba katan kavramların, «oldukları gibi», *Kapital*'de bulunamayacakları burada da görülür. Bu kavramların, *Kapital*'den hareketle, diferansiyel olarak üretilmeleri gerekir. Bu karamlar *Kapital*'den hareketle diferansiyel olarak üretilebilirler, çünkü *Kapital* bu kavramların teorik döl yatağını içinde taşır.

Bu şekilde yapılması gereken farklılaştırmanın mahiyeti, ekonominin daha şimdiden planlı mahiyeti tarafından belirlenir. Bundan ötürü, bu farklılaştırmanın muhtevasının, kısmen, toplumsal ölçüde iktisadî planlama ve iktisadî hesap kategorilerinin tahlili ile elde edilmiş olması gerekir. Bu, bu kategorilerin, uygun bir kavramsal muhtevaya indirgenmiş olmalarını şart koşar. Bunu yapmak, aynı zamanda, bu kategorilerin bağlı bulunduğu pratiklerin dönüşümü için zorunlu âletleri sağlayacaktır.

Kısacası, kapitalizm ve sosyalizm arasında geçiş durumunda bulunan toplumsal kuruluşlara özgül karmaşıklık tipi, biri, üretim ilişkilerinin dönüşümü sayesinde, ekonominin daha şimdiden yüksek derecede toplumsallaşmış karakterine, öbürü, üretici güçlerin henüz tamamen toplumsal olmayan karakteri nedeniyle, bu ekonominin henüz tecimsel karakterine tekabül eden iki kavramlar topluluğunun üretilmesini gerektirir.

Birinci kavramlar topluluğu, planlama alanında işlevi bulunan kavramlar topluluğudur. Değişim değerlerini ve soyut çalışmayı değil, kullanım değerlerini ilişki haline getirir: temel kategorisi *somut çalışma* kategorisidir.

Bu topluluğun yapıcı kavramları planlama kategorilerine

tekabül ederler. Sonuna kadar geliştirildikten sonra, bu kavramların *parasal-olmayan* bir iktisadî hesabın, fiyat sistemini kullanmayan ve çeşitli üretimler için toplumsal bakımdan zorunlu çalışma zamanının doğrudan doğruya belirlenmesini mümkün kılan «*dolaysız*» bir iktisadî hesabın şartlarını düşünmeyi sağlamaları gerekir.[41]

Bu hesap alanı yüksek derecede karmaşık bir toplumsal alan olduğu ölçüde, yepyeni bir alan söz konusudur. Somut çalışmaları ve kullanım değerlerini ilişki haline getiren bu alan, doğrudan doğruya Marx'ın «gerçek servet» adını verdiği şeyle, kapitalizm için tali bir önem taşıyan servet türüyle ilgilidir.[42]

İkinci kavramlar topluluğu geçiş ekonomisinin henüz tecimsel karakterine tekabül eder. İşte, kendisi aracıyle tamamlayıcı, dolaylı, parasal ve bağımlı iktisadî hesapların, ekonominin günlük yönetimine uygun düşen iktisadî hesapların yapılabileceği bir fiyat sisteminin kurulmasını sağlaması gereken şey, bu kavramlar topluluğudur.

İşte bu ikinci kavramlar topluluğudur ki, bir fiyat sistemi

41 Bir hesabın şartlarını düşünmeye yetenekli olunduğunu söylemek, o hesabı yapacak durumda bulunulduğu anlamına gelmez; bunun için, zorunlu şartların nesnel olarak gerçekleşmeleri gerekir. Şu anda, bu şartlar ancak kısmî olarak verilmişlerdir; işte bu nedenlerdir ki, planlamaya temel olan hesapların, yönetim işlemleri düzeyinde, fiyatlar üzerinden yapılmış hesaplarla tamamlanmaları gerekir.

42 Marx'ın, *Grundrisse*'de (No. 48), büyük sanayiin gelişmesinin, değer ve çalışma zamanını birleştirebilen bağı gitgide silerek, değer biçimin muhtevasını ortadan kaldırmağa yöneldiğini belirttiği hatırlanır. Marx bu konuda şöyle yazar:

«Dolaysız biçimi altında, çalışma, servetin büyük kaynağı olmaktan çıktığı andan itibaren, çalışma zamanı servetin ölçüsü olmaktan çıkar, ve kullanım değeri ölçüsü olmaktan çıkması gerekir... Bu nedenle, değişim değeri üzerine kurulu üretim çöker...» (No. 48, s. 593).

Marx burada «dolaysız biçimi altında çalışma»dan söz ettiği zaman, bir nesnenin üretimine ya da bu nesneyi elde etmek için kullanılan üretim araçlarının üretimine *doğrudan doğruya* ayrılan çalışmayı göz önünde tutar. Büyük sanayi ile birlikte, der, yaratılan zenginlikler bu dolaysız çalışmaya gitgide

alanında çahşarak, işi değer ve soyut çalışma kategorilerine havale eder. Fiyatlar üzerindeki tartışmanın merkezinde bulunan, ya da bulunması gereken şey, işte özellikle bu ikinci kavramlar topluluğudur.

Bu iki kavramlar topluluğunun üretimi, toplumsal ilişkilerden bir kısmının, kapitalizm ve sosyalizm arasında geçiş durumunda bulunan toplumsal kuruluşları karakterize eden özgül uygunsuzluk tipi tarafından zorunlu kılınmıştır. Bu üretim, ancak, iki kavramlar topluluğunun eklemlenme biçimi, öyleyse birlikleri özel olarak belirtilmiş bulunduğu zaman tamamlanmış olur. Geçiş ekonomisinin işleyişini düşünmek, öyleyse bu ekonomiyi egemenlik altına almak, ancak bu şartla tamamen mümkündür.

Böylece, kapitalizm ve sosyalizm arasında geçiş durumunda bulunan toplumsal kuruluşların önce düşünce tarafından egemenlik altına alınması, sonra da fiilen egemenlik altına alınması için zorunlu kavramsal sistemin birlik (unité) ve ikiliği (dualité), mülkiyet ilişkileri ile gerçek temellük ilişkilerinin özel uygunsuzluk biçimi sonucudur; çünkü geçiş durumunda bulunan bu toplumsal kuruluşların özel karmaşıklığının kökeninde yatan şey, işte bu uygunsuzluktur.

Öyleyse, iktisadî hesap tiplerinin ikiliğinin (kullanım değeri ve somut çalışma zamanı üzerinden dolaysız iktisadî hesap - para, fiyat ve soyut çalışma üzerinden dolaylı iktisadî hesap) kökeninde, üretim ilişkilerinin özgül bir ikilik biçimi bulunur.

Bugünkü planlı ekonomilerde fiyatlar ve fiyatların rolü sorunu, ancak bu ikilik göz önünde tutularak yararlı bir biçimde

daha az, ama «genel bilim düzeyi ve teknolojideki ilerlemelere, bilimin üretime uygulanmasına» gitgide daha çok bağlı bir hale gelirler (No. 48, s. 592).

Bugünkü sosyalist ekonomiler henüz üretici güçlerin böyle bir gelişme derecesine erişmemişlerdir, ama bu ekonomilerin üretim ilişkileri buna şimdiden hazırlanmışlardır; bu nedenle, planların hazırlanması sırasında, esas itibariyle değişim değerleri üzerinde değil, kullanım değerleri ve somut çalışma üzerinde işlem yapmak gerekir; planlama ve toplumsal hesap düzeyinde, değişim değeri daha şimdiden anlamdan yoksundur.

işlenebilir, çünkü bu ikilik üretim yapıları düzeyindeki bir uygunsuzluğun ifadesidir.

Kapitalizm ve sosyalizm arasında geçiş durumunda bulunan ekonomilerin işleyişini açıklamayı ve egemenlik altına almayı sağlayan teorik kavramların kurulmasını zorunlu kılan şey, bu türlü kavramların yokluğunda, üretim planlaması (ki o zaman çoğunlukla iktisadî anlamı olmayan fiyatlar tarafından yönlendirilir)[43] ile ilgili olduğu kadar, fiyatlar siyaseti ve (bu çok daha vahim olabilir) sosyalizmin kuruluşu ereğiyle fiyatlar üzerinden hesaba ve ekonominin planlama ve yönetiminde fiyatların etkisine verilebilecek yerle de ilgili olarak, durmadan büyük pratik yanlışlıklara sürüklenme tehlikesidir.

Bu son alanlarda yapılan yanlışlıklar-eğer öbür toplumsal ve siyasal faktörlerin etkisiyle birleşirlerse— gerçekte planlı ekonominin yok olması ve tamamen tecimsel bir ekonominin (bir piyasa ekonomisinin) yeniden ortaya çıkması sonucunu verebilir.

Eğer böyle bir tehlike varsa, bunun nedeni, bugün kapitalizm ve sosyalizm arasında geçiş durumunda bulunan toplumsal kuruluşların henüz tamamen oluşmuş sosyalist ekonomiler değil, ama sadece geçiş ekonomileri olmalarıdır. Bunun nedeni, geçiş ekonomileri olarak, bu toplumsal kuruluşların henüz tamamen toplumsal olmayan bir gerçek temellük biçimi tanımaları, değer biçimin varolması ve bunun fiilen bir «tecimsel ilişkilerin meydana çıkma» biçimi olmasıdır. Bu ilişkiler, mülkiyet ve temellük biçimleri arasındaki çelişmeler doğru olarak işlenmedikleri takdirde, gelişmeye ve toplumsal denetimden kaçmaya yeteneklidirler.

Fiyatlar üzerinden hesap ve değer biçimde gerçek üretim ilişkilerinin ifadesini değil, ama sadece bir hesap kolaylığı gören bazı geçmiş formülasyonlar,[44] hatta devlet işletmeleri arasındaki

[43] Pratik olarak anlamdan yoksun malî «kârlılık» düşünceleri ile.
[44] J. Stalin (No. 58).

ilişkilerde bile, gitgide daha özerkli piyasa ilişkilerinin bir yeniden ortaya çıkma tehlikesinin küçümsenmesine katkıda bulunabilmişlerdir.

Özellikle belirtmek gerekir ki, ekonomi alanının iki temel bağıntısı (relation) arasındaki bir uygunsuzluk durumunda, «iki bağıntının ilişkisi (rapport) artık karşılıklı sınırlama biçimini almaz, amą *birinin etkisiyle öbürünün dönüşümü* haline gelir» (E, Balıbar, No. 9, s. 318).

Bir bağıntının etkisiyle öbür bağıntının dönüşümü, ya üretici güçlerin gitgide üretim ilişkileri düzeyine yükselmiş bulundukları, ya da ters sürecin gerçekleştiği, yani üretim ilişkilerinin kendilerini üretici güçlerin gelişme düzeyine uydurdukları anlamına gelebilir.

Elbette sadece birinci çözüm sosyalizmin kuruluşu gerekirliklerine uygun düşer, ama bu çözüm ancak iktisadî düzeyden başka düzeylerin, yani siyasal ve ideolojik düzeylerin sistematik müdahalesiyle gerçeklik haline gelebilir.

En somut biçimde, siyasal düzeyin müdahalesi ekonominin basit bir «yönlendirilme»sini değil gerçek bir iktisadî planlamayı gerektirir. Basit bir yönlendirmeyle yetinmek, piyasa kategorilerinin, yani bu kategorilerin içerdikleri ve genişletilmiş yenidenüretim aracıyle öz işleyiş şartlarını zorunlu olarak geliştirdikleri üretim ilişkilerinin ilerleyici egemenliğini sağlamak olur.

Sosyalizmin kuruluşu için siyasal ve ideolojik düzeylerin iktisadî düzey üzerindeki müdahale zorunluluğu bütün geçiş dönemlerinin genel karakteristiğidir; ama, bildiğimiz gibi, bu zorunluluk, kapitalizmden sosyalizme geçişle ilgili olarak özellikle kaçınılmazdır, çünkü bizzat bu geçiş sonucunun ekonomideki gelişmenin toplumsal kuruluştaki öbür mercilere sürekli bağımlılığı olması gerekir; kendini değer kanunuyle öz-düzenleme (autorégulation) aracıyle ifade ettiği şekilde, iktisadî düzeyin sözdebağımsızlığının ortadan kalkması bunun sonucudur.

Bir toplumsal kuruluşun çeşitli düzeylerinin gelişmesi arasında dolaysız ve tersinir (réversible) bir ilişki kurmak isteyen sa-

dece ampirist bir geleneğin değil, ama belli bir teorik geleneğin de zararlı etkilerini işte burada anmak gerekir. Bu teorik gelenek, toplumsal gelişmenin bütününü üretici güçlerin gelişmesine indirmeğe yönelir, öbür düzeylerdeki dönüşümler sadece iktisadî düzeyde olup biten şeyin «ifadesi» olarak değerlendirilirler. Bu türlü bir anlayışa «ekonomizm» adı verildiği bilinir.

Bu anlayış gereğince, sosyalizmin kuruluşunun tek değilse de, en azından en önemli sorununun, üretici güçlerin mümkün olan en hızlı gelişmesini sağlamak olduğu düşünülür. Bundan hareketle, ekonominin günlük işleyişini daha «etkili» bir hale getirme bahanesiyle, bazı şartlarda, «piyasa mekanizmaları» yararına planlama çabasını kısıtlamanın doğru olacağım kabul etme yoluna gidilebilir.

O halde, piyasa kategorilerinin, içinde planlı ekonominin işleyişine yardımcı oldukları ve dışında planlamaya iktisadî gelişmenin muhtevası üzerinde (ürünler bakımından olduğu kadar toplumsal ilişkiler bakımından da) her türlü etkili olma olanaklarını kaybettirdikleri *sınırların* belirlenmesi işin en önemli yönüdür. *Piyasa kategorilerinin işleyişinin aşmaması gereken sınırlar teorisi*, eğer bu kategorilerin bir öz-gelişme (autodéveloppement) sürecinin başlamasından kaçınmak istenirse, ancak kapitalizm ve sosyalizm arasında geçiş durumunda bulunan toplumsal kuruluşlar teorisinin hazırlanması, ve özellikle bu kuruluşlarda fiyatlar ve iktisadî hesap teorisinin üretilmesiyle aynı zamanda üretilecektir. Burada karşılaşılan sorunlar, hiç şüphesiz, değer kanununun eylem alanının ve bu kanunun üretici güçlerdeki gelişmenin toplumsal düzenlenmesi kanununa ve üretim ilişkilerinin dönüşüm gerekirliklerine bağlanabileceği şartların belirlenmesi ile de ilgilidirler.

X — *SONUÇ*

Kapitalizm ve sosyalizm arasında geçiş durumunda bulunan toplumsal kuruluşlarda fiyatlar sorunu konusunda yapmış bulun-

duğumuz inceleme, ve sosyalist Avrupa ülkelerinde bu sorun üzerinde yapılmış bulunan tartışmanın bilançosu, sonuç niteliğinde sunulabilecek bazı gözlemlerin formüle edilmesini sağlarlar.

Bir ilk gözlem şudur ki, bu toplumsal kuruluşlardaki fiyatlar sorunu, eğer hazır formüllerden, özellikle bir başka üretim biçiminin, kapitalist üretim biçiminin özgül teorik kavramlarına dayanarak kurulmuş «formüller»den hareket edilirse, çözümlenemez. Bu, özetlemiş bulunduğumuz tartışma esnasında çoğunlukla unutulmuştur.

Bir ikinci gözlem şudur ki, bir fiyatlar siyaseti hazırlamak, ve çeşitli ürünlerin fiyatlarını somut olarak saptamak söz konusu olduğu zaman, çözümlenmesi gereken sorun, fiyatların saptama «kural»larının belirlenmesinden ibaret değildir. Bu sorun, gerçekte, fiyatlar sisteminin, ekonominin işleyişi tarafından gerektirilen sonuçları meydana getirmek için, uyması gereken nesnel kanunların çıkarılmasına dayanır. Bu kanunlar sadece fiyatların «düzenleyici büyüklükler»ini belirleyen kanunlar değil, ayrıca, ve onlar kadar, hem bu «düzenleyici büyüklükler»e göre fiyatların sapmalarını ve hem de, hatta, «sanal fiyatlar»ı belirleyen kanunlardır. Nesnel üretim şartları, plan hedefleri ve fiyatlar yapısı arasında bir uygunluk bulunması gerektiği anlamında, sosyalist planlı ekonomi gerekirliklerine ancak belli bir fiyatlar yapısı tekabül eder. Bundan, açıkça, fiyatlar yapısının iktisadi plan hedeflerine zorunlu bağımlılığı sonucu çıkar ki, bu, fiyatlar üzerindeki tartışmaya katılanların bazıları tarafından sık sık gözden yitirilmiştir.

Bu bir üçüncü gözleme, fiyatlar sorununun, eğer az çok kendi içinde kapalı bir sorun olarak alınırsa, çözümlenemeyeceği gözlemine götürür. Tatmin edici bir çözümün araştırılması, zorunlu olarak, ve öncelikle, tomlumsal ilişkilerin özellikle içinde fiyatlar sisteminin işlemesi gereken toplumsal kuruluşun karakteristik üretim ilişkilerinin, belli bir anda varolan ilişkiler kadar, iktisadî planın gelişmesini gerektirdiği ilişkilerin de tah-

lilinden geçer.[45] Bu üretim ilişkileri, bilindiği gibi, bir yapı meydana getirirler. Fiyatlar sisteminin kendisi bu yapının ve bu yapının alanı olduğu dönüşümlerin, özellikle siyasal düzey tarafından zorlanan dönüşümlerin bir sonucudur.

Böyle olmakla beraber, fiyatlar sistemi şimdiki ve gelecekteki üretim ilişkilerinden «çıkar»tılamaz. Kurulması gerekir, ve bu kuruluş, fiyatlar sisteminin bağımlı bulunduğu nesnel *gerekirlikleri*, yerine getirdiği *görevleri* ve bunların *sınırlarını* ifade eden *teorik kavramların* üretilmesini gerektirir. Ancak teorik kavramlar üretildikten sonradır ki, fiyatlar sisteminin somut olarak hazırlanmasını sağlayan *teknik kavramlar* üretilebilir. Pek çok defa, sadece bu sonuncular dikkate alınmak istendi.

Geçiş durumunda bulunan toplumsal kuruluşlardaki üretim ilişkilerinin esas yönü, başlıca üretim araçlarının toplumsal mülkiyetinin varlığıdır. İşte bu toplumsal mülkiyet sayesindedir ki, doğrudan doğruya, değişim değerlerini değil kullanım değerlerini göz önünde tutan bir plan yapmak mümkündür.

Bununla birlikte, geçiş durumunda bulunan toplumsal kuruluşlardaki üretim ilişkileri bütünü, bir temel çelişmenin, mülkiyet ilişkileri ile gerçek temellük ilişkileri arasındaki uygunsuzluktan doğan bir temel çelişmenin varlığı tarafından belirlenir. Bu toplumsal kuruluşların, değer-biçimin ortaya çıkmasına ve bir fiyat sisteminin işlemesi zorunluluğuna sebep olan, geçici karakterine bağlı yapı böyle bir yapıdır. Buradaki fiyat sisteminin başlıca görevi, siyasal mercilerden ayrıntılı emirler biçiminden gelen dolaysız bir müdahalenin *etkisiz*, hatta açıkça gözetilen sonuçlardan başka sonuçlar vereceği için zararlı olduğu alanlarda, iktisadî kararlarını yönetmektir.

Demek ki, kapitalizm ve sosyalizm arasında geçiş durumun-

[45] Ekonominin çeşitli sektörleri, devlet sektörü, kooperatif sektörü, özel sektör, kapitalist sektör, v.s. arasındaki değişimlerin yapıldıkları fiyatlarla ilgili olarak, bu gözlem özellikle önemli sonuçlar içerir. Bu sorun, bu makalenin gelişmesi içinde özel olarak incelenmemiş bulunan bir sorundur.

da bulunan toplumsal kuruluşlardaki fiyatlar sisteminin rolü iktisadî öznelerin «özerkliği»ni sağlamak değildir; iktisadî öznelerin özerkliği piyasa fiyatının gelişmiş olmasını gerektirir. Bu rol —nesnel olarak iktisadî öznelerin *nispî* bir özerkliği ile karakterize edilen bir yapı içerisinde—, siyasal merciin iktisadî alandaki müdahalesine, bu müdahele bir başka biçimde yararlı olarak yapılamadığı her zaman, *bağlantı hizmeti* görmektir.

Siyasal merciin bu müdahale biçimi, ancak fiyatlar sistemi izlenen siyasal hedeflerle *uyarlı* olduğu ve genişletilmiş yeniden-üretim ve toplumsal ilişkilerin dönüşümü gerekirliklerine uygun düştüğü zaman etkin olabilir. Bu, fiyatlar ve «toplumsal maliyetler» arasında belli bir uygunluk biçimini içerir. Toplumsal maliyetler terimi burada *özgül* bir anlam kazanır, çünkü «maliyetler»in değerlendirilmesi, üretimin ereği kârın âzamîleştirilmesi ya da toplumsal ihtiyaçların karşılanması ve yeni bir toplumun kurulması olduğuna göre, aynı olamaz.

Bu söylenenlere daha bir açıklık kazandırmak için, aşağıdaki gözlemler de formüle edilebilir:

a) Geçiş durumunda bulunan toplumsal kuruluşlardaki fiyatlar sisteminin esas rolü, iktisadî öznelerin hesaplar yapmasını, ama bu hesaplar temeli üzerinde alınan günlük iktisadî kararların, üretim ilişkilerinin sosyalizm yönünde gelişmesi ve dönüşmesi için en elverişli olan şeye —mümkün olduğu kadar[46]— uygun düştüğü şartlar içinde hesaplar yapmasını sağlamaktır.

b) Üretim ilişkilerinin sosyalizm yönünde gelişmesi ve dönüşmesi için «en elverişli» olan şey, elbette ne sadece iktisadî hesap, *hele* ne de üzerinde fiyatların kendiliğinden oluşa-

[46] Burada ifade edilen sakıncalık (ihtiyat kaydı) önemlidir; çünkü bir fiyatlar sisteminin, iktisadî öznelerin fiyatlar üzerinden hesaplar yaparak alabilecekleri bütün günlük iktisadî kararların, toplumsal kuruluşun gelişmesi için siyasal olarak saptanmış hedeflerle tastamam uygun düşecekleri şekilde kurulmasının imkânsız olduğu muhakkak gibi görünür; siyasal düzeyin iktisadî düzey üzerindeki bir müdahale biçimleri çeşitliliğini düzenleme zorunluluğu bunun sonucudur.

cakları bir piyasa (ya da bir sözde-piyasa) aracıyle iş gören iktisadî özneler tarafından belirlenebilir. Bundan ötürü, biraz geniş bir ölçek üzerinde yeniden-kurulan bir piyasa fiyatları sistemi sosyalizme doğru evrimi geciktirmekten başka bir şey yapamaz. Bu son gözlem, sınırlı alanlarda, bazı fiyatların, talebin parasal bir ifadesini ya da toplumsal merciler tarafından geniş ölçüde denetlenen bir «piyasa»nın göstergelerini hesaba katarak, oluşamayacakları anlamına gelmez.

c) Geçiş durumunda bulunan toplumsal kuruluşların temel gelişme sorunları, *doğrudan doğruya bir «iktisadî hesab»a değil*, ama merkezî siyasal ve iktisadî merciler tarafından yapılan *bir «stratejik hesab»a* bağlıdır. Böyle bir stratejik hesabın muhtevası aynı zamanda hem iktisadî (üretim ilişkileri ve üretici güçlere ilişkin olması anlamında) ve hem de siyasîdir (sınıflar arasındaki ve toplumsal tabakalar arasındaki ilişkilere ilişkin olması anlamında). Stratejik hesabın iktisadî muhtevasına tekabül eden şey bir «toplumsal iktisadî hesap» biçimini alır.

d) Geçiş durumunda bulunan toplumsal kuruluşların böyle bir toplumsal iktisadî hesaba bağlı bulunan temel gelişme sorunları, *parasal bir iktisadî hesap* (ya da, başka deyimlerle, «fiyatlar üzerinden hesap» veya «dolaylı iktisadî hesap») yardımıyle değil, ancak Engels'in daha önce anılan (Engels, No. 21, bk. *yukarda*, dip-not 2) formülasyonu tarafından hatırlatılan anlamda dolaysız bir iktisadî hesap yardımıyle çözümlenebilirler. Böyle bir hesap sadece fizik miktarlar üzerinde yapılır (üretim araçları, toprak, ve somut olarak, yani bilinç düzeyleri, emek-

Her halde, iktisadî özneler tarafından fiyatlar üzerinden yapılan hesaplar, ancak günlük iktisadî kararlarla ilgili olarak bir anlam taşıyabilirler. Bu, ilke olarak, yatırımlarla ilgili kararları dıştalar. Bu sonuncularla ilgili olarak, uyarlı ve birikim fonlarının en iyi kullanımını sağlayan kararlar, «gelecekteki iktisadî şartların», yani gerçekleşme halinde olan ya da hemen gelecek dönemde yapılması gereken yatırım kararları bütününün bilinmesini gerektirir. Bu iktisadî öznelerin ufkunun dışındadır ve fiyatlar sistemi tarafından ifade edilemez.

çilerin yerleşme yerleri vs. göz önünde tutularak alınmış çalışma güçleri dahil). Bu hesabın ereği, üretim araçlarının, siyasal ve toplumsal bakımdan en iyi olarak kabul edilen şartlar içinde, bizzat toplumsal olarak değerlendirilen toplumsal ihtiyaçların azamî karşılanmasını sağlayacak bir bağdaşımına ulaşmaktır. Bu hesabın sonucu, yatırım ve üretim planlarının formülasyonudur.

Böylece, işte bu türlü yatırım ve üretim planlarının yapılması, fiyatların hesabı, öyleyse onların saptanmaları üzerinde önceliğe sahiptir, çünkü, *ilk olarak*,[47] bu planlar her türlü fiyat sisteminden bağımsız olarak yapılırlar. Buna karşılık, (şimdiki ve gelecekteki şartları hesaba katan, öyleyse, reel terimler halinde, gerçek toplumsal maliyetleri ifade eden) üretim ve yatırım planının *türevsel* bir ürünü olarak, belirli bir anda ya da belirli bir dönem için, «anlamlı» bir fiyat sistemi kurulabilecektir. Sonuç olarak, böyle bir fiyat sistemi, iktisadî bir planda yer alan şimdiki ve gelecekteki üretim şartlarından çıktıkları şekildeki toplumsal maliyetlerin, fiyat-biçim dilinde ifadesinden başka bir şey değildir.

Burada, sadece kavranılamaz mekanizmaları belirtecek bir imge (image) değil, ama belgin tekniklere ve belgin usullere gönderen bir önerme söz konusudur. Bu teknikler ve bu usuller, hatta toplumsal ölçüde pratik kullanımları henüz güçlüklerle karşılaşsa bile, esas itibariyle daha şimdiden hazırlanmış bulunmaktadırlar. Bunların pratik kullanımlarının karşılaştığı güçlüklerden bir kısmı, böyle bir fiyat sisteminin hesabını temellendirebilecek tek bir şey olan *teorik* kavramlar topluluğunun daha iyi belirlenmek zorunluluğuna bağlıdır. Bu güçlüklerden bir başka kısmı ise, el altında bulunan teknik araçların, burada

[47] Açıktır ki, burada söz konusu olan şey bir ilkedir; gerçekte, tekniklerin ve hesap araçlarının bugünkü durumunda, planlama hesaplarından bir kısmının bir fiyat sistemi kullanarak yapılması zorunludur. Bununla birlikte, bu şekilde yapılan hesapların, daima ne iseler o olarak alınmaları gerekir: daha esaslı hesapların, sonuçları toplumsal ve siyasal bir değerlendirme gerektiren ikameleri.

zorunlu olan büyük ölçekteki hesaplara karşı çıkardıkları sınırlamalara bağlıdır.[48]

«*İkicil fiyatlar*» kategorisi, bu türlü en elverişli olarak kabul edilen bir plandan *türetilmiş fiyatlar* biçimlerinden birini belirtir. Kantoroviç (No. 28), Novozhilov (No.54 ve 55), Nemçinov (No. 51, 53 ve 55), Fedorenko Gluşkov (No. 22), J. Kornai (No. 33 ve 34) Ragnar Frish (No. 23) ve daha birçok iktisatçı ve matematikçinin çalışmaları, hiç değilse teknik bakımdan, bu yönde bir yol açmıştır.

Planlardan türetilen bu türlü fiyatlar, iktisadî öznelere, *bazı alanlarda*, bu iktisadî öznelerin kendi öz düzeylerinde en

[48] Gerçekten, bu hesaplar, kabul edilebilir bir süre içinde, onbinlerce zamandaş (simultane) denklemin çözümünü gerektirir. Birkaç yıl öncesine kadar böyle bir işin yapılması mümkün değildi. Örneğin, 1956'da, el altında bulunan çözüm kodları göz önünde tutulmak şartıyle, doğrusal programlar biçimi altında, pratik olarak ancak 60 kadar denklem ve 100 kadar değişkenli problemler çözümlenebiliyordu, ve çözüm ancak on saatlik bir süre içinde elde ediliyordu. 1958'den itibaren, 300 denklemli problemlerin çabucak işlenmesi mümkündür; üstelik, matrislerin yönetim ve öz-denetiminin bizzat ordinatörler tarafından sağlanabilmesine başlanır. 1960'da, 500 denklem içeren problemler hayli kolaylıkla işlenir, ve çeşitli yakın olanaklar alanlarının kabul edilir şartlar içinde incelenmesini ve sonuçların duyarlığının verilerde hafif değişikliklerle test edilmesini (geleceğe ilişkin veriler az çok belirsiz oldukları zaman bu zorunludur) sağlayan zincirleme hesaplara geçmeğe başlanır. 1962'den itibaren, 2000 denklem ve sıfır olmayan 35.000 kat sayılı sistemler hayli kolaylıkla işlenir. 1967'de, 8.000'e kadar denklemli problemlerin işlenmesi mümkündür; ayrıca, çeşitli ülkelerde ayrıştırma algoritmaları üzerine girişilen incelemeler, 20.000 denklem içeren problemlerin yakın çözümünü sezinletir. Bu ilerlemeler sayesinde, ordinatörlerin, bir millî ekonominin bütününü kapsayan problemleri, gerçekten yararlı, yani yeteri kadar somut (öyleyse —problemlerin mahiyetini fazla değiştirmemek için— işe ancak kabul edilebilir sayıda ortalama ve katışmaçlar (agrégats) karıştıran) bir biçimde fiilen işleyebilecekleri an yaklaşmaktadır. Ordinatörlerdeki kodlar, diller, güç ve hızlılık artışı ile ilgili yetkinleşme dışında, iki gelişme: matrislerin tip modellerden hareketle otomatik üreme teknikleri, ve özellikle, sürekli olmayan değerler içeren problemlerin çözümü için etkin bir algoritmanın kullanılması, bu sonuca ulaşmak için yardımcı olacaktır.

elverişli görünen kararları aldırmayı sağlarlar, millî ekonomi için de bu böyledir, hem sadece iktisadî bir anlamda değil, ama bir «siyasal anlam»da da. Öyleyse bunlar «*siyasal fiyatlar*»dır;[49] ama bunun böyle olması, bu fiyatların öznel olarak saptanmış ya da keyfî olarak belirlenmiş fiyatlar oldukları anlamına değil, tersine, siyasal ve iktisadî gerekirliklere göre, yani toplumsal gerekirlikler bütününü (özellikle çeşitli üretim unsurlarının, en başta çalışma güçlerinin az çok büyük hareketliliğini) göz önünde tutmak şartıyle, uygulanabildiği şekilde, *toplumsal çalışmanın azamî tasarrufu ilkesini* hesaba katarak, nesnel olarak belirlenmiş fiyatlar oldukları anlamına gelir.

Böyle olmaları için, fiyatların sadece belirli bir anda çeşitli üretimlere ayrılmış dolaysız fiilî çalışma harcamalarına değil, ama dolaylı potansiyel çalışma harcamalarını, Novozhilov'un (No. 54 ve 55) «ters bağlantı harcamaları» adını verdiği şeyi de ifade etmeleri gerekir. Öyleyse, Marx'ın daha önce anılan metinde (No. 45, s. 112) dikkate değer bir şekilde belirttiği görevlerden birini şaşmadan yerine getirmeleri gerekir.

Kapitalizm ve sosyalizm arasında geçiş durumunda bulunan toplumsal kuruluşların fiyatlar sisteminin kurulmasında, *Kapital*'in kavramları temel bir rol: bu toplumsal kuruluşların özgül kavramlarının döl yatağı olma rolünü oynarlar. Teorik planda, yani «modern iktisadî teorilerin»in yer almak istedikleri planda, bu sözde «teorilerin katkısı sıfırdır; çünkü eğer bunlardan bir ders çıkartılabilirse, bu *teorik değil*, ama *teknik* bir ders olacaktır. Bu «teori»lerin sağlayabildikleri ve ancak kendisini sağlayabilecek durumda oldukları şey, yöntemler ve iktisadî faaliyetler arasındaki ilişkilerin ampirik hazırlama usulleridir. Bu yöntem-

[49] Açıktır ki, bugün, kapitalist ülkelerin çoğunda, en önemli fiyatlar *piyasa fiyatları değil ama siyasal fiyatlar*, yani kapitalist grupların ve devletin «strateji»sinden çıkan fiyatlardır. Bu, burada da, bu fiyatların nesnel olarak belirlenmiş olmadıkları anlamına gelmez: bu fiyatlar, sınıflar mücadelesinden çıkan gerekirlikler dahil, tekelci devlet kapitalizminin nesnel iktisadî ve siyasal gerekirlikleri üzerine kurulmuşlardır.

ler ve bu usuller —eğer olduklarından başka bir şey olarak alınmazlarsa— bazı hesaplara yardım eden âletler olarak kullanılabilirler.

Bu eğer böyle olabiliyorsa, bunun nedeni, bir yandan, bugün, en gelişmiş kapitalist ülkelerde, mevcut üretim ilişkileri tarafından kabul ettirilen sınırlar içinde, sektörler-arası ilişkilerin hesaba katılmasını ve şu ya da bu iktisadî ve siyasal kararlar bütününün gelecekteki iktisadî gelişme üzerindeki etkisinin tahmin edilmelerini gerektiren bir sorunlar topluluğunu çözmeğe çalışmanın gerekmiş olmasıdır. Kapitalist ülkeler iktisatçıları bunun sonucu, toplam iktisadî hesaplar çerçevesinde, bazı önceleme (anticipation) sorunlarını çözmek zorunda kalmışlardır.

Bu eğer böyle olabiliyorsa, bunun nedeni, öte yandan, tekelci kuruluşlardaki gelişmenin, (bazen koskoca üretim kollarında) kârın azamîleştirilmesiyle ilgili karmaşık sorunlar yaratmış olmasıdır; oysa, *biçimsel olarak*, bu sorunlar, toplumsal ihtiyaçların azamî karşılanması tarafından konulan sorunlarla aynı mahiyettedir. Bundan ötürü, hesap teknikleri, ve bu hesapların dayandığı teknik kavramlar, doğru olarak dönüştürülmüş olmak şartıyle, kullanılabilen «aletler» meydana getirirler.

Bununla birlikte, kapitalist ülkelerde hazırlanan iktisadî tekniklerden bazıları, sosyalist ülkelerde her ne kadar kullanılabilirlerse de, bunun için, bu tekniklerin sadece ideolojik sunuluşlarıyle karıştırılmış olmamaları değil, ama hareket ettikleri ideolojik öncüllerden kurtarılmış olmaları da şarttır. Ayrıca, yerine getirmek zorunda oldukları görevler nedeniyle, bu teknikler sosyalizmin *özgül sorunlarına*, özellikle fizik miktarlar üzerinden toplumsal ölçüde çok sayıda hesaplar yapılması zorunluluğunun ortaya çıkardığı sorunlara çözüm getirmezler. Çünkü, kapitalist ülkelerde yapılan hesapların karakteristiklerinden biri, bu ülkelerin, açıkça ya da altıkça (zımnen), daima bir fiyat sistemi kullanmalarıdır

Geçiş durumunda bulunan toplumsal kuruluşlar şartları içinde, tersine, görmüş bulunduğumuz gibi, her ne kadar gerçek-

te bugün daima öyle olmaktan uzakta da, birbirinden iyice ayrı iki hesap düzeyi vardır: toplumsal ölçüde yapılan hesaplar, —bu hesaplar, ilke olarak, sadece fizik miktarlar (çalışma harcamaları dahil) üzerinden yapılırlar; ve iktisadî özneler düzeyinde yapılan hesaplar,— bunlar, fiyatlar üzerinden yapılan hesaplardır.

Hesapların bu ikiliği (gerçek fiyatların, yani ödenecek olan fiyatların saptanmasını içerdiği ölçüde), mülkiyet ilişkileri ile temellük ilişkileri arasındaki uygunsuzluğun karşılığıdır. Geçiş durumunda bulunan ekonomiler şartları içinde, bu uygunsuzluk, taşıyıcısı olduğu çelişme uygun bir şekilde ele alınmadığı zaman, toplum bakımından «kârlılık»[50] ile iktisadî özneler bakımından «kârlılık» arasında bir tâli çelişme doğurur. Böyle bir çelişme, temel çelişmenin uygun olmayan bir ele alınışının (tedavisinin) ifadesinden başka bir şey olmayabilir.

İktisadî hesabın ikiliği, bildiğimiz gibi, iki karar düzeyinin varlığına tekabül eder. Bu karar düzeyleri zaman içinde farklı bir şekilde yer alırlar: dolaysız iktisadî hesap (parasal kategorilere başvurulmaksızm yapılan iktisadî hesap) geleceğe yönelen kararlarla; dolaylı iktisadî hesap (bir fiyat sistemi yardımıyle yapılan iktisadî hesap) cari iktisadî kararlarla, yani bugüne yönelen ve esas itibariyle az çok uzun bir dönem için kendilerine verilmiş bulunan üretim araçlarıyle donatılmış iktisadî öznelerin *yönetimine* (gestion) tekabül eden kararlarla ilgilidir.

Bu ikiliğin ortadan kalkması, üretim ilişkilerinde uzun bir dönüşüm süreci ve üretici güçlerde ya çalışma süreçleri bütününün toplumsal bir bütünleşmesine, ya da bu çalışma süreç-

[50] «Toplum bakımından kârlılık» deyimi, kullanılması sadece kolaylık nedeniyle değil, ama bu deyimin iki hesap düzeyi arasında belirtmeyi sağladığı karşılık nedeniyle de doğrulanabilen bir iğretilemeden (istiare) başka bir şey değildir. Gene de böyle bir iğretilemenin bir yanlışlığa düşürmemesi gerekir; çünkü «toplum bakımından kârlılık», hâsılatların, masraflar üzerinden fazlalığı terimleriyle değil, üretici güçlerin gelişmesi ve üretim ilişkilerinin dönüşümü terimleriyle ölçülür.

lerinin toplumsal bakımdan egemenlik altına alınabilir bir eklemlenmesine ulaşması gereken çok büyük bir yükselme gerektirir. Böyle bir dönüşümün öncülleri, bazen ekonominin koca kollarını (elektrik, petrol, tabiî gaz üretimi, demiryolu ulaştırması, vs.) kapsayan gitgide geniş iktisadî öznelerin kurulması, ve ayrıca, artan bir sayıdaki iktisadî öznenin, üretim birimlerine doğrudan doğruya bağlı ve onların işlemlerini «gerçek zaman» üzerinden kavrayabilen hesap merkezlerinin kurulması sayesinde kendi aralarında bağlanmasıyle (Fedorenko ve Gluşkov, No: 22), daha şimdiden gözle görülür bir hale gelmişlerdir.

Bu dönüşümün gerçekleşmesini beklerken, *yönetim* ile *planlamanın* birleştirilmesinin, henüz sadece gelecekle ilgili bir erek olduğundan şüphe edilemez.

Öyleyse, mevcut durum, iki tip faaliyetin (yönetim ve planlama), birbirine sıkı sıkıya bağlı ve birinci ikinciye sıkı sıkıya bağımlı olmakta devam ederek, her birinin özgül şartlar içinde gelişmesini gerektirir.

Planlama düzeyinde, sadece fizik miktarlarla ilgili hesapları işe karıştıran hazırlama yöntemlerinin kullanılması henüz her ne kadar ilk adımlarını atmaktaysa da, bu hesapların *yapısı* daha bugünden açıkça görünür. Bu yapı bize *matris hesabı* ve doğrusal-olmayan *programlama* hesapları tarafından sağlanır. Burada da, özellikle, Kantoroviç (No. 28), Novozhilov (No. 54 ve 55), Fedorenko (No. 22), Gyory Simon (No. 26), J. Kornai (No. 33, 34 ve 35), Ragnar Frisch (No. 23), ve aynı şekilde programlama sorunlarının derinleştirilmesini sağlayan mühendis ve matematikçilerin, en başta G.B. Danzic ve Ph. Wolfe'un (No. 18) çalışmaları dahil, başka birçok yazarın katkılarını anmak gerekir.[51] Hatta bu çalışmalardan bazıları, bunların dayan-

[51] Bu yazarlardan bazıları, iktisadî yönetimin çok ileri götürülmüş bir ademi-merkezîyetçiliğinden yana konumlar üzerinde tesadüfen yer alabilmişlerdir; bu türlü konumlar, bu yazarların anlamlı bir iktisadi hesap şartlarıyle ilgili tahlillerine mantıkî olarak bağlı değildir. Bundan ötürü, bu konumların

dıkları ve geçiş durumunda bulunan toplumsal kuruluşların gelişme şartlarına uygun düşmeyen dayanakları ortaya koymağı gözeten eleştirici bir inceleme gerektirseler bile, gene de, bu çalışmalar, bütün bir yapının kendilerinden hareketle kurulacağı temellerden biridir.

Bununla birlikte, toplumsal ölçüde yapılacak hesaplarla ilgili başlıca ilkelere daha şimdiden sahip bulunmamıza karşın, işlemlerle ilgili teknikler planında olduğu kadar, bu tekniklerin gerçek iktisadî süreçlerle uygunluğu planında da, çözümlenecek çok büyük sorunlar vardır. Ayrıca, elektronik hesap makineleriyle ilgili olarak, işlenmesi zorunlu çok büyük miktardaki verileri uygun bir biçimde işlemek için gerekli olan hızlı ve güçlü makineler parkına sahip olmaktan henüz uzak bulunulmaktadır.

Bundan ötürü, şimdilik, toplumsal ölçüde yapılan hesaplar, işlem sonuçlarına gerçekçilikten çok kaybettiren topaklanmış (agrégé) büyüklükler üzerine yönelirler. Bu nedenle ve (özellikle verilen toplanmasına ilişkin) başka bazı nedenlerle, gerçekte, hatta toplam iktisadî hesaplar için bile, fiyat olarak ifade edilmiş büyük bir sayıda veriler kullanılması zorunludur. Bu fiyatlar daha sonra ve muhtemelen bizzat hesap sonuçlarına göre yapılan değişikliklerin konusu olurlar. Bu, ardarda yaklaşımlar yöntemiyle çalışmağa, ve doyurucu sonuçlara götürmeğe (salt teknik düzeyde) yetenekli olduğu hiç de kesin olmayan (çünkü hesapların amaç birliği mutlaka sağlanmış değildir) bir yola girmeğe götürür. Ama pratiğin bu durumu, ekonominin gerçek bir toplumsal yönetim sürecinin gelecek evrelerini gözden kaybettirmemelidir.

Bundan ötürü, iktisadî hesabın her türlü fiyat sistemi karşısında tam bir bağımsızlık içinde gelişebilmesini beklerken, giderek bazı planlama ve daha sonra bazı yönetim hesapları için

eleştirisinden, bu yazarların iktisadî hesap alanındaki önemli sorunların çözümüne yaptıkları katkının büyüklüğünü tanımayı reddetmeğe geçmek yanlıştır.

kullamlabilir bir fiyat sistemi hazırlamayı sağlayan usullerden azamî yararlanmaya çalışmak gerekir (J. Kornai ve Th. Liptak, No. 35), (J. Kornai, No: 33 ve 34), (E. Malin Vaud, No. 41). Bugünkü evrede, hatta planlama hesapları düzeyinde bile, fiyatları kullanan yollardan geçmekten başka bir şey yapılamaz gibi görünür; ama bu, (çözümlenecek sorunların yapısı tarafından dayatılan) ereğin, fiyatlar üzerinden hesabı sadece iktisadî öznelere doğru «indirmek», daha sonra (hatta bu anda bile, kelimenin tam anlamıyle hiç bir «değer»e tekabül etmeyen «sanal fiyatlar»ı kullanmak elvirişli görünmedikçe) onu tamamen ortadan kaldırmak olduğunu gözden kaybettirmemelidir.

Dolaylı iktisadî hesapla ilgili olarak, bu hesabın bir yatırım ve üretim planmdan hareketle hesaplanan fiyatlar temeli üzerinden, yani bu plandan türediği için ona sıkı sıkıya bağımlı bulunan fiyatlara dayanarak yapılabilmesini beklerken, bir fiyat sistemi kurmak, ama böyle bir fiyat sisteminin olması gerektiği şeye, bunu kararlaştırmağa yetenekli olunduğu ölçüde, mümkün olduğu kadar yaklaşan bir fiyat sistemi kurmak kaçınılmazdır. Öyle görünür ki, bu gerekirliğe en uygun düşen fiyatlar, «iki kanallı» tipten fiyatlardır; ama bu sistemin, gerçekte iktisadî plan önceliklerinin, öyleyse siyasal seçmelerin ifadelerinden biri olan ters bağlantı harcamalarının hesaba katılmasını azamî derecede içermesi şartıyle.

Bu anlayışa göre kurulmuş bir fiyat sistemi, geçiş durumunda bulunan ekonomilerin işleme gerekirliklerine, bugünkü fiyatlardan çok daha iyi cevap verecektir. Bu sistem, günlük yönetimdeki yararsız ya da etkisiz müdahaleleri tamamen sınırlandırarak, iktisadî öznelerin faaliyetinin sosyalizm yönündeki genel hareket gerekirliklerine gerçekten bağımlı kılınmasını sağlayacaktır. Öyleyse, bu sistem, iktisadî öznelerin kendi gerçek yeteneklerine uygun düşen rolü, ve sadece bu rolü oynamalarını sağlayacaktır. Sonuç olarak, bu sistem, plan göstergelerinin basitleştirilmesini ve işletmeler arasındaki, onların iyi bir işleyişi için zorunlu olan dolaysız ilişkiler göstergelerinin geliştirilmesini

sağlayacaktır. İşletmelerin iyi bir işleyişinin ereği, daima plan ve plan göstergelerinin gerçekleşmesidir (yoksa fiyatların serbestçe dalgalanabildikleri bir piyasa üzerinde oluşan bir talebin tatmini değil).

Kısacası, fiyatlar üzerindeki tartışmanın gösterdiği şey, önce, fiyat sistemlerini basitleştirilmiş «model»lere göre kurmağı gözeten «formül»lerin büyük yetersizliği (çünkü bu «model» lerden hiç biri geçiş durumunda bulunan toplumsal kuruluşlardaki üretim ilişkilerinin mahiyetine uygun düşemez); sonra, mevcut sistemlerin çok tehlikeli güçlükleri— öyle tehlikeli güçlükler ki, bazılarını piyasa fiyatının yeniden kurulmasına doğru dönmeğe teşvik edebilmişlerdir; ve nihayet, teorik bir problematiğin, fiyatlar sorununu, onun gerçekten düşünülüp çözümlenebileceği tek çerçeve içine, geçiş durumunda bulunan toplumsal kuruluşların özgül yapıları, öyleyse, aynı zamanda, sosyalizmin kuruluş gerekirlikleri çerçevesi içine koyan teorik bir problematiğin formüle edilmesi zorunluluğudur.

La Pensée, no 133, Haziran 1967, s. 25 - 26 ve no 134, Ağustos 1967, s. 35 - 65 içinde yayınlanmış inceleme.

SOSYALİST AVRUPA ÜLKELERİNDE FİYATLAR SORUNU ÜZERİNE BİBLİYOGRAFYA (Bk. VI. BÖLÜM)

1) S.S.C.B. BİLİMLER AKADEMİSİ. — *Manuel d'Economie Politique, İktisat Enstitüsü*, Edit. Sociales, Paris, 1956. İkinci baskıya uygun metin, 1958, 703 s.

2) L. ALTHUSSER.— «Sur le travail théorique», *La Pensée*, no 132, Nisan 1967.

3) G.C. ARCHIBALD.— «Welfare Economics Ethics and Essentialism», *Economica*, Kasım 1959.

4) Z. ATLAS.— «Sosyalist işletmelerin kârlılığı üzerine», *Voprossy Ekonomiki*, Rusça, no 7-1958, s. 115-128.

5) —«Sosyalist ekonomide kârlılık ve değer», *Voprossy Ekonomiki*, Rusça, no 10-1960, s. 71-82.

6) —«Sosyalist iktisadî yönetimin temel ilkesi ve pratik gerçekleşmesi», *Voprossy Ekonomiki*, Rusça, no 8-1965, s. 66-79.

7) H.V. BABAIKOV.— S.S.C.B. Yüksek Sovyetine Rapor, Aralık 1966.

8) A. BACHURIN.— «İktisadî reform: sorunlar, ilk sonuçlar,» *Ekonomitcheskaia Gazeta*, Rusça, no 45, XI, 1966, s. 7-8

9) E. BALIBAR.— «Sur les concepts fondamentaux du matérialisme historique», *Lire le Capital*, Althusser, Balibar, Establet, cilt 2, Ed. Maspero, 1966.

10) W. J. BAUMOL.— *Welfare Economies and the Theory of the State*, 2. baskı, Londra, 1965.

11) V.D. BELKIN.— «Tek düzeyden fiyatlar ve bu temel üzerinde kabul edilecek iktisadî tedbirler», Rusça, Moskova, 1963.

12) C. BETTELHEIM—. «Formes et méthodesde la planification socialiste et niveau de développement des forces productives», *La Pensée*, no 113 1964.

13) —«Les cadres socio-économiques et l'organisation de la planification sociale», *Problèmes de Planification*, no 5, Ecole Pratique des Hautes Etudes C.E.P.S., 1965.

14) —«La construction du socialisme, problème de l'économie de transition», 2 makale, *La Pensée*, no 125 ve 126, Şubat ve Nisan 1966.

15) Andraz BRODY—. «Three types of Price Systems», *Economics of Planning*, no 3, cilt V, 1965, s. 58-66.

16) P. BUNIC.— «Yatırımların etkililiğini ve fonların verimliliğini yükseltmenin iktisadî teşviki», *Voprossy Ekonomiki*, Rusça, no 12-1965.

17) B. CSIKOS-NAGY.— «Two Stages of the Hungarian Debate on Prices», *Acta-Oeconomica*, Bilimsel Akademisi, Budapeşte, cilt I, fasikül 3-4, 1966, s. 255-266.

18) G.B. DANZIG ve Ph. WOLFE.— «The Decomposition Algorithm for Linear Programs», *Econometrica*, no 29-1961, s. 767 vd.

19) H. DENIS ve D. LAVIGNE.— *Le problème des prix en Union Sovietique*, Ed. Cujas, Paris, 1956, 254 s.

20) A. EMMANUEL.— «La division international du travail et le marché socialiste», *Problèmes de Planification*, no 7, Ecole Pratique des Hautes Etudes, C.E.P.S., Paris, 1966.

21) F. ENGELS.— *Anti-Dühring*, Bottigelli çevirisi, Ed. Sociales, Paris, 1950.

22) FEDORENKO ve GLOUCHKOV.— «Pour appliquer largement les techniques de calcul à l'économie nationale», *Problèmes de Planification*, no 6, Ecole Pratique des Hautes Etudes, C.E.P.S., Paris, 1966.

23) Ragnar FRISCH.— «Rational Price fixing in a Socialistic Society», *Economics of Planning*, no 2, cilt VI, 1966, s. 97 vd.

24) Sandor GANCZER.— «Price Calculations in Hungary on the Basis of Mathematical Methods», *Economics of Planning*, no 3, cilt V, 1965, s. 67-79.

25) M. GODELIER.— *Rationalité et irrationalité en économie*, Edit. Maspero, Paris, 1966.

26) Simon GYORY.— «Expost Examination of Macro-economic Shadow Prices», *Economics of Planning*, no 3, cilt V, 1965, s. 80 vd.

27) Kosta JIRI.— «Czechoslovak Economists Discuss Ways of Improving the System of Planned Management», *Czechoslovak Economic Papers*, no 4, Bilimler Akademisi, Prag, 1964, s. 139 vd.

28) L.V. KANTOROVITCH.— *Calcul économique et utilisation des ressources*, çeviri: C. Sarthou, Dunod, Paris, 1963, XXI + 307 s.

29) E. KATZ ve A. ROJANSKY.— «Fiyatların, ürünlerin sermaye yoğunluğunu hesaba katarak oluşması», *Voprossy Ekonomiki*, Rusça, no 6- 1966, s. 33-38.

30) P. KHACHATUROV ve D. LVOD.— «Bilimsel ve teknik ilerlemenin hızlanması ve toplumsal üretimdeki etkinliğin yükselmesi», *Voprossy Ekonomiki*, Rusça, No 8-1966, s. 3 vd.

31) A. KOMINE.— «Fiyatların günlükleştirilmesi sorunları», *Planovoe Khoziaistvo*, Rusça, no 10-1966, s. 10-16.

32) T.C. KOOPMANS.— «Three Essays on the State of Economic Science», N.Y. 1957.

33) J. KORNAI.— «Mathematical Programming as a Tool in Drawing up the Five-year Economic Plan», *Economics of Planning*, no 3, cilt V, 1965, s. 3 vd.

34) —«Mathematical Planning of Structural Decisions», Bilimler Akademisi, Budapeşte, North Holland Publishing Co.

35) J. KORNAI ve Th. LIPTAK, –«Two-level Planning», *Econometrica*, 33, 1965, s. 141 vd.

36) KRONROD, «İktisadî reform ve sosyalizmin bazı ekonomi politik sorunları», *Voprossy Ekonomiki*, no 10-1966, s. 19-32.

37) P. LEFRANC, «La sitnation économique et le nouveau système de planification de la R.D.A.», *Economie et Politique*, Haziran 1965, s. 77-91.

38) E. LIBERMAN, «Sınai üretimin planlanması ve gelişmesinin maddî müşevvikleri üzerine», *Kommunist*, no 10-1965, Rusça, s. 75-92.

39) «İşletmelerin iktisadî teşviki üzerine tartışma», *Voprossy Ekonomiki*, no 11-1962, s. 87-142.

40) A.N.D. Mc AULEY, «Rationality and Central Planning», *Soviet Studies*, cilt XVIII, no 3, Ocak 1967, s. 340 vd.

41) E. MALINVAUD, «Procédure décentralisée pour la préparation des plans», I.N.S.E.E. metni, Mayıs 1963, 64 s.

42) I. MALYCHEV ve SOBOL V, – «Sosyalist ekonominin incelenmesinin bilimsel temeli», *Kommunist*, Rusça, no 8-1961, s. 82-88.

43) Karl MARX, *Le Capital*, Ed. Sociales, Paris, 1950, cilt 1.

44) cilt II.

45) *Das Kapital*, Moskova-Leningrad, Marx-Engels-Lenin Enstitüsü, 1933, Kitap I.

46) Kitap III (1934).

47) *Critique du Programme de Gotha*, Ed. Sociales, Paris, 1950.

48) *Grundrisse der Kritik der Politischen Oekonomie*, Dietz-Verlag, Berlin, 1953.

49) E.J. MISHAN «A Survey of Welfare Economics 1939-1959», *Economic Journal*, 1960.

50) NATIONS – UNIES, Statistiques de la Commission Economique pour l'Europe, Cenevre, 1966.

51) V. NEMTCHİNOV, «Değer belirleme yöntemleri ve fiyatlar-değerler sapmaları». «*Voprossy Ekonomiki*, Rusça, no 2-1962.

52) «Sosyalizmde değer ve fiyat», *Voprossy Ekonomiki*, Rusça, no 12-1960, s. 94 vd.

53) «Sosyalist iktisadî yönetim ve üretim planlaması», *Kommunist*, Rusça, no 5-1964, s. 74-87.

54) V.V. NOVOZHILOV, «Mesures des dépenses (de production) et de leurs résultat en économie socialiste», Cahier de l'I.S.E.A. içinde (Fransızca) çeviri, no 146, Şubat 1964, s. 43-291.

55) «Fiyatların oluşması sorunları ve iktisadî reform», *İktisat ve Matematik Yöntemler*, Rusça, no 3, 1966.

56) B. BAKITSKY, «Khozraschet dersleri», *Komsomolskaya Pravda*, Rusça, 19-10-1966.

57) V. SITNINE, «İktisadî reform ve sınaî üretim toptan fiyatlarının revizyonu», *Kommunist*, Rusça, 11-1966, s. 37 vd.

58) Joseph STALINE, *Les Problèmes économiques du socialisme en U.R.S.S.*, P.C.F. yayını, Paris, 1952.

59) STROUMILINE, «S.S.C.B'nde fiyatların oluşması süreci», *Planovoe Khoziaistvo*, Rusça, no 5, 6 ve 7, 1928, «Planlama Cephesinde» derlemesinde yeniden yayınlanan makale, Rusça, 1920-1930, Devlet siyasî yazın yayını, Moskova, 1958, s. 503-580.

60) O. TARNOVSKI, «Karşılıklı Yardımlaşma Konseyinin Avrupalı ülkeleri sanayiinde fiyatların oluşması», *Voprossy Ekonomiki*, Rusça, no 7- 1966.

61) N.A. TSAGALOV, *Ekonomi politik dersleri* (esas yazar), cilt II, Moskova, 1963, 599 s.

BİLGİ YAYINLARI BİLGİ DİZİSİ

1. Dr. B. Spock ÇOCUK BAKIMI VE EĞİTİMİ — Zühal Avcı
2. Bertrand Russell BATI FELSEFESİ TARİHİ — Muammer Sencer
   1. Antik Çağ
   2. Orta Çağ
   3. Yakın Çağ
3. Sophia Loren'in AŞK MUTFAĞI (Yemek Kitabı)
4. Maurice Duverger SOSYAL BİLİMLERE GİRİŞ — Ünsal Oskay
5. Charles Bettelheim SOSYALİST EKONOMİYE GEÇİŞ SORUNLARI — Kenan Somer

BİLGİ YAYINLARI YASA DİZİSİ

1. SON DEĞİŞİKLİKLERİYLE GEREKÇELİ ANAYASA (Kâzım Öztürk)
2. DERNEKLER KANUNU — (Kâzım Öztürk)

BİLGİ YAYINLARI ANI DİZİSİ

1. Aziz Nesin BÖYLE GELMİŞ BÖYLE GİTMEZ

BİLGİ YAYINLARI ANSİKLOPEDİK SÖZLÜK DİZİSİ

1. Attilâ Tokatlı ANSİKLOPEDİK FELSEFE SÖZLÜĞÜ

BİLGİ YAYINLARI ÖZEL DİZİ

1. Prof. Macit Gökberk FELSEFE TARİHİ
2. Mete Tunçay TÜRKİYE'DE SOL AKIMLAR
3. Prof. Sadun Aren İSTİHDAM, PARA VE İKTİSADİ POLİTİKA
5. Doğan Avcıoğlu TÜRKİYE'NİN DÜZENİ (İki cilt)
6. Metin And GELENEKSEL TÜRK TİYATROSU
7. Ord. Prof. Suut Kemal Yetkin TÜRK MİMARİSİ
8. Dr. Çetin Yetkin SİYASAL İKTİDAR SANATA KARŞI
9. Memduh Aytür KALKINMA YARIŞI VE TÜRKİYE
10. Prof. Gotthard Jaschke YENİ TÜRKİYE'DE İSLÂMLIK Hayrullah Örs
11. Prof. P. A. Sorokin BİR BUNALIM ÇAĞINDA TOPLUM FELSEFELERİ — Mete Tunçay
12. Dr. Emre Kongar TOPLUMSAL DEĞİŞME



BU KİTAP, "SOSYALİZME GEÇİŞ SORUNLARI" ÜZERİNDE YENİ BİR ELEŞTİRİCİ DÜŞÜNCE BAŞLANGICIDIR.

Bu kitap, önemi yıldan yıla büyüdüğü halde, çok az incelenmiş bir teorik ve pratik sorunlar bütününün incelenmesine ayrılmıştır. Yayınlanan çalışma, *Ecole Pratique des Hautes Etudes*'de (Sorbonne) verilen derslerin, çeşitli makalelerin, ve özellikle *Ecole Normale Supérieure*'de Profesör Charles Bettelheim'in sorumluluğunu taşıdığı iktisatçılararası bir seminer dolayısıyle formüle edilen düşüncelerin bir sentezidir. Ekonomik gelişmeler sık sık, dikkatleri burada incelenen sorunların şu ya da bu yönü üzerine çeker. Sosyalist Avrupa ekonomilerinin çoğunda oluş halinde bulunan derin dönüşümler, Küba'da yürütülen araştırmaların ve Çin'de hazırlanan planlama yöntemlerinin de yaptıkları gibi, bu kitapta incelenen sorunların önemini iyiden iyiye vurgular.

BİLGİ BASIMEVİ - ANKARA

25 LİRA